

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

श्रीमच्छर्माविहकटेशाम्या नम
विपमपदवाक्यवृत्तिः ।

श्रीमन्महामहो ऽध्याय नागोजीपटविरचित
छन्दुशब्देन्दुशेखरव्याख्या

पदवाक्यप्रमाणावारावरोप राघवेन्द्राचार्यविरचिता

वज्रटङ्कोपाह्वयुत नारायणशास्त्रिणा सशोधिता ।

श्रीकाश्यां

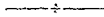
राजराजेश्वरीनाम्नि मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकाश्य
नीता ।

(अथ पुनसुं द्रवादिषियये प्रकाशकस्यैवाधिकार)

स० १८४८ ख्ये० ४० २ खीमि

मुरामुरासौवतपादपङ्कजा ।
करे विराजत्कमनीयपुस्तका ।
विधेश्च पत्नी कमलासनप्रियाः
मरस्वती वृत्यतुःवाचि मे सदा ॥ १ ॥

श्रीगुरुचरणसरोजेभ्योनमः ॥

प्राप्सिध्यति किल वेदमुखतया परमपवित्रभूतं निखिलभारतवर्षप्रचलितं वि-
शेषतो विद्यापीठेषु वाराणस्यादिमान्यस्थलेषु पठनपाठनगोचरीभूतं पाणिनीयं
व्याकरणं नाम शास्त्रं सर्वत्र । तत्र भवता पाणिनिमुनिना कृताङ्कुरारो-
पणं महर्षिकात्यायनेन विरचितपल्लवे पूज्यपादपतञ्जलिना दृढीकृतस्कन्धे-
ऽत्र शाखानि समारुरुक्षूणां तत्फलास्वादरसिकानां सुखसमारोहणाय व्यरच्यन्त-
सोपानपरम्परा इव नानाविधाः प्रबन्धाः लोकोत्तरधिषैर्मान्यैर्मनीषिभिर्येष्वद्यत्वे
श्रीमन्महामहोपाध्यायनागेशभट्टोपनिबद्धो लघुशब्देन्द्रशेखरः समाद्रियते शेखर-
तया सर्वैस्तत्रापि च समासादयति कारकान्तो भागो मध्यमणिताम् । कुशाग्रबुद्धि-
धिनिग्रहिस्यास्य साधारणजनदुरवगाहतां पर्यालोच्य बह्नुभिर्विद्वद्भिरैर्विरचितेषु बहु-
षु व्याख्यानेषु विषमस्थले प्रदीपकल्पः श्रीमता विद्वत्कुलमौलिमालायितेन राव-
वेन्द्राचार्येण विरचितो विषमीनामकोऽयं ग्रन्थोऽतीव पठनपाठनोपकारीति विचार्य
शिलाक्षरैः पूर्वं मुद्रितोप्ययमजन्तस्त्रीलिङ्गाजन्तनपुंसककारकप्रकरणैर्विरीहितो ना-
लं साकल्येन संतोषजननाय सुधियामिति साकल्येन कारकान्तं भागं मुद्रायितुं बहो-
त्सहोऽन्विष्यान्विष्य दुर्लभाणि तानि प्रकरणानि संप्रतं “सातारा ” नाम्नि द-
क्षिणदेशनगरे मान्यवरगजेन्द्रगङ्गकरोपाहु श्रीमदनन्ताचार्या (बुधवरसकाशादृष्य
किं चिद्विकलं कारकान्तं भागं बज्रदङ्कोपाहुनारायणशास्त्रिभिः कृतसंशोधं स्व-
च्छतामभिलष्वतां जनानां संतोषाय स्मिसकाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितवानस्मि । प्राथम्ये
च सकलहृद्देशवार्तिनं भगवन्तं श्रीविश्वेश्वरं विदुषामत्र प्ररोचनोत्पादनेन मामकीर्णं
परिश्रमं सकलयितुमिति ज्ञाम् ॥

श्रीकादयाम् ।

ज्येष्ठ ० २ मासे

द्वाविह्वरेश्वरशास्त्री

सं० १९४८

श्रीगणेशायनम ॥

ब्रह्मेशायै सुरवरगणै न्यूनमानोऽप्यपारो

व्यक्ताव्यक्ते मृजति भरति प्रापयत्युच्चभावम् ॥

यद्भ्रूमङ्गात्मृजति भुवन ब्रह्मरुद्रादि सा श्री

वैश श्लिष्टा जयति स विभु श्रीनिवासो वृषादौ ॥ १ ॥

आत्रेयवशविधुना मकलकलापारदस्वना सुधिया ॥

श्रीगणवेन्द्रगुणा क्रियते शब्देन्दुग्रेसरव्याख्या ॥ २ ॥

नवद्युक्तिगुम्फितया प्रोक्ष ता चन्द्रिका तु सक्षिप्य ।

विपमपदवाक्यविन्याते कुर्वे ऽह बालबोशाय ॥३॥

पातञ्जलइत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् । सती दीव्यतीति विग्रह । कक्ष शुष्क-
काननम् । कथस्तु दोर्मूले शुष्ककानने इत्यभिधानम् । मनोरमोपादेहेमिति । तेन
मनोरमोक्तार्थाप्रकाशनम् । मनोरमाया क्वचिद् गुणत्व सूचित भवति । समुचितेति ।
तरय चैतच्छास्त्रप्रवर्तकमबन्धित्वान् । निरम्बन्धेत्यर्थेति । निवृत्तप्रेषणात्धानोर्हेतुम-
ण्णिजिति भावः । वृत्तिपारच्छेदकत्रयेनेति । शक्तिग्रहकत्वेनेत्यर्थः । स्वरमन्धिस्तु
नप्रवर्तते । वर्णोपदेशकाले ऽज्ञादिसञ्ज्ञानामनिष्पादादिति कैयटोक्तं तु नशु-
क्तम् । तदुपदेशकाले ऽज्ञादिसञ्ज्ञानामनिष्पादेपि समर्णसञ्ज्ञादिक्रम्य दीर्घादेस्तु-
ल्याम्यसूत्रादानिव स्वरसन्धेरत्र प्रवृत्ता वाचकाभावान् इति दीक्षितोक्तं दूषणमुदि-
धीर्षुणा रत्नकोशकारेणोक्तं कैयटग्रन्थ उपजीव्यविरोधात्मन्धिर्नत्यर्थकृतया व्याख्या-
तस्तद् दूषयितुमनुवदति । यद्विचिन्तति । तथाचाविष्टताकारश्रवणमुपजीव्य जातशक्ति-
ग्रहणउपजीव्याविष्टतश्रवणविरोधिसन्धिकार्यं न जनयतीति भावः । शक्त्यग्रहेणेति ।
उदमयुक्तम् । नक्षत्रादिषु शक्तिग्रहमुपजीव्य प्रवर्तमान सन्धिकार्यमर्थान्तरे श-
क्तिग्रहजननद्वारा स्वोपजीव्यशक्तिग्रह न विहन्तीति रत्नकोशग्रन्थार्थः । किं तूक्तरान्याऽ-
विष्टताकारादिश्रवणमुपजीव्य जात शक्तिग्रह स्वोपजीव्याविष्टताकारादिश्रवण न वि-
हन्तीति । तथा च तद्वदूषणमपराधेपोर्धानुष्कस्य कण्ठाऽम्बग्मपुकरोति । अकारादिषु-
शक्तिनिश्रयमुपजीव्य प्रवर्तमान सन्धिकार्यमुक्तनिश्रयविगोभिमन्देहादायकृतया च

सन्धिकार्यं प्रवर्तयतीत्याशङ्कते । नचेति । आम्नायशब्दो दृष्टान्तार्थः । अनुबन्धानां
महेश्वरकृतत्वे तत्प्रत्याख्यानानुद्गृतिमाशङ्क्य समाधत्ते । जमदग्निमिति । प्रत्याख्या-
नभाष्यस्य दृष्टार्थकत्वखण्डनपरत्वे दृष्टिसूत्रस्थभाष्यानुद्गृतिमाशङ्क्य समाधत्ते ।
दृष्टिसूत्रस्थेति । अतएवेति । चतुर्दशसूत्राद्या वेदत्यादेवेत्यर्थः । शरारिति । अनै-
नाशरीरेश्वरेण वेदः कृत इति लभ्यते । इदन्तु न युक्तम् । तस्य पौरुषेयत्वात् ।
अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमिति श्रुतेश्च । अनायासेनोच्चारितार्थकत्वात् । वि-
मर्शं विचारे क्रियमाणे शिवाद्वागतमेवैतत्सूत्रजालं न तु दृक्कानिनाद एव । अन्त्या च-
र्णाश्रुतुर्दश यत्र समुदाये इति विग्रहः । अनिति योगविभागादच् । यद्वा चतुर्दशानां
पूर्णाश्रुतुर्दशाः सर्वेषामप्यविशेषेण तथात्वात् । विग्रहस्तु पूर्ववत् । अन्यमित्यन्या-
समस्तत्वेन्यभूतश्रुतुर्दशवर्णसमुदाय इत्यर्थः । तत्करणञ्चेति । अन्यं त्वनुबन्धाः
पाणिनिकृता एव । समुपादिष्टीमित्येवमनुबन्धा आसक्तव्या इति महेश्वरंणोपादिष्ट-
मित्यर्थ इत्याहुः । ननुपदेशपदस्यादेच उपदेशे इत्यादौ पाणिनीयापूर्वाच्चारणार्थक-
त्वमिव महेश्वरीयापूर्वाच्चारणार्थकत्वं तथाच तन्निमित्तत्वं प्राप्तमित्यत आह ।
मञ्जोपदेशवदिति । नाह मञ्ज उपदेशेऽनिमित्तं इति भावः । अतएवेति । महेश्वरकर्तृ-
कत्वाभावादेवेत्यर्थः । इदं चिन्त्यम् । श्रीवादरायणकर्तृकस्यापि भारतादेः सर्ववेद-
पारायणजपुण्यफलकत्वोक्तेः । ननु हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् उपदेशे ऽजित्यस्य वा-
क्यार्थबोधभावो ऽप्यणप्रत्याहारकाळे लणित्यकारस्यत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारसम्भवेनाक्ष-
रसमाप्नायिकानामेव ग्राहकशास्त्रे ऽणपदेन ग्रहणेन सात्तुनासिकाकारस्यानणत्वत्तेन
दीर्घसात्तुनासिकग्रहणं न संभवतीत्याशङ्क्याह । जातिग्रहणस्येति । मामिति । आनिति
अशब्दस्य द्वितीयात्रहुवचनम् । तस्य नञ्छब्दप्रशानिति रत्वे औं इति रूपम् ।
यद्यपि जातिपक्षे निरनुनासिकाकारस्यापि हलत्वं भुवचं तथापि सात्तुनासिकाच्चारणव-
ल्यात्सात्तुनासिकस्यैवाच्चवजात्यवच्छिन्नस्य हलत्वमित्यभिप्रेत्य सात्तुनासिकाकार इत्त्वमा-
पादितं वस्तुत आनुनासिक्यणस्येत्सञ्ज्ञार्थतया कृतार्थत्वात्निरनुनासिकस्यापि हलत्वेन
ग्रहणमित्याह ॥ सोस्तीति ॥ केचित्तु हलन्त्यमित्यत्र हल्पेदेन सात्तुनासिकाकारग्रहण-
संभवेपि मौलुस्वार इत्यत्र हल्पेदेन न तस्य ग्रहणं ततः पूर्वमुपदेशेजित्यस्य वाक्यार्थ-
संभवे इत्संज्ञालोपाभ्यां तदपहारत् ॥ नाञ्छलादणुदिदित्यनयोः सूत्रयोरजण्पदाभ्या-
माक्षरसमाप्नायिकानामेव ग्रहणे ऽप्यन्यत्र दीर्घादीनामपि ग्रहणवदेतेन बल्प्रत्याहारे

संज्ञाप्रकरणम् ।

ऽप्यकारस्य ग्रहणापत्तौ अयत् इत्यादौ लोपोव्योरिति लोपापत्ति परान्तेत्याहुः । अतए-
वेति । लण्मूत्रस्थाकारस्येत्सज्ञा लोपयोगनृत्तीकारेण “लोपश्च लउत्तम् इति” तृतीयहे-
त्वविषयत्वादेवेत्यर्थः । अप्रधानत्वादिनि । द्वितीयहोतोरव्यापकनामाशङ्कते । नचेति ।
पुन पुनारिति । न पुनरन्तरेणाच व्यञ्जन्स्योच्चारणमापि भवतीति भाष्योक्तन्यायेन
पुन पुनरकारोच्चारणमार्थक्यादयुक्तमेतत् । दृशप्रत्याहारे तु न टकारग्रहणम् । यत्तुन्य-
जाती मॉनुन्नात्तौपेयुद्धिसाणि इति भाष्यस्यान्त स्थानामन्त स्थेषु पञ्चमानां पञ्चमेषु
चतुर्थी । चतुर्थेषु तृतीयानां तृतीयेषु द्वितीयानां द्वितीयेषु प्रथमानां प्रथमेषु ङा-
मूत्रमूत्रादेशस्य ग्रहणात् न नरोपामितोऽप्यित्यर्थकत्वात् । अत्रो ऽपु हलोहृत्प्राति
भाष्यदेशेन उक्तमर्थत्वात् कश्चिदोप । अनभिज्ञानाच्चेति । कोषिष्टकृष्टिकत इति
मालत्या प्रयोगदर्शनेनायुक्तमेतदिति केचिन् । अन्पेतु हसिञ्चेति शास्त्रदृष्ट्या
प्रेषादिक्रमार्थकार्यमात्रस्याऽऽट्टनग्रहणमामर्त्येन मिद्वत्त्वकल्पनात्परत्वाद्भिर्मर्ग इत्याहुः ।
आहुोरिति । अत्र पाठकठवरप्रत्याहारमण्डनखण्डनमम्मत्तनशब्देन्दुब्रह्मरव्याख्यायां
चन्द्रिकाया बोध्यम् । आट्टयेति । हलिन्यनेनाद्वैश्यानिधेयभावेन हलसन्ज्ञानिधाना-
र्थमेकम् । आदिरन्त्येनेत्यनेनेकवाक्यतया यत्तादिप्रत्याहारार्थमपरामेति भावः ।
रुप्रप्रतापिति । रुशब्दइत्यादौ । इण्गनातिनि । इद चिन्पम् । तन्मिन्नेत्येभत्पूह-
स्विनेष्टदो महोते रूपानिप्यते । व्यर्थत्वचेति । चेन जमटगेति णादिभिर-
णादिप्रत्याहारापत्तिशब्द्या । सवन्धसामान्येति । अवयवानयविभावन्वैकत्वे ऽप्येकत्र
तस्य मुख्यत्वमपरत्वं तन्वारोपितत्वामिन्येतापत्ता भेदमाश्रित्येदमुक्तामिति । ध्येयम् ।
नचाम्यामरस्थाया मज्ञाविज्ञाया अमभवादेकशेषस्याप्यमम्भर । इति वाच्यम् ।
एकशेषनिर्देशादा सिद्ध हल्व् हल्व् हलिति भाष्यप्रामाण्येनाऽसहविवक्षायामप्ये-
कशेषकल्पनादित्युक्तमिति कैयटोक्तव्याख्यायैव । युक्ता । मुख्यांगोपितयोरेकपृथगर्थ-
त्वाभावात् । भाष्याक्षराण्यापे कथञ्चिदेतदानुशुण्येनैव योग्यानीति । बोध्यम् ।
कैयटइति । तन्मने चापनादत्रिपय प्रकल्प्य ससोऽन्यर्थः । तथा च यथापनादविषयसप-
त्तिलैयशोत्संगेण प्रजातन्व्यमित्यर्थः । प्रतिपेइति । तन्निमित्तत्वमित्यर्थः । एव-
मुक्तामिति । एतदेव ज्ञानयतोऽन्याद्युक्तिः । नन्वेव सप्राहकवाक्यार्थबोधे हलन्त्यं
नविभक्तावेत्यनयोरन्योन्याश्रयामावेपि लक्ष्यसंस्कारके, उपप्लूयमानवाक्यार्थबोधे
न्योन्याश्रय सुस्थ एवापनादवाक्यार्थबोध विना तद्विषयपरिहारेणोत्सर्गवाक्या-

शेषं लब्धवायोमान् । यद्वा नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधे तद्विषयपरिहारणेतस्य प्रवृत्तिः ।
 एतत्प्रवृत्तौ सुप्तिष्ठादिप्रत्याहारसिद्धिः । तस्मिन्तौ च नविभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोध
 इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह । नविभक्ताविति । पदार्थज्ञानमात्रेणेति । तथा च न-
 विभक्तावित्येतद्वाक्यार्थबोधाभावोपि तद्वदकप्रतियोगिसमर्पकतुस्मा इति प्रथमान्त-
 पदार्थज्ञानमात्रेण पादीनां तद्विन्नत्वेन तन्निषेधाविषयत्वग्रहेण तत्रेत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिः
 सुष्ठुभेद्याश्रयः । अगुदिदित्यत्रोदिदिति क्वादीनां सञ्ज्ञेति बोध्यम् । तद्वल्लभ्यमिति
 तेन हलविलेखनइति धातौ लस्य नेत्वम् । उपदेशेनन्त्यत्वादिनि भावः । इदन्त्य-
 सदृशेनेत्यर्थ इति । प्रत्याहारनिष्पत्तिकाले ऽन्त्यस्यासत्त्वेपि तस्य स्मरणमात्रेण तत्सा-
 दृश्यज्ञानमिगादिशब्दघटककादियु सुलभमित्याशयः । व्यक्तिपक्षार्थइति । प्रत्युच्चा-
 रणं वर्णव्यक्तिभिन्नेति पक्ष इत्यर्थः । अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायावटकत्वेपि
 तत्प्रतियोगिनस्तथात्वात् । तेनैव समुदायाक्षेपः सुलभः । आङ्गुरित्युत्तरमात्रिशुधा-
 त्विन्यारभ्य स्पष्टमित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतसङ्गतेः । एवं विधेनाग्रिमग्रन्थेन
 पुनरुक्तेश्च । समासाभावस्येति । निपात एकाजनाङ्गियादौ कर्मधारयदर्शनादयुक्त-
 भेदत् । नान्तरोचकतयेति । अन्तरा विना भवो ऽन्तरीयः । गहादित्वाच्छः । ततः
 स्वार्थकः नशब्देन समासश्च । प्राधान्यादित्सञ्ज्ञाभवनक्रियायामुपदेश इत्यस्यान्व-
 यभ्रमवारणायाह । तत्र विद्यमानमिति । क्रियामात्रं कालोपाधिरिति मते उपदेश-
 शब्द आद्योच्चारणपरः । मतान्तरे लक्षणया तदधिकरणकालपरः । तेनैवादीनां
 धादेर्नेत्वं । उपदेशे ऽनन्त्यत्वात् प्रधानक्रियान्वये तु तद् द्वारम् । यद्यप्यधिकर-
 णसतम्यन्तस्य साक्षात्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः तद्द्वारा क्रियान्वयइति वक्ष्यमाणत्व-
 मिद्वान्तरीया विद्यमान इत्यध्याहारो नात्रावश्यकः । अत एवाक्षेपु शौण्ड इत्यत्र
 प्राचां विद्यतिक्रियाध्याहारो नव्यैर्दूषयिष्यते तथाप्येधादेर्धस्यैस्त्ववारणायामप्रधानान्त्य-
 विशेषणतया विद्यतिक्रियाध्याहारः क्लृप्तः । न चैवं क्रियान्वयो ऽप्यस्य कर्माद्यन्व-
 यद्वारेणैवेति कास्करप्रकरणस्थज्ञेस्वरविरोधः साक्षादन्वयस्यैवात्र स्वीकारादिति वा-
 च्यम् । नम्याक्षशौण्डिस्तिष्ठतीत्यादिविषयत्वान् । यत्र हि कर्तृकर्मविशेष्यतया क्रिया-
 भासो तत्र तद्वद्वारेणैव सतम्यन्तस्य क्रियान्वयसम्भवे क्रियान्तराध्याहारो न युक्तः ।
 साक्षात्प्रधानक्रियायामन्वयश्रायुक्तः । अक्षशौण्डपदयोः समायानापत्तेः । यत्र तु
 कर्तृकर्मक्रिये तद्विज्ञेयणे यथा कटे ज्ञेते देवदत्तः, स्थान्यां पक्व ओदन इत्यादौ ।

तत्र तु साक्षादेव क्रियान्वयः । तत्र विद्यमानमन्वयमित्यत्रापीत्यमेव । एषमक्षेपु
 शौण्डस्य वस्त्रमियादावप्यन्याह्नविद्यतिक्रियायामेव - सप्तम्यन्तार्थस्यान्वय इत्यलं
 प्रसक्तानुप्रसक्त्या । यद्यप्येधादेर्धकारादिरूपदेशे विद्यमानाकारस्येतस्योत्तरमन्वयश्चे-
 त्युक्तव्याख्यायामप्येधादौ धम्येत्सञ्ज्ञा द्रुवारा । तथाप्याद्ये - चयमि धनी देवदत्त
 इत्यादाविव धर्मिपारन्तब्रह्मणोपदेशकालावच्छिन्नान्यत्वेपि भासते इति न कश्चि-
 द्दोषः । तेनेति । उपदेश इत्यस्यैत्मज्ञापवनक्रियायामन्वय - विहायान्यपदार्थान्व-
 यिविद्यतिक्रियायामन्वयकरणेनेत्यर्थः । अन्यत्रत्विति - । अहलोर्ण्यदित्यादौ - तत्पूर्व-
 मपि हल्पन्याहारमिष्टिमम्भवादिति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । तेन न धातुलोप इति-
 सूत्रस्य धातुप्रत्यय किं लूत्र लभितेति भाष्यं सङ्गच्छते - । धातुमञ्ज्ञाया - क्रियावा-
 चकत्वज्ञानाधीनत्वेन बहिरङ्गत्वात् । मिद्वयुत्तरमिति । वर्णोपदेशकाले तदव्यवहि-
 तोत्तकालेच हल्पन्याहारस्यामित्येति भावः । प्रायइति । मनिनादेर्नकाराद्यभि-
 प्रायेण प्रायः पदः । तत्रहि तवर्गान्तर्गतत्वेन निषेधविषयतामम्भावनया न विभक्ता-
 विति धातुवर्णबोधोत्तरमेव तत्रैत्मज्ञा । एव - सुप - पकारे -ऽपि विभक्तिपटकत्वेन
 निषेधविषयत्वमशयात् । तस्यैवार्थवत्त्वादिति । तेनैवेति ॥ इदमयुक्तम् । सानुबन्ध-
 केनानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेरसम्भवात् । - आर्धधातुकस्योडित्यादौ उपदेशोत्तरमेवेत्स-
 ञ्ज्ञाशेषास्यामपहारे जश्चानापत्तेश्च । तस्माद्वाक्यार्थबोधोत्तरमेव निषेधत्वप्रतिपत्त्यु-
 त्तरमेवेत्सञ्ज्ञाशेषौ । उपदेशोत्तरकाले इत्यञ्चेति भाष्यमप्येवमेव कथं चिन्नेयम् ।
 अन्ये तूच्चारण परिनिष्ठितस्यैवोच्चारणोत्तरमेव तदपहारेण काकस्येन न शब्दार्थने-
 त्याहुः । तदुपस्थाप्यएवेति । किति चेत्यादौ तद्वोच्य इत्यर्थः इति भावः । तत्रा-
 भावादिति । इदं चिन्त्यम् अत्राऽपीत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । 'चित्' 'सप्रकृ-
 तेर्वद्भुक्तनर्थ' इति वार्तिकस्वारस्येन चिनिप्रत्यय एव तत्रप्रवृत्त्या न दोष इति तु वक्तु-
 म्भुक्तमिति केचिन् । कुण्डिनचि चित्स्वरापवृत्तिरुचिबीजम् । भाष्योक्तमिति ।
 इदं च भाष्यं अनुबन्धानां प्रयोगाममवापित्वात् । प्रयोगासमवायिनश्चाशुत्वाद् 'ग्रं-
 हणकशास्त्रे - पुनर्वृत्तिरित्यभिमानेन । नव्यमतेपीशि समुदायस्यैवार्थवत्त्वेन तदैकदेशे
 कारस्य निरर्थकत्वात् । अणुदिसूत्राप्राप्तेः न अत्र केचिदित्यारभ्याहुरित्यन्तो ग्रन्थो
 ऽम्बलतत्रिनयगाया निवृत्तः । विधाविति । इदमयुक्तम् । नविधौ परः शब्दार्थ इति
 न्यायविरोधात् । नित्यत्वादिनिर्णयमित्यादेर्निर्दोषार्थकत्वेन सो भवतीत्यर्थेऽपि स्वामि-

शोचनीयत्वात् । उदात्तत्वादीनां सावर्ण्यानुपयुक्तत्वं तृदानादिजनकयत्तस्येत्यादीनां
 वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यं । नन्वेवं ङादीनामपि स्वरूपोत्पत्तौ कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव हेतुत्वं ।
 तदगतानुनासिकयजनने तु नासावच्छिन्नवायुसंयोगस्य हेतुत्वमिति कड्योरपि तुल्यस्थानत्वं
 नामिकाया आस्थान्तर्गतत्वेऽपि सुवचमिति तस्यास्तद्वहिर्भावोपपादनप्रयासो व्यर्थ इत्या-
 शङ्क्याह । ङादीनामिति । नन्वेवं शिक्षायां ङादीनां नामिकास्थानानुक्त्या न्यूनते-
 त्याशङ्क्याह । अनुस्वारेति । एतेन प्रथमदूषणं निराकृतं वेदितव्यम् । द्वितीयं
 निराचष्टे । कड्योस्त्विति । अनप्य वाद्येति । नामिकाया आस्यशब्देन तद्यत्यप्रयत्नस्य
 च प्रयत्नशब्देनाग्रहणादेवेत्यर्थः । अन्येतु मुखनामिकावचन इति मूत्रे मुखनामिकमा-
 वचनमस्य मुखनासिकावचनः । किमिदमावचनं । ईषडचनमावचनं । किञ्चिन्मुख-
 वचनं किञ्चिन्नामिकावचनमिति भाष्येण भागस्य मुखोनाञ्जागणाङ्गागस्य नामिकयेति
 कैयटेन च ङादीनां भागतो नामिकास्थानत्वं भागतो मुखस्थानत्वमिति पक्षे
 ऽवतिष्ठते । मुखोपसंहिता वा नामिका वचनमस्य सोऽयं मुखनामिकावचनमिति
 भाष्येण मुखस्य नामिकायाश्चयदंतरालं स्थानान्तर्गमेवानुनामिकस्येति दर्शयतीति
 कैयटेन च मुखनामिकयो रंतरालं स्थानान्तर्गमेवेत्यपरः पक्षः । मुखद्वितीयावा
 नासिका वचनमस्येति भाष्येण यदातु सर्व एव वर्णो मुखेन नामिकया चोच्चार्यते
 इति कैयटेन च सर्वभागावच्छेदेन मुखेन नासिकयाचोत्पत्तिगिति तृतीयः पक्षः ।
 त्रिधापि पक्षेषु नामिकानास्थान्तर्गतोति स्पष्टमेव । किञ्च मुखगृहणं किमर्थं नामि-
 कावचनोऽनुनासिक इत्युच्यमाने यमानुस्वाराणांमव प्रमज्येत । अथ नामिकागृहणं
 किमर्थं मुखवचनो अनुनासिक इत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रमज्येतेति भाष्येण
 नामिका नास्थान्तर्गतोति स्पष्टमेवोक्तं भवति । नामिकायान्तर्गमेवत्वत्वे नामिकास्था-
 नानां यमानुस्वाराणामपि मुखवचनत्वेन कचटतपानामेवेत्यवधारणामङ्गुनेः । प्रासाद-
 वामिन्यायेन मुखशब्दणस्रण्डनपरभाष्येण च नामिका नास्थान्तर्गता । मुखनामिका-
 वचनमिति मूत्रमपि नामिकाया आस्यवहिर्भावे समञ्जसम् । तथाच ! मानुनासिका-
 कारादीनां चोभयावच्छिन्नवायुसंयोगेनेव स्वरूपोत्पत्तिः । आनुनासिक्यं नृभयेषां
 धर्मः । इयान्मु विशेषः । अकारादीनामनुनामिक्याद्यो न नियताः इकारादी-
 नान्मु नियता इत्यनुस्वारग्यमानां चेति शिक्षायास्त्वेषां नामिकैवस्थानमित्यर्थः ।
 गृणशब्दस्मृ धर्मपर एव नयैव लोकप्रसिद्धेः । सावर्ण्यानुपयुक्तत्वं तु नगृणशब्दार्थः

मानाभावात् एकोयमात्मोदक नाम । तस्य गुणभेदादन्यत्व भवत्यन्यदिदमुष्णमिति भाष्यस्त्वारस्येन च गुणशब्दो धर्मपर इति, लभ्यते । आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्चेति विशेषणत्रैयर्थ्यं च । न च एषकृष्टकृ द्वयप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तद्विवक्षितुं शक्यम् । त्वन्मते आभ्यन्तरप्रयत्नानामपि गुणत्वापत्तेः । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यभियुक्तोक्तौ प्रमाणस्य एषकृत्करणब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन । यद्वा पाणिनीयशिक्षाया यस्य यस्य वर्णस्य यत्स्थानमुक्त तत्तदेवास्यशब्देन गृह्यते । पञ्चमाना च नासिकास्थानानुक्तया न तस्यास्यशब्देन ग्रहणम् । अनुस्वारयमाना चेति । चशब्दो ऽवधारणे । स च भिन्नक्रम । नासिकैव स्थानमित्यर्थः । तथाच यस्य वर्णस्य पाणिनीयशिक्षायामुक्तस्थानवर्णान्तरस्यापि तत्रोक्त तद्द्वय परस्पर सवर्णसम्बन्धा भवतीति तुल्यास्यमूत्रार्थः । वलयोस्तु न सावर्ण्यम् । शिक्षोक्तकण्ठादिस्थानपर्याप्तस्थानताया एव सवर्णसम्बन्धोपयोगित्वात् । नचैवं कडयोः सावर्ण्यानापत्तिः । शिक्षान्तरे ङकारस्य नासिकास्थानत्वोक्तया कण्ठपर्याप्तस्थानत्वाभावादिनि-वाच्यम् । पाणिनीयशिक्षोक्ततत्तत्स्थानकृत्वे सति तदुक्ततदितरस्थानगहित्यस्यैव तत्पर्याप्तस्थानकत्वशब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । शिक्षान्तरोक्तस्य च प्रायेणैतच्छ्राव्यकार्यनिर्वाहानुपयुक्तत्वात् । अत एवाङ्गणमूत्रे ङकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्य इति वार्तिकभाष्ये सङ्गच्छते । अन्यथा शिक्षान्तरे अकारस्य विवृततरोक्तया तदसङ्गति स्पष्टैव । यावत्साम्यः तु न तुल्यशब्दार्थः तेजसा सूर्यतुल्यो ब्राह्मण इत्यादौ यत्किञ्चित्साम्येऽपि तुल्यशब्दप्रयोगदर्शनात् । लुभ्वेतिमूत्रे उदोष्ठ्येतिमूत्रे च पर्याप्तिर्न विवक्षितेति अदुद्बुहि बुर्जपतीत्यादौ नदोष इत्याहुः । समुदितमिति । तदेव स्थानत्वपर्याप्त्यधिकरणमित्यर्थः । तथा च न वलयो सावर्ण्यमित्यर्थः । प्रत्येकमिति । अत एवाग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यस्याप्रापोमीये ऽप्रवृत्त्योभौ वा ऽविशेषादिति कात्यायनसूनस्याप्रामाण्यजैमिनिनोक्तम् । वस्तुतो देवतार्थकतद्धितस्यैन्द्रामादौ चतुर्धाकरणादिवारणाय तथा खभावाङ्गीकरोपि इतरतद्धिते तथा ऽनङ्गीकारात् । अत एव देवदत्तस्य तद्गार्यायाश्चापत्ये दैवदत्तिरित्याद्यप्रयोगप्रतिज्ञाविरोधाच्चेत्युक्तरीत्या ऽदुद्बुहि बुर्जपतीत्याद्यसिद्धिरिति दूष्ण द्रष्टव्यम् । नाङ्गलाविति सूत्रेणैति । वस्तुतस्तुष्णगामीपद्विदितत्वेऽपीपत्तष्टष्टकारलक्षारयो सावर्ण्यं होतृकार इत्यत्र तोर्छानि परसवर्णापर्यायतयोस्तदभावाय नाङ्गलाविति सूत्रस्यावश्यकत्वात् । अधिक नाङ्गलाविति मूत्रे ऽम्

त्कृतव्याख्यायां कौस्तुभप्रभायां बोध्यम् । स्पर्शत्यादेः क्रमेण स्पष्टपत्स्पष्टविवृत-
 संवृतव्याख्यानरूपत्वम् । इपद्विवृतत्वं चेति । इपत्स्पष्टत्वमित्यर्थः । यणामिति ।
 यणामीपत्स्पष्टत्वे स्पष्टत्वस्यापि व्यापकधर्मस्य सत्त्वेन यकारस्य चवर्गेण रेफस्य
 टवर्गेण सावर्ण्यापत्तिः तथाच स्थानांश्च इव प्रयत्नांश्चैपि यावत्साम्यमेव विवक्षित-
 मिति भावः । अञ्चितइति । ननु यकारगतानुनासिक्यस्य नासिकास्थानत्वेपि य-
 कारस्य तत्स्थानत्वाभावाच्च तस्यानुस्वारिणं स्थानत आन्तर्यम् । किन्तु अकारस्यैवेति
 स एव प्रवर्तते । अत एव बुद्धवेत्यत्र अकारः परसवर्णां नेति विवरणे उक्तमित्य-
 स्मेराह । आदाविति । तेन यरोनुनासिक इत्यत्र सवर्णग्रहणाकंपेपि चतुर्मुखे इत्यादौ
 णकारापत्तिर्न । प्रयत्नमेदादिति । ननु अनेनैव विवृतस्य संवृतादेशे तस्यासिद्ध-
 त्वेनोत्तरोप्यकारो विवृत एवेति दीर्घो दुर्वार इति चेन्न । अथ इति पृथङ्निर्दि-
 शेनात्तराकारस्य मूलत एव संवृतत्वकल्पनात् । अथ जश्त्वानुनासिकेष्विति । ननु
 षत्वे कृते जश्त्वमपवादत्वात् बाधित्वाऽनुनासिकं चान्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा भूभावे
 न कश्चिद्दोष इत्यस्मेराह ॥ वस्तुतइति ॥ परत्वाज्जश्त्विति ॥ न च क्षय इति
 वत्यं जश्वानुनासिकत्वयोरपवादः । तान्ते चरितार्थत्वात् । तत्र तसौ मत्वर्थे
 इत्यनेन भक्वाज्जश्त्वाद्यप्राप्तेः । इदमुपलक्षणमाधिकागत्वाभावे गोमानित्यादौ तलो
 पाद्यापत्तेः । अतएव नमुनेइति । अतएव वाक्यभेदेनान्ययादेव । तन्निषेधो
 ऽसिद्धत्वनिषेधः । पदैकवाक्यतया ऽन्वये नु अदमोमेरित्यादिना ऽसिद्धत्वाविशिष्टस्य
 मत्वस्य विधाने न मुने इत्यनेनापि तथाविधस्य मत्वस्यैव निषेधव्यत्येनामुनेत्यत्र
 मत्वानापत्तिः । असिद्धत्वस्य प्राधान्येनाविहितत्वेन तन्निषेधायोगात् । शस्त्रप्रवृ-
 त्ताविति । तेनाग्नी ईतीत्यत्र प्लुते प्रवृत्ते ऽपि तरयासिद्धत्वात् प्रपृथक्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिः ।
 अन्तरङ्गत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धनिमित्तकत्वादित्यर्थः । वस्तुतो ऽस्यान्तरङ्गशब्दार्थ-
 त्वाभावात् । उदाहरणाभावाच्चासिद्धमेतत् । सपादसताव्यायोस्थकार्यसम्भावनायां
 त्रैपादिकस्याप्रवृत्तेः । अग्नी इतीत्यादावपि ययोद्देशप्रक्षाश्रयणेन प्लुतात्पूर्वमेव
 प्रपृथक्सञ्ज्ञा शस्त्रप्रवृत्तौ नियामकमिति । पूर्वोक्तं त्वणोप्रगृह्येति सूत्रस्यवक्ष्यमा-
 णेश्चरारादेशोपपन्नम् । सोदीर्णमिति । सोचि लोपे दिचेति मुल्लोपः । उदीर्णइति । ऋगता-
 विव्यस्योत्पूर्वस्य रूपम् । आत्मान्तः करणमिति । इदमसङ्गतं । आत्मपदस्य जीव-
 परस्वे बाधकाभावात् । इच्छयोत्पन्नयत्नेति । इच्छयोत्पन्नो यत्नो यस्मिन्निति

विग्रह । तथा च विवक्षयेत्येतत् यत्नेनेत्यतस्याप्युपलक्षणमिति भावः । ततो यत्नविशेषेणेति । इदमेक एव यत्नः कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । तस्मात्तत्रैव यत्नेनेति वक्तुमुचितम् । औपाधिकमेदाभिप्रायेण वा कथञ्चिद्योग्यम् । वायुप्रेरणारूपमिति । अल्पवायुमहावायुप्रेरणारूपमित्यर्थः । अत्रिवक्षेति । कार्यानुपयोगित्वामित्यर्थः । अतएवेति । पूर्वत्वाभावादेवेत्यर्थः । तथा च वगैःप्राशाश्चत्वार एव यमा इति प्राचीनविवरणं तत्सदृशार्थकतया योग्यमिति भावः । ननु राजा मज्जामित्यादौ श्रुत्व न स्यात् यमेन व्यवहानादिति चेन्नः अशरीरं यमं प्राहुरित्यादि वचनेन यमादीनामशरीरैरुक्त्या तद्व्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । अयोगराहाइति । द्वितीयचतुर्थयमभिन्ना इत्यर्थः । जिह्वामूलोयइति । उन्ध्मानीयस्य स्थानकथनं तृष्णानोयोपधास्योब्जे जस्तेन वकारार्थं कथं चिद्व्यवर्ततेति भावः । यमादीनामिति । आदिपदेनानुस्वारविसर्गौ अत्र यमानुस्वारयोगोर्नासिकास्थानकथनम् । अथ मुखग्रहणक्रियेर्नासिकास्थानोऽनुनासिक इतीत्यलुच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येन इति भाष्योक्तादिशा मुखग्रहणव्यावृत्तिबोधनाय । आदन्तइति । स्ठ कचेति कप्रत्ययान्तोऽदन्तस्ततष्ठाप् । नित्यद्वौलिङ्गोऽयम् । अन्तस्थाभिश्च सयुतामिति शिक्षावाक्यानुसंधादिति भावः । एतेन विश्वपाशब्दवदादन्तत्वे ईषन्मृश्मन्तस्थानामिति निर्देशासंगतिरित्यपास्तम् । स्वर्गोष्मणोरिति । मातृकापेक्षयेदन् । नाज्जगत्वावेत्यादिनिर्देशेनेति । चक्षयोः सावर्ण्याभावे । हस्य स्थाने शः पूर्वसवर्गो न स्यादिति भावः । अशम्यत्वं स्यादिति । इदमयुक्तम् । अयोगराहानां दीर्घादीनां सातुनासिक्यनलानां द्वु स्पृष्टमत्रकलकारस्येपत्स्पृष्टरूकारलकारयोश्चासत्त्वावत्ते । अक्षरममाम्नाये एषामनुपदिष्टत्वात् एओइमून्स्थमनुपदिष्टः सत्कथं विज्ञातुं शक्यमिति भावः तु वेदलोकसाधारण्येन सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापकत्वायोगात् । न च स्थानेन्तरतममूत्रेण निर्वाहः । वकारस्य स्थाने लकारस्वरूपसंप्रसारणपत्तेः । तस्याल्लकारस्य लकाराभावात् वर्णोपदेमे लकारपाठ इत्येव तत्त्वम् । एथल्लुबन्धत्वेति । गच्छमृच्छगौ, एजृभ्राजृदीप्तावित्यादौ । ओकारस्यौष्ठ्यत्वमिति । एतच्च प्रवृत्तानुपयुक्तत्वाद्दुपेक्ष्यम् । एकारशकारादीनामिति । अन्येत्वाकारहकारयोरादिपदेन ग्रहणमित्याहुः । अनादिशब्दग्राह्यं चिन्त्यमिति केचिन् । यजुष्येकेषामिति । निर्देशादिकारैकारयोर्न सावर्ण्यम् । नन्वकारहकारयोः सावर्ण्यं शिवोऽन्व

इत्यादौ हशिचेत्येवसिद्धे ऽतोरोरिति व्यर्थं तस्मात्तयोस्तन्नेत्याशङ्क्याह । हशिचे-
त्येवेति । तथा च अकारहकार्योरपि सवर्णसंज्ञासत्त्वादाकारे परतो ऽपि हशि चेत्युत्वे
प्राप्ते ह्रस्वाकार एवेति नियमार्यमतो रोरिति सूत्रमिति भावः । अतएवभाष्यइति ।
आकारप्रक्षेपादेवेत्यर्थः । अणमुद्दिश्येति । तेन संज्ञायाः संज्ञिनः पूर्वमुच्चारणं न
दोषाय । तस्या एवोद्देश्यत्वादिति सूचितं भवति । एतत्परिभाषाज्ञापकमिति । स्याली-
पुलाकन्यायेनैकदेशानुमत्येति बोध्यम् । दूषणान्तरं चाह । जातिपक्षेइति । अप्रत्यय-
इत्यस्याद्विधीयमानार्थकत्वे तु जातिपक्षप्राप्तस्य निषेधो न स्यात् अनन्तरर्येणि
न्यायात् तस्य पर्युदासत्वाच्चेति भावः । परास्तमिति । तथा चाणुदित्सूत्रे चण्गूहणमेव
कार्यम् हयवरट्सूत्रस्थमय किमर्थमन्तस्थानामणसूपदेशः क्रियत इति भाष्यं त्वेकदे-
श्युक्तिरिति भावः । सवर्णस्य चेति । चकारादसवर्णस्यापीत्यर्थः स्यादित्यत आह ।
चोभिन्नक्रम इति । ग्राहकसूत्र एवेति । एतन्नियमपरे तपरसूत्रेपि बोध्यम् । इति
तुनयुक्तमिति । तपरसूत्रे ऽण्पदानुष्टौ तु युक्तमेवैतत् । अत्र परेणाण्गूहणे उरदिति
तपरकरणं भाष्योक्तमपिज्ञापकं बोध्यम् । तदुपपादनप्रकारस्तु कौस्तुभप्रभार्या
बोध्यः । नप्राप्नोतीति । अत्र हेतुव्यक्तिपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्तयोर्भेदेनेत्येतावानेव
चारिताव्येनेत्यन्तस्तु अण्गूहणसार्थक्यप्रदर्शनपरः । नन्वाद्यवर्णेण्युरणित्यादौ कथं
गूहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । व्यक्तिपक्षे पाणिन्युच्चारितस्याक्षरसमान्नायस्याभेदादित्यत
आह । णकारादिचिन्हेनेति । नन्वादिरन्त्येनेत्यत्र सहगूहणात्समुदायस्यैव संज्ञात्वं
तथाचाणित्यत्राकारस्य निरर्थकत्वात्कथं तत्राणुदित्सूत्रप्रवृत्तिरित्यत आह । तत्रत्येति ।
ननुपस्थितस्यानुच्चारितत्वात्कथं प्रत्यायकत्वमत आह । उच्चारिताभेदेनेति । नन्वेवं
च णकारादिचिन्हेनेति पूर्वगून्थो ऽसंगतः । अण्पदेन वर्णसमान्नायस्थानामेवोपरिथतः ।
आद्यवर्णोपस्थितेरिति तु असङ्गतमनुपयुक्तं च । तस्य निरर्थकत्वेनानुपस्थापक-
त्वादिति चेन्न । प्रत्याहाराद्यवर्णे णकारादिचिन्हेनाक्षरसमान्नायस्थाभेदगूहणं विनो-
च्चारिताद्यवर्णाभेदेनाक्षरसमान्नायस्थस्य गूहणासंभव इत्याश्रयात् । प्रकृतेइति ।
अस्य स्वावित्यादौ दूषणान्तरं चाह । प्रत्याहारवटकेति । तत्र हेतुमाह । उच्चारित-
स्यैवेति । अण्गूहणं चेति । चेन नाज्जलाविति सूत्रसंग्रहः । ननु ऋलृवर्णयोः
सावर्ण्येपि ऋकारेण न लृकारग्रहणं विभिन्नजातित्वात्सावर्ण्यं तु हेतु लृकार इत्य-
त्राक्रःसवर्णे दीर्घार्थं स्यादित्याशङ्क्याह । ऋलृवर्णयोगिति । ननु समानजानित्वाद्भेदे

सावर्ण्याभावाद्दोषवृत्तकार इत्यत्र सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह । एतद्व्यतिरिक्तेति ।
 तथा च सावर्ण्यमपि समानजातित्वाव्यापकत्वात्समानजातित्वातिदेशेनैवातिदिष्टमिति
 भावः । ननु ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यम्याविधानेन एधगनुबन्धकरणेन क्रम्यानित्यत्व-
 ज्ञाप्यमित्यत आह । एधगिति । अत्र पक्षे इति पाठः । व्यक्तपक्षे इति तु अपपाठः ।
 अनन्वयात् । तस्य सर्वम्येति । सयोगान्तलोपादेः । शब्दबोध्योवर्णइति । इदम-
 युक्तमुच्चारितम्यैव प्रत्यायकत्वात् । इणप्रत्याहारे ष्टुतैचो ऽयटकत्वापत्तौ तत परस्य
 पन्वानापत्तेश्च । भाष्यप्रामाण्यात्तपरकरणाच्च तात्परशब्दः स्वबोध्यसमकालग्राहक
 इति तूचिनम् । सरुप्राकृतव्यवहारस्येति । इदमयुक्तम् । आकडाराधिकारादान्यत्र
 सज्ञयोर्बाध्यचापकभावाभावात् । न च स्वतो विरोधरहितयोस्तदवर्हिर्भूतयोर्बाध्यचा-
 धकभावेपि स्वतो विरुद्धयोस्तदवर्हिर्भूतयोरपि सो ऽस्त्येवेति वाच्यम् । सङ्कोचे
 मानाभावात् । किञ्च तपर पण्णा-सञ्जा अण् त्वष्टादशाना सञ्जेत्यनुक्त्या स-
 षर्णग्राहकत्वतात्कालिकसवर्णग्राहकत्वयोरविरोधेन च विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तिः ।
 एतेन गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्वाध-इत्याग्निग्रन्थोऽप्यपान्तः । तस्माद-
 ण्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थ एवाय युक्तः १ गोतोऽणिदित्यादौ, तु तकारोच्चारणसाम-
 र्थ्याद्गकारो ऽविवाक्षितः । सिद्धान्तपक्षेपीति । इदं गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाश-
 त्वाद्वाध इति पूर्वग्रन्थेन विरुद्धम् । तत्र विधित्वमङ्गीकृत्यानवकाशत्वाद्वाधोक्तेः ।
 पञ्चमीसमासाभावेति । ऐओइ ऐऔजिति सूत्रे किं दकारे प्रयोजन- अथ किन्त-
 कारे यद्यसन्देहार्थस्तकारो दकारोपीति भाष्यस्य पञ्चमीसमासतदभाववादिपरतया
 कैयटेन योजितत्वाच्चदनुसारेणैव ननु पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकत्वाभिप्रायेण ।
 धकारस्थानिकइति । इदमप्ययुक्तम् । दकाराशे पञ्चमीसमासानाश्रयणेनादोपात् ।
 त्रिमात्रचतुर्मात्रव्यावृत्तय इति युक्तं पाठः । अन्यत्र विस्तर इति ।
 मञ्जुपादौ विस्तर इत्यर्थः । यन्तुतरतु पदपदार्थयोस्तादात्म्यमयुक्तम् । बन्धिरि-
 ण्युक्ते सुखे दाहापत्तेः । न च भेदाभेदयोरङ्गीकारेणोक्तदोषनिस्तारः । भेद-
 मानाङ्गीकारेणोक्तदोषनिरसनोपपत्तौ अभेदाङ्गीकारे मानाभावात् । रामेति द्व्यक्षर
 नामेति लक्षणया ऽर्थपरः । आदौचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थ इत्यप्ययुक्तम्
 तथा सति शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः । अभेदस्य त्वया ससर्गत्वानङ्गीकाराच्च । तत्प-
 दाभिन्नत्वेन तच्छक्यत्वानुमानात् । परम्परया शक्तिग्राहकत्वमित्यापि न । वृद्धिप-

दोभेदस्तद्वाच्यस्वयोः सहचारश्राहकमानाभावात् । तयोर्व्याप्तिग्रहासंभवात् । वृद्धि-
 मृत्रे भाष्ये साक्षात्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावस्यैव वाक्यार्थत्वोक्तेश्च । तद्वाच्यं चोपपादयि-
 प्यामः । तस्मादादौ चो वृद्धिपदवाच्या इत्येव वाक्यार्थः । आदौ चो वृद्धिपदस्य
 च वाच्यवाचकभावस्य संसर्गमर्यादयात्मानाङ्गीकारात् । न च समानविभक्तिक-
 नामर्थयोरभेदेनैवान्वयः इति व्युत्पत्तिभङ्गः । प्रतीतपदार्थकतदर्थयोरभेदान्वयः । अप-
 तीतपदार्थकतदर्थयोस्तु वाच्यवाचकभावेनान्वय इति व्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । तदुक्तं
 भाष्ये । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यं एकाविभक्तिकत्वं च द्वयोश्चैतद्व्यति-
 कयोर्विशेषणविशेष्ययो र्वा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्य इति तच्च
 न द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेष्यविशेषणभावो भवति । नचादौ चोऽब्दः प्रतीतपदा-
 र्थकः तस्मात्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्भावेति । वाच्यवाचकत्वे ऽपीति । सर्वाथवाचकत्वे पीति ।
 सर्वस्य शब्दस्य सर्वार्थे सङ्केतयितुमशक्यत्वादिती भावः । सामान्यतस्तथा
 ज्ञानमिति । पदशब्दो जातिमद्वाचकः शब्दार्थस्य वाचक इत्येवं रूपेण शक्तिग्रहेपि
 घटपदेन घटत्वविशिष्टार्थोधात् । प्रकरणादिति । प्रकरणस्य स्वविषयविषयकशा-
 ब्दबोधे हेतुत्वादन्यार्थाग्रहणमर्थसिद्धम् । अतएवप्यदिति । संपूर्णसञ्ज्ञाशास्त्रो-
 पस्थितेरेवेत्यर्थः । एतेनेति । उक्तभाष्याविरोधेनेत्यर्थः । भूवादयोधातवः । कालसं-
 न्वाभावेनेति । तथाच कालपरिच्छिन्नत्वं क्रियात्वं तच्च साक्षात् क्रियायामेवेति कालाः
 परिमाणेनेति प्राचीनग्रन्थेषु रफुटम् । एतेन न तावद्धात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावा-
 चित्वे ज्ञाते सति धातुत्वज्ञानं धातुवाच्यत्वे च क्रियात्व ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयत् ।
 नापि लिङ्गसङ्ख्याकारकानन्वयि तत् । निपातसंज्ञकवाशब्दार्थेपि तत्सत्त्वेनोक्तदोषा-
 निस्तारात् । नापि साध्यतया प्रतीयमानत्वं तत् । धात्वर्थे तथात्वस्य निपातार्थं
 तदभावस्य च शपथैकानिर्णयत्वादित्यपारतम् । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्यापि धात्व-
 र्थमात्रवृत्तित्वसमर्थनसंभवाच्च । अभिव्याप्येति । आडोघ्याहार इति भावः ।
 विप्रादिवटकेति । विपूर्वात्प्रापूरण इत्यस्मात्कर्तारि के रूपमिति भावः । इत्यर्थबोध-
 नायेति । अर्थ भावः । क्रियेति लुप्तवृत्तीयान्तम् । योग इति । पदान्तरस्याध्याहारः
 स्तोत्रचुनेत्यादिवत् । सूत्रस्थं योगपदं च अर्थआद्यजन्तं प्राद्यन्वयि धात्वर्थपरं
 त्वपयसप्तम्यन्तम् । तथा च क्रियया युक्ताः प्रादयः स्वान्वयिक्रियाविषये क्रियावाचकं
 प्रति उपसर्गमञ्जका इति । विगताः सेचका इति पाठः । अभेदविवक्षेति । इदं

प्राचामनुरोधेन स्वमते तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वान् । सान्तग्रहणइति । 'निसन्तपता-
 विन्यादौ । यत्रतुल्यत्वमसिद्धमिति । । इदमयुक्तम् । इण्निष्ठायामिति सूत्रस्थाभाष्य-
 विरोधान् । तथा हि । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थं नित्यार्थमारम्भम् ।
 नैतदस्ति प्रयोजनम् सिद्धात्र विभाषा निरःकृप इत्यनेन । तत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो
 विविभिर्भावित्वानि नात्र पूर्वेण विभाषां प्राप्नोति किं कारण यस्य विभाषोति प्रतिषे-
 धान् । तत्रारम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत । पुन पुनरिड्ग्रहणादिहेवेति । इण्निष्ठायां
 तत्र यदुवावोर्विभाषा तदुवावे प्रतिषेधे इति भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वान् । निरः कृपो
 निष्ठाया यस्य विभाषोति प्रतिषेधोपि निरःकृपो निष्ठाया इदंस्मभवेन निष्कृपितं निष्कृ-
 ष्टमिति रूपद्वयस्य सिद्धौ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गते । इड्ग्रहणे क्रि-
 यमाणे प्यु करीत्येडिकल्पापत्त्या पुनरिड्ग्रहणादिहेवेति भाष्यासङ्गतिश्च । उक्तरित्या वि-
 कल्पप्राप्ताविण्निष्ठायामिति सूत्रवैयर्थ्यं च । तस्मादिण्निष्ठायांमिति सूत्रारम्भसामर्थ्या-
 दुक्तभाष्यप्रामाण्याच्च यत्र कृतस्यासिद्धत्व सिद्धत्व वा तत्र सर्वत्र सान्तग्रहणे सान्तग्रहण
 व्यर्थमेवेत्युक्तं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । ननु रेफान्तदुर्पूर्वकात्स्थाधातो कुप्रत्यये
 पत्वाभावघाटेतप्रयोगवारणाय भुषामादिषु दुष्पुशब्दपाठ इति चेन्न । अपसुदु पु-
 स्थ इति न्यासे रेफान्तस्य रो सुपीति नियमेन विसर्गाप्राप्त्या सान्तपूर्वकात्स्थाधा-
 तोरेव कुप्रत्ययविजनेनादोषात् । श्रुतक्रमानुरोपादिनि । यद्यपि शब्दस्य विरम्य-
 व्यापाराभावन्तथापि शाब्दबोधोत्तरकालिको बोद्धृणा प्रतिपत्तिक्रमोऽयमित्यदोषः ।
 व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन-लक्षणभेदात्कचित्किञ्चिच्छङ्खणं विविमुग्गेन प्रवर्तते इती-
 ष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमिति कैयटोक्तमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह । जातिव्यक्तिपक्षयो-
 रुभयोरपीति । स्व रूप-शब्दस्य । कल्पितान्वयव्यतिरेकेति । पदस्याखण्डत्वेन
 तत्र प्रकृतिप्रत्ययान्वयव्यतिरेको कल्पिताविति भावः । ई हल्यधोरिति । नात्र श-
 ब्दस्य रूपग्रहणमम्भव । तस्याकारासम्भवात् । प्रकारतयाभासमानस्येति । न
 सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते, इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तया ग्रन्थे शाब्दबोधे
 शब्दस्वरूपस्य प्रकारतया भानाम्युपगमात् । येन विधिः । सर्वसमतत्वादिति ।
 उपलक्षणमेतत् । विधिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । अचाघातोयतविधत्तइति ।
 अत्र चैरममशीलो धातु सत्रामममशीलश्च इत्यहस्त्यादिसमशीलो ऽच् सेना-
 पतिसमशीलश्चाचार्य हन्त्यश्वादिभिर्विधत्तः इत्यत्र सेनापतिः कर्ता । तत्र

यथा चैत्रस्य सहस्राप्तौत्पत्तौ हस्त्यश्वादयः करणमेवं धातो र्द्युत्पत्तावच्
करणम् । यत्र धातावन्ते ऽच् तत्रैव यत उत्पत्तेः । भाष्ये उदाहरणान्तरं
च देवदत्तस्य समापः शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्त इति । अन्येन
चान्यस्येत्यस्याच् धातो विधिरित्यर्थः । नन्वन्येन चान्यस्येत्यनेन कार्यसंबन्धिभि-
न्नस्यैव करणत्वसूचनेपि यस्मिन्परतः कार्यं तस्याकरणत्वं कथं दांशितम् । नचा-
न्यस्येति संबन्धसामान्यपष्ठ्या धातुप्रातिपदिकयोः पञ्चम्यन्तार्थयोरिव सप्तम्यन्ता-
र्थस्यापि संग्रह इति वाच्यम् । अन्यस्येत्यस्योद्देश्यत्वार्थकपष्ठ्यन्तत्वेन प्रत्यय-
विधौ पञ्चम्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वेन तेन तस्य संग्रहेपि सप्तम्यन्तार्थस्या ऽसंग्रहादित्यत
आह । अन्यस्मिन्नित्यस्यापीति । ननु सप्तम्यन्तार्थस्याकरणत्वे एतदपवादो यस्मि-
न्विधिरित्यपि सप्तम्यन्ते न प्रवर्त्ततेति चेन्न । सप्तम्यन्तं विना तस्याविषयाभा-
वात् । साक्षात्कार्यनिमित्तस्य विशेष्यस्यैवाकरणबोधनाच्च । अन्ये तु विधिरिति
कर्मणि किः तदन्तस्येति संबन्धिन उपादानान्तस्येत्यध्याहारः । तथाचार्यं मूर्धन्यः ।
यत्संबन्धी योविधिर्यत्कार्यं यत्कारणकं तदन्तस्य तस्य बोध्यमिति । अत्रो यदिनि
धातुसंबन्धी यद्विधिर्यत्करणक इति तदन्तस्य धातोः संबन्धी स बोध्यः । तदन्त-
स्येति । संबन्धसामान्यपष्ठ्यन्तमिति । प्रत्ययविधौ प्रकृतेरादेशविधौ स्थानिन आ-
गमविधावागमिनःसंग्रहः । तथा च देवदत्तस्य समापं शरावैरोदनेन च यथा
यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते । यथा धातोर्यत्तत्रा शास्त्रं विधत्ते । इकोयणित्यादौ तु
न तदन्तविधिः यत्संबन्धी विधिर्यत्करणकः स तदन्तस्य तस्येत्यनेन कार्यसंबन्धि
भिन्ने करण एव तदन्तविधिप्रवृत्तित्तच्छाभात् । इदं च कार्यसंबन्धिनो व्यधि-
करणविशेषणे करणे न प्रवर्त्तते । कार्यसंबन्धिनः करणत्वासंभवात् । एवं यत्र
कार्यसंबन्धिनः समानाधिकरणात्त्वमसंभवे । तत्रापि न तदन्तविधिः । एवं च
तदन्तस्येत्युक्तिबलात् समानाधिकरणविशेषणरूपमेव करणं पर्यवस्यति । तयो-
रकेणत्वं दांशितापि मूलकं तु न युक्तम् । इक इत्यनेनानिको ऽधीत्यनेन हल्परके
कश्च व्यावृत्तिकरणत्वसंभवात् । तच्चान्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेवेत्यापि न ।
शब्दतो विशेषणमित्युक्तौ ह्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरण एवेति कथञ्चिच्छब्द-
येनेति शब्देन हि करणमेवात्रोपात्तम् । अन्तरङ्गत्वमपि । अन्तरङ्गत्वं च यत्र द्वयो-
र्ग्रहणामंभवः । किन्त्वन्यतरस्यैव तत्र ह्यन्यतरस्य ग्रहणं नियामकं प्रकृते तु द्वयो-

रापि ग्रहणसम्भवेनान्तरङ्गत्वनिधायामरुसलदुच्चारितशब्दस्यैकार्थकत्वे ऽपि प्रतिलक्ष्य
तस्य प्रवृत्ते । समानाधिकरणत्वे प्रायेण तदन्तविध्युत्तरकालिकसम्भावनासमधि-
गम्यत्वाविशेषणत्वस्याचो यदित्यादेरनेकाक्ष्वापि प्रवृत्ते । तदन्तत्वसबन्धित्व
चान परम्परयापि बोध्यम् । तेनोतश्च प्रत्ययादित्यत्र हेरेव साक्षात्कार्यसबन्धित्वे
प्यङ्गस्य परम्परया तथात्वान्न दोष । एव तथा विशेषणत्वयोग्यतापोत्यसङ्गतम् ।
समानाधिकरणविशेषणत्वस्य तदन्तविधिप्रयोजकताया सूत्राक्षरास्पर्शत्वादिति दि-
गित्याहु । तस्य चेति पाठ्यमिति । ननु व्यपदेशिनङ्गात्वेन सिद्धेरिद व्यर्थमिति
चेन्न । वनो रच, रोणीत्यादौ व्यपदेशिनङ्गात्वात्प्रवृत्ते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिप-
दिकेनेति निषेधात् । गृह्यमाणप्रातिपदिकेति । ननु किमिद गृह्यमाणत्वम् । न
तावदानुपूर्वाविशेषणत्वापोदीयमानत्वम् । ऋष्यन्धकट्टिणिकुरुभ्यश्च, वृद्धाच्छ,
स्त्रत्र जनपदतदवध्योश्च, द्विगोश्वश्रेत्यादौ तदन्तविधिनिषेधानापत्ते नापि यथाकथ-
ञ्चिदुपादीयमानत्वम् । उगिद्वर्णग्रहणेष्वपि निषेधापत्ते । नाप्युगिद्वर्णग्रहणभिन्नत्वम् ।
उगिद्वर्णे इति त्वेकदेशानुवाद इत्युत्तरग्रन्थामगनेरिति चेन्न । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्म-
पुरस्कारेणोपादीयमानत्वमित्यर्थेनादोषात् । प्रत्ययग्रहणेति । सौप्तेतन्मूल इति भाव ।
वाचनिक स इत्यस्ये । विरामो वसान । वर्णाना नित्यत्वादाभावासम्भवादाह ।
उच्चारणेति । वर्णवदिति । यावद ब्रह्म विष्ठित् तावती वागिति श्रुत्या वर्णानां
सर्वदेशकालवृत्तित्वेन दैहिककालिकक्रियासम्भवादिति भाव । पर सन्निकर्षइति ।
वर्णाद्वर्णान्नगोच्चारणे ऽर्धमानाकालव्यवायस्य नित्यत्वेन तदधिककालव्यवायराहित-
त्वमेव पर सन्निकर्ष इत्यभिप्रेत्याह । स्वमाससिद्धेति । साहिताधिकारइति । तयो-
र्धाराच्च साहितायामित्यधिकार इत्यर्थ । विषयभेदेइति । इदमयुक्तम् । तदुद्देश्य-
तावच्छेदकव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्व बाधकरत्वे तन्नम् । तदुद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कोद्देश्यतावच्छेदकत्व च बाध्यत्वे तन्नम् । यथा द्वितीयैकाच्च द्विर्वचनमुद्देश्यताव-
च्छेदकमजादिधातुत्वप्रथमैकाच्च द्विर्वचनोद्देश्यतावच्छेदक धातुत्वमात्रम् । न च तथा
प्रवृत्ते ऽवमानसजोद्देश्यतावच्छेदक वर्णोच्चारणाभावत्व सहितामजोद्देश्यतावच्छेदकत्व
तु वर्णयोरर्धमानाधिककालकृन्व्यवधानरादित्यमिति कथमनयोर्बाध्यबाधकभाव ।
किञ्चान्तु । सञ्ज्ञाभिन्नस्थले यथानथा भूतयोरपि बाध्यबाधकभाव सज्ञयोस्त्वे-
कमोद्देशकत्वे एव बाधकत्वम् । अत एव गजपुम्प इत्यादौ ममुद्देश्यतावच्छेदकत्वात्

राजन्शब्दे परत्वबाधो न । अत एवोत्तरपदत्वे चेति वार्तिकप्रत्याख्यानावसरे ऽजादिस्वादिषु पूर्वं भसञ्ज्ञं भवत्येतदघटकं यदस्ति तदापि भसञ्ज्ञकमित्याकरो उक्तम् । किञ्चाऽशब्दात्संबुद्धौ वाक्यैकदेशे वाक्यप्रयोग इति न्यायेन प्रयुज्यमाने ऽवसानसञ्ज्ञा चरितार्था । एकवर्णात्मकत्वेन वर्णद्वयासत्त्वेन संहितासञ्ज्ञाया अप्रवृत्तेः । तत्रावसानसञ्ज्ञाफलं त्वणोप्रगृह्यत्येवमुनासिकप्रवृत्तिरिति दिक् । स्वशास्त्रसञ्ज्ञापात्रेति । इदमप्ययुक्तम् । एवं सति गुरुलघुसञ्ज्ञयोरपि बाध्यबाध कभावावापत्तेः । तयोरपि तच्छब्दशास्त्रादिप्रसिद्धत्वेन लोकविदितत्वात् । नचेष्टापत्तिः । बन्धुशब्दस्य शब्दान्तरेण द्वन्द्वे लघ्वक्षरं पूर्वमिति पूर्वनिपातस्याचिञ्क्षणदित्यादौ दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य चानापत्तेरिति दिक् । मुनिद्वन्द्वं । सुपः पकारेणेति । न तु टापः कपो वा पकारेणेत्यर्थः । आक्षिप्तस्येति । शब्दाद्गुपस्थितस्यैव शाब्दबोधे ऽन्वयात् । अन्यथा घटमानयेत्युक्ते समवायसंबन्धेन घटशब्दसंबन्धितयोपास्थितस्या काशस्य शाब्दबोधे ऽन्वयापत्तेः । द्वारमित्यादौ तु पिबेहीति शब्दस्यैवाऽध्याहारः । नन्वेवं लघ्वलोपेत्यस्य निर्विपर्ययत्वम् । अन्विताभिधानवादाङ्गीकारात् । स्पष्टं चेदं सर्वादीनि सर्वनामानिति सूत्रे भाष्ये, तथाहि नेदं सञ्ज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदं स-
 त्त्रेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि सञ्ज्ञोपसर्जनेति विशेषणे ऽवतिष्ठेते । यदेवं सञ्ज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति सर्वनामः स्मै अन्वयग्रहणं तत्र विज्ञास्यते सर्वेषां यन्नाम तस्मादुत्तरस्य हेः स्मै इति । यदेवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां च शब्दानामेकैकस्य स स विषय इति कैयटश्रौतेषां चापीति । ततश्च सर्वास्मिन्नोदन इत्यादौ ओदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामाना-
 धिकरण्यादन्तयोरिति । गौरी ब्राह्मणितरेति । नेदं परिनिष्ठितं किन्तु हस्तापा-
 दनाय कल्पितमलौकिकमेव परिनिष्ठितत्वे गौरीशब्दे पुंवद्भावापत्तेः । ननु घसञ्ज्ञा-
 यां तदन्तविध्यभावेऽपि प्रदेशेषु तदन्तविधौ पुनरुक्तद्रोपतादवस्थमित्याशङ्क्याह ।
 एतन्निषेधेति । इदमप्ययुक्तम् । सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविध्यभावे वरूपेत्यत्रापि न
 तदन्तविधिः । हृदयस्य हृद्वरेवेत्यत्राणग्रहणेन सप्तम्यन्ते प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्य-
 भावज्ञापनात् । सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविधौ तु वरूपेत्यत्र पुनस्तदन्तविधिर्दुर्वारः ।
 सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणाभावेनोक्तनिषेधाप्रवृत्तेः । किञ्च प्रगृह्यत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसा-
 धारणनया प्रदेशे तदन्तविध्यभावेनेदृशदृष्टिचंचनमित्यादौ सञ्ज्ञाविधाविति नि-

पेधश्चरितार्थ इति क्व सामर्थ्यमित्येषा दिक् । इत्याद्यनुवृत्तेरिति । यद्यपि तदन्ता-
शाप्रवृत्तावपि प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठत इति परिभाषा-
मलेनापि पदसमुदायस्य पदत्व वारयितुं शक्यम् । तथाप्यनुवृत्त्या ऽपि निर्वाहप्र-
दर्शनपरमेनत् । सर्वस्य द्वे इति सूत्रे कैयटे ऽप्येवमेवोक्तम् । ननु इयानियत्रै-
कदेशविरुक्तन्यायेन स्थानिवद्भावेन वा प्रातिपदिकत्व सुलभमत आह । अतएव-
ति । इदं सर्वमयुक्तम् । प्रवृत्तिसत्त्ववृत्तिस्य यस्माद्विहितस्तदादित्वस्य व्यपदेशि-
वद्भाषासाध्यत्वान् । अवयवत्वतद्द्व्यप्यान्तत्वादित्वव्यवहारमात्रस्य तदतिदेशसा-
ध्यत्वान् । अत एवासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये प्रस्तनय्य गत इत्यादावलोपस्यासिद्धत्वाद-
यादेशभावमाशङ्क्य व्याश्रयत्वेन समाहितम् । त्वदीत्या त्वसिद्धत्वेपि स्वात्मगत
लुपुपूर्वत्वमादायायादेशसिद्ध्या तदसङ्गति । अत एव च हरिशब्देनादन्तत्वम् ।
नन्वेव पूर्वादिनि सपूर्वाच्चेति सिद्धे योगविभागो व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिके-
नेति परिभाषाज्ञापनार्थ इत्याकरासङ्गतिरिति चेन्न । सपूर्वादिति पूर्वशब्दस्य पूर्वाव-
यववाचित्वात् सपूर्वादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वान् । एव मेकगोपूर्वादित्यत्रापि ।
पूर्वादित्यस्य मामर्थ्यात्पूर्वान्तादित्यर्थः । अन्यथा व्यस्ते ऽप्यापत्तेः । इयन्मात्रमित्या-
दौ त्वन्तरङ्गानपि विधीन्वाहिरङ्गो लुग्वावत इति न्यायेन यस्येति लोप वाधित्वा
पूर्वं मात्रच् प्रत्ययस्ततो लोप इति न कश्चिदोपः । एवमस्यापत्याभिर्युवापत्यमा-
यान इत्यादौ यत्रिञ्चेश्चेति फक् मिद्धिरपि बोध्या । नन्वस्य मात्रच फक्श्चान्तर-
ङ्गनिमित्तविनाशकल्लुक्प्रयोजकत्वाभाव इति चेत्सन्त्यम् । प्रक्रियायामुपसर्गसमानाकार
इत्येतद्द्व्यारूपावसरे यस्माद्विहित इत्यनेनाधिकव्यावृत्तिरेव न तु न्यूनव्यावृत्तिरिति
शेखरोक्तस्यदिशोक्तस्थलेषु दोषाभावात् । नन्वेव हरिष्वित्यादौ सो पदत्वापत्ति ।
हलि सर्वेषामिति निर्देशेन सात्पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणेन चाधिकस्य यस्माद्विहि-
तस्तदादेः सग्रहसम्भवे न्यूनस्यापि व्यावृत्तिकल्पनात् । सुमनायत इत्यादौ तु एष-
करणेन स्वादे क्यङ् प्रकृतिपठकत्वासम्भवादधिकस्य सहग्राह्यत्वासम्भवेन न्यून-
व्यावृत्त्यभावः । एतेन व्यतिरेक इत्यादौ तिङ्ङित्वा इति निरातो व्याख्यात-
असे इत्यस्य स्थाने, से इत्यादेशकल्पनाद्वा ऽर्धवत् एवादेशत्वादभावस्यानर्थकत्वेनादेश-
त्वासम्भवात् । हरिष्विन्यादावेकस्मिन्नित्यस्याभावेपि सो- पदत्वमुक्तरोत्या वारयितुं
शक्यमित्येकस्मिन्निति व्यर्थमिति चेन् न । सभामन्त्रयनशब्दस्य वृद्धत्वाभावाय

वीरद्वोतेरिवर्णान्तत्वाभावाय च तदावश्यकत्वात् । ससहायैश्चि । असहायत्वं च
 मुख्यव्यपदेशभागवटकत्वं । नन्वेवं कुम्भकारेभ्य इत्यादौ कृन्मेजन्त इति सूत्रे
 भाष्ये ऽव्ययत्वमापाद्य सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । तदेतदसङ्गतम् । एकारस्
 मुख्यैजन्तत्वव्यपदेशिभागवटकत्वमिति चेन्न । कृत्त्वसमानाधिकरणमुख्यैजन्तत्वव्य-
 पदेशभागवटकत्वेनासहायत्वस्य सूपपादत्वात् । अत एव सूत्रे इत्यादौ व्यपदेशिव-
 द्भावेन द्विवचनस्यैदन्तत्वात्प्रगृह्यत्वम् । द्विवचनत्वसमानाधिकरणे तदन्तत्वं व्यप-
 देशभागवटकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । एतेन निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यमि-
 योजितं वेदितव्यम् । धात्ववयवत्वविशिष्टैकाध्वत्वव्यपदेशस्य निजावप्यमुख्यत्वेन
 तद्व्यपदेशकारे मुख्यवात्ववयवत्वविशिष्टैकाध्वत्वव्यपदेशभागवटकत्वस्य सत्त्वात् ।
 ध्वनितचेदमिति । ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरित्येतत्प्रमेयमित्यर्थः । असहाय
 एवेति । यद्यपीयायेत्यादावपि प्रत्ययः सहायोस्त्येव तथापि प्रकृतिव्यपदेशः स्वसजा-
 तोयः सहायो नास्ति । एतावतैवासहायत्वव्यपदेशः । एकाकी ह्यपारब्ध जगामे-
 त्यादौ विजातीयहयरूपसहायसत्त्वेपि तथा व्यपदेशदर्शनात् । तथाचार्थवता व्यपदेश
 इत्यत्रार्थवत्त्वमर्थवत्सहचरितासहायत्वे लक्षणिकमिति भावः । हलानन्तराः । न-
 न्वानन्तर्यस्योपलक्षणत्वे एकस्यापि हलो हलन्तरानन्तर्योपलक्षितस्य स्यादेव संज्ञा ।
 उपलक्षणत्वं च सञ्ज्ञिकोत्थप्रविष्टे सति सञ्ज्ञिव्यावर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । विशेषण-
 तायाएवेति । विशेषणत्वं च सञ्ज्ञिकोत्थप्रविष्टत्वम् । यथोक्तं मधुसूदनेन । सर्पज्ञा-
 नस्य भयकम्पादिजनकत्वे सर्पस्यापि तज्जनकत्वम् । सर्पादेर्जनविशेषणत्वमन्वये
 उपलक्षणत्वायोगादिति । तत्रोपलक्षणत्वं च भयादिजनकव्यावर्तकत्वेसति भयादिजन-
 ककोत्थप्रविष्टकत्वम् । वस्तुतस्त्वेतदनन्तरो ब्राह्मणो भोज्यतामित्युक्ते आनन्तर्यस्य
 तत्प्रतियोगिनश्च कार्यान्वयादर्शनात् । आनन्तर्यविषयविषयिभावस्त्वस्त्वामिभावादि-
 प्रतियोगिनामुपलक्षणत्वमेव । यत्र हि विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्दर्शनं तत्र विशेष-
 णत्वमेव न्याय्यमिति न्यायविदः । न हि आनन्तर्यादिप्रतियोगिनां विशेषणत्वं
 कृत्रापि ताञ्चिकानां सम्मतम् । एतेन सर्पादेर्भयजनकत्वोक्तिरप्यपास्ता । व्युत्पन्नत्वे-
 नेति । इदमप्युक्तम् । ग्रीहयः संयुज्यन्ते यत्र राशावित्यादावुक्तनिचमव्यभिचा-
 रात् । यद्यपि घटपटौ संयुज्येते येवत्यत्र घटपटातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतिः ।
 ग्रीहयः संयुज्यन्ते येवत्यत्र ग्रीहीणामेव तथा प्रतीतिस्तथापि प्रकृते इत्यां विशेष्यत्वेन

मीड्य सयुज्यन्ते यत्रेतिवदेन व्यवस्था युक्ता । तद्द्रष्टेति । हन्पदस्योक्तव्यु-
सत्त्यनुरोधेन हन्पद तद्द्रष्टेति लाक्षणिक स्यादिति भाव । हलौच हलश्चेति । स्व-
ग्नितात्सहितायामिति मूत्रम्यभाष्यप्रामाण्येन द्विवचनबहुवचनान्तयोरेकशेष शिष्य-
माण च द्विविशिष्टहलोर्नहुत्वविशिष्टहला च बोधकमिति भाव । फलाभावादिति ।
भूयादित्यत्र तु स्कोरिति सुटो निवृत्तौ पश्चात्तेनैव यासुटस्सस्य निवृत्तिरिति
भाव । इदमप्ययुक्तम् । पङ्क्तेत्यादौ सयोगादिलोपानापत्ते । अन्यात्पूर्वो मस्जे
मिदिति वार्तिकेन नकारात्पूर्वं नुम्प्रवृत्ते नच जकारे झलि परतो द्वयो सयोगमा-
श्रित्य सत्रेप सुलभ । सडित्यधिकारेण झलादौ प्रत्यय एव तत्प्रवृत्ते । भूया-
स्तामित्यादौ तु द्वयो सकारयो श्रवणामिष्टमेव । एव च सति त्रयादिषु वर्णेषु
सयुक्तेष्वित्याश्रयित्युक्तव्यवहारा अपि सगच्छन्ते इत्येषा दिङ् । इति सूचितेति ।
अम्भिरित्युक्तावृत्प्रत्याहारमज्ञयापत्तिरिति भावः । वस्तुतस्त्वल्पाक्षर, नाञ्जला,
यजादी गुणरचनादेवो, कालोज्ज्वलो, पदेशे ऽजगुनेत्यादिनिर्देशेनाच्यदेन पदान्ते कु-
त्वाभावकल्पनेनाद्रोपात् । सुप्प्रत्ययपरतस्तु कुत्वं भवत्येव । अश्विति भाष्यप्र-
योगान् । अत एवाचमन्धिग्रहणेन ग्रहणमन्कार्याणि यथा स्युरित्यादयो भाष्यका-
रणामभियुक्ताना च प्रयोगा उपपद्यन्ते । तितउदेवेति । इद प्रत्येक सञ्ज्ञापक्षे स-
मुद्राये सयोगसञ्ज्ञाया तु वाक्ये सहिताया अविक्षाया तितउ आगच्छेत्युदाहृतव्यम् ।
न च सहिताया अविवक्षाया सन्निकर्षाभाव इति वाच्यम् । एवमपि तित ओ इती-
त्युदाहरणसंभवान् । अत्र हि सञ्ज्ञद्वौ शाकन्त्यस्येति प्रगृह्यत्वम् । लोपसञ्ज्ञेति ।
यद्यपि लोपसञ्ज्ञा एतत्तदो, रोरांत्यादि सन्धिकार्योपयोगिनी लोपसञ्ज्ञा । यदि च
सन्धिकार्ये कार्यतया निमित्ततया वा नोपयोगिनी सा सञ्ज्ञेति वृत्ते तर्हि वृद्धि
सञ्ज्ञापि न तथेति वक्तव्या भवति च सोचि लोपे चेत् ह्रलोप इत्यनयोर्लोपसञ्ज्ञापि
निमित्ततयोपयोगिनी । किञ्च लुप्तसञ्ज्ञा न कथञ्चिदपि सन्धिकार्योपयोगिनी । यदि च
गुप्तसञ्ज्ञावाच्यतया तदुपन्यास , तर्हि पदसञ्ज्ञावाच्यतया भसञ्ज्ञा ऽप्युपन्यास्यताम् ।
किञ्च स्वादिष्विति पदसञ्ज्ञापि माभ्यामित्यादौ सन्धिकार्योपयोगिनीति तदनुपन्या-
सान्न्यूनता । एव टिसञ्ज्ञाया अनुपन्यासेनापि न्यूनता एव निपातसञ्ज्ञापि न
सन्धिकार्योपयोगिनीति सापि न वक्तव्या स्यात् । एव सम्प्रसारणसञ्ज्ञा सप्रसार-
णाच्चेति मन्धिकार्योपयोगिनीति वक्तव्या तथापि प्रायेण मन्धिकार्योपयोगिनीना

सञ्ज्ञानां प्रकरणं प्रायेण समाप्तमित्यर्थात्त कश्चिदोपः । शेखरोक्तविशेषणेतु व्यर्थं
एवातद्वाप्यननुगमादिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति विषयपदविवृतौ शेखरव्याख्यायां
सञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुण ॥ संज्ञाकरणेनेति । वृद्धिरादैनेति सूत्रे ऽदेङ्गुणइति सूत्रे च वृद्धि-
गुणसञ्ज्ञयोः सञ्ज्ञिविशेषे सङ्केतकरणेनान्यत्रोच्चारिताभ्यां ताभ्यां संज्ञिन एव
प्रतीतेरित्यर्थः । पूर्वं सञ्ज्ञाशास्त्राप्रणयनात् । सञ्ज्ञामूत्रे सञ्ज्ञाशब्दस्य शब्दस्वरूपपर-
त्वेऽपि ततो ऽन्यत्र संज्ञित्वमेव । संज्ञिविशेषे ततः पूर्वं शक्तिग्रहात् । तदप्यनुवर्त्येति ।
गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः । अनुवर्तमानं च शब्दस्वरूपपरमर्थाधिकारानुरोधादिति
भावः । पूर्वं गृहीतशक्तिकस्य न शब्दस्वरूपपरत्वं किन्तु यत्रार्थसङ्केतस्तत्परत्वमे-
वेति नियमादिदमप्युक्तमित्याशङ्क्य स नियमो ऽप्यसिद्ध इत्याह । स्वादिष्विति ।
नियमस्तु संज्ञाशास्त्राद्यत्र संज्ञापदमनुवर्तते तद्विज्ञस्थल एवेति भावः । ननु सञ्ज्ञा-
सूत्रादनुवर्तमानसञ्ज्ञापदस्यार्थाधिकारानुरोधाच्छब्दस्वरूपपरत्वाङ्गीकारे ष्णान्तेति सूत्रे
ऽनुवर्तमानसंख्यापदस्यापि तथात्वापत्तिरित्याशङ्क्याह । ष्णान्तेति । इति वा
र्थादिति । इति चार्थादिति युक्तः पाठः । आद्यस्योदाहरणं विभाषाप इति अन्य-
स्योदाहरणं विभाषादिक्रममासे इति, तत्र हि दिक्शब्देन दिग्वाचकशब्दाननुद्य
विहितसमासस्यैव ग्रहणं प्रकृते तु मिदेर्गुण इत्यादावपि गुणशब्देन गुणसञ्ज्ञकाननुद्य
न कश्चिद्विहित इति न प्रतिपदोक्तपरिभाषावसर इति भावः । ननु लक्षणिकत्वं
विलम्बोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तत्वं च झटिल्युपस्थितिकत्वम् । त्यदादिनाम इति
च न झटिल्युपस्थितिकं गुणशब्देनाकारादेरविधानादिल्युक्तपरिभाषयैवोक्तार्थिकाया
निर्वाहे तस्या भवदुक्तार्थो नोचित इत्याशङ्क्याह । ध्वनितं चेति । तत्र चेत्यं भाष्यं
सञ्ज्ञाविधाने नियमः संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः किं वक्तव्यमेतत् न हि
कथमनुच्यमानं गंस्यते गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्तथाच सौः, पंथाः, स, इममित्यादौ न
दोषइति । यदि चोक्तपरिभाषया निर्वाहः स्यात्तदा संज्ञया विधाने इत्युक्तप्रकारो
ऽनर्थकः स्यात् तेन मन्यामहे लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मदुक्त एवार्थो भाष्यकृतो ऽभिप्रेत-
इति । तदाहोति । गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धौ विधीयेते इत्यस्य गुणवृद्धौ
भवत इत्यर्थके गुणवृद्धिपदे च श्रूयेते इत्यर्थे इति भावः । एवमत्रश्रेयत्राप्य-
ज्भवतीत्यर्थकानि ह्रस्ववर्धपदानि यत्र श्रूयन्ते इत्यर्थः । एतेन गुणवृद्धयोर्लक्ष्ये

विधाने न तनेरूपदोषमिति स्यादित्यपास्तम् । अतएवेति । तथा च भवन्ति
 शालीय इत्यादौ च न दोष अन्यथा एते औपगवीयं इत्यादावेव तौ स्यातामिति
 भावः । इत्यपास्तमिति । तन्वतो गुण इत्यत्र गुणइति प्रथमान्त पदं न श्रूयत इति
 न दोष इति चेन्न । वृद्धयज्ञ एव दोष इत्यभिप्रायात् । प्रत्ययस्थादिति । आपि
 परे इदं ककारस्य विशेषणमिति भावः । तदन्तस्येति । वृद्धिर्ग्रस्येत्यादौ तु यच्छ-
 च्दसमभिव्याहारात्तद्वृद्धमिति विधेयनिर्देशाच्च वृद्धिपदस्य प्रथमान्तत्वे ऽपि यद्-
 विधेयसमर्पकत्वनिर्णय इति । एतेन गुणवृद्धयोर्विधेयत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालि-
 कत्वेन तदुत्तरमेवास्योपास्थित्या ऽलोन्वयस्येत्यस्यापि तदुत्तरमेवोपास्थित्या तस्यानेन
 भावः स्यादित्यपास्तम् । वाक्यार्थबोधोत्तरपूर्वमपि यच्छब्दासमभिव्याहृतप्रथमान्तत्वेन
 मिदेषु गुण इत्यादौ गुणपदस्य विधेयसमर्पकनिश्चयसमवेनास्यालोन्वयपरिभाषात्, पूर्व-
 मेव प्रवृत्ते । आद्यन्तौ । सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । न च हले यमामित्यादौ तच्चरि-
 तार्थम् । लोके उपस्थितिक्रमेणान्वयस्य क्लृप्ततया तेनैव निर्वाहात् । सञ्ज्ञाया
 निर्देशेषु लोकन्यायेन सिद्धेर्यथासख्यसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन सञ्ज्ञाया द्वन्द्वेन च नि-
 र्देशे एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव क्रमेणान्वयस्य वक्तव्यत्वात् । लोके त्वेवमिति ।
 समूहयोरन्वयबोधोत्तरं पुनः प्रत्येकान्वयत्रिवक्षया प्रयोगो ऽसाधुरिति भावः । तथा
 च तीर्णदग्धाब्जिबलङ्क इति प्रयोगो ऽसाधुरिति केचित् । अन्ये त्वत्राजाविधनौ
 देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्तेर्न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याऽवय इति भाष्यस्वरसात् ।
 द्वन्द्वगर्भवद्द्वन्द्वार्थस्य समूहस्य द्वन्द्वार्थसमूहेनान्वयोत्तरं न प्रत्येकमन्वयः । परस्य
 द्वन्द्वार्थयोस्तु प्रत्येकमन्वयो भवत्येवेत्याहुः । भाष्ये स्पष्टमिति । तथा च भाष्य
 प्रथमि तावच्छोके एष दृष्टान्तो दृष्टान्तस्यापि पुष्पारम्भो निवर्तको भवति क
 सख्यातासुदेशो नामिति । परत्वादिति । इदमयुक्तम् । प्रत्यय परश्चेत्यस्य पदैक-
 वाक्यतया ऽन्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेन, वाक्यार्थबोधोत्तरपूर्वमेव प्रवृत्ते । अस्य च टिकेतौ
 यमुद्दिश्य विहितौ तदाद्यन्तौ भवत इत्यर्थेन वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोर्यौ-
 गपद्याभावात् । यथासख्य सिद्धमिति । नेदु गुणानां च परार्थत्वादमन्वयः समत्वाच्च
 स्यादिति न्यायविरोध इति ज्ञेयम् । एतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनोभयनिर्देशे पञ्चमीनि-
 र्देशो बलवानन्तरङ्गत्वादिति, तत्र भाष्योक्त्या ऽऽदे परस्येति सूत्रे ऽपवादविप्रतिषेधा-
 त्सर्वान्देशो भविष्यतीति भाष्येण च तन्न्यायस्यैतदङ्गत्वात् ऽनाश्रयणबोधनात् । अ-

तएवोरण् रपर, इग्यणः सम्प्रसारणमित्यादौ पठिस्थाने इत्यादेः प्रवृत्तिः । पयायेणेति । इदमप्ययुक्तम् । इतावित्यस्याभावे टकावाद्यन्तौ भवत इत्यर्थे ऽनुबन्धविनिर्मुक्त-
 पदार्थोपस्थितेः स्वमिद्धान्तत्वेनाद्यत्रयवस्यैवापत्तेः । इडादौ टकारोच्चारणसामर्थ्येने-
 त्सञ्ज्ञकटकारादिसंबन्धिनष्टकारान्तस्य वा ऽऽदित्वादिबोधनं तु ख्रिष्टमितीद्ग्रहणं
 सार्थकमिति बोध्यम् । मिदचोन्त्यात् । निर्देशादिति । उपलक्षणमेतत् । श्रमो मि-
 त्तवस्य । सौत्रमेकवचनमिति । कारके इत्यत्र निर्धारणसप्तम्यन्तत्वे कारकेष्विति
 वदेदिति भाष्येण निर्धारणार्थकविभक्ते र्बहुवचनरूपाया एव विभक्तेः साधुत्वबो-
 धनादिति भावः । इतिभाष्यमिति । मिदचोन्त्यादिति सूत्रस्थमिति शेषः । परिभा-
 षणामिति । इदमप्ययुक्तम् । अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्येतयो रनियामकत्वात् ।
 तयोरभावे इत्यस्यानन्त्यस्यादेरनादेशप्राप्तेः सन्देहे ऽनियमः । नचावयवप-
 ष्ट्यादिषु सन्देह इति प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं तु सामान्येनार्थोपदेशस्य संशयस्थल-
 एन प्रवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । लौकिकोयं दृष्टान्तः । तवया लोके कश्चि-
 त्काञ्चित्पच्छति ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति स तमा-
 चष्टे ऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो गृहीतव्य इति यत्रतत्र निर्यवपथो भ-
 वति न तत्र सन्देह इति नासाबुपतिष्ठते एवमिहापि सन्देहे नियम इति
 भाष्येण तथैव लभ्यात् । यद्वा पाक्षिकप्राप्तिकवाधेनोपपन्नौ नियतप्राप्तिकवाधो
 न न्याय्य इत्यभिप्रायकं भाष्यम् । निपातनात्साधुत्वस्येति । स्थानन्वस्यैव
 सम्बन्धत्वे तु स्वानं योगे ऽस्या इति वदेदिति भावः । संबन्धस्य प्रतियोगिता-
 नुयोगितान्यतरसंबन्धेन द्विष्ट्वनियमात्स्थानस्य चातथान्वादिति भावः । दर्भाणां स्थाने
 इति । इष्टिविशेषे इदम् । शराश्च स्थूलास्तृणविशेषाः । प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ।
 किञ्चेति । अस्मिन्पक्षे शब्दानित्यत्वं रेखागवयन्यायेन समाधेयम् । तृज्वत् क्रोष्टु-
 रिति । यद्यपि नात्र स्थानपठौ तथापि र्वात् । विहाय प्रथमायाः पष्ठ्यर्थत्वमङ्गीकृत्य
 क्रोष्टुशब्दस्थाने तृजन्त आदेश इत्यभिप्रेत्येदम् । इतिशब्द इति । इदमयुक्तम् ।
 इतिशब्दस्य स्वसमाधिक्याह्नपदे पदार्थविपर्यासकारित्वं स्वभावो न तु तद्बोध्यस्य
 शब्दस्यार्थपरत्वव्यवस्थापनं तस्मादितिशब्दः कार्यिकायांभयस्थापको निपातानामने-
 कार्थित्वान् । तच्छब्दः सप्तम्यन्तार्थपरामर्शकः । तथाच सप्तम्यन्तार्थोपलक्षणस्य
 कार्ययोगो वन्कार्यमिति तस्मिन्नित्यस्यार्थः । निर्दिष्ट इत्यादेश्च सप्तम्यन्तार्थे व्यन-

हितोच्चारिते पूर्वस्य तद्व्योच्यमित्यर्थः । एवं तस्मादित्यस्याप्यर्थो बोध्यः । यद्येति-
 शब्द प्रकारे एव प्रकारेण वर्तमान कार्यमिति । अर्थोल्लिङ्गमिति । न तु स्वरूप-
 सती सप्तमी पचमी च निमित्तम् । यस्मिन्विधिरित्यादेस्तु स्वरूपसती सप्तमी निमित्त-
 त्तम् तेन -नेङ्गुशीत्यादौ तदुपस्थितिः । एतदुपस्थितिश्च उपपदविभक्तेरिति
 कारकविभक्तिसंभवे उपपदविभक्तिर्न न्याय्येत्यपि तन्न्यायार्थ इति भावः । बौद्ध-
 मिति । वर्णानां सर्वदेशकालवृत्तित्वादिनि भावः । इयमेवेति । औपश्लेषिके ऽधि-
 करणे सप्तम्येवेत्यर्थः । ननु प्रत्यय , परश्च, गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्र दावशविशेषवि-
 कल्पपरिभाषोपस्थितौ परिभाषणा नियमत्व न सम्भवति । प्रत्ययार्थान्वितप्रकृत्यर्था-
 बोधासंभवेन पञ्चमार्थाद्यशक्यलनियमशरीरम्योपपादयितुमशक्यत्वाद्भुक्तनिपयद्वये प-
 रिभाषाया नियामकत्वासंभवादित्यन आह । परिभाषाणामिति । यद्वा पति समा-
 स एवेत्यादिनियमाविषये हरिशब्दादौ चरितार्थाया विसञ्ज्ञायाः पतिशब्दे तेन
 नियम उपपद्यते । प्रकृते तु तस्मिन्निति परिभाषार्थं विना इकोयणित्यादीनां वाक्या-
 र्थबोधमात्रेण लक्ष्यसंस्कारकत्वमेव नेति क्लृप्त नियामकत्वमित्यत आह । परिभाषा-
 णामिति । अथवा साक्षाच्छ्रयसंस्कारकयो शेषो ध्यसखि पति समाम इत्येतयो
 भवतु नियमनियामकभावः । परिभाषाणां तु विधिवाक्येन सह वाक्यार्थबोधमन्तरा
 न लक्ष्यसंस्कारकत्वमिति न नियामकत्वसंभव इत्यत आह । परिभाषाणामिति । यद्वा
 परिभाषाणामङ्गत्वेनाङ्गोभूतप्रमानविधिसंकोचकत्वे लक्षणनियामकत्वासंभव इत्यत
 आह । परिभाषाणामिति । अलोन्त्य । ऋकारात्पूर्वइति । आद्यन्तौ टकितावलो-
 न्येत्यनयो समावेश स्यादिति भावः । नियमद्वयमिति । इदमयुक्तम् । सिद्धे स-
 त्पारम्भाभावात् । अन्ये त्वनेकाग्रित्सर्वस्येत्यारम्भसामर्थ्यादेकालादेशस्य - स्था-
 नपठोर्निर्दिष्टाववयवस्थानकत्व कल्पयित्वा नियामकत्व वर्णयन्ति । तन्न युक्तम् ।
 इत पूर्व नियमेनानेकालित्यस्य वाक्यार्थबोधकारणे तद्वैयर्थ्यमूलकोक्तार्थकल्पने
 चातिगोरवेण लघुभूतविधित्वम्यौचित्यात् परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीतामप-
 यादेस्तु यदि परिभाषात्प्रसामानाधिकरण्येन तदोमिति वृत्तम् । यदि तदवच्छेदेन
 तदुक्तिस्तदा निश्चुक्तिकः प्रवादो न प्रेमवद्विरादसंबन्ध इति वृत्तम् । परस्येत्यावर्तत
 इति । इदमप्ययुक्तम् । परिभाषा दिक्प्रसाम इत्यादाविव - परशब्देन परत्वबोधक-
 शब्देन वा परस्य यद्विहित तत्रैतत्प्रकृत्या ऽऽवृत्तिर्नैवयर्थ्यात् । -तस्मात्परस्येति

लघुन्याससंभवात् तस्मादित्युत्तरस्येति न्यासाभिप्रायेणैदं कथं चिद्विज्ञेयम् । भूत-
 पूर्वानेकालत्वमादायेत्युक्तमुपपादयति । विशाविति । ननु किमिदं विधौ निर्दिष्टत्वं
 न तावदनेकालत्वबोध्यत्वम् । खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्यादिविहित विसर्जनीयलोपा-
 नुनासिकोदात्तादीनामपि सर्वादेशत्वापत्तेः । नापि इशादिपदजन्यप्राथमिकोपस्थितिः
 विषयत्वं तथा सति साहचर्यस्यैव विधेयत्वापत्तेः । पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः
 समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावादिति चेन्न । द्वितीयपक्षज्ञीकारेणादावान् । न च
 तत्त्वज्ञोक्तद्वेषः गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदेन प्रथमोपस्थितप्रवाहस्य शाब्दबोधे
 भानवारणाय शाब्दबोधस्य प्राथमिकपदार्थोपस्थित्या समानविषयकत्वानङ्गीकारात् ।
 यदि च प्रवाहोपस्थितिर्न शाब्दबोधकारणं या च कारणं तीरोपस्थितिः सा शाब्दे
 शाब्दबोधेन समानविषयेवेति श्रुते तां प्रकृतौ या साहचर्यकोपस्थितिर्न सा
 शाब्दबोधकारणं या च कारणं सा ऽहचर्यविनिर्मुक्तविषयिणो पदार्थोपस्थिति-
 रनुबन्धविनिर्मुक्तस्येवेति श्रुतौ ऽपि शाब्दबोधकारणोपस्थितिपर इति संभानम् । तदे-
 तदाभ्यप्रत्याह । उद्देश्यत्वविषयत्वाविषयत्वयोनि । धान्त्वेन धनत्रयित्वादिवत्प्रकृ-
 त्यादिभ्य इत्यभेदे कृतीया । शित्वस्य प्रयोजनान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । ध्व-
 सोरिति । नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वे इशादरेनेकालत्वाभावेन सर्वादेशत्वासिद्ध्या
 सिद्धिर्न सार्थकमित्याशङ्क्याह । अनुबन्धानामिति । शारनेनेति । ननु ज्ञापितेपि
 शकारोच्चारणसामर्थ्यादनुबन्धकत्वमप्यनेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वं भविष्यतीति पुनः
 सिद्धग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अनुबन्धकत्वाऽनेकालत्वस्य सर्वादेशत्वप्रयोजकत्वे
 सिद्धे शकारोच्चारणसामर्थ्येनाद्यादेशत्वस्यापि कल्पनापत्तेः । इत्सन्नकशकारस्या-
 द्यादेशत्वे सर्वदेशत्वे च निमित्तत्वाभावविशेषादिति सिद्धम् । इत्यादीनामिति ।
 आदिपदेनावर्णसृष्टि, समजुपोरित्यादेः संग्रहः । एतेनेति । ऐति आदेः परत्वत्यस्य
 प्राप्तत्वेनेत्यर्थः । इतिपरिभाषेति । ननूरण् रपरो, यथासंख्यमित्यादिपरिभाषाणामनु-
 क्त्या न्यूनता तासामपि प्रथमाध्यायस्थत्वात् सन्धिकार्योपयोगित्वाच्च । किञ्च
 ज्ञापकन्यायसिद्धानां वाचनिकीनां च कासाश्चित्त्याः कासां चिट्टुपादानमर्थजरतीयं
 इकांगुणचूदी इत्यादिना सन्धिकार्यानुपयुक्तानां चात्र कथनं व्यर्थमिति चेन्न ।
 प्रथमाध्यायस्थानां प्रायेण सन्धिकार्योपयोगिनीनां संग्रानां प्रायेण कथनस्य प्रका-
 न्तत्वे तथाभूतानां परिभाषाणामपि प्रायेण कथनं कर्तव्यमित्यपिप्रायेण तासां

कथनस्य कृतत्वात् । परित्यान्तरङ्गानामिति तु । परत्वाद्नेन वाध्यत इत्येतदुपा-
दानयित्वादि क्रमेण सूत्रभिन्नपरिभाषाकथनस्योपपत्ति कथं चिच्चिन्त्या । ननु
किमिदं परिभाषात्वं न तावत्त्रोत्तरत्वनैरपेक्षेण विध्युपकारकत्वं सज्ञाशास्त्रेष्वति-
व्याप्तेः । नापि शक्तिग्राहकभिन्नत्वे सति तत्त्वम् । पृष्ठीस्थाने योगा, यरिमन्विधिः,
प्रत्ययग्रहणे यत्मात्स इत्यादिष्वव्याप्तेः । किं च स्थानिवदादेः इत्याद्यतिदेशे
ष्वतिव्याप्ते । यदि चातिदेशभिन्नत्वे सति तत्त्वं तत् । तदा ऽसिद्धा बाहिरङ्गमन्तरङ्गे
इत्यादिष्वव्याप्ते इति चेन्न । सत्तानिदेशयोरपि परिभाषात्वं स्याद्गीकारात् उक्त-
परिष्कारस्य निदुष्टत्वात् । तथावाहुः । “परितो व्याप्तता भाषा परिभाषा प्रचक्षत
इति” सज्ञाच परिभाषा च निदि, १११ एव । अःदेशो ऽ धिकारश्चेत्याभियुक्तोक्तौ
सत्तानिदेशयो ष्वभ्युक्तिर्वाङ्मगवभिऽन्यायनेत्येषा दिक् । इति प्रथमाध्यायस्थानां
परिभाषायां प्रायेण प्रकरण समाप्तिमिथात् ।

इकोपयञि । ननु यथासङ्ख्यशास्त्रेण न निर्वाहः स्वौजसित्यज्ञानुनासिकस्य
स्थाने - तादृशयणप्रवृत्तये स्थानत आन्तर्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात् इत्याश
ङ्गसाह । अनुगापि स्थानेपीति । ननु तिगादिमूत्रेण लभ्योच्चारणप्रसङ्गे
निष्प्रतिस्ताधुरिरी चोपयितुमशक्यं तत्स्थानिव कार्यान्तरागानपि सत्त्वादित्यत
आह । यदिहपरिनिष्ठमिति । इह लक्ष्ये, प्रवृत्तियोग्यसकृदज्ञास्त्रविषये । न
एतेन । यथासङ्ख्यशास्त्रेण, स्थानेन्तरतमसूत्रावेष्या परेण व्यनस्थाङ्गीकारेण
सर्वतइति । यत्र प्रमागच्छनमादेशान्तरं यथा चेनेत्यादौ भकार एकारश्च तत्र
स्थानत आन्तर्यं बलवत् । यत्रापि स्थानप्रमाणोभयकृतमङ्कं केवलस्थानकृतं चापर
स्थानादेशान्यतरत् तत्राऽपि स्थानकृतान्तर्गमेव व्यवस्थापकमिति स्थानेन्तरतम-
सूत्रेणार्थ इत्यभिमान । सूत्रेणैवेति । वस्तुतो योऽनुनासिक इत्यतो वाग्रह-
णानुवृत्तिर्बोध्यता । प्रत्यासतीति । ननु स्थान्यपेक्षया ऽऽदेश एव प्रत्यासन्न इति
चेन्न । सूत्रे आदेशस्य प्रत्यासन्नत्वेपि शाब्दसोपय कल्प्यमाने आदेश स्थानिव-
दिति वाक्येः स्थानिनः प्रत्यासन्नत्वमित्याशयात् । अतएवेति । तन्मात्रवृत्तौत्यनिवे-
श्य तदवृत्तौत्येव निवेष्टादपेक्ष्यर्थः । पुनरिति । सज्ञासु लक्ष्ये लक्षणम्येति, न्यायाना-
श्रयणादिति भावः । तस्यापीति । इदं चिन्त्यम् । द्विःकृतोत्तरभागात्पूर्ववृत्तित्वस्य
देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तुरित्यादौ सर्वत्वादेवदत्तादेरप्यभ्याससज्ञापत्तिः । अभ्यासकार्ये

ऽङ्गाधिकारेण तद्दोषवारणे तु उर्णुनावेत्यत्र ह्रस्वो हलादिः शेष इत्यनधोरनापत्तिः ।
 एवमेवामासेत्यादावेधामित्यस्य तत्त्वापत्तिः । अस्यापत्तिः । विन्वन्तीत्यस्यापि ।
 एतेन विन्वन्तीति प्रयोजनमपि शिथिलमिति सूचितम् । नव्यानां त्वयं भावः काचि-
 त्कपञ्चमीसमासं विनैव विन्वन्तीत्यस्य सिद्धौ गुरुभूततन्मात्रवृत्तिधर्माश्रय इत्यर्थो
 नेचित इति । स्थानिसंबन्धी च यो ऽलित्यस्य फलमाह । प्रदीव्येति । उपदेशप्रवृ-
 त्तौ । शास्त्राप्रवृत्तौ । यच्च तादृशवल्त्वयदितमिति समस्तपाठः । तादृशेति च वल्त्व
 विशेषणम् । कार्य एवेति । न तु कार्याभाव इत्यर्थः । व्यवहार एवेति । अतिदि-
 श्यत इति शेषः । इदं तुल्यमिति । तन्निमित्तात्तिरिक्तेत्युक्तमित्यर्थः । शास्त्रायमेवेति ।
 अत एव स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वं तासौ नित्यानिट्त्वं च नातिदिश्यते ।
 वस्तुनस्त्वशास्त्रीयमप्यतिदिश्यत एव । कथमन्यथा प्रदीव्येत्यादौ बलादित्वस्यानिदे-
 शप्रसक्तिः । नचैवं उवयिधेत्यादौ तासौ नित्यानिट्त्वमादायेद्विकल्पापत्तिरिति वा-
 च्यम् । वस्तुतस्तासि सत इत्यर्थाश्रयणेनादोषात् । अन्यथा तास्वदिन्यनैव सिद्धौ
 तासौत्वस्यानुवृत्तिवैयर्थ्यम् । नचैवं कण्ठतिरित्यत्र उर्णुनापत्तिरिति वाच्यम् । स्थानि-
 भूतादचः पूर्वत्वस्य बलादित्वस्यैव विशेषणतया ऽल्यदितत्वेनादोषात् । दकशब्द-
 ङ्येति । तत्र भाष्ये पूर्वांतरपदानिमित्तकार्यात् प्रागन्तरङ्गोप्येकादेशो नेत्यापि
 समाधानान्तरमुक्तम् । परिच्छिन्नपरिमाणेति । गुडोदकमित्युक्तं भाष्यं तु अभ्युपेत्यो-
 क्तिरिति भावः । लौकिकन्यायानाश्रयणे पूर्वपक्षस्योत्थानमेव न स्यादिति पूर्व-
 ग्रन्थाशयः । एवं च न कश्चिदोष इति । न चाप्रत्यय इत्यस्येत्युक्तदोषो नेत्यर्थः ।
 कचिच्चदनाश्रयणं । लौकिकन्यायानाश्रयणं । उवच्यणिवेति । कण्ठ्येत्यस्य
 यगन्तत्वे उवङ् । क्यजन्तत्वे यणिति विवेकः । द्विधा हि कण्ठादयो धातवः
 प्रातिपदिकानि चेत्यभियुक्तोक्तेः । अनप्यवार्थवत्सूत्रेति । अतिदिश्यमानधर्माविरु-
 द्धेत्युक्तशास्त्रार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अत्र च । इट् ईटीत्यत्र । नन्वग्रहीदित्यत्र
 दीर्घे इट्त्वं दुर्लभम् । प्रदीव्येत्यादाविव शब्दतः स्थानितयोपात्तममुदाय इति
 तदवयवोकाररूपावृत्तीदृत्वरूपधर्माश्रये दीर्घविधा स्थानित्वस्य दुर्लभत्वादिति
 चेन्न । स्थान्यवयवावृत्तित्वमित्यत्र मात्रपदानिवेशेनादोषात् । यथा समुदायम-
 तादशायां तदवयवावृत्तित्वं विवक्षितमिति न कश्चिदोषः । लिङ्गाच्चेति । कित्त्वस्य
 त्काविशेषधर्मत्वान् । अस्यालिङ्गत्वं । अशास्त्रीयधर्मादिदेशोऽपि । कित्त्वस्याशास्त्रीय-

-त्वात् । अन्वयव्यवहाराभावेति । इदं चिन्त्यम् । नददृष्टकारमादाय नद इत्यत्र
हर्ह्यादिलोपप्रसङ्गात् । अच परस्मिन् । परनिमित्तइति । परस्मिन्नित्यस्यौपश्लेषे-
कमसम्यन्तस्याग्निपणत्वे तु न पदान्तेति सूत्रे चरग्रहणवैयर्थ्यम् । जक्षत्तुरित्येन
स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः । स्थानिवत्त्व सिद्धवतीत्युत्तरम् । अत एव चरपरनिर्हामे इति
पाठः । अग्रिमदेशे ऽस्य पाठस्त्वस्मात् । यलोपो न स्यादिति । यलोपे न स्थानिव-
दिति निषेधस्तु न । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपानादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ।
निगाल्यतइति । इदं वद्विश्वेत्यादेरुपलक्षणम् । पूर्वविधावित्यत्र पठोस्थाने योगेति
न प्रवर्तते पठ्या अश्रवणान् । अत एव अच किमागत्येति भाष्ये सगच्छते ।
सर्षदीर्घइति । इदं प्रयोजनमन्यथासिद्धम् । अम्यासकार्यप्रतिबन्धकस्तदुत्तरखण्ड-
स्थानादेश स्थानिवद्भावो नेत्यनेन सिद्धे । उक्तार्थफलं तु श्लेष्माश्चेत्यनेन स्यो-
गसञ्चार्या स्थानिवत्त्वाभावात् । नकारस्थितिरिति । वस्तुतस्तु धर्मग्राहकमानात्सन्नियो-
गशिष्टन्यायो लुग्विषय इति नात्र दोष इति तत्र वैयर्थ्यम् । विधेयस्याभोरादिति ।
इदं चिन्त्यम् । यस्येति लोपस्य विधेयस्य सत्त्वात् । भावसाधनइति । इदं भाष्यमे-
कदेश्युक्ति फलाभावात् । नपदान्त । वतिघटितान्येति । असिद्ध बहिरङ्गमित्यस्य
व्यावृत्तये वतिघटितेति । अच परेत्यस्य व्यावृत्तये ऽन्येति । वनिघटिताये ऽच
परेत्यतो ऽन्ये ऽतिदेशास्तेषामित्यर्थः । इदं फलितार्थकथनं न ज्ञाप्यांशकथनं स्वस्मिन्
चारिताव्याभावप्रसङ्गात् । ज्ञाप्यांशस्तु वनिघटितानिदेशानां त्रिपायां प्रवृत्तिरिति
नेन स्थानिवदादेशः, अन्तादिवच्चेत्यनयोस्त्रिपायां प्रवृत्तिः अच परेत्यस्य तु न प्रवृ-
त्तिः द्विर्वचनादिग्रहणस्य त्रैपादिकोपलक्षणत्वात् । भावसाधनइति । विधिष्विति बहुवचन
तु विधेयभेदेन विधिभेदात् । वस्तुन कर्मणि किं । कर्मणारय समासः । तत्र सुलो-
पस्थानिवत्त्वादित्यस्य सुलोपो नेत्यनेनान्वयः । उत्वेचेति । इदं चिन्त्यम् ॥ १॥ शौ-
स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् । तस्योत्वे स्थानिवत्त्वाप्रसक्तं । परे तु
पदान्तस्य स्थाने इत्यर्थः शङ्कितुमशक्यं । पदान्तस्य स्थाने विधौ द्विर्वचना-
देश्च विधौ इत्यर्थाश्रयणे वैरूप्यापत्तेः । एषो यन्नित्यसाधु परत्वान्नित्यत्वाच्च
सुलोपस्य न्याय्यत्वात् । न च तत्र स्थानिवद्भावः । पादस्य लोप इति लोपस्यैव
सुलोपस्यापि पदचरमास्यत्वात् । लक्ष्यान्तरोधेन पदसंस्कारपक्षस्यैवात्राश्रयणाच्च ।
अत एव य एवास्मि ससन्त्येति श्रौतप्रयोगे एष यन्निति छान्दोग्यप्रयोगश्चसगच्छते ।

श्लोकेऽपि सप्तत्रित्येव प्रयुज्यते ननु तः सन्नितीत्याहुः । नदापइति । ननु पदे ऽन्त-
 इति संतमोसमासे ह्यनुपः पदत्वाभावेनैव वेतस्वानित्यत्र दोषवारणे परपदस्थानादेश
 इत्यस्य नोपयोग इति चेन्न । वेतस्वानित्यादावित्यादिपदेनापीपचन् देवदत्तयज्ञदत्त-
 विष्णुमित्रा इत्यस्य ग्रहणेन तत्रोक्तार्थस्योपयोगसत्त्वात् । तत्र हि पदे परतोऽन्ते जुम्,
 अनादेशस्तु न परपदस्थः । पदचरमावयवविधायकातिरिक्तयेति । नचैवं पिपठीरि-
 त्यत्र स्त्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्ध इत्यस्याप्रवृत्तावपि कौ लुप्तमि-
 त्यस्य प्रवृत्त्या दोषाभावात् । एतेन पिपठीर्भ्यामित्यादिप्रयोगा उपपादिता द्विशेषाः ।
 नचैवंभाषे गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततः क्विपि गर्वव् इत्यत्र जस्तत्वाद्यनापत्तिः ।
 न हि तत्र कौ लुप्तमित्यनेन निर्वाहः अल्लोपस्य किनिमित्तत्वाभावादिति वाच्यम् ।
 नपदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन ह्यनुपि त्रैपादिके कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्या
 प्रवृत्तिरित्यर्थाश्रयणेन सर्वसामञ्जस्यात् । वेतस्वान् महिष्मानित्यनयोः पूर्व-
 त्रासिद्धेत्यस्याप्रवृत्तावपि जाशि न स्थानिवदित्यस्य प्रवृत्त्या जस्तत्वं दुर्धरमि-
 त्याज्ञह्ङ्ग्राह । सूत्रे जश्चदेनेति । इदं चिन्त्यम् । गर्वव्वानित्यत्र जस्तत्वाद्यापत्तेः ।
 ननु पदचरमावयवसाधकस्थानिवद्भावस्येव नपदान्तेति निषेधः । यथा गांधेत्यादौ
 तथा च वेतस्वानित्यत्र स्थानिवद्भावो न तत्साधकः किन्तु स्त्वप्रतिबन्धक इति
 न तस्य न पदान्तेत्यनेन निषेध इति पदेऽन्त इत्यर्थाश्रयणेन तत्र दोषवारणपर-
 भाष्यं न संगच्छत एवेत्याज्ञह्ङ्ग्राह । प्रतिबन्धकश्चेति । तिङित्यादौति । आदि
 पदेन विष्णुतुल्लोरिति सूत्रस्य भाष्यम् । इदं च दीर्घग्रहणवर्जमित्यसौ सादकम् ।
 ननु द्विवचनग्रहणादित्ययुक्तम् । द्विवचननिषेधस्यात्र कर्तव्यत्वादित्यरचेराह । पूर्व-
 त्रासिद्धे इति । अनुत्पत्तेरेवेति । प्रक्षालनाद्विपश्कृत्येति न्यायात् । प्रक्रियादशोचा-
 क्षिणे । परिनिष्ठते तु जश्चवेन दकार इति भावः । सार्थकेति । वस्तुतो ऽथावो
 चाल्लोपेरिति तन्न्यायविषयो नात्राभिधायार्थतत्संवादनिति । यथा गवाम्भेषु च त्वा-
 धीत्यत्र । परएवेति । तेन लिङ्गविशिष्टपरिभाष्या पुत्रघादिनीत्यत्र न द्वित्वनिषेधः ।
 येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव तत्प्रवृत्तेः । किञ्च पुत्रशब्दरूप विशेषण-
 स्वे उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधात्पुत्रशब्दस्यादिनापरत्वमेकदेशविह-
 तन्यायेनोपपादनीयं स्यात् एकदेशविहृतन्यायश्चाक्तपरिमाणे न प्रवृत्तते यद्विशो-
 षणत्वे तु पूर्वान्तवद्भावेन पुत्रशब्दत्वं परादिवद्भावेन चादिनीशब्दत्वे दीर्घपर्याश्र-

यगे एवोभयत आश्रयण इति निषेधे अर्च परिरमन्निति स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धमिति निषिद्धम् । न चादिनीशब्दस्य यविशेषणत्वे यणो भय इति रेफस्य प्राप्त द्वित्वमेव निषिध्यते । तस्यादिनीशब्दपरत्वात् तशब्दस्य तदभावोदिति वाच्यम् । अच परस्य यर इत्यर्थाश्रयणेनादोपात् । नेमौ रहौ कर्त्तव्यणाविति भाष्येण रेफस्य द्वित्वकार्यित्वाभावाच्च । अनएव । ष्यन्तानुकरणत्वादेव । आदिनीशब्दो यस्मादिति । अन्यथा ऽदिशब्दो यस्मादिति वेदे । पुत्रस्तीति । पुत्रो हतो ययेति विग्रह । चङ् । व्रीहेश्रान्नोदात्तात्, अस्वाहूपूर्णदोदिति षीप् । अनएवेति । समातोयाना ग्रहणादेवेत्यर्थः । इदं चिन्त्यम् । विजानीयानां ग्रहणे ऽप्यच परस्य यर इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वेनाचोरहाभ्यामित्यस्य वैयर्थ्याभावात् । शिषोर्णेत्यस्य फलमाह । आपत्यस्येति । यमामिनि किमिति । हल परस्य लोप इत्युक्ताववध्यवधिमतो साजात्याद्धल एा लोपो भविष्यतीत्याजय । इतराशे इकारोकाराशे । नन्वयाद्यादेशे सवृतन्य श्रूयमाणस्यापि क्वात्तदृष्ट्या ऽसिद्धत्वाद्विवृतत्वमेवेति चेन्न । एात्तायप्रामाग्येनासिद्धत्वाभावरूप्यनात् । किञ्च । सवर्णसंज्ञादृष्ट्या अ थ इति निहित य सवृतन्यानि द्वित्वेति स्थानेत्तरत्नमूर्ध्निदृष्ट्या नासिद्धत्वम् । तस्य लौकन्यायमिद्वार्यावृत्तादृक्त्वान्य भाष्यसमन्तत्वात् । लौकिकन्याये च सचरणोपे नासिद्धत्वम् । यस्मिन्विधिरिति परिभाषा विमैत्र घान्तप्रत्ययासभवादादावित्यर्थो भविष्यतीत्याजडक्याह । तस्मान्नुदिति । घाचदिक्येति । इदं चिन्त्यम् । नञपीति लिङ्गेन तत्सिद्धेरिति के चित् । यस्मिन्विधिरिति । सप्तम्यन्ते विशेषेण ऽऋच्चे उमादीपमाने यस्मिन्नलि श्यो चिदि स तदादौ इत्यर्थः । हलि सर्वेषामित्यत्र वग्रहण नानुवर्त्तने इत्यभिप्रेत्याह । लोप शाकल्यस्येति । निमित्तत्वानाक्रान्ते इति । यथा प्रकृते पूर्ववकारे । न हि जनः पूर्वं लोपकार्या तिष्ठति येन तस्य निमित्तत्व म्यात् । अचो रहाभ्यामित्यत्र तु रेफे द्वित्वनिमित्ते नियमेन द्वित्वकार्यित्व प्राप्नोति । विधेयविषयश्चेति । अचोरहाभ्यामित्यनेन रेफस्य द्वित्वनिमित्तत्वमपूर्वं बोध्यमिते विधेयमेवेति भावः । विशेषासप्रत्ययादिति । कुटिल व्रज्जोति वाग्यात्कुटिलं पन्थानं गच्छतीत्यस्यैव प्रतीतिर्न तु कोटिन्याविसिष्टव्रजनरूपाविशेषस्य सप्रत्यय । शब्दस्वाभावादित्यर्थः । अनुवृत्त्यतइति । अनुवृत्त्यभागास्य च यदन्तेन क्रियाममाभिव्याहाररूपविशेषासप्रत्ययादित्यर्थः । लौकिको-

दाहरणेति । छन्दसि तु जीवे रदानुकि जीरदानुः स्त्रिवे रास्त्रेमाणमित्युदाहरणमस्ये-
वेति भावः । व्यवस्थितत्वादिति । व्यवस्थितविकल्पत्वादित्यर्थः । इत्याहुरिति ।
परे तु लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः । इको गुणेति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधात् अत एव न पदान्तसूत्रे वृक्षवित्यत्र पदान्तस्य स्थाने इत्यर्थं लोपोव्यो-
रिति लोप आपादितो दीक्षितेन । लण्मूत्रे च वृक्षवित्यत्र क्विपि लोपो व्योरिति
लोपप्रसङ्ग इति कैयटेनेक्तम् । लोपः शाकल्यस्येत्यत्र वृक्षच् करोतीत्यत्र लोपो
व्योरिति लोपस्याग्निमेश्वरे आशाङ्क्यमाणत्वाच् च । अत एव “सुधे सुधे वारिद-
द्वात्सुराणां सुका रणे लाघवतश्च रामः । विशेषणे द्वे य इहादि कर्तुर्वेदेदर्धाती स
ह कैयटीये” इत्यभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते । तत्र हि सुधे सुकारिति विन्विष्ठाष्विभ्यां विचि
गुणे रूपम् । न च सुधे इत्यत्र न धातुलोप इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । आर्ध-
धातुकत्वतद्दद्याप्यान्यतररूपेणार्धधातुकानिमित्तके लोप एव तत्प्रवृत्तेः । अन्यथा न
धातुलोपेत्यस्य प्रत्याख्यानानेन फलभेदापत्तेः । अगुपीदित्यादौ तिप्निमित्तकगुणवार-
णाय लक्ष्मणाद्विहिते प्रत्यये गुण इत्यर्थं तु अत्र गुणो दुर्लभः । अत एव च
च्योःशृङ्घिति सूत्रे भाष्ये ऊटष्टित्वे ऊडादिः कस्मान्न भवत्यस्त्वादिर्लोपोव्योरिति
वकारस्य लोपो भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये । तत्रैव कैयटे क्विग्रहणाननुवृत्तिषेक्ष-
दिवेयङ्गुकि देदेतीत्युक्तम् । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वमाश्रित्य गव्यूतिरि-
त्यत्र वलोपवारणं त्वगतिक्रमितिः । लोके ऽध्वपरिमाणे सबकारणैवाध्वपरिमाणप्रतीत्या
वलोपो नेत्यापि शिथिलम् । न हि पूर्वपदादित्यत्रैव सबकारेणाध्वपरिमाणेनाग्ये वान्ता-
देश-इत्यर्थो ऽस्ति । वस्तुतः पूर्वपदादित्यत्रापि सणत्वेन सञ्ज्ञायां गम्यमाना-
यामित्यर्थो न युक्तः । अग इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । रघुनायादौ क्षुष्णादित्वाणत्व-
नेत्याहुः । तदा । तत्स्थेन तच्छब्देन । तत्र धान्यं क्रय्यमिति तत्पुरुषविषये तद्धान्यं
क्रय्यमित्यर्थः । तत्पुरुषं प्रति तद्धान्यं क्रय्यमिति फलितम् । तत्र धान्यं क्रय्यमिति ।
तत्पुरुषं प्रति धान्यं क्रय्यमिति फलितम् । द्रव्येति । मृत्युभूतस्वर्णरूप्यादिद्रव्ये
इत्यर्थः । लोपःशाकल्यस्य । बाधकमिति गार्ग्यग्रहणस्य पूजार्थत्वेन नित्यं तदिति
भावः । शाकल्यमने इति । अत एव कौ बाहू का ऊरू इति शाकल्यानां वकारग्रहि-
तःपाठः । तैत्तिरात्राणां सबकारःपाठः । एतेनेति । वलोपे स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः ।
अन्योन्यांश्रय इति । यथा ऽस्य न पदान्तसूत्रस्थशब्दरत्नेनाविरोधस्तथा तदीका-

याम्भाभिर्निरूपितम् । पदत्वादिद्वारकेति । आदिपदेन पदत्वाभावः । परम्परया वेत्येतत्प्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वेत्युभयमान्वयि । अत्र च स्थानिवद्भाव पदत्वाभावात्सम्पादनद्वारा पूर्वत्रासिद्धीयप्रतिबन्धक इति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीय इत्यस्यैवमर्थकरणे फलस्य प्रमाणस्य चाभावः । ननु पाचयते पाक्, याजयतेर्याद्, पिपठिषते पिपठारित्यादौ कुत्वादिप्रवृत्ति फलम् । अन्यथा तत्र पदसंज्ञाया चकारादेः पदान्तत्वाभावेन कुत्वाद्यनापत्ते रति चेन्न । कार्यकालपक्षे पदसंज्ञाया अपि पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनादोषान् । हल्लोपः सन्तीति भाष्ये क्वचित्परे ऽण सन्तीति पाठः । इत्याहु रिति । परेतु भोभगो इति सूत्रे भाष्ये वृक्षक् करोतीति प्रयोगस्य कण्ठत एव पठितत्वेनानभिधानोक्ति साहसादेव । न पदान्ता हलो ऽण सन्तीत्यत्र च कार्यभाज इति शेष इति कैयटेनैव लणसूत्रे विस्पष्टमुक्तत्वेन वृक्षवादेरनभिधाने प्रमाणाभावाच्च वृक्षक् करोतीत्यत्र चाशीत्यनुवृत्त्या हलिसर्वपामित्यस्याप्रवृत्तौ वकारस्य न कार्यभाकत्वम् । यद्वा न पदान्ता हल्लोप इत्यस्य दोषसम्पादका इति शेषः । तेन हर एहि विष्णविहेत्यादौ पदान्तहल्स्वपाणा सत्वे ऽपि न क्षतिः । वृक्षक् करोतीत्यत्राशीत्यनुवृत्त्या न दोष इति स्पष्टमेव भाष्ये उक्तम् । वकारनिवृत्त्यैवान्तद्वारणमभवादिति तु न युक्तम् । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेकदेशनिवृत्त्यसम्भवात् । अत एव द्वन्द्वनिर्दिष्टकारस्य निवृत्त्यर्थमदसो मादिति सूत्रे मादग्रहणं कृतम् । भोभगो इति सूत्रस्थश्रित्यमेतदिति कैयटग्रन्थस्तु लणसूत्रस्थोक्तदिशोपपत्तिचिन्तनं कार्यमित्येव पर इत्याहु । इतिर्वादिति । अनूद्यमानविशेषगे ऽपि सा परिभाषा प्रवर्ततइति भावः । वज्रेइति । स्थानिवत्सूत्रे आरित्यादौ श्लोक्तदिशा द्विरुक्तपूर्वभागस्य पुनरभ्यासत्वे ऽनादेभ्येन निवृत्तेश्रित्यमेतदिति कोचिन् । अनपक्षे इति । अणमनूय रपरत्व विधीयत इति पक्षे इत्यर्थः । रलपरा-निति । वृद्धिरादेर्जदेर्गुण इति सूत्रयोरारारालौ अरालौ च विशिष्य निर्देष्टव्यौ । ऋन इद्धातोरित्यादौ तु रपर पाठ्यः । भृजामिति । इदं न युक्तम् । अभ्यासे हलादि शेषेणानादेर्हलो निवृत्तेर्विशेषाभावात् । अतएवाम्येति । इदं चिन्त्यम् । विनिगमनाभिरहेणार्थद्वयपरत्वे ऽपि विकल्पाभावात् । अर्थद्वयपरत्व तु तत्रावृत्त्यादिना बोध्यम् । पृथक्पदमिति । पूरणगुणेति पृष्टीसमासनिर्पेयादिति भावः । इणेवेति । न तु वीगतीत्यत्र प्रकृष्ट इत्यर्थः । वृक्षे शास्तेति न्यायनये । ऽनयवस्या-

वयद्विन्याधारत्वप्रसिद्धावापि लोके ऽव्ययिनो ऽव्ययवाच्यत्वं प्रसिद्धमिति शक्यः ।
 एवन्तस्य शब्दान्तरत्वमभ्युपेत्य तुप्यनु दुर्जन इति न्यायेनाह । किं चेति । एथत्य-
 व्ययत्वे इति । तत्त्वेन दृष्ट इत्यर्थः । भेदेनापेक्षायामिति । इदं बाध्यकित्यपेक्षाया-
 मित्यर्थः । सर्वं बाध्यमिति विवक्षायां तु नायं न्यायः । यथा ऽचिरादेशे । पूर्व
 वागुरिति । अत्रचेदमपि लिङ्गमिति भावः । अन्तादिवच्च । पूर्वपशब्दाच्चेति ।
 तथा च पूर्वपरयोरेत्यन्ताद्योर्विशेषणम् । यद्वा पूर्वपरयोरेत्यदशाह्नव्यवत्प्रागन्त्यो
 तथा चान्तादिशर्षवन्त्वादिप्रसमुदाये प्रातिपदिकत्वादिष्व्यवहारानांदेशः संवादयति ।
 समुदायस्थान्तादिभ्यामित्यग्रिमशेखरस्वारस्येन तु पूर्वपरयोस्तन्धान्तादिवदर्थे ऽन्वय
 इति लभ्यते । अन्त्यपक्षेण समुदायेत्यस्य ये व्यवहारा इत्यनेनान्वयः । पञ्चमर्थो-
 निष्ठत्वम् । अत्र च वनित्त्वेनतुल्यमित्यनेन । एकादेशइति प्रथमान्तश्रवणान्
 कर्तृकादेशत्येति तु फलितार्थकथनम् । औइत्यस्येति । तस्यैकादेशयतिशक्यं व्यपदे-
 शिवज्ञायेन । तद्व्यपदेशमिति । अधिपूर्वादेशादिकाद्देश्येति धातोः तस्यैत्येति
 तुगभावार्थमासिद्धवचनस्य चाग्निार्थ्याच्चिन्त्यमेतदिति केचित् । इत्यन एवेति । इदं
 चिन्त्यम् । स्थानिवत्त्वमूत्रप्रातस्थानिवत्यस्यैवोभयन आश्रयण इत्यनेन निषेधाङ्गी-
 कारादिति । इतिद्विमिति । अन्ये त्विदं देवदत्तस्येदं यजदत्तयेत्कादावशिषेदमि-
 त्यस्योक्तगन्त्रयिभ्येन देवदत्तत्येदमिति स्थानिसमुदायस्य निरर्थकत्वेन देवदत्तयेद-
 मियादेशकल्पना न तत्र संभवति । अर्थवन्त्वाद्युमानिकस्थान्यादेशभावविश्रान्तेः ।
 तथा च तत्रेष्टाद्युगेयेन देवदत्तत्येति वेदमिति वा ऽऽदेशः कल्पनीयः । एवं
 त्वाश्रयणत्वे । तत्र इत्वाइत्यादेशकल्पना ऽऽश्व इत्यादेशकल्पना वा स्यात् ।
 तथा धातुमानिकस्थान्यादेशभावे एकादेशविषये प्रत्येकं स्थानित्वेपि एकादेशान्ते
 पूर्ववृत्तिवर्गस्य तदादौ परवृत्तिवर्गस्य स्थानिवज्ञायेन लभो न तु वैपरीत्येन
 अत्रैशान्तादिवच्चति तात्पर्यग्राहकम् । एवं च आश्वशब्दे ऽश्वशब्दत्वं स्थानिवज्ञा-
 वेन स्यात्तत्त्वशब्दत्वमिति न दोषः । मिय इत्यादौ तु भीशब्दत्वं स्थानिवत्त्वेन
 स्यादत्र । धातुमानिकस्थान्यादेशभावे एकादेशवर्तित धातुत्वानयनसंभवात् ।
 शीरोपेणेत्यत्र तु पे शब्दे आनुमानिकस्थान्यादेशभावमाश्रित्योत्तपशब्दत्वमाश्रमानीयत
 इति षत्वमिच्छिरिति भावः । एवं च स्यन्तादिवज्ञावस्य स्थानिवत्त्वमूलकतया
 न वा तादृष्याननिदेशादिति प्रतिषेधवण्डनं सूपपद्यते । अत एव व्याप्यहणे ऽर्था

इति स्थानिवत्प्रतिषेधे ऽपरदावर्गग्रहणं चरितार्थम् । एकावुत्तरपदत्वस्यान्तरङ्गात्रेणा-
तिदेशे सदाभिरित्वादादन्तत्वस्याप्यतिदेशापत्तिः । पूर्णपरघटितसमुदायस्येत्यर्थेन
तु न वा ऽताद्रूप्यानिदेशादिनि वार्तिकार्थस्य तु न क्रोडीकारः रामानित्वादो भव-
दुक्तदिशा व्यपदेशिवद्भावो नाभिरित्यत्र-पूर्वान्तवद्भावेनात्वप्रतिदेशे ऐसादेशापत्तिरि-
त्याहुः । ज्ञापकावुत्तरग वेति । तस्मादित्युत्तरस्येति निर्देशात् ज्ञापकादिनादीत्ये-
न्तरङ्गे प्यन्तरङ्गपरिभाषा क्वचित्प्रवर्तते इति दध्यत्रेयत्र न सयोगान्तलोपः । बहिः
रङ्गपणो ऽसिद्धत्वात् । परे तु पूर्वत्र कर्त्तव्ये परम्यामिद्वत्ये ऽपि तत्र वृत्ते परस्यामि-
द्वत्ये मानामात्र । एवमेव हल्स्यन्ते शब्दगते स्पष्टमेवोक्तम् । तथा च नार्द्ध्यादौ
पूर्वस्या कृत्वेन ता प्रति परस्य विसर्गम्यान्तरङ्गस्य पूर्वत्रेयनेन सिद्धत्वबोधनमश-
क्यम् । तथा च वारकभाषात् । अन्तरङ्गपरिभाषाकार्यकाल्पक्षे परिभाषान्तरवत्
त्रिषाद्या प्रवर्तते एव । विसर्गनीयसूत्रे शेषरोक्तयुक्तिमुपजीव्य प्रवृत्त अयुक्तो
य परिहासो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादेति भाष्य-अधिलम्बन युक्ते श्लेषित्यात् ।
अन एव शिथिलयुक्तिमूढकस्योभो वा विशेषादिनि कान्यायनसूनम्याननुष्ठापकत्व-
लक्षणश्लेषेण जैमिनिनाक्तम् । उभावामेयाधीपोमीयपुरोडाशौ चतुर्धा कर्तव्याव-
विशेषात् आपेय चतुर्गं करोतीति श्रुतौ अग्निदेक्ताकपुरोडाशे चतुर्धा करणत्योक्त-
त्वेनोभयोरपि पुरोडाशयोरग्निदेवताकृत्वाविशेषादिति तत्सूत्रार्थः । तत्र चाविशेषा-
दिति युक्तिः शिथिल्य एन्द्रमि चतुर्धाकरणप्रणाय श्रुतागमेयपदेनाग्निर्याहृदे-
वताकत्वस्यैव विनिरुक्तत्वात् । तस्य दोष इति तु बहिरङ्गरिद्धित्वेन सिद्धौ व्यर्थ-
मेव । एव च तत्र तत्र वचनानि न कार्याणीति महच्छासनम् । तस्मादित्युत्तर-
स्येत्सादिज्ञापक वा क्वचित् त्रिषाद्या कार्यकाल्पक्षे बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते इत्यर्थे
ऽनुमर्त्तव्यमिति न कश्चिदोप इत्याहुः । सुबन्तप्रवृत्तिके इति । ननुसुबन्ते धाता-
नित्यर्थः । तथा सति ऋतवातो किपि सुप्येव प्रवृत्ति त्वात् । उपर्षभीयतीति ।
नन्वन्तरङ्गत्वादेवात्र पूर्वं गुणस्य प्रवृत्त्या न वृद्धिरिति चेन्न । उपर्षसमानाकार
पूर्णपद धातुसञ्ज्ञाप्रयोजकेप्रत्यये चिह्नोपिने पृथक् क्रियत इत्यङ्गिद्वारेणादोषात् ।
एव चेत्तत्र वक्तव्यपदाभावेन सूत्रत्रयम निराकर्तुमाह । वार्तिकमिति । गमक-
त्वादिनि । वृत्त्यनटकपदार्थान्वितस्वार्थान्गमकत्वेन शिष्टप्रयुक्तत्वादिन्यर्थः । श-
ब्दज्ञानानुपातीति । शब्दज्ञानोत्तरमेव जायमान इत्यर्थः । पतन्तजलिना वृत्तनः

पञ्च तस्य इत्युपक्रम्यारोपात्प्रथमिकल्पात्मिकां वृत्तिमुत्क्रा तल्लक्षणाभिदं सृष्टं प्रणीतम् । तदुदाहरणं तु चैतन्यस्य स्वरूपं वदस्य स्वरूपमित्युक्तं तद्भाष्यकृता । तत्र हि चैतन्यस्वरूपपदार्थयोरभेदेन तत्संबन्धरूपं यद्वस्तु तच्चैतन्यमविद्यमानं यस्य विषयः स विकल्प इत्यर्थः । अत्र मार्तण्ड इत्युदाहरणविषये ऽचोन्त्यादिटीति शब्दं विकल्पात्मकज्ञानजनकमिति तात्पर्यम् । परे तु संग्राहकशास्त्रस्यान्यत्र चारिथ्यादेतद्विषये वचनाभावे उपलब्ध एव न स्यात् । विकल्पात्मकज्ञानजननं तु दूरेतराम् । किं च संबन्धांशे एव विकल्पात्मकं ज्ञानं न तु आदित्वांशे विकल्पात्मकज्ञानस्य शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वं च निर्मूलम् । अत एवाद्यन्तवत्सूत्रे भाष्ये ऽपूर्वाद्युत्तरत्वलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्नर्थे आद्यन्तवद्भावेनेति वार्तिकमतमुपन्यस्य गान्धीयस्त्वाह सत्यमेतत्सति त्वन्यस्मिन्निति स्वमतेन सूत्रारम्भ एव कार्य इत्युक्तमित्याहुः । इतिशब्दलोपेइति । इति जश्त्वाभावेचेत्यपि पूर्णायम् । सन्ध्याकरणसमय इति । सर्परूपेणेति शेषः । ओत्वोष्ठयोः । नञु अत्र समर्थपरिभाषोपस्थितावस्य घासुदेवस्यौष्ठ इति समासे एवेदं स्यान्न विम्बोष्ठइत्यादौ तत्राकारस्यानर्थकत्वेनोष्ठेनासामर्थ्यादित्वाशङ्क्याह । अत्र समर्थेति । पदत्वेनेति । एतस्योदाहरणं मृग्यम् । प्रत्युत शुष्मदस्मदोः पष्ठीत्यादिसूत्रेषु पदस्य पदादित्यधिकारेणैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ असामर्थ्ये आदेशानापत्तिः । परमव इत्यादावेव स्यात्प्रवृत्त्यापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । सुवन्तत्वेनेति । तिङन्तत्वेन चेत्यपि बोध्यम् । तेनाख्यातमाख्यातेनेत्यादावप्येतत्परिभाषोपस्थितिः सिद्धा । तद्धितविधौ प्रातिपदिकत्वेनोद्देश्यत्वे ऽपि वकालतनेष्वित्यादिज्ञापकेन स्वार्थे परिपूर्णमिति न्यायेन न चार्थिकं सुवन्तत्वेनोद्देश्यत्वं नहि शब्दस्तेन रूपेणोद्देश्यत्वे एव तत्प्रवृत्तिरित्यत्र किञ्चिन्मानं । तत्रैवेति । तेनान्यादितरेत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः । ओत्वोष्ठादिमात्रस्येति । ओत्वोष्ठयोरादिरोकारस्तन्मात्रस्य पदत्वाभावादित्यर्थः । एतदुत्तरं तदुत्तरपदके समासे इत्यर्थासंभवादिनि शेषः । तद्वादिनेति । अवर्णौत्वोष्ठसंबन्धश्च एतदुभयवदितेत्यर्थः । अन्यथेति । अजाद्योरोत्वोष्ठयोरित्यर्थे इत्यर्थः । अयं भावः । ओत्वोष्ठयोः परत्वेनाश्रयणे हि प्रत्यासत्त्या तदुत्तरपदके समासे एवास्य प्रवृत्तिः स्यात् । अत्र त्वोष्ठयोरेव परत्वेनाश्रितः तेनौष्ठस्य व्रणः ओष्ठव्रणः वृषलस्यौष्ठव्रणः वृषलोष्ठव्रण इत्यत्रापि पररूपं भवति । न ह्यत्रोष्ठशब्द उत्तरपदं किं त्वोष्ठव्रणशब्दः समर्थ-

परिभाषानुपस्थितेर्दस्योष्ठजो घृपलोष्ठव्रण इत्यपि प्रयोजन योज्यम् । नह्यत्र दन्तम्य
 ओष्ठेन सामर्थ्यमस्ति । तयो. परस्परमनन्वयात् । एव सङ्गस्य कार्यं सगकार्यम-
 ङ्गुले. सगकार्यमगुलिसगकार्यमित्यत्रापि पत्व भवत्येव । अङ्गुलिशब्दघटकेण,
 परस्य सगसकारस्य पत्वमित्यर्थाश्रयणेन प्रकृतसाम्यात् । ईपदर्थेति । तेन निपात
 इति न प्रकृतिभावः । ऋत्यक इति पाक्षिकप्रकृतिभावस्तु स्यादेव । ननु आ ऋ-
 पम इत्यत्र ऋत्यकः इति प्रकृतिभावे पश्चादद्यशब्देन सबन्धे तेन सवर्णदीर्घे च पश्चा-
 दत्यकइत्यस्य पाक्षिकत्वादप्रकृतौ गुणेन अद्यर्पभीयसिद्धिरिति चेन्न । तस्मिन्नेव
 लक्ष्ये प्रथम भाषोपक्रमे पश्चात्प्रकृतिभावस्याभावायोगात् । अन्यथा शुश्रुवतुरित्यादौ
 वैकल्पिकत्वाद्विभाषा श्वेरित्यस्य पूर्वमप्रकृतौ द्वित्वे श्वयनेर्लित्थम्यासलक्षणप्रतिषेध
 इति अभ्यासलक्षणसप्तसाराणाप्रकृतौ पश्चाद्विभाषा श्वेरित्यस्योत्तरस्रण्डे प्रकृतौ शिश्रु-
 वतुरिति रूपापत्ते । अव्यक्तशब्दस्य ध्वनौ योग दर्शयति । अविद्यमानेति ।
 अविद्यमान व्यक्त कत्वादिधर्मो यत्र सोऽव्यक्त इति विग्रह इति भावः । अनुकर-
 णएवेति । तथा च सूत्रेऽनुकरणशब्दः स्पष्टार्थ इति भावः । अत इति किं घटमि-
 त्यपपाठः । शङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वात् । फलकल्पनेति । पददिति शब्दान्त-
 स्यानुकरणे द्वित्वे पददिति पददितीत्यत्रात्रेदितव्यतितकारस्य द्वित्वाभावः । अन्त्य-
 स्येत्यस्य फलमिति । फलकल्पनाभिनिवेश इत्यर्थः । अङ्गुलमूत्रानन्तरमिति । इदं
 चिन्त्यम् । तयोरिकप्रत्याहारे प्रवेशापत्ते । ऋल्लक्ष्मूत्रानन्तरं तयो पाठस्तूचितः ।
 लकारेइति । ऋकारात्परत इति शेषः । तादृशम्येति । विवृतत्वादिमत इत्यर्थः ।
 प्रत्यास्यानमिति । ल्लक्ष्मूत्रयोः सावर्ण्यमाश्रिन्येति शेषः । ननु ऋकारस्य लकारे
 परे निवृत्तऋकार एव म्यान्नत्वोपत्स्यल्लकार ततोपि विवृतधर्मद्वयकृतान्तर्येणान्त-
 रतमत्वात् । एव गम् नित्यत्र लकारवत्तान्तर्येणपत्स्यो दुर्वार इति चेन्न । ऋल्लक्ष्मू-
 त्रानन्तरं पाठस्य होत्स्यल्लकार इत्यत्रात्त्वमिद्धिद्वारा प्लुतार्थत्वेन पाठसामर्थ्येन यत्कि-
 ष्विदान्तर्येपीपत्स्यल्लकारस्य लक्ष्ये प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । गम् नित्यत्र त्वीपत्स्यल्लकारस्य
 शङ्कैव नास्ति पूर्वसर्गत्वाभावात् । एव - धातृणामित्यत्रेपत्स्यदीर्घस्य न शङ्का
 रेफद्वयापठित्वविवृतत्वरूपधर्मद्वयकृतान्तर्यस्य विवृते एव सत्त्वात् । ननु "त्रिप-
 ष्टिश्वतु षष्टिर्ना वर्णाः शमुभते मताः । प्राकृते सस्त्रे चापि स्वयं प्रोक्ता. स्वय-
 म्मुवा । स्वर्ग विंशतिरेकश्च स्पर्शाना पञ्चविंशतिः । यादयश्च मृता दष्टौ चत्वारश्च

यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च-कःपौ चापि पराश्रितौ । दुस्तष्टश्चेति विज्ञेयो
 लकारः प्लुत एव चेति" शिक्षाविरोधः । ईपत्सष्टयोरनयोरभिन्यात् । तत्र दुः-
 स्तष्टो लकारो मातृकान्यासेपि नैतौ परिगणितौ । तथा हिं तत्र षोडश स्वराः, पद्धवि-
 शति स्पर्शा, यादयोश्चै लक्षेति द्वयं संकलनयैकैपद्माशङ्कणी भवन्तीति चेन्न । तुल्या-
 स्यसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येनैतयोरपि तत्र पूर्णात् । यथा ऽक्षरसमाह्वये मातृका-
 पाठे च विद्यमाना अपि यमा उक्तशिक्षाबलाद्दर्शनाशिषु पूर्यन्ते । शिक्षायामपरिग-
 णितो ऽपि दीर्घलकारो मातृकापाठे पठ्यते । परे तु त्रिपंष्टिश्चतुःषष्टिर्वेति संख्या
 धर्मकृता न तु व्यक्तिकृता । वर्णानां प्रत्युच्चारणे भेदपक्षे ऽसंभवात् । तथा
 चाभितोऽभक्तिसहितरेफघटितत्वताटशकालघटितत्वरूपधर्माभ्यां द्वाभ्यां विवृतयोरी-
 पत्सष्टयोश्च लक्षवर्णयोर्द्वैत्वम् । एवमेव त्रिमात्रचतुर्मात्रयोः प्लुतादेच इदुता-
 त्रिति सूत्रे भाष्ये विस्पष्टमुक्तयोरैओइसूत्रभाष्येण त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मामू-
 षन्नित्यनेन सूचितयोर्द्विमात्राधिकत्वेनानुगमेन प्लुतमध्येऽन्तर्भावान्नाधिक्यम् । स-
 ल्याभिधाने गमूणामित्यत्र विवृतत्वसाम्येन विवृतो दीर्घलकारो लकारवत्ता न्तये-
 णेपत्सष्टलकारश्च पर्यायेण भवत् एवं मातृकापाठे पठितो ऽपि दीर्घलकारो विवृतो
 न भवति । तस्योच्चारयितुं शक्यत्वेपि तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यकैयटप्रामाण्येन तस्य
 शास्त्राभिधेयत्वात् । मात्रिक एकारस्तु उच्चारयितुमशक्यत्वान्नास्त्वेवेत्याहुः । रेफा-
 त्परं भक्तेरिति । रेफाङ्कः परं न तत्कचिदपि व्यपवृत्तमितितदर्थः एतद्भाष्येण
 तु रेफात्परतोऽप्यभक्तिरस्तीत्यागतम् । ह्यवरट्सूत्रस्येति । एओइसूत्रस्थल्युचि-
 तम् । तत्रैव तथा भाष्यदर्शनात् । न ऋकार ईपत्सष्ट इति शेषः । नाप्युतीति ।
 लकारादिति शेषः । लकार ईपत्सष्टः । विषयविशेष एव पूर्वस्य साधुत्वं विषय-
 विशेष एवोत्तरस्य साधुत्वमिति व्यवस्थाङ्गकारादेव । वस्तुत लकारत्परत ऋकार-
 रस्य प्रयोगे न मानम् । उक्तव्यवस्थाङ्गीकारे प्रमाणमाह । अतएव । दार्तिके
 इत्यादिना संगच्छत इत्यन्तेन । अतएव । ह्रस्वकारद्वयेत्यादि व्यवस्थाङ्गकारादेव
 अयनं यस्येति । स्फोटस्यायन आश्रयं इति पठितत्पुरुष इति कोचित् । अन्यस्त
 दभावस्येति । अन्यो ऽवलो न स्मर्तेत्युक्तौ तदभावस्य स्मर्तेत्यर्थाह्वयते इति
 भावः । देवत्रात इति । अत्र पक्षे नत्वं न । गलः, अत्र पक्षे लक्षणाभावो न ।
 ग्राहः, अत्रपक्षे ऽच् न । इति योगे सद्विधिः, शतृज्ञानचोदिविधिः । मिथ एकैकस्मि-

श्रथे ते नत्वादिप्रिधयो न विभाष्यन्ते न विकल्प्यन्ते किन्त्वर्थभेदेनैव भाषाभाष-
 योर्ष्वस्येयर्थ । अप्रामाणिकत्वात्प्राप्तार्थइति । वस्तुतो व्यवस्थितविभाषाया
 अग्निक्रमतिकल्पनात्प्राप्तार्थम् । इदं चेति । एवमेव विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थप्रिधय
 सगच्छन्ते । सामन्जस्यमिति । नेति पाठे तु प्लुतप्रगृह्याणामिति पष्ठीनिर्देश
 स्यादिति भावः । प्लुतप्रगृह्या । जानूअस्येति । नन्वत्र स्थानिवच्चेन
 प्रगृह्यत्व वाच्यम् । तच्च दुर्बल नव्यमते तस्यात्परमृत्तित्वादिनि चेतस्यम् ।
 परादिवद्भावेनैव प्रगृह्यन्वाङ्गीकारात् । अपदान्तादाविति । आदिपदेन समा-
 सादौ । दांतमिति । वक्तव्यपदाभावात्सूत्रत्वभ्रमवारणायेदम् । एतेनेति ।
 पदान्तग्रहणानुवृत्त्यैवाच्छेदित्वादेव्यावर्त्तनेनेत्यर्थ । अपास्तमिति । नचान्यार्थ-
 मवश्यमाश्रयणीथेन चकारेणैव पठतिभाववारणे पदान्तग्रहणानुवृत्तौ गौरवमिति
 वाच्यम् । दिन उदित्युत्तरार्थं तदनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । अनन्तरस्येति न्या-
 येन पुनर्वृत्तिप्रिधानस्य पररूपमात्रवापनत्वाच्च । ईषदममात्ररुच्छको बह्वृच्छक
 इत्यर्थं तु पदान्तग्रहणन्यायशकत्वाच्च । उपलक्षणमिति । आयुमान्भव
 सौम्येति वाच्ये विप्रो भिवादाने, इतिमनूक्ते । तर्ह्यधीति प्रयोगे किं मू-
 लमिती चेत् आयुमानधीति भाष्योदाहरणमेवेत्यवोहे । स्मृतिप्रिति । असौ
 नामाहमस्मीति सा नाम परिकीर्तयेत्, इत्यादि मनुस्मृतिषु । अत्र नामपदं
 मोत्रस्याप्सुमत्रमत्र । दग्धिन्नित्वादाविति । दग्ध्यात्तरकाल जातस्य पुत्रस्य नाम
 विदध्याद् घोषवशादन्तरस्थममृद्ध त्रिपुरूपान्कमनारिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततम
 भवति द्वयक्षर चतुरक्षर वा नाम कृत कुर्यान्न तद्धितमिति कल्पसूत्रे तद्धितान्तस्य
 नामत्वप्रतिपेसादिनि भावः । द्राद्दृहृतेच । द्रान्तिकार्थेभ्य इति प्रातिपादिकार्थमात्रे
 पञ्चमी त्यन्त्रोपनिमिता वा । हैहेप्रयोगे । हैहेन्तइत्येवेति । न च वाक्यस्य
 टेरित्प्रिकारादन्तग्रहणेष्वर्थम् । तदनात्रे हैहेग्रहणस्यानन्यार्थतापान इत्याशयात् ।
 एतन्नविनयमेवेति । प्रयाभिवोदं शूद्रे, भोरानन्याविशा वेति वाच्य, द्राद्दृहृते-
 चेत्येतान्नत्रिपत्रमित्यर्थ । वृत्तो सप्रमिति । प्रकृतसूत्रे चैव वृत्तिग्रन्थ प्रत्यभिवोदे
 द्राद्दृहृतेचादिना य प्लुतो विहितस्वस्थेयाय स्थानिविशेष उच्यते इति ।
 आदिना भो राजन्येयस्य सग्रह । अनुदात्त प्रसन्नान्त इति सूत्रे नानेन प्लुतो
 विधीयते । किन्तु द्राद्दृहृतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तगुणमात्र विधीयते

इति । एतद्विहितानामेवेति । एतदभ्यनुज्ञातानामेवेत्यर्थः । पूर्ववृत्तिग्रन्थनास्य स्थानिनिशेषमात्रलाभादिति बोध्यम् । त्रिपाद्यांनप्रवर्ततइति । तव्यतारितस्वकर्णात् । अप्प्लुतवदुपस्थिते । इतिवदेदिति । यत्तु प्लुतनिषेधस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात्प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे संहिताकार्यं न स्यात् । प्लुतनिषेधतु श्रवणार्थं स्यादिति तत्र । प्रकृतिभावदृष्ट्या प्लुतस्याश्रयारिसिद्धत्वेन तस्य च लक्ष्ये ऽदर्शनेन प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । न हि निषेधो न दृश्यत इत्येतावता तेन लक्ष्ये ऽप्रवृत्तिः प्लुतो लक्ष्ये स्तीति बुद्धिः प्रकृतिभावशास्त्रस्य संभवतीति । न च पर्युदासे ऽप्येतद्दूषणतौल्यम् । किं च प्लुतप्रकरणोत्तरं नोपस्थित इत्युक्ते संहितायामित्यस्य संबन्धो न स्यात्तेन च तयोर्ष्वविचलितः संहितायामित्यस्य संबन्धइति वाच्यम् । एवमापि पर्युदासे प्लुतस्योदात्तस्य स्थाने आन्तर्यादप्लुतादेश उदात्तो भवति नोपस्थित इत्युक्तौ उदात्तस्य श्रवणं न स्यादिति विशेषः । मन्यते संहिताया इत्यस्य संबन्धासंबन्धाभ्यां विशेषः । वत्करणे ऽप्युक्तन्यायेन पर्युदासमेव स्थिरीकृत्य शङ्कते । नचेति । परत्वादिति । प्लुतत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावापवादत्वे ऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावानपवादत्वाद्धिप्रतिषेधोपपत्तिः । इदमयुक्तम् । शास्त्रातिदेशे दीर्घस्य परत्वभावात्कार्यातिदेशे ऽपि स्थानिवत्सूत्रे परिवारित्यत्रोक्ता-निदेशात्तस्य तत्त्वाभावात् । अन्तरङ्गत्वादिति । इदमत्ययुक्तम् । न धातुलोप इति सूत्रे ऽन्तरङ्गनिषेधदृष्ट्या गुणस्यासिद्धत्वेनोपेह इत्यादौ गुणः प्रवर्तत इति माप्यो-क्तरात्या प्रकृतिभावेन दीर्घवाधानापत्तेः किं च वत्करणाभावे ऽप्यप्लुतशब्देन प्लुतस्य स्थाने विहितस्य दीर्घस्योक्तादिशा वारणे वत्करणवैयर्थ्यं तदवस्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावेन तु स्वापेक्षवहिरङ्गस्यापि निवृत्तिः । उपसर्गादतीति सूत्रे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानात् ज्ञापकात् । तेन सुस्वार्त इत्यत्र पक्षे वृद्धिनिवृत्तिसिद्धेरिति एका दिक् । नशब्दपर्यादयालाभइति । इदमप्ययुक्तम् । अचः परस्मिन्निति वचृतीर्यादिषु भाषितपुंस्कमिति वच्चाप्लुतो यथाप्लुतकार्यं न प्रवर्त्तयति तथा प्लुतोपित्यभावातिदेशाङ्गीकारेणोक्तार्थलाभसंभवात् । तदेतदभिप्रेत्य भगवद्भ्यां माप्यकारवार्तिककाराभ्यामुक्तम् । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं, वद्वचनं क्रियते प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमिति । इदृदेद् । एकारस्य गेहे इत्येकमेधादाहरणमुप-न्यस्य पुनरुदाहरणान्तरोपन्यासस्य फलं वक्तुमवनाग्याति । प्दन्तमिति । अर्थव-

त्वादिनि । अनाडिते पर्युदासेनार्यवत एव प्रदणादिनि भाव । एतेनेदमदसोर-
कोरिति प्रतिषेधेन वर्णग्रहणे ऽर्धवत्परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनादिदमप्ययुक्तमित्य-
पान्तम पर्युदासश्लेषे दोषमाशङ्क्य निगकरोति । वासुदेवेति । अमिति । अत्र
प्रगृह्यत्वे ऽपि पदान्तत्वाभावेन प्रकृतिभाषाप्रवृत्तमयुक्तमेतत् । नचास् इत एते
इत्यत्र प्रकृतिभाषापरित्यागस्य । अव्ययीभावस्य समासान्तरघटकत्वे विवादादि-
ति कोचेत् । ए आ ई एतीत्यत्र प्रकृतिभाषापरित्यागस्ये । नानुपपन्नमिति । अन्ये
त्वनाडिति प्रमज्य प्रतिषेध एव यदयमनाडिति प्रतिषेध शान्तीति प्रकृतसूत्रस्थभा-
ष्यात्प्रतिषेधायांयमारम्भ इत्योत्सूत्रन्यभाष्याच्च प्रमज्य प्रतिषेध एवाय तेन आ
ई ए इ अत्रैत्यत्र परादिवद्भावेन प्राप्तमपि प्रगृह्यत्व न गम्यमानप्रतिषेधाभिप्राय-
कत्वं नु न युक्तं ओषु यात मरुत इत्यादौ परादिवद्भावेन प्राप्तप्रगृह्यत्वस्य
निषेधकाभावेन प्रवृत्तिसौलभ्येन प्रतिषेधायांयमारम्भ ओषु यात मरुत इत्यादि
भाष्यग्रन्थसदभिसंगते । न च प्रतिषेधार्थत्वे ओताडिच्चप्रतिषेध इति वाक्तिकानुत्थ-
ानमिति वाच्यम् । प्रतिषेधार्थाया अपि औदन्तस्य प्रगृह्यमज्ञाया प्रतिबन्धका-
भावेनादो भवतीत्यत्रापि प्राप्ते । ओत् । च्यन्तेनास्यप्रवृत्तिरिति । यद्यपि
निपातपदेन चादेनामर्थवत्तामेवोपस्थितिरिति चाद्यशे गौणमुख्यन्यायकार्यं प्रवर्त्त-
ताम् । च्यन्ताशे तु न विशिष्टरूपोपादानमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषागौणमुख्यन्याययोनि
प्रवृत्ति । च्यन्ते मुख्यायांसभरश्च । तथापि चाद्यशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण
प्रवर्त्तमानगौणमुख्यन्यायो ऽमुख्यार्थके च्यन्ते प्रगृह्यसञ्ज्ञा व्यावर्त्तयति भाष्य-
मामाष्यादित्याशय । अन्ये तु गोभरदित्याद्यर्थे ओताडिच्चप्रत्ययप्रतिषेध इति वा-
क्तिकमारुप्यमेव । तत्प्रत्याख्यानपर भाष्य त्वेकदेशिनः । ऋषिशापादिना
ऽगौरव गौ समभवत्तत्र च्यन्ते मुख्यार्थस्यैव सत्त्वे निपातसत्ताया गौणमुख्यन्या-
येन वारणासभवात् । न च तत्रार्थे च्चिरेव नेप्यत इति वाच्यम् । तथा सति
सोपसर्जनीभूता स्तु न मर्वादय इत्यादिवाक्तिकभाष्याविरोधापत्ते । च्यन्ताशे
विशिष्टरूपोपादानाभावेन मुख्यार्थासभवेन च गौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्यसभवाच्चे-
न्यात् । निपातडनिक्रिमिति । मिथो इतीत्यत्र प्रगृह्यत्व माभूत् । यत्तु देवो-
मीनि प्रयुदाकरण वृद्धेच्छेत्सरे दत्त तन्न । अशो भवदित्यादाविव लक्षणप्रतिषे-
दोक्तपरिभाषया वाग्यसभवात् । ब्रह्मन्वधिति । वेदे आपाद्यमानप्रयोगाभावेन

प्रगृह्यत्वस्य वैकल्पिकत्वेन चानार्प इति व्यर्थमिति केचित् । तदधिकार्दमाश-
 कालं इति । ततो ऽप्यधिककालव्यधानेनोच्चारणं तु अर्थबोधानुपयोगित्वाच्छि-
 द्दसंप्रदायविरोधाच्च हेयमेवेति भावः । उत्रः । निपातएवेति । न तु प्रत्याहारः ।
 उदित्येव वक्तव्ये अकारोच्चारणसामर्थ्येन क्विबन्तस्य कृतसंप्रसारणस्य वैजइति
 शब्दपरत्वे ऽपि न प्रगृह्यत्वस्योपयोगः तुक्प्रवृत्तेः । नाप्युच्चारणः । तुगन्त-
 स्यानिर्दिश्यमानत्वात् । मानाभावादिति । इदमयुक्तम् । उत्र इत्यस्यावृत्त्या
 स्थानपट्टबन्तत्वस्य वाच्यवाचकभावसंबन्धार्थकत्वकल्पने गौरवेण प्रथमान्ताथं
 ऽत्यांभेदेनान्वयस्य क्लृप्तत्वेन च विधेयविशेषणत्वस्यैवोचितत्वात् । स्पष्टमेव
 लभ्यत इति । अन्ये तु योगविभागाभावे प्रगृह्यत्वस्योपादेशस्य च शाकल्पमतेन
 युगपत्प्रवृत्तौ तन्मते उँ इतीति रूपं तदन्यमते उ इति प्रगृह्यत्वस्य निपात
 एकाजनादिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन तदन्यमते ऽपि सत्त्वनिश्चयन स्मृत्य-
 न्तरानुसन्धानद्वारा प्रगृह्यत्वांशे विकल्पासंभवेनादेशांशे एव स्मृत्यन्तरानुस-
 न्धानद्वारा विकल्पपर्यवसानापत्तेः । यथा कृतो भारद्वाजस्येत्यस्याचस्ता-
 स्वादिति सामान्यशास्त्रप्रणयनेन ऋदन्ते स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा नेद्विकल्पबो-
 धकत्वम् । न च प्रगृह्यपदानुवृत्तिवैयर्थ्यं तस्योत्तरानुवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तेः ।
 तथा चैकयोगत्वे शाकल्पमते उँ इत्येकमेव स्यात् । तदेतदुक्तं भाष्ये । शाक-
 ल्यस्य चाचार्यस्य मतेन उँ इति विभाषा यथा स्यात् उँइति उइतीति । तद-
 न्यमनेन निपातएकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वात् उइतीति स्यात् । तदेतदुक्तं
 भाष्ये । अन्येपामाचार्याणां मतेन वितीति । योगविभागेन उत्र इत्यनेन प्रगृह्य-
 त्वस्य शाकल्पमते विधानेन योगविभागेन सिद्धप्रगृह्यसंज्ञाविज्ञानसामर्थ्यात्स्मृत्यन्त-
 रानुसन्धानद्वारा सामान्यशास्त्रसत्त्वे ऽपि प्रगृह्यत्वांशे विकल्पः सिध्यति ।
 द्वितीययोगेन तु सति प्रगृह्यत्वे एवादेशविकल्पः । तत्रापि शाकल्पग्रहणानुवृत्ति-
 सामर्थ्यात् । ननु शाकल्पग्रहणानुवृत्तिः सति प्रगृह्यत्वे एवादेशा यथास्यान्न त्व-
 प्रगृह्यत्वे इत्येवमर्थः स्यात् न स्याद्विधोच्चारणसामर्थ्येन प्रगृह्यपदानुवृत्तिसामर्थ्येन
 च सत्त्वेव प्रगृह्यत्वे आदेशकल्पनासंभवात् । तस्माद् द्वितीययोगे शाकल्पानुवृत्तिः
 सति प्रगृह्यत्वे आदेशविकल्पार्थमेव तत्त्वमित्याहुः । विधोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्चेति ।
 असंहितायां तस्य चारितार्थ्याच्चिन्त्यमेतदिति केचित् । विकल्पमात्रमन्वेषीति ।

शाकल्यपदसबन्धे प्रगृह्यपदस्यामबन्धे- इत्यर्थः । अर्थाङ्गिकारादिति । इदमयुक्तम् ।
 उत्रिति पदस्याप्रगृह्यत्वे शक्यभावात् । तस्मात्प्रगृह्यस्यादेशे योगविभागेऽयथार्थापत्तेः ।
 अप्रगृह्यस्यैवादेशः इति वक्तुं युक्तम् । विचारयन्त्विति । इदमयुक्तमित्युक्तम् ।
 मयूपत्याहारइति । न तु धातु । वैजात्येति । तच्च तदन्तविधिसङ्गपद्यतम् ।
 न चेत्यारभ्येतीत्यन्त इत्येको ग्रन्थ । अनभिधानमिति । नचास्तादृता सप्तमीति
 प्रकृतसूत्रस्यभाष्यादिनि भावः । आधेयार्थे चृतिरिति । एकार्थाभावात्तेन समासे
 वापीपदस्य वाप्यधिकरणकाश्चकार्थोपस्थितिजनकत्वादिनिभावः । समासे जहत्स्वा
 र्थायामिति । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र स्वर्दिबरोऽिनीति, भावः । मानाभावा इति ।
 न च नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिभङ्गं गौरीपदार्थाधिकरणत्वस्य भेदसबन्धे-
 नाधिश्रयणे ऽन्वयाद्गोकारात् । तथा च लक्षणा ऽवश्यकीति चेन्न । दाधि पश्ये-
 त्यादिवदुपपत्तेः । न च तत्रैवात्रापि विभक्तिस्मरणेन शाब्दबन्धे सप्तम्यर्थे पर्यवस-
 न्त्वत्वं दुरुपपादम् । न चाधिश्रयणाक्रियायामेव गौरीपदत्रोऽन्याधिकरणत्वान्वय इति
 बृहच्छेखरोक्तं युक्तम् । नामार्थान्वययोरपि साक्षाद्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति-
 वाच्यम् । आधेयार्थानुपस्थापकत्वे सति सप्तम्यर्थोपस्थितिजनकत्वस्य सप्तम्यर्थे
 पर्यवसन्नशब्दार्थत्वात् । प्रकृते च लुप्तविभक्तिस्मृतिहेतुत्वेन गौरीपदस्यैव सप्तम्य-
 र्थोपस्थितिजनकत्वात् । पञ्चरुं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे गौरीपदस्यैवाधिकरण-
 शक्त्युपस्थापकत्वाद्वा । पुनः प्रकृत्याविति । कार्यकालपक्षाश्रयणेन तु न निर्वाहः ।
 अगो ऽप्रगृह्यस्येत्येतद्देशस्यप्रगृह्यमज्ञादृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वेन प्रगृह्यमज्ञानापत्तेः ।
 इत्याचार्यार्यरावनेन्द्रचरविषमभद्रव्याख्याया स्वरसन्धिः समाप्तिमियात् ॥

स्तोऽश्नुनाश्नुः । पदस्येत्यधिकृत्येति । इदमयुक्तम् । अपदान्तास्य भूर्वन्य इति
 प्रागेऽतदङ्गिकारसमासेः । सबन्धोपि वा ड स्ती त्यादाविव वैय्यधिकरण्येनान्वये
 ऽदोषाच्च । शादिनिज्ञापकादिति । विश्रमाचष्टे विश्र इतीत्यदौ सङ्ख्यन्तेः पदान्ते
 शात्परतवर्गसमवेनेदमप्ययुक्तमिति कोर्षन् । वैचित्र्यार्थइति । जश्त्वचत्वयो
 प्रवृत्तिस्मरणेण सञ्चिदिन्यादिस्मिदिदिदि वैचित्र्यम् । निर्देशादिनि । न च तत्र एव
 श्चुत्वाभावात्सिद्धौ शादिति व्यर्थम् । विश्रायर्थत्वात् । यच्च नासिक्तास्थानाधिक्येन
 तोरित्यादिना पवमाप्रङ्णमाशङ्क्य शादिति निषेधाच्छङ्गात्तुल्यात्प्रसूत्रे, नामिका-
 स्थानभिन्न तात्वादिस्थान गृह्यत इति कश्चिदुक्तवान् तन्न । जश्च विनपात्रे-

स्यादौ इत्युत्पत्तिपेधाय ज्ञादित्यस्यावश्यकत्वात् । दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति निय-
मादाह । स्पष्टार्थमिति । पदधिकेति । समर्थसूत्रस्थकैयटरीत्या पदान्तविधित्वमेव
न पदविधित्वमिति बोधनद्वारा समर्थपरिभाषासुपस्थित्यर्थमिति केचित् । यरोचुना ।
सङ्गर्णानसन्तीति । एतदुत्तरमाहुरिति शेषः । अन्ये तु तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रं
यस्मात्प्रत्ययविधिरिति चत् तत्रानुनामिको विधीयते तत्र तुल्यास्यमित्युपनिष्ठत्वं
इत्यर्थकतया परिभाषारूपामपि अनुनासिकपदानुवृत्तेः । अनुच्चारस्य यञीन्यत्र
च मङ्गकृच्छ्रुत्या ऽनुनासिकपदमनुवर्तते तेन चतुर्मुखः कृण्वं रथेनेत्यादौ न दोषः ।
न च महिष्यामित्यत्र पकारस्य ऋकारापत्तिः । तस्य पकारेण सूत्रमते स्थानप्रयत्ना-
भयमाभ्यादिति वाच्यम् । भाष्यमते प्रयत्नभेदेनादोषात् । जडत्ववारणाय स्थानिवत्त्व-
प्रवृत्तेरावश्यकतया नैवानुनासिकवारणसंभवाच्च । न च रेफे सानुनासिके पत्स्वष्टम्य
प्रसंग इति वाक्यम् । तस्य सानुनासिकत्वे मानाभावात् । यद्वा कैयटोत्तरीत्या स्था-
नेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद् दोषाभावः । न च रेफे स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमस्य ता-
भ्यामन्तरतमस्य चाप्राप्त्या ऽन्तरतमपरिभाषाया अनुपस्थितिरिति वाच्यम् ।
व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यमन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावेव तदुपस्थितापि जातिपेधे
कतिपयलक्ष्येषु तयोः प्राप्तिमात्रेणान्तरतमपरिभाषोपस्थानस्य दुर्बलत्वात् । णका-
रस्य स्थानेन रेफान्तर्येपि आभ्यन्तरप्रयत्नेन तदभाषान्नान्तरतमत्वं स्थानप्रयत्नाभ्या-
मान्तर्यं हि अन्तरतमत्वम् । एवं कृण्वं रथेनेत्यत्रापि अनुच्चारस्य स्थानं न रेफः ।
रेकस्यानुच्चारणं स्थानसाम्याभावेनान्तर्योभावात् । तथा चायं निष्कर्षः । यत्र स्था-
नप्रयत्नाद्यनेकवर्मकृतान्तर्यसंभवस्तत्र ज्ञाद्ये तमप्रत्ययवाटिनमन्तरतम इत्युपनिष्ठते ।
यत्र त्वेकैकवर्ममात्रकृतान्तर्यसंभवस्तत्र तमपरिहितमन्तर इत्युपनिष्ठते । यत्र तस्या-
प्यसंभवस्तत्र नोपनिष्ठत एव परिभाषा । नचैवं नेतेत्यादावेव गुणः स्यान्न चेत-
स्यादाविति वाच्यम् । एकारस्य प्रमाणत्वं ईकारान्तर्योभावेपि स्थानप्रयत्नाभ्यामि-
कारान्तर्येणान्तरतमत्वाञ्जत्या ऽदोषात् । न हि सर्वेरान्तर्यं तमवयवैः किं तु स्थान-
प्रयत्नाभ्यापि । नचैवं ङ्स्त्रकार एव यणस्यान्न दीर्घं तस्य स्थानप्रमाणाभ्या-
मान्तर्येण तमप्रत्ययवाटिनपरिभाषोपस्थितेः । एवं पट् सञ्जतोत्यादौ षजयोर्नञ्वा-
नापत्तिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पष्टे जडत्वचारिताभ्याम् । एवं पाद्वनतीत्या-
दौ त्रयो ङ् इति पूर्ववर्णानापत्तिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे वागंधागिरिन्यादौ

तस्य चारिताध्यादिनि वाच्यम् । त्वादिभ्य इति निर्देशेन ह्यप्रत्याहारपरित्यागेन ह्यप्रत्याहागश्रयणेन व्याख्यानेन च तत्र व्यक्तिपक्षाश्रयणेनादोषात् । तत्र पक्षे दीर्घादिव्यक्तिष्वन्तरतमानन्तरतमयोरसम्भवेन सकलाङ्गसहिताया उक्तपरिभाषाया अनुपस्थिते । सरर्णग्रहणापकर्षस्तु न रेफोष्मणा सवर्णा न सन्तीति भाष्याभिप्रेत । तत्र तत्र प्रत्ययादित्युभयोः शेष इत्यादिभाष्येणापकर्षस्य भाष्यकारासमतत्वावगमात् । दूरेतरा बहुमूर्त्रैर्व्यवहिते ऽपकर्षो दृशनामित्यादौ उक्तरीत्या परमरर्णवारणमभवात् । ययीति न कर्तव्यमित्याशयेन रेफोष्मणामिति भाष्ये ऊष्मग्रहणमित्याहुः । प्राचुर्यस्य स्वपमानाधिकरभस्वसजातीयान्वत्यसापक्षेत्वनियमादाह । त्वाधिकइति । वस्तुतस्तु प्रचुरप्रकाशो रत्रिरित्यादौ उक्तनियमव्यामिचारात्प्राचुर्येपि मयद् तूपपाद । समानाधिकरण्यमिति । प्राचुर्यं मयाटि त्वन्नमयो यत्र इत्यादायन्नयत्तयोरिव चिद्ग्रहणो भेद एव स्यान्नाभेदरूप सामानाधिकरण्यमित्यर्थ । हलो यमा यमीति सूत्रे इति । हलो यमा यमीति सूत्रे ऽस्माभिरुक्ते इत्यर्थ । एतेन हलो यमा यमीनि सूत्रस्य भाष्यकृता ऽनुपादानादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । नादिन्याक्रोश इत्युत्तरं क्रमेणोद् म्यास्तम्भो, शरठोदि, अभ्यासेचर्च, शरोऽरीति सूत्राणा भाष्यकृतोपादानान्तथा पाठो भाष्यकृतसम्मत इति भावः । ज्ञापनादिति । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोधारणे विशेषाभावात्पूर्वत्रासिद्धमाद्वैचन इति द्वित्वदृष्ट्या पूर्वसवर्णस्य सिद्धत्वात्परत्वात्पूर्वसवर्णप्रसृत्त्या सृष्टद्वितिन्यायेन पश्चान् द्वित्वाप्राप्तौ द्वितकारस्य रूपस्य लोपपूर्वसवर्णयोरविशेषाद्धेति भावः । अनुस्वारस्य ययि । ननु शकारमवर्ण ईकार प्रसिद्ध इत्याशङ्क्याह । प्रयत्नभेदेनेति । यथा सख्यमनु । सख्या सख्यान गणनमुच्यते ऽनुदेशशब्दस्य सखन्विशब्दत्वादुद्धेस्य आक्षिप्तस्तेनायमर्थः । समानां समसख्यानां मध्ये यथागणन उद्देशिभि सहानुदेशिन मवन्ध्यन्ते इति कैयटोक्त तु न युक्तं समूलाकृतनीरेषु, हलो यमामित्यादौ उद्देश्या नामापि परस्पर यथासख्यस्येष्टनादित्याभिप्रेत्याह । सम्यक् ख्यानमिति । वस्तुतस्तु कैयटोक्तार्थ एव युक्तः । सर्वस्योद्देश्यस्य सर्वानुदेश प्राप्नोतांति यथासख्यसूत्रस्थभाष्यखरसादनुदेशपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणया विधेयतदन्वय्युभयपरत्वान्नोक्तस्थलेषु दोषः । सवन्धो येनेति सवन्ध इत्यपपाठः । पदज्ञाने पदादुपस्थितिर्वेति । आश्रम्योदाहरण । समूलाकृतेत्यादि । द्वितीयोदाहरण परमै पदानामित्यादि । म्याना-

ख्येति । स्थानमत्र क्रमः । स्थानाच्चेति । तिसंयोगादिति सूत्रे आध्वर्यामांसात्कै-
 स्तथैव व्याख्यातत्वात् । एतेन स्थानमधिष्ठानमित्याभिप्रेत्य यत्पाठकेनोक्तं तच्च
 स्थानेन्तरतमसूत्रे यान्येतानि संबुट्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति
 एवं तावत् चेतनावत्सु अचेतनेष्वपि लोपक्षिप्तवायुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति
 नचोर्ध्वमारोहति पृथिवीधिकारः पृथ्वीमेव गच्छतीत्यादिना सूत्रप्रत्याख्यानाया-
 नेकशा प्रदर्शितामिति तत्पूर्वमीमांसाऽनध्ययनविजृम्भितमिति स्पष्टमेव । लौकिकेति ।
 शत्रुं मित्रं विपातं च जय रजय भञ्जयेत्यादी लोके क्रमेणान्वयदर्शनादिति
 भावः । परस्मैपदानामित्यादि । परस्मैपदानामित्यत्र क्रमेण नोद्देश्यवाचकपदाना-
 मुपादानं नापि परस्मैपदपदादुद्देश्यानां क्रमेणोपस्थितः किन्तु युगपदेव सर्वं संज्ञितः
 प्रत्याप्यन्त इति न स्थानाख्यलौकिकप्रामाण्याद्भवस्यासंभवः । एवं ह्यन्वेन क्रमेणान्व-
 न्वयः । तथान्वये द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वात्सहविवक्षायां तस्य विधानात् । ननूक्तपरि-
 भापयापि क्रममत्र व्यवस्था येन क्रमेण पदज्ञानं पदादुपस्थितिवैतुक्तपरिभाषार्थस्यो-
 क्तरीत्या परस्मैपदानामित्यत्रासंभवात् । एवमेवो ऽयवायाव इत्यत्रापि । एतेन
 पदादुपस्थितिरित्यस्य परस्मैपदानामित्युदाहरणमित्यपास्तम् । किं च परस्मैपद-
 शब्देन तिवादीनामिव शत्रुकसोरुपस्थित्या न संख्यासाम्यम् । आद्यन्ता टकित्ता-
 वित्यत्रापि ययोरर्थयोरान्ताभ्यां क्रमेणान्वयो न तयोः क्रमेणोपस्थितिः । नापि
 तत् बोधकपदयोः क्रमेणोपादानं टिक्रितावित्यनुक्तेः । तयोः क्रमेणोपादानं
 टकारककारयोर्न जयोरान्ताभ्यां क्रमेण संबन्ध इति चेत्सत्यं कैयटाक्तार्थाश्रयणे-
 नादोषात् । तथा हि छान्देशानां परस्मैपदसंज्ञाविधानेन तज्ज्ञानार्थं तिवादिमूत्रानु-
 सन्धाने तत्र परस्मैपदानां तिवादीनां गणना क्रमेणोद्देश्यानुदेशिनोः संबन्धाद्भा-
 कारात् । शत्रुकसोः परस्मैपदत्वेऽपि असंनिहितत्वात्संनिहितानां तिवादीनां च
 नवत्वात्संख्यासाम्योपपत्तिः । आद्यन्तावित्यत्रापि टकारस्य प्रथमोपादानात्तद्वृत्ति-
 तस्य त्तिः प्रथमं गणना पश्चात्कृत इति गणना क्रमेणैव संबन्धः । असहविवक्षा-
 यामपि द्वन्द्वस्य साधुत्वं च । नव्यमते ऽपि तिवादिमूत्रस्यक्रममादाय परस्मैपदाना-
 मित्यत्र टिक्रिद्वटकटकारककारयोः क्रमेणोपादानमादायाद्यन्ता टकित्तावित्यत्र
 च यथासंख्यज्ञानप्रवृत्तिः कथं चिदुपपादनीया । यथासंख्येनान्वयइति ।
 संख्याननिक्रमस्य कर्णत्वविवक्षया तृतीयेति केचित् । संख्यामनतिक्रम्यान्यवबोध

इत्यर्थस्याविवाहितत्वेन तृतीयार्थस्यानुपयोगेनान्वयासम्भवेन चायुक्तमेतदित्यन्ये ।
 भाष्ये तु सख्यातानुदेशइत्युक्तम् । नस्यार्थं सख्यात गणितं तत् क्रमेणानुदेशो
 विधिरित्यर्थः । अत्रकृत्यतइति । तथा च यत्र स्वरितेन युक्तं शब्दस्वरूपं तत्रैव
 यथासख्यग्रामं प्रवर्तते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यनुदात्तहित आत्मनेपदमित्यादौ
 सख्यातानुदेशो दुर्वार आत्मनेपदशब्दे उत्तरत्वानुवृत्त्यर्थं स्वरितत्वस्यापश्यकत्वा-
 दिति चेन्न । ययोर्यथासरूपमन्वयस्तयोर्द्वयोरपि स्वरितत्वसत्त्वे एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्या
 अनुदात्तशब्दे तदभावेनाज्ञेयत्वात् । रूपत्यादित्यादाविति । नन्वत्र ययोरन्वये
 स्यत्ययोरकारस्य च तयोः सम्बन्धमाभ्य ययोश्च सख्यासाम्य स्यत्ययोर्दामि दसोश्च
 न तयोस्साज्ञेयत्वं इति न सख्यातानुदेशं प्राप्नोति । एवमेवानुदात्तहित, रादाभ्यां
 रनिष्ठान्, श्रसोरल्लोप, दसिदमोश्च, विदिभिदिदिदे कुरच्, अयते स्वो, रोपधेतोः,
 ऋतुयत्रेभ्यश्चेत्यादावपि न सख्यातानुदेशः । अनुदात्तहित इत्यस्य लस्येत्यनेन रदा-
 भ्यामित्यस्य त इत्यनेन सार्त्तवानुक्त इत्यस्यात् इत्यनेन दसिदमोरित्यस्यातीत्यनेन
 ताच्छीलादीनां कुरच् करणाधिकरणयोरित्यस्य घञा पथिदूतयोरित्यस्य उञ्जा
 व्याख्यानभययोश्च साज्ञादन्वयादिति चेन्न । परस्परसम्बन्धेष्वस्य प्रवृत्तेः ।
 अन्यथा समूलाऽनर्जविधु म्यतासील्लुटोरित्यत्रापि एतदप्रवृत्त्यापत्तेः । तत्र
 हि ल्लुटोरित्यस्य घातोर्गत्यनेन समूलादीनां च णमुला साज्ञादन्वय इत्या-
 शयात् । इदं च व्यक्तिभेदेऽपि धर्मसाम्यमात्रेण प्रवर्तते । तेन स्यता-
 सील्लुटोर्नन्दिग्राहेपचादिभ्य इत्यादौ सख्यातानुदेशं सिद्ध्यति । ल्लुटोर्न-
 न्यादीनां भेदेषु ल्वनन्यादित्वरूपधर्मसाम्यात् भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र
 हीत्य भाष्यम् । किमर्थमिमाननुनासिकावुभावनुबध्येते न अकार एवानुवाध्येते
 कथं दमो ह्रस्वादधीति एतदप्यस्तु जकारेण नैव शक्यं जकारभकारयोरपि पदान्त-
 योर्जकारभकारौ आगमौ स्याताम् । न जकारभकारौ पदान्तौ स्त एवमपि पञ्चागमा-
 स्त्रयथागमिनो वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावदेषामागमानामाग-
 मिनं सन्ति जकारभकारौ पदान्तौ न स्तः इति । कृत्वा आगभावापि न भविष्यत
 इति । नित्यानुनासिकापत्येति । ननु तद्वानित्यत्र नानुनासिकं कण्ठावच्छिन्नवा-
 युमयोगेनोत्पत्तेषु नासावच्छिन्नवायुमयोगेन तद्द्रूपधर्मोत्पत्त्येत्यादिस्वग्रन्थपर्यालो-
 चनया वकारस्य नासिकास्थानत्वाभावेन भुवसहितनामिकयोच्चार्यमाणवर्णत्वाभावात्

अनुनासिकमंज्ञाया अभावादनुनासिकादिप्रत्ययपरत्वाभावेन च कथमनुनासिका-
पत्तिः । आद्यो ऽनुनासिको ज्ञानुनासिक इत्यादौ तु लोकासिद्धानुनासिकव्यगुणस्यैव
त्रिवानमिति न कश्चिदोष इति चेत्सत्यम् । वर्णमात्रस्य नासावच्छिन्नवायुसंयोगे-
नानुत्पत्तावप्यानुनासिकव्यगुणविशिष्टस्य तथात्वेनानुनासिकसंज्ञेत्याशयेनास्य कथं
त्रियोजनीयत्वात् । एतत्सापथ्यादिति । इदमयुक्तम् । अप्सरा वत्सा इत्यादावेतस्य
चारिताथ्यात् । नत्र हि अपपूर्वात्सर्ते रसिः वदेः सः ततश्चत्वे एव सस्य
मिदत्वाश्रयणेनैतस्य प्रवृत्तेः । तयोरञ्च्युत्पन्नत्वेपि स्वरि चेत्येतदपवादत्वादेवास्मि-
न्कृते न तस्य प्रवृत्तिः । ऊष्मोदयमूष्मपरम् । इमोऽस्वादाचि । आवृत्त्येति ।
इदमयुक्तम् । इमंशे पदस्येत्यस्य धैव्यधिकरण्येनान्वये ऽनुपयोत् । पदाधिकारस्य
विशेषत्वादिनि भाष्यं तु अधिकारप्राप्तस्य त्यागायोगाद्गुणरञ्जकतया ऽन्वयप्रदर्शन-
परम् । वस्तुतस्तु पदस्येति विशेषणस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः । उभयोः सप्तम्यन्तत्वे
एवेति । इदमप्ययुक्तम् । तीपमहेत्यादौ तदादिविध्यनापत्तेः । उःमो त्यादापदा-
धिकारस्य विशेषणत्वेन लिट्स्वित्यादौ ध्रुत्सिद्धावसर्यस्यानुपयोगाच्च । इच्छादे-
रित्यादिग्रहणं त्वचि श्नु इति च्त् वलि परत आर्षधातुकस्येत्यर्थप्रतीतिवारणाय
पदस्येच्छित्तस्यानुवृत्त्यैव निर्वाहे भाष्यकारयिमण्डूकच्छ्रुत्या उत्रि च पदे इत्यतः
पदे इत्यस्यानुवृत्त्याश्रयणं तु इम इत्यस्य पष्ठघन्तत्वाश्रयणेनाजादौ पदे इमो
इमुद्धित्यर्थाभिप्रायकं इम इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे हि अचौत्यस्य पष्ठघन्तत्वकल्पना
स्यात् । अजादेः पदस्य इमुद्धित्यर्थे तु प्रत्यङ्गर्थ इत्यादौ समासे इमुद्वापत्तिः ।
आद्यन्तौ टकिताचित्येतद्वक्रवाक्यतया ऽस्यापि पदादिविधित्वात् । अपदादिविधा-
वित्यत्रापपदविभक्तेरिति न्यायेन कर्मपष्ठत्वस्यैवापत्तेः । कार्यत्वमिति । पदत्व
इत्यस्य पदत्वप्रयुक्ते कार्ये इत्यर्थे इति भावः । इदमुपलक्षणम् । अपदादिविधाविति
पर्युदासेन पदान्तविधावेवंतत्प्रवृत्तेः । ननु पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादौ नलोपार्थमात्रव्यकृत
मध्यमत्वानाक्रान्त इति विशेषणेनैव मापकुम्भवापनेत्यत्र पदव्यवायेपीति निषेधः
सिध्यतीति उत्तरपदस्य यत्र कार्यत्वमित्यर्थाश्रयणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः । यणा-
दिपरमिति निर्देशेन मध्यमत्वानाक्रान्तेत्यस्य पूर्वपदाद्यटकत्वविशिष्टं यन्मध्यमत्वं
तदनाक्रान्ते इत्यर्थः । तत्कले तु प्रत्यङ्गर्थकृतमित्यादौ न इमुट् । एवं च माप-
कुम्भस्य वाप इति विग्रहे पूर्वपदाद्यटकत्वविशिष्टमध्यमत्वानाक्रान्तत्वस्य कुम्भपदं

मन्वेन प्रत्ययलक्षणनिषेधावधारणाद्योत्तरपदस्य यत्र कार्यत्वमित्यर्थे आवश्यक इति ।
 नचैवमुक्तार्थिकप्रत्याख्यानानेन फलभेद इति वाच्यम् । तत्पक्षेऽपि यणादिपरमिति
 निर्देशेन प्रत्ययार्थकृतमित्यादौ ढमुडभावकल्पनात् । नचैव कर्मधारयपूर्वपदके
 परमशुद्धिप्रिय इत्यादिबहुव्रीहौ नलोपानापत्तिरिति वाच्यम् । परमदण्हीति
 समुदायगनपदत्वमादाय तत्सिद्धेः । न च पदव्यवाये पीत्यत्र पदपद- पदत्वयो-
 ग्यस्यम् । न पदान्तेत्यादौ तथैव स्वेन व्याख्यातत्वात् । तथा च कार्यत्वनिवेशो
 व्यर्थ इति-वाच्यम् । पदत्वयोग्यत्व यदि प्रातिपदिकसंज्ञकत्वम् । पिव भवेति
 यस्यां क्रियाया पिवभवा सुन्दरा पिव भवा येषा सुन्दरपिवभवानामित्यादौ- पि-
 वेत्त्यादेः प्रातिपदिकत्वाभावेन पदव्यवायेपीति निषेधानापत्तेः । यदि च प्रातिप-
 दिकत्वतिङन्तत्वेतदन्यतराश्रयत्वं तदा गौरवम् । माषकुम्भवापेनेत्यत्र गतिकारको-
 पपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासाश्रयणेन पदपदस्य पदत्वयो-
 ग्यार्थकत्वाभावोपि न दोषः । स्पष्टो भविष्यति चैतत्सर्वं समामप्रकरणे शिखरे- । सौमो
 निर्देश इति । यत्तु तयोश्चैव चि सहितायामिति सहिताधिकारस्य प्रक्रान्तत्वेपि
 वाक्ये च-सहितायाः वैवक्षिकत्वेन-इमुडभावोपपत्तौ इदमसङ्गतमिति तन्न । वाक्ये
 सहितायाः वैवक्षिकत्वेपि सहिताधिकारम्यकार्यावाटानिर्देशस्य प्रायशो ऽनुपलम्बेन
 सहिताया निर्देशप्रयोजनाभावेन च सहिताया अविषक्षाकल्पनायोगात् । तत्रैवमजादौ
 पदे ढमोः ढमुडित्यर्थे भाष्यसमेते प्रत्ययर्थे इत्यत्र ढमुडापत्तिः । उत्तरप-
 दस्य कार्यत्वानात्रेण प्रत्ययलक्षणनिषेधादिति वाच्यम् । णादयो बहुल-
 गिति- निर्देशेन ढमुडि उत्तरपदस्य कार्यत्वे ऽपि प्रत्ययलक्षणनिषेधाश्रय-
 णात् । अन्ये नृणादयो बहुल, यणादिपर, सनाशममिश्र उल्लेखादिनिर्देशेन ढमुटो
 ऽनित्यत्व ज्ञाप्यते । तेनाणादिमञ्जार्थानि, अप्लुतकार्ये यणादिक करोति,
 यदन्तःक्रियेत्यादिप्रयोगाणां सिद्धिः । नपदान्त, सोपदादौ, पदव्यवायेपीत्या-
 दौ पदपद, पदत्वयोग्यपर-यद्वा गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबन्ते-
 नैवासमासाङ्गीकारान् पत्रपद यथाश्रुतार्थकमेव- ।-उत्तरपदस्य कार्यत्व एवेति
 निषेगस्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इति माषकुम्भ इत्यादौ न दोष इत्याहुः ।
 ननु गणेशो वनेश इत्यादौ असमामे ढमुटु द्विवार । परादिप्रवचनेन इत्यस्याना-
 दिपरत्वान् ढमं पञ्चाच्च । न च पञ्चमीमामाश्रयणे न या स्थानिवद्भाव- ।

पूर्वजासिद्धे न स्थानिवदिति तन्निषेधात् । न च त्रिपाद्यां नान्तादिवद्भावः । क्षी-
रपेगेत्याद्यतिद्वैरिति चेन्न । पदाऽवयवहर्मो ऽभावेनादोपात् । न च पूर्वान्तवद्भावे-
नैकारान्तस्य पदत्वम् । उभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति निषेधात् । तस्य पौर्वा-
पर्याश्रयगदात्वे ऽपि पदेत्यस्यावृत्त्या ऽजादौ परे यत्पदं तदवयवस्य ह्रमः पदे
परतो ह्रमुडित्यर्थाश्रयणेनोक्तनिषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वात् । पदावयवह्रमः परस्याजादेः
पदे ह्रमिति व्याख्यानेपि यथाकार्यचिदत्र ह्रम् विशेषणस्य पदस्य विशेष्यपदस्य
विशेष्यपदभिन्नस्यैव ग्रहणेनादोपात् । एतेन ह्रमःपदस्येति विशेषणं व्यर्थमित्यपा-
स्तम् । नचैकदेशविकृतन्यायेन नान्तस्य पदत्वम् । अनच्च इन्द्रः सम्पन्न इत्या-
दिनाप्यप्रामाण्येन रामासान्त इत्यादिनिर्देशेन चैकादेशराहिते एकदेशविकृतन्यायेन
पदत्वाद्यप्रवृत्तेः । तेन वनान्तः सान्तं इत्यादौ नलोपरुत्वादि न । अत्रानुनासि-
के । अतएवेति । अत्रेत्यनेन रूपकरणस्यैव ग्रहणं न तु रोरवेति हेतोरवेत्यर्थः ।
न च समःसुटीत्यादिना रोरिवानत्रेत्यनेन रोरग्रहणसंविधानेपि तस्यैवेति रूपकरणग्र-
हणेनेदं तत्साधकमिति वाच्यम् । समःसुटीत्यत्र सकारप्रच्छेपपक्षोपे दीर्घाददीत्यनेन
रोरिव विधेयत्वात् । अन्यथा महौ इ इत्यत्र सत्त्वस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तौ रूपासिद्धेः ।
वस्तुतस्तु सकारप्रच्छेपपक्षे ऽत्रेत्यस्य सप्रकरणे इत्येवाप्यो न तु रूपकरणे इति ।
कानाप्रोडित इत्यत्र रूपकरणस्य विच्छिन्नत्वेन ताद्वैपये ऽनुनासिकापत्तेः । अधि-
कारपक्षे रोः पूर्वस्येत्ययो ऽसंभवा पूर्वस्य नित्यं कृत्वं पूर्वस्य तु वा अनुनासिक
इत्युक्तरीत्या रूपा सहैवानुनासिकाविधानकाले रोरभावादत आह । रोःपूर्वस्येत्य-
स्येति । अनवयवएवेति । आगमत्वं च प्रत्ययादेशभिन्नत्वे सति साक्षाच्छब्दसं-
स्कारकतया शान्त्रविहितत्वम् । एवमत्र नय्याभ्यामिसूत्रविहितयोरप्यनवयवत्वम् ।
नय्याभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशेन पूर्वशब्दस्य तत्रावयववाचित्वाभावात् । तेन इश्च
अच् च यज्ञतस्यापत्यं ऐयजि तस्य च्छात्रा इत्यर्थे ऽणव न तु च्छ इति भावः ।
विसर्गाक्षिमेति । इदमयुक्तम् । आक्षिप्तस्य शब्दे ऽनन्वयात् । किन्तु आप्योक्त-
रीत्या निर्वाहो बोध्यः । केचित्त्ववसाने रेफस्य विसर्जनैयः स्वारि तस्य सो वि-
धेयः । शर्परे इत्यादि विसर्गस्थानिकं कार्यं रेफस्यैव विधेयमित्याहुः । अप्राप्तिरे-
वेति । अत्र विसर्गं प्राप्ते इति मूलं पुनः खयोति सूत्रे पक्षभेदेन क-पयोः पत्वस्य
च प्रताविति मूलं यदि मत्वं न विधीयते किं तु कृत्वमेव तदेत्यर्थकमेवेति बोध्य-

म् । अनएव । रूपकरणस्य ग्रहणादेव । दोषत्वेननोक्तेति । इदमुपलक्षणम्
समो वा लोपमेक इत्यस्य । सत्कृत्ता - सत्कृत्स्यनुनासिकादुच्चारणवदितरूपस्यो-
दाहरणत्वेन प्रदर्शनादित्यपि बोध्यम् । अपात्तामिति । इदमुपलक्षणम् । नदृश्य-
प्रशानिन्यादौ पक्षे नकारस्य श्रवणापत्तिरित्यपि बोध्यम् । - पूर्वं प्रवृत्तेति । इदम्-
युक्तम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति परिभाषया परद्वित्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेर्युक्तत्वात् ।
त्रितस्य निर्वाह इति । केचित्केकस्या व्यक्ताविति न्यायेन न पुनार्द्धत्वम् ।
लक्षणपदस्य कार्यार्थकत्वात् । अत एव सोपुप्यते सनि सोपुपिपत इति अत्र
द्वित्वस्योक्तन्यायेनापवृत्त्या भाष्यकारोऽयानभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानस्य निर्वाह इत्याहुः ।
मूत्रविधेययोरिति । तयोर्विधायकस्य शास्त्रान्तरस्याभावादेव व्यर्थम् । ननु घसे
किञ्चेतीरनि कित्वादूपधालोपे जानस्य चर्त्तस्यासिद्धत्वात्स्यपरत्वमेव नास्तीत्या-
शङ्क्याह । क्षरधातोरिति । क्षीर - क्षरतेर्वा घसेर्नेति निरुक्तप्रामाण्यादिति भावः ।
अवस्य प्रातावितिपाठः । लुग्देवदयम कृत्ये इति कृत्ये एव लोपरमरणादिति
बोध्यम् । भावेकइति । नृपुसके भावे क्त इति विहितं गत्यर्थकर्मकोनि विहितो वा
सकर्मकेस्योऽपि भवतीति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्रिपथगायामुक्तम् । सवर्णका-
लइति । वर्णसहितकाल इत्यर्थः । तदधिकेति । स्वारसिकार्थमात्राकालात् येषधिको
ऽर्थमात्राकालस्तदधिकेत्यर्थः । अव्ययमेवेति । ननु धातुरित्यर्थः । ध्वनितमेतदिति ।
सत्रहि वर्णकदेशा वर्णप्रत्येन गृह्यन्त इति पक्षे आल्लयत्वत्र ह्रस्वस्येति तुकमास-
ह्रस्वाचायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवति यदय दीर्घादिति छे-
द्वक्तुं शास्त्रीयुक्तम् । यदि च च्छस्याय तुक् स्यात्तदा न पूर्वेणतुक्सिद्धि- तेन ह्रस्वस्य
तुक्विधानादिति बोध्यम् । स्थानिद्वारेति । इदमुपलक्ष्येनदभिप्रायम् । इति ह्रस्वसिद्धि-
यद्यपि विसर्गस्थापि ह्रस्वेन ह्रस्वसन्धावेवास्यान्तभाव एव स्वादिसन्धेरपि तथापि
ब्राह्मणसिद्ध्यायेन श्रावणा - प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रथक् कथनम् । श्रावतारो हि
विसर्गस्थानिककार्यसन्देहे विसर्गसन्धिप्रकरणमवस्थे निश्चिन्वन्ति । एव स्वादि-
स्थानिककार्यसन्देहेऽपि । अनुवृत्तिप्रदर्शनायेति । वस्तुतस्तु - विसर्गस्थानिकस-
न्धिकार्यागामुक्तरीत्यैव श्रावप्रतिपत्तिसौकर्याय तत्र क्रोडीकारस्यावश्यकतया पुनरुक्तिः ।
अत एव पूर्वमुक्तानि शत्रु जशोन्त इति मूत्र ह्रस्वसन्धौ पुनरुक्तम् । वक्ष्यति
पूर्वमुक्तमापि कस्कादिपु ज्ञेति शास्त्रम् । यद्यपि मला जशोन्ते इति शास्त्रम् सदिताधि-

कारस्थं तथापि वर्षान्तरेण संहिताया वावसानं इत्यस्याप्रवृत्त्या जश्त्वश्रवणं
निर्वाधमित्येतावता संधिकार्यत्वमस्य । अत एव तादृगेव वागीशाश्रिद्धमपित्युदा-
हृतमित्यलं प्रसक्तानुप्रक्तया । खरेवेति । नावसानम् । तस्याभावस्वरूपत्वेन वैजात्या-
दित्यर्थः । अव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्ये इति । तत्र हि अव्ययीभावस्याव्ययत्वे उपपद्य-
कार इत्यादौ सत्त्वाभावः प्रयोजनमित्युक्त्वा नैतदस्ति प्रयोजनं अनुत्तरपदस्थस्येति
प्रतिषेधो भविष्यतीत्युक्तम् । तेनानव्ययस्येति धातिकेन सत्वगतियेधे ऽव्ययत्वं
नेति लक्ष्यत इति भावः । वस्तुनस्त्वव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मसस्वरो-
पचारा इति परिगणनारम्भतत्प्रत्याख्यानयोः फलैक्यायैतस्या ऽनभिधानं । वा-
क्याम्यतीत्येतस्याप्यनभिधानम् । सोपदादाविति सूत्रे रोःकाम्ये इति वाच्यम् किं
प्रयोजनं नियमार्थं परस्क्राम्यति क माभूत् गीः कम्यतीति भाष्यात् । अन्यथा
संघाद्धोदाहरणं सत्वस्य व्यावर्त्थं तु पत्वस्यापेत्त्यर्थजरतीयापत्तिः । इणःपः ।
इदुदृपधस्येत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । इदुदृपधस्येति । इति च संबध्यत-
इति । अत एव रोःकाम्ये इत्यस्य गीःकाम्यतीति विसर्गवर्द्धितं भाष्ये व्यंघ्रस्यै
प्रदर्शितम् । अन्यथा सत्वस्याप्रवृत्तावापि पत्वस्य प्रवृत्त्यापत्त्या तदसङ्गतिः ।
अतएवेति । अनव्ययस्येत्यादेरुत्तरसुप्ते संबन्धादेवेत्यर्थः । सत्यानेन पत्वमिति ।
कुप्वोः परयोरिति शेषः । अपदादिविधाविति चेत्यारभ्य पत्वसिद्धिरित्यन्तो ग्रन्थः
पूर्वेण गतार्थः । असङ्गत इति । पत्वप्रकरणान्ते इणः प इत्यस्य पाठे तु न
कश्चिद्दोष इत्याहुः । प्रकरणेति । पत्वसत्वयोर्विधेययोर्भेदे ऽपि कुप्वोरिति निमित्त-
सैक्यात्प्रकरणैक्यं बोध्यम् । नमस्पुरसागत्योः । गतित्वाभाव इति । कृञ्
योगाभावे इति शेषः । कृञ्योगे तु ऊयादित्वेन निपातत्वात्परादिपाठे विनैवा-
व्ययत्वसिद्धिः । तथा च नमः करोतीति विसर्गवर्द्धितमसाध्विति भावः । नमः
शब्दाश्रमत्तरित्यस्य संबन्धकठं तु क्रियायोगाभावे चोध्यम् । द्विविश्रुतिरिति । इति
शब्द एषामित्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्येति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय सृजन्तस्येति
पुनः पदस्येति विशेष्यमादाय सृजन्तान्तस्येति । तेन परमाह्विकरातीत्यत्र पत्वसिद्धिः ।
सृजति सृजयितुमिति । ननु चतुःकरोतीत्येतस्यासिद्धत्वादिदुदृपधस्येति नियं प-
त्वापत्तिः । यथान्यासे तु विशिष्य चतुःग्रहणेन नित्यपत्वस्य वाचः । न च व्युत्पत्ति-
पक्षे प्रत्ययविसर्जनीयत्वात्तदप्रामिः । चतुष्कपाठमित्यादिमिदये ऽव्युत्पत्तिपक्षे-

वाश्रयणीयत्वात् । न च प्रकरणे प्रकरणमसिद्धे न तु योगे योग इति पक्षाश्रयणेन
निर्वाहः । तन्मैतद्ग्रन्थकृदभिमतत्वात् । च च द्वि करोति वि करोतीत्यनयोरेसुः
सौरित्यव सिद्धे षतु करोतीत्यत्र नाभाते ऽस्यापवादत्व द्वि पाक इत्यादौ समासे
सामर्थ्यविरहात् । इत्सुसौरित्यन्याप्राप्तौ अस्यापवादत्वादिति चेन्न । कृत्वोर्ध इत्यस्य
स्थाने सुच इति सूत्रयितुमुचितमित्याशयात् ॥ यद्वा सुच इत्युत्तर चतुर इति न्यासः
सुजन्तस्य चतुर पत्वामिति तदर्थ इति न कश्चिदोषः ॥ स्थानिनिमित्तमिति ।
तथा च सम्येति रेफलोप्युपलक्षणमिति भावः । नित्यपत्वापत्तेरिति । अन्ये तु
कृत्वोर्ध द्विस्तारित्येव लक्षणे कृत्वोर्धप्रत्ययान्तसामान्ये प्रवृत्त्यर्थकृत्वोर्धग्रहणात्
चतुरकरोतीत्यत्र नित्यपत्वं बाधित्वा विकल्पप्रवृत्तेरिति न कश्चिदोषः । स्पष्टे
षेद प्रकृतज्ञे कर्तृत्वे । अथवा सुच इत्येव लक्षणे कृत्वोर्धग्रहणाच्चतु शब्देऽपि
पत्वम् । सुच इत्युक्तौ हि निर्दिश्यमानपारभाषयोः सुचो विसर्गस्यैव पत्वम् इत्यात्
न च नुशब्दानेसमीप्येति कृत्वोर्धग्रहणं कृतम् । एतेन सुच इति सूत्रयितुमुचित-
मित्यपास्तम् । न च सुचतुपचांशदिति सूत्रार्थमद्दुमीहो पत्वानापत्त्याः सुच इति
सूत्रयितुमशक्यमेवेति कृत्वोर्ध इत्यस्य न सुच इत्यनेन समानफलकत्वमिति
वाच्यम् । कृत्वोर्ध इत्युक्तौ च स्यात्सिद्धत्वेनेदुपपत्त्येति नित्यपत्वस्यैवोक्तस्यले
प्रवृत्त्या फलमेवाभावात् । तदेतदभिप्रेत्य वातिककारमोप्यकाराभ्या द्वेष्टिश्रुतग्रहण
प्रत्याख्यातमित्याहुः । इत्सुसो माम् । तयोरेवसंभवेनेति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेनेदम् ।
इदमयुक्तम् । तदाश्रयणे हि जग्मुःपेचुरिति यस्याः क्रियायामित्यास्त्यानमारुयते-
नेति समासे नित्ये समास इति पत्वापत्तेः एव षष्ठ्या आकोशे इत्येत्तुकि सत्यु
पुन इत्यत्रापि पत्वापत्तेः सुपा पचति सुभू पचतीत्यादौ प्रातिपदिकानयवयोः
सुमा सामर्थ्य इति पत्वापत्तिः । तस्मादेत्सुसो सामर्थ्ये इत्येताद्वयम् । व्युत्पत्तिपक्ष
एवाश्रयणीयम् । तथा सति प्रत्ययोप्रत्ययो प्रत्ययस्यैव ग्रहणं मयैवद्ग्रहणेनानर्थक-
स्य लक्षणप्रातिपदांशयोः प्रातिपदांशकत्वेति परिभाषामि सत्यु पाक इत्यादौ न
पत्वम् । परस्परसाहचर्येण कृतेरेवमुमाग्रहणात् पचु कौशरित्यादावपि न पत्वामित्वेव
युक्तम् । व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य शङ्कते । नचेति । इत्सुमन्तान्तरयत्यर्थनेति । धसुत्तर-
पदस्यस्येत्यनेन । पदस्येत्यस्यैव वैयधिकरण्येनान्वयकत्वेनान्तरमसिद्धिः प्रातिपदादौ
पत्वमित्यादि बोध्यम् । नकेतम्यमेवेति । अन्यं तु अगामन्तात्वाव्याव्युत्पत्ति

तितुवतयासि इति सूत्रं द्वयप्रणयनान्यथाहुपपत्त्या पाणिनेर्व्युत्पत्तिपक्षोपि समंतः नित्यं समास इति सूत्रे नित्यग्रहणाच्च । अन्व्युत्पत्तिपक्षे हि नित्यं समास इत्यस्य पत्वप्र-
 पेधमात्रफलकत्वेन नित्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । किं चाव्युत्पत्तिपक्षस्थैवाश्रयणे
 जग्मुः पेशुरिति यस्यां क्रियायामित्याहुक्तदोषापत्तेः । तदेतदभिप्रेत्य नित्यं समासे
 इति सूत्रे भगवता भाष्यरुक्तोक्तम् । अथ चेत्कृदन्तमेतदिति । अथ चेत्सविज्ञान-
 मित्यादिना । पक्षान्तरस्याप्यब्रह्मन्तं तु प्रौढिवादमात्रं तदेतदभिप्रेत्याव्युत्पत्तिपक्षे
 त्वाश्रीयमाणे सर्पिषेत्यादि न सिध्यतीति व्युत्पत्तिपक्ष एवेमुसन्तस्याश्रयणीय इति
 नित्यं समासे इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । आदिपदेन भिन्दुः पेशुरित्यादिपूर्वोक्तदो-
 षसंग्रहः । किं चेमुसोर्वपेयः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे सर्पिःकालकमित्यादावसामर्थ्याद-
 नेन पत्वाप्रवृत्ताविद्वद्बुधस्येति नित्यं पत्वापत्तिः एवं देवदत्तस्येदं सर्पिः फाण्टमिदं
 यज्ञदत्तस्येत्यत्रेद्वद्बुधस्येति पत्वापत्तिः । कत्स्कादिषु सर्पिष्कृण्डिकाशब्दपाठस्तु व्य-
 पेक्षायां तदभावे ऽसमासे च नित्यार्थः । असमासे व्यपेक्षाविरहे चेद्वद्बुधस्येति
 पत्वापत्तिर्देरित्याहुः । व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यमिति । इदमयुक्तम् । वि-
 कल्पेन युक्ते कत्स्कादित्वात्तत्त्वपत्वप्रवृत्तेः सुलभत्वात् । किं चाव्युत्पत्तिपक्षस्थैव
 स्तेनाश्रयणेनाव्यपेक्षायामिद्वद्बुधस्येत्यनेनैव पत्वसिद्ध्या व्यपेक्षायां पाठसामर्थ्येनैव
 नित्यपत्वापत्तिः । ननु परमसर्पिःकृण्डिकेत्यत्र कत्स्कादित्वात्पत्वं दुर्वारम् । नचानु-
 त्तरपदस्थस्येति प्रसन्न्यप्रतिषेधाश्रयणेन कत्स्कादिषु चेति विहितस्यापि पत्वस्य निषेध
 इति वाच्यम् । निषेधवदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेन तन्निषेधासंभवात् इति चेन्न । प्रकरणे
 प्रकरणमसिद्धमिति तत्पक्षाश्रयणेन प्रसन्न्यप्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्येन वा पत्वमात्रस्य नि-
 षेधाङ्गीकारात् । अत्र त्वाहुत्तस्यदस्थस्येति किं परमसर्पिःकृण्डिकेति भाष्यं मानम् । न
 चेवं परमसर्पिष्कल्पमित्यत्रेणः प इत्यस्यापि निषेधापत्तिः । कवर्गपत्रगद्यदिते एव समासे
 ऽनुत्तरपदस्थस्येति निषेधप्रवृत्तेः । न च परमसर्पिष्कल्पपुत्रमित्यत्र निषेधापत्तिः ।
 प्रत्यासत्त्या कवर्गाद्युत्तरपदकसमासे एवोक्तनिषेधप्रवृत्तेः । इति त्रिसर्गसन्धिः ।
 कृते त्वस्मिन्निति । सूत्रे इत्यर्थः । सुप्रविभक्त्योर्ग्रहणमिति । सप्तसु विभक्तिषु त्रै-
 प्रथमे विभक्ती इत्यर्थः । गुणवृद्धिहन्तुरिति । यद्यपि वृद्धिग्रहणं न प्रवृत्ताभि-
 प्रायेण प्रकृते गुणस्यैव प्राप्तेः । तापि पूर्वसवर्णद्विर्वाध्याकार्यसामान्यप्रदर्शनाभि-
 प्रायेण । यण्पररूपयोरनुक्तेः । तथापि नादिचीत्येतद्विषये अष्टावसरन्यायाप्रवृत्त्यु-

पपादनाय तद्विषये प्रवर्तमानपूर्वसवर्णदीर्घबाध्यकार्यसामान्यप्रदर्शनमिति न कश्चि-
 द्दोषः । कस्याचित्सन्नेति । इदं ह्यमानार्थकनाम्न एव प्लुत इति भ्रमेण । वस्तु-
 तस्तु नाम एव ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तच्च रूढ लौकिकेति दूराद् हूतेचेति
 सूत्रस्थस्वग्रन्थाद्यौगिकेपि प्लुत प्रवर्तते । आश्रयणसामर्थ्यादिति । ननु त्रिपायां
 रो सुपीत्यस्यानन्तर अत उगति इत्येव पाठ्यमिति चेन्न । उत्वस्यासिद्धत्वेन
 गुणानापत्तेः । मनोरथ इत्यत्रोत्वस्याद्धत्वेन रोरीति, छोपापत्तेश्च । यद्यप्यप्लुता-
 दिति विशेषणसामर्थ्येन प्लुतस्य सिद्धत्वेऽप्लुत इति व्यर्थं तथापि तत्सामर्थ्येन
 दूराद् हूतेचेत्यस्य सिद्धत्वेपि गुरोरनृत इत्यस्य सिद्धत्वे मानाभाव इत्याशयेनाप्लुत
 इत्युक्तं सूत्रकृता । प्लुतस्याश्रयणसामर्थ्येन पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्व बाध्यते न
 चसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीत्यभिप्रेत्याह । पयसीति । अन्यथा । आश्रयणसामर्थ्येना-
 स्यासिद्धत्वमात्रबाधनेऽनन्वन्तरङ्गस्यासिद्धत्व इव परिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गस्या-
 सिद्धत्वेपि परिभाषा न प्रवर्तत इत्यशङ्क्याह । परिभाषादृष्ट्येति । स्वदृष्ट्या
 ऽसिद्धस्य परंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसम्भवं लोकदृष्टान्तेनोपपादयति । स्वदृष्ट्येति ।
 स्वदृष्ट्या विद्यमानस्य घटादे पर प्रत्यविद्यमानत्वंप्रतिपादनदर्शनादित्यर्थः । प्र-
 तिपाद्याभावइति । प्रतिपत्तिक्रियाया सकर्मकत्वेन प्रतिपाद्यरूपकर्मणो ऽभावे यथा
 निष्पत्तिर्भोज्याभावे भोजनम्येव तथान्तरङ्ग प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादिका परिभाषा ऽन्त-
 रङ्गादर्शने कम्प्रत्यसिद्धत्व प्रतिपादयेत् । उत्व, प्रतीव तद्देशस्यपरिभाषा प्रत्यापि
 प्लुतसिद्धत्वमित्यन्ये । पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वंस्येवाश्रयणसामर्थ्याद्बहिरङ्गासिद्धत्व-
 म्यापि कुतो न बाध इत्याशङ्क्याह । आश्रितेणत्विति । प्रत्यसत्त्वेनचेति । पाणि-
 निना साक्षादुच्चारितत्वेनेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षेभ्यः प्रथमोपस्थितस्य बाधेनोपप-
 क्षावानुमानिकस्य विलम्बोपस्थितिकस्य बाधकत्वेना न युक्तेति भावः । स्पष्टमा-
 प्येइति । अतो रोरप्लुतादिति सूत्रे इत्यर्थः । ननु प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्लुतस्य
 सिद्धत्वज्ञापनद्वारा एकादेशाप्लुते विप्रतिषेधेन कृते प्रकृतिभावः । देवदत्त ३ अन-
 त्वमसीति भाष्यस्य कैयटेन प्लुतम्यैकपदाश्रयत्वादान्तरङ्गत्वेनैकादेशस्य तु पद-
 द्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेन चिन्त्यतोक्तं प्लुतम्यापि वाक्यत्वसम्पादकपदान्तरसापे-
 क्षत्वादेकादेशस्य समत्वाच्चिन्त्यमेव चिन्त्यमिति, विवरणोक्तिर्विरुध्यते । वाक्यस्य
 टे प्लुतार्थं देवदत्ता इत्यस्यादावेहीति शेषपूरणस्यावश्यकत्वात् । वाक्यद्वयमा-

पैक्षैकोदेशस्यैवमापि बाहिरङ्गत्वादिति चेतसत्सम् । भाष्यकारेण तु परत्वेनान्तरङ्गत्वेन वा पूर्वं प्लुतप्रवृत्तौ विशेषाभावादन्तरङ्गत्वं स्थितमप्युपेक्ष्य विप्रतिषेध उपन्यस्तः । नदोपइति । आदेशः परस्येत्यादेः स्यादिति भावः । भोभगो इति । दीर्घेइति । तत्राचश्चेति परिभाषा नोपतिष्ठते । फलाभावादिति भावः । तथा च स्थानपदयन्तपदजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषय इडिति समुदाय एवेति न तत्र स्थानिवन्निषेधः । हेरामेति । इदमुपलक्षणम् । राम इत्यत्रापि पदत्वासिद्धेः । सुप्त्वस्य विसर्गस्य स्थान्यल्लुप्तित्वात् । आनुमानिकेति । राम इत्यत्रापि रेफान्तस्य स्थाने विसर्गान्त आदेश इति भावः । नन्वेवं स्थानिवद्भावेन सुवन्तत्वलाभ इत्ययुक्तम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेस्त्वयैवाभ्यर्णमुक्तत्वेन प्रत्ययलक्षणेनैव सुवन्तत्वस्य वक्तुमुचितत्वादिति तदस्थशङ्कां परिहरति । प्रत्ययलक्षणेनापीति । अपिरक्तशब्दार्थे । एवं च राजपुरुष इत्यादावापि स्थानिवत्त्वेनैव राजत्यस्य पदत्वमित्याशयः । यथा वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेन वर्णाश्रय इत्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्माश्रय एव प्रवृत्त्या तन्मते प्रत्ययलक्षणसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति । प्रत्ययलक्षणेनापीति । व्याख्या पूर्ववत् । वार्तिकमते लक्षणपदस्य वैयर्थ्यात् । इदमापाततः । तन्निमित्तकार्ययेति । प्रकृतिसंबन्धिनं इति शेषः । अत एव नखनिर्दिष्ट इत्यादावैस् न । तथा च पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययोभयसंबन्धित्वेन प्रत्ययलक्षणसाध्यत्वमित्यर्थः । प्रत्ययस्य कार्यकोटौ प्रवेशेन पदसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् । उक्तरीत्येति । आनुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयणेनावर्यः । तथा च दीर्घाहन् स् इत्यस्यां दशायां चर्था सुपीति रत्वनिषेधस्तथादेशेप्यानुमानिकस्थान्यादेशभावस्य समुदायविश्रान्ततया ऽल्ल न स्थानीति नानल्लविधाविति निषेधः प्रवर्तते इति भावः । यद्यपि राजेत्यादौ झुलोपे दीर्घो न स्यादित्यपि शङ्कितव्यं तथापि परत्वादिस्य लोपात्पूर्वं प्रवृत्तिरिति समाधानसंबन्धेनानुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयणेन समाधानश्लेषस्य नोपयोगः । दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र तु रत्वस्यासिद्धत्वापूर्वलोप इति आनुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयण श्लेष आवश्यक इति विशेषः । नचैवं चिन्नायां जातश्चिन्न इत्यादौ डीपप्रमंगः । आनुमानिकस्थान्यादेशभावे आश्रीयमाणे ऽल्लः स्थानिवत्त्वाभावात् । यदि च स्थान्यत्रयत्वात्प्रवृत्तिधर्माश्रयकत्वेनानल्लविधाविति निषेध इत्युच्यते तदा स प्रकृतोप

समानं इति वाच्यम् । स्थान्यलृट्त्तित्वेनदशे मात्रपदानिवेशेपि स्थान्यवयवालृट्त्तित्त्वेनदशे तद्विशेषेनादोषात् । अन्ये तु स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिपद निवर्त्य-
परमेव लोकात् एतत्सिद्धं तद्यथा । लोके यो यय प्रसंगे भवति लभते सौ तत्कार्य-
र्थाणीति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यस्वारम्येन प्रसंगिन एव स्थानिपदार्थत्वलाभात् ।
स्थानमन्यास्तीति स्थानीति व्युत्पत्तेश्च उच्चरसूत्रानुरोधाच्च । तत्र हि णिलोपस्य
स्थानिपदावाय स्थानिपद निवर्त्यपरमेव । अग्रहीत् विशिष्ट होषो ऽनलमाश्रयते
इट नोपेति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्ये एष इत्यनेन लोप परामृश्यते । भोभगो इति
सूत्रस्य भाष्यं तदनुमार्गं स्थानिवत्सूत्रस्थं ग्रहो लिटि दीर्घ इत्यत्रेद एवस्थानित्व
नाच्च इति कैयटग्रन्थश्च प्रौढेश्वरदेनैः प्राच्यतम् । उक्तभाष्यादिविगेनात् । बहुलश्या-
सिद्धेश्च । तथा हि वारिणी इत्यत्र द्विवचनत्वस्य स्थान्यलृट्त्तित्वेनातिदेशेनादेशे
तदलाभे प्रगृह्यत्वानापत्तिः । इकारग्रहणं तु हगि इत्यादौ चरितार्थम् । अन्तादिव-
त्सूत्रस्थाल्मात्रवृत्तिर्माश्रयके विधावप्रवृत्तावप्यलृट्त्तिधर्माश्रयके विधौ प्रवृत्ते ।
किं वैव सति ईणमित्यत्र दीर्घः । वीगनीत्यत्र प्रशिष्टस्य गुणे उपेतीत्यत्रैहि पररूप-
मिति पररूपम् । आदीये इत्यत्र एनेकाच्च इति यण् ऊवे इत्युत्तमपुरुषे
उत्रहादेशश्च न स्यात् । धातुन्वप्रत्ययत्वदीनां स्थान्यलृट्त्तित्वान् । किं च
राजेट्यादौ नित्यत्वाद्बहुव्यादिलोपे दीर्घानापत्तिः । एव दीर्घाहो निदापेत्यत्र
इत्थद्यादिलोपे रत्वापत्तिः । न चानुमानिकस्थान्यादेशभावाश्रयणेनासुपीति
निषेधे अन्होयमान् इत्यादौ रत्ववारणाय पदस्येत्यनुवृत्त्या ऽऽनुशब्दान्तस्य पदस्य
रत्वमित्यर्थाऽशक्यत्वेन दीर्घाहम् सु इत्यस्यां दशाया रत्वस्याप्रसक्त्या तन्निषेधस्या-
प्यप्रवृत्त्या स्थानिवदावेन हल्ल्यादिलोपे जाते निषेधस्यातिद्वेषुमशक्यत्वात् ।
भावापि पद भवतीति पक्षेपि रत्वनिषेधयोः त्रैपादिकत्वेन लोपात्पूर्वमप्रवृत्ते ।
किं चानुमानिकस्थान्यादेशभावाद्दीर्घाकारोपे श्रौतस्थान्यादेशभावस्य त्यागाभावेन
श्रौतस्थान्यलृट्त्तिमुत्त्वप्रयोन्यमुच्चरत्वरत्वादिनिषेधयोगत्वाधित्वेन हेराम् हेदीर्घाहो-
निदापेत्यादानापत्तिः । तदेतदभिप्रेत्याच्चारणकाले य श्रुतं स स्थानित्वेना-
श्रीयते न तु प्रतिपत्तिकाले इति मन्यते इति कैयटेनोक्तं भोभगो इति सूत्रे
प्रत्ययज्ञेनापीत्युक्तमप्युक्तम् पञ्च सप्त राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययलक्षण्येन पदत्व-
मित्यस्य प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रस्थभाष्ये ग्रन्थमन्दर्भल्लभ्यन्थानुपपत्तेः ।

उक्तनाप्यप्रामाण्येनास्मन्मते लक्षणपदेन हि प्रत्ययस्थानिकमैसादिकमेव धार्यते न तु पदत्वादिकमापि तथा सति नखनिर्भिन्न इत्यादावैसादेरिव पञ्चेत्यादौ पदत्वस्याप्यनापत्तिः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययानिमित्तकमेव कार्यं भवति न तु तदुद्देश्यकमिति भवन्मते नियमपर्यवसानादित्याहुः । ननु वार्तिपदार्थस्य तरवर्थप्रकर्षेणान्यपदार्थेन च युगपदन्वये परत्वात्तरापि ततो बहुव्रीहौ लघुप्रयत्न इति स्यादत आह । अन्यपदार्थसंबन्धोत्तरमिति । यथा च वार्तिकम् । पूर्वपदार्थातिशये आतिशयिके लोके बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति पूर्वविप्रतिषेधेनेति तद्भावप्रदर्शनं कैवटेन कृतम् । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणं तु लघुप्रयत्नतर इति निर्देश एव । एतन्मते तु अन्यपदार्थसंबन्धोत्तरमेव वार्तिपदार्थातिशयविवक्षाभिधानस्वाभाव्यात् । तेन सूक्ष्मवस्त्ररादिसिद्धिः । अत्रापि प्रमाणं लघुप्रयत्न इति निर्देशः । अत्र कैवटोक्तमेव युक्तम् । वृत्तपदार्थे विशेषणान्वयकल्पनाभावात् । वार्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षयेति । शक्यतावच्छेदकगतस्यैव शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकगतस्थापि प्रकर्षस्य तरवर्थत्वादिति भावः । ओतोणा । साहचर्यादिति । यद्यपि स्मृतावच्युतेत्यत्र व्योरिति लघुप्रयत्ने वकारे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावान्न वकारः पदान्तः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य पदचरमावयवातिरिक्तविषयकत्वस्योक्तत्वान् । तथा च साहचर्याश्रयणस्य स्मृतोवच्युतेत्यत्र नोपयोगः । तथापि जनानवतीतिजनौस्तस्यापत्यं जनावपत्यमित्यादौ धात्ववयववकारस्य ग्रहणत्रारणाय यकारसाचर्यस्यावस्थाश्रयणीयत्वमित्याभिप्रायेणेदम् । वस्तुतो ऽयुक्तमेतत् । स्मृतोवैत्यत्रैव एतेर्विचि रोरानयनपदनयनमित्यत्र धात्ववयववकारस्य संभवान् । एवं नयतोर्विजन्तस्यानयनशब्देन समासे धात्ववयववकारस्य संभवो बोध्यः । स्मृतोवच्युतेति । स्मृतां वेतीति स्मृतोवीस्तमाचष्टे इत्यर्थे णिजन्ताद्विचि रूपम् । स्थानिवद्भावस्तु न । लोपस्य पदचरमानवयवत्वेन पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । वस्तुत ईदृशानामभिधाने दृढं मूलं न पश्यामः । गार्ग्यश्रुतेरिति । शकृटायनमते एव लघुप्रयत्नयोर्विधानात् । गार्ग्यमते तदभावात् । इत्याद्यनुवृत्तेरिति । लोपः शाकल्यस्येत्यत्र न च शाकल्यभिन्नमते लोपो नेति स्मृत्यन्तरानुसन्धाने गार्ग्यमते लोपाभावापत्या गार्ग्यः स्वस्मान्मतात्प्रच्युतः स्यादिति वाच्यम् । शाकल्यभिन्नो यो गार्ग्यभिन्नस्तन्मते लोपो नेति स्मृत्यन्तरानुसन्धानकल्पनोपपत्तेरित्याशयात् । नदनुवृत्तिरिति । भोइत्याद्यनुवृत्तिरित्यर्थः ।

हलिर्सर्वेषाम् । अपूर्वाच्छुप्रयत्नइति । शाकटायनमते एव छुप्रयत्नविधानेन 'शाक-
 ट्यमते तदभावादिति भाव । प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध न योगे योग इति पक्षे तु नाय
 दोष । तद्भावादिति । वस्तुतस्तु लोपः 'शाकल्यस्येत्यस्याभावे हलि सर्वेषामित्यस्य
 प्रवृत्त्या दोषाभावात् । अयं प्रयासो व्यर्थ एव । फलमावाचेति । वृक्षवृत्तो-
 तीत्यादावशीत्यल्लुप्त्या ऽस्याप्रवृत्ति । वृक्षवृ हसतीत्यादैस्त्वनभिधानम् । द्वयो-
 रपि वा ऽनभिधानमिति भाव । निर्देशैरिति । सुपि चेत्यत्र तदन्तविधौ दीर्घा-
 नापत्तेरिति भाव । निष्ठेत्यादाविति । रदाभ्या परम्य निष्ठान्तस्य यन्तकार इत्यर्थे
 छपनीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य तत् पूर्वतकारस्य च नत्वापत्तिरिति भाव । वृत्तिप-
 दार्थस्य वृत्त्ययत्कविशेष्यान्वयायोगात् तदन्तविधिरिति केचित् । सप्तमीस्व
 इत्यादानिव तदन्तविधिप्राप्तेरित्यन्ये । नलुमतेतिनिषेधादिति । तनादूपदम्पूर्वो-
 पलक्षणम् । रेफविधानसामर्थ्यात् । त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरिति भाव । ननु अहन्
 सुपि र इतीत्येव न्यासोस्तु लाववादिति चेन्न । गुरुन्यासेन क्वचिदसुप्यपि रत्व-
 कल्पनात् । तदेतत्पठ्यते । रूपगत्रिरयन्तरेष्विति । अकारान्ते परत्यादितो लोप-
 स्येकारोकारान्ते च गुणस्य प्रवृत्त्या न दोष । चच्चेत्यादौ चेति । नन्वन्तरङ्ग-
 त्वाद्दीर्घे ऽभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धमिति चेन्न । ऊल्लुत्तुरित्यादावपि सवर्णदीर्घे ह्रस्वा-
 पत्ते । यदि च तत्र वार्गाद्वाङ्गमिति पूर्वं ह्रस्वन्ततो दीर्घस्त्विति प्रकृतोप सम
 समाधिः । विप्रतिषेधेपरहकार्यम् । आवश्यकतयेति । अक्लृप्ताभावकस्याभावक-
 ल्पनायोगादिति भाव । तद्विज्ञोस्याविषयइति । ननु नित्यन्तरङ्गादीना ज्ञापकन्या-
 याम्या बाधकत्व परम्य तु विप्रतिषेधे परमिति प्रत्यक्षप्रचनञ्चत तदिति प्रत्यक्ष-
 यवाप्त्य ज्ञापकन्यायादित प्रायल्यादिदमपुक्तमिति चेत्सत्यम् । तुत्यनलविरो-
 धस्य विप्रतिषेधशब्दार्थत्वाद्दीकारेणादोषात् । तदेतदभिप्रेत्यात्र सूत्रे भगवता
 भाष्यकृतोक्तम् । द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थो भवत एकस्मिन्श्च युगपत्प्राप्नुतः स वि-
 प्रतिषेध इति । तत्रान्यार्थानित्यनेनापवादव्यावृत्ति । युगपत्प्राप्नुत इत्यनेनान्त-
 रङ्गव्यावृत्ति । तद्धि परस्मात्पूर्वमेव प्राप्नुते न तेन युगम् । इदं नित्यव्यावर्तक
 स्योपलक्षणं विशेषणम् । कैयटस्तु अत्र सूत्रे कार्यमित्यर्थाद्ये कृत्य करणार्हं कार्यं
 गुण्यवर्जं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गवाहिरङ्गेषु अस्य मूर्त्तस्या-
 व्यापार इत्याह । स्वस्वनिमित्तानन्तर्यामभयइति । निमित्तं विधेयनिर्देशणमिति

यावः । सङ्गताविति यद्वाधितमित्यनेनान्वेति । गनौ युगपत्प्राप्तौ पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानत्रिजिमाह । यद्वेत्यादिना । लक्ष्यप्रेष्ययोरिति । वस्तुतस्तु श्रुत्यसदृशं
 लक्ष्यं प्रेषणक्रियासदृशी संस्कारक्रिया पर्यायेण कार्यकरणस्थानापन्नं च शास्त्र-
 विहितकार्यस्वीकारः तथा च यथा तुल्यबलयोरेको श्रुत्यो युगपत्प्रेषितो पूर्णं
 नानादिनाधिकरणकत्वेन युगपदसंभवि कार्यद्वयं न करोति । तथा तुल्यबल-
 योः शास्त्रयोः संस्कार्यं लक्ष्यं युगपसंभवि तद्विहितं कार्यद्वयं न भज-
 तीत्यर्थः । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति इत्यन्तो भाष्यग्रन्थस्तु विभिन्न-
 कालिकाविरोधि कार्यद्वयं तु लक्ष्यं भजत्येवेति प्रसंगाद्भक्तुं तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरं
 युगपदसंभवस्य तत्राभावेन दृष्टान्तासंगतेः । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ तृजादिभि-
 स्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति अप्रतिपात्तिर्वाभ्यास्तुल्यबलत्वात् । तद्यथा द्वयोस्तुल्य-
 चक्षयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ
 युगपत्प्रेषयत इत्याग्रिमभाष्यग्रन्थासंगतेश्च । पुनर्धिर्भवतीति । इदमवुक्तम् ।
 स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि भिन्नादित्यत्र परत्वात्तादृष्टि विभावमाज्ञस्य
 सङ्गतिन्यायेन समाहितम् । किं चैवं भिन्नादिति रूपस्य विख्यापत्तिः । अत्र
 कश्चिद्विकल्पशास्त्राणामभावेपि तात्पर्यं स्वीकृत्य तादृष्टि पुनर्धिर्भवतीत्यस्य तात-
 भावे पुनर्धिर्भवतीत्यर्थमुक्त्वा ऽत्र तातृष्टिभावयोरित्याश्रिमग्रन्थस्तु विकल्पवटक-
 तातृष्टिविधिना विभावस्य विरोधोपपादनायेत्याह । तन्नृच्छम् । विकल्पशास्त्राणाम-
 भावे तात्पर्यं हि यस्योति संवातग्रहणं चेत् कस्य विभाषायां दोषो भवति यदा
 लोपस्तदा सर्वस्य लोपः यदा ऽलोपस्तदामर्वास्यालोपः इति यस्य ह्य इति
 सूत्रस्थभाष्याचुरोधात्कल्प्यम् । तच्च भाष्यं सूत्रान्तरस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्यु-
 क्तिरिति यस्य ह्य इति सूत्रे विवरणे नव्यैरुक्तम् । तथा च तत्र यथावद्वन्
 शून्यद्वय इव तद्विरुद्धं कथमत्र वदन् । पुनःप्रसंगोदाहरणं त्वीजतुरिति । तत्र
 हि परत्वात् संग्रसारणम् । यत्त्वेनदृदाहरणं स्वद्रायामिति । अत्र हि परत्वादास्य
 रुते पुनःप्रसंगविज्ञानाद्यादिति पाठकेनोक्तं तन्नृच्छम् । निरवकाशत्वेनैत्राम्प्रवृत्तेः
 निरवकाशत्वेन वाधे पश्चादुत्सर्गप्रवृत्तेर्यादिति न कश्चिदोपः । स्पष्टं चेदं नव्यग्र-
 थन्येषु । ननु कार्यकालपक्षे तस्मिन्निति पारभाषाया उभो ह्यस्त्वाच्चोत्पन्न
 तत्संस्कारार्थमपस्थिताया निरवकाशत्वेन कथं तस्मादित्युत्तरस्येत्येतद्वाध्यत्वम् ।

न हि तत्रोपस्थितया विध्यन्तर सौंस्कृत्ये येन सावकाशत्व स्यादित्याशङ्क्याह ।
 त्रिपादोऽप्येनेति । तथा च यस्या बाधो नाम विधिशान्नेणानाकर्षणमेवेति भावः ।
 प्रदेअएवेति । विधिदेश एवेत्यर्थः अत्र प्रमाणं तु ससाशास्त्रानुसवान् विना
 विधिवाक्यार्थबोधानिष्यति । अथादिभ्यः परैव - प्रगृह्यसङ्घेति भाष्यं च । यस्मिन्
 परिभाषेति । न कार्यमिति शेषः । एवमेति । - प्रतिद्वन्द्विभावापन्नकार्यद्वयनिमित्त-
 कत्वेचेत्यर्थः । यथादेभ्येति । परोक्ष क्रियेत्यादिवदर्शनाद्यजन्तमेतत् । नन्वसति
 ह्यो ह्रस्वाद्चीत्यत्रैतत्प्रवृत्त्यनापत्तिः । तथा बोधयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति
 भाष्यामङ्गनिरिति चेन्न । त्रिपादास्थेन तयोरोकर्षणेऽपि उक्तरीत्या त्रिपादीत्यत्वा-
 भावेन विप्रतिषेधशास्त्रदृष्ट्या तयोरेकत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन, बोधनासम्भवेन
 तयोर्विषये विप्रतिषेधेत्यस्य प्रवृत्तेर्निर्वाधत्वादित्याशयात् । इति लोपे प्राप्त इति
 निर्मूलम् । पूर्वत्रानिद्धमित्यस्याप्यलोचनदृश्यां बोध्यम् । एतत्तदोः । प्रकृति-
 षदनुकरणमित्यतिदेशेनैकशेषमाशङ्क्याह । अनुकापेति । इति स्वादेशसन्धिः ॥

अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । अर्थवदधातुरातिप्रतिपदिकमित्येव सूत्र-
 कार्यम् । तिविन्यासस्य सुप् प्रकारेण प्रत्याहारः । तद्विग्रहणञ्चोत्तरत्र न कार्यम् ।
 यदा अर्थवदभिभक्तिरधातुप्रातिपदिकमित्यन्विति तन्न । आद्ये प्रत्यासत्तिन्याया-
 श्रयणे सिप प्रकारेण प्रत्याहारापत्तेः । व्याप्तिन्यायाश्रयणे तु कप प्रकारेण तदा-
 पत्तेः । द्वितीये तु तत्रेत्यादौ विभक्त्यन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वानापत्त्यातद्विग्रहण-
 म्यात्रशक्यतया न लाभम् । आगतितेइति । स्वमने प्रत्ययपर्युदासाभावात्प्राचा
 मनेनेद प्रत्ययस्य यस्मञ्जेति । धर्मग्रहकमानबलादिति भावः । अन्ये तु रुद-
 तिह, प प्रत्ययस्य, तद्विग्रहणार्थविभक्तिरित्यादावापि निषेधप्रवृत्तेरिष्टत्वेनायुक्तमे-
 तत् । अन्यथा व्यतिस इत्यादावेव निषेधः प्रवर्तते । पडित्यादावेव चैतसङ्गा
 प्रवर्तते । तस्मात्तद्विग्रहणस्य प्रातिपदिकसम्भवाविधिः कस्यनः इत्याहुः । मूत्रोक्त
 प्रत्ययपर्युदास प्रत्याख्यातुमाह । अत्रेत्यादिना । एतसङ्गाफलभूतेति । इदं
 वस्तुस्थितिकथनं न तु अर्थवत्त्वशरीरघटकं फलाभावात् । अत एव शब्दरत्ने
 एतसङ्गाफलभूतेति न दृश्यत इति कैचिम् । वस्तुतस्तु, औदनं पचतीत्यादावो-
 दनं पचेति समुदायस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्ववारणायैतत्सङ्गोक्तिः । तत्समुदायस्य
 तिङ् रूपविभक्त्यपेक्षया अर्थबोधजनकत्वेऽपि तदितराऽपेक्षया, अर्थबोधजनकत्वात्प्रा-

तिपदिकं प्राप्तम् । एतत्सञ्ज्ञेत्युक्तौ तु एतत्सञ्ज्ञाफलभूताविभक्तीतरतिष्येक्ष्यैवार्थ-
 बोधजनकत्वात्तद्धारणं पक्षेत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभात् । एतेनैतत्सञ्ज्ञाफल-
 भूतेति व्यर्थमेव शब्दरत्ने ऽदर्शनादिति पाठकोक्तमपास्तम् । शब्दप्रयोजनासुरोधेन
 तस्य पूर्णीयत्वात् । एवं च देवदत्तस्य पुत्र इत्यत्र स्यपुत्र इति समुदाये पद्य-
 र्थस्य पुत्रपदार्थेन्वयेनार्थवत्त्वेपि न प्रातिपदिकत्वं विभक्तीतरपट्टीप्रकृत्यपेक्षयैव लोके
 ऽर्थबोधजनकत्वेन परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात् । समासग्रहणकृतनियमेन तु नास्य वा-
 रणं पद्य्याः स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् । अत्र वदन्ति । एवंविधार्थवत्त्वग्रहणे
 खट्वशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । विभक्तीतरटाद्यपेक्षयैवाखट्वशब्दस्यार्थबोधक-
 त्वात् । टाविधानं त्वनियतलिङ्गे चरितार्थम् । विभक्तीतरवाचकविवक्षणेपि एवा-
 क्षकारेत्वादावेधामित्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । चकारेत्येतदपेक्षयैव लोके तस्या-
 र्थबोधकत्वात् । यदि विभक्तीतरो वाचकः प्रत्ययो विवक्ष्यते तदा पञ्चनावप्रियेत्यादौ
 पञ्चनोवेत्यस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः प्रियशब्दापेक्षया तस्यार्थबोधकत्वापि प्रियशब्द-
 स्यामप्रत्ययत्वात् । एवं प्रत्ययस्यापि । यदि च विभक्तीतरन् यत्स्वगतवृत्त्याश्रय
 इत्युच्यते । तदा हरिष्वित्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिः । प्रकृत्यपेक्षया
 तस्यार्थबोधकत्वेपि प्रकृतेरतादृशत्वात् । हरिद्रविण इत्यादौ णिनन्तस्य प्रातिप-
 दिकत्वानापत्तिश्च । तस्य स्वगतवृत्त्याश्रयाध्यव्रणपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् । यदि च
 विभक्तीतरद् यत् स्वसमवेतसञ्ज्ञाश्रयीभूतं तादृशक्यते प्रियशब्दश्च स्वसमवेतस-
 माससञ्ज्ञाश्रयः । चकारेत्यर्थं न तथा । हरिष्वित्यादौ प्रकृतिभागस्तु तया-
 विधवदत्वाश्रय इति प्रत्ययस्य तदपेक्षया ऽर्थबोधकत्वेन प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिः ।
 एवं च कुम्भकारेत्यत्र कारेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वमिति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थेश्च-
 रविरोधोपि । स्वसमवेतसमासत्वाश्रयकुम्भेत्येतदपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् । तथा च
 श्पुं भुक्का व्रजतीत्यादौ तुमुनन्तदीनां प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । स्वनिष्ठार्थबोध-
 कत्वप्रयोजकत्वस्य चातीत्यादेः स्वनिष्ठसञ्ज्ञानाश्रयत्वादित्युच्यते । तदा स्नात्वा
 कालकादावित्यादौ स्नात्वेत्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । तस्य स्वगतसमासत्वा-
 नाश्रयकालाद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वात् । एवं प्रार्च्छदित्यादेः प्रातिपदिकत्वानापत्तिः ।
 स्वगतसमासत्वाश्रयच्छकाराद्यपेक्षयैवार्थबोधकत्वान् । किं चोत्तरसूत्रेपि एवं विधा-
 र्थवत्त्वस्यैव विवक्षणीयतया प्रागुक्तमर्पक्षेप्यापि नद्वितसमामयोः प्रातिपदिकत्वाना-

पति । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एव प्रातिपदिकत्वस्य वक्तव्यतया तस्य लोके सर्वथा ऽर्थाबोधकत्वादिति । अत्रोच्यते । भन्तिम पक्ष एव साधीयान् । स्नात्वा कालकादौ तु न दोषः । समामसन्नाथं स्नात्वादे सुबन्तत्वस्यावश्यकतया तत्पूर्वमेव प्रातिपदिकत्वप्रवृत्ते । तस्या च दशाया कालकादे स्वगतसन्नानाश्रयत्वान् । एवं मूलकेनोपदशमित्यादावप्यदोषो बोध्यः । मूलकेनेत्यादौ समाससहात पूर्व स्वगनमज्ञानाश्रयत्वान् । अलौकिकप्रक्रियावाक्ये तु स्वप्रकृतिकपरिनिष्ठनिष्ठ ईदृशार्थवत्वमारोप्य प्रातिपदिकत्वं निर्वाह्यम् । यद्वा विभक्तौ नरत्शास्त्रे यत्स्वप्रकृतिनिमित्ततया नाश्रीयते तद्वत् प्रगृह्यते प्रत्ययस्य प्रकृतिस्तथा विधपक्षगवेति समासस्य च धनेति तथानिधमुत्तरपदे विहितसमाममुपजीव्य ट्च प्रवृत्तेस्तेनैत्रा स्वद् मुक्त्वा हारिश्चिण इत्यादौ न दोषः । चकारोति निहन्तस्य टाप व्रजतीति निहन्तस्याभ्येक्षणश्रामन्तादिति निमित्ततया - शास्त्रे ऽनाश्रयणात् । कर्मण्यगित्यस्य कर्मोपपदसंज्ञकं भवति धातोश्चाणिति वाक्यार्थे निमित्तोभाषस्यानाश्रयणेपि तत्रोपपद सप्तमीस्थमित्येतदेकवाक्यतया कुम्भेत्यादे कर्मणो ऽण्निमित्ततया ऽऽश्रयणमस्त्येव तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय इति तदर्थात् । तेन कारेत्यस्य न प्रातिपदिकत्वीपीत स्त्रीप्रत्ययस्थशेखरोपपत्तिः । वन्मुनस्तु सन्नियोगशिष्टन्यायेनैव तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय इत्यर्थेऽभावे तत्रेत्यस्य तदर्थकस्यानाश्रयणेन कुम्भेत्यस्य शास्त्रे न निमित्तत्वेनाश्रयणमिति स्त्रीप्रत्ययस्थशेखरो ऽमगत एव । गतिकारकोपपदानामित्यत्रोपपदग्रहणं सार्थक दधिसेचानित्यादौ दधीत्याद्युपपदस्य सुबन्तेन समासश्रोपपद्यते । तेन मूलकोपपदानमित्यत्रोपपदशमित्यस्य प्रातिपदिकसिद्धिः । प्रादीनामुपसर्गसज्ञाया धातोर्निमित्तत्वेपि प्रयोगे ऽनिमित्तत्वान्न दोषः । तेषाम्धानोरित्यत्र सन्नानियमपज्ञाश्रयणान् । नन्वेतत्सज्ञाफलभूतविभक्त्यपेक्षया लोके ऽर्थबोधजनकत्वमित्येतावदेवास्तु क्त नद्ध्यप्रवेशेनेत्यन आइ । अहन्तिनि । नयाचाधानूरित्यादिपर्युदाससार्थक्याय नद्ध्यप्रवेश इति भावः । न च नद्ध्यप्रवेशो ऽधातुरिति पर्युदासश्च मान्तिविति वाच्यम् । दधि पश्य राजपुरुष इत्यादौ दधिराजेत्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । नचेति । नहीत्यर्थः । यद्यप्यस्यापत्यामेर्गातिम् इत्यादौ केवलप्रत्ययस्याप्युक्तार्थबोधकत्वमस्ति तथाप्यापि तद्विद्वान्त-

त्वेन प्रातिपदिकत्वभागेनान्त्यन्तु प्रत्ययान्तपर्युदासेनापि व्यावर्त्यम् । तथा च प्रातिपदिकत्वालक्ष्यप्रत्ययान्तपर्युदासव्यावर्त्येदृशार्थबोधकं न किञ्चित्प्रत्ययसंज्ञकं मस्तीति तात्पर्यम् । विशुद्धानां । प्रत्ययरहितानां कृतद्वितानामित्यादेः कृतद्वितानां केवलानां प्रकृत्यसमभिव्याहृतानामर्थो लौकिकः लोके प्रतीयमान इत्यर्थः । प्राग् विभक्तेः । विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् । तदन्तस्य । कृतद्वितान्तस्य । तथैवार्थो । लौकिको ऽर्थः । न विद्यत इत्यत्रान्वयः । एवं च कृतद्वितान्तस्य विभक्त्यपेक्षया लोके चोत्रजनकत्वापि विभक्तीतरानपेक्षेत्याद्युक्तार्थवत्त्वं सुस्थापिते ध्वन्यते । लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वं च कृतद्वितान्तार्थस्य विभक्तीतरानपेक्षया प्रतीयमानत्वात् । विभक्त्यन्तार्थो हि लौकिकः । सर्वथेतरनैरपेक्षेण लोके प्रतीयमानत्वात् । कृदन्तार्थस्तु विभक्तीतरानपेक्षया प्रतीयमानत्वात्तत्प्रत्यासन्नः । कृतद्वितार्थन्तु स्वप्रकृति-विभक्त्युभयापेक्षेयैव कृदादेः प्रतीयमानत्वाद्भिप्रकृष्ट इति बोध्यम् । तत्सामर्थ्यादित्येवेति । अथातुरिति पर्युदासेन पूर्वसूत्रे ऽर्थवत्त्वलाभात् । कृदादीनां चानर्थकानामप्रसिद्धेरिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणेइति । उत्तरसूत्रे विशिष्टार्थवत्त्वस्यैवोपयोगेनार्थाधिकारानुरोधत्पूर्वसूत्रापि तादृशार्थवत्त्वग्रहणे न्यायतः प्राप्ते ऽपि तत्पारित्यागेन सामान्यतोर्थवत्त्वग्रहणे फलमाह । अतएवाति । अत एवत्यारभ्य नाप्युत्तरसूत्रेणेत्यन्तमेकं वाक्यम् । प्रातिपदिकत्वं टावापतिरिति वाक्यान्तरम् । तत्प्रत्याख्यानं इत्यस्य च नानेन प्रातिपदिकमित्यनेनैवान्वयः । प्रत्ययान्तपर्युदास-सत्त्वे तत एव पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नेत्युक्तविधार्थवत्त्वस्यात्र सूत्र-ग्रहणेनेदं संभवतीति तत्प्रत्याख्यानं इत्युक्तम् । अत एवत्यस्य सूत्रद्वये उक्तविधा-र्थवत्त्वग्रहणादेवेत्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे ईदृशार्थवत्त्वग्रहं पञ्चनावेति प्रयोजनोप-न्यासः । उक्तविधार्थवत्त्वान्तस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्हि तथाविधतद्वितान्तस्यैवेति नियमापिप्रायेण पञ्चनावेत्यस्योक्तविवप्रत्ययान्तत्वामोवनोक्तनियमाप्रदृत्तावर्थवत्त्व-प्रप्राप्तिसंभवात् । प्रत्यायान्तसामान्यविषये नियमे विज्ञायमाने त्वत्र सूत्रे ईदृशार्थ-वत्त्वग्रहणे नेदं प्रयोजनम् । प्रत्ययान्तस्य चेत्प्रातिपदिकत्वं तर्ह्युक्तविधार्थवत्त्वद्वितान-न्तस्यैवेति नियमेनैतत्सूत्रविहितप्रातिपदिकत्वस्य व्यावृत्तिसंभवात् । बहुश्रेयसी प्रियतिसेत्यादौ नदीत्वनिस्त्राद्यर्थमुपसर्जनपदार्थेपि स्त्रीत्वभावनस्याङ्गीकर्तव्यतया टावा-पादनोपपत्तिः । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रान्तत्वमुपसर्जनत्वं तच्च बहुकृत्वन्त्या-

दाविप पञ्चनोवेत्यादानपि ङीपो ऽप्रात्या टावापादित । ङीनापत्तिरिति पाठे
तु यम्यान्ङीप्कर्त्तव्यस्तदर्थं प्रति टिद्धर्म्यापिशेषणस्वरूपमनुपसर्जनत्वमुपपादनीयम् ।
भिद्भिदिन्यादावनातुरीते पर्युदासेन प्रातिपादिकत्वाप्राप्तौ रुद्रग्रहणस्य तद्विधानार्थत्वे
नियामकत्वासभवात्तद्विग्रहणस्य तदुक्तिः । यत्त्वम्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययपर्युदासा-
त्प्रातिपादिकत्वाप्राप्तौ तद्विग्रहणमपि विध्यर्थमेव न नियमार्थं यदि तु अ इम्
इत्यस्यां दशाया प्रवृत्त प्रातिपादिकत्वमेकदेशविकृतन्यायेन शरित्यत्रापि सुलभम् ।
प्रत्यायान्तपर्युदासाभावे एव तद्विग्रहणस्य नियमार्थत्वप्रकमादप्रत्यायान्तपर्युदासा-
प्रवृत्तोरित्युच्यते तदा भिद्भिदिन्यस्या दशाया प्रवृत्त प्रातिपादिकत्व भिदित्यत्रापि
सुलभमिति तत्तुच्छम् । प्रत्ययपर्युदासस्य मूलत एवाभावेन प्रत्यायान्तपर्युदासस्य
च व्यर्थत्वेन शङ्क्यमानत्वेन तदुपन्यस्तशङ्काङ्ग्वरस्यापरोद्घोषोर्गोष्कस्य कण्ठा-
ङ्ग्वरत्वान् । किं चान्तरङ्गत्वात्किपो लोपे ऽधानुरिति पर्युदासेन भिदित्यादौ
प्रातिपादिकत्व दुर्लभम् । अस्यापत्यमिरित्यादौ प्रातिपादिकत्व विना सुबल्लगेन
नानि महद्वैषम्यम् । टाप्पक्षे गोत्रियोरिति ह्रस्वस्य न शङ्क्य । राजकुमारीपुत्र
इत्यादाविव तद्वारणमवपात् । नचैव पञ्चनोशब्दस्याप्रातिपादिकत्वेन टजेन दुर्लभ
इति वाच्यम् । समामान्तविधौ प्रातिपादिकाधिकाराभावस्य वक्ष्यमाणत्वान् । न च
सन्निपातपरिभाषया टाप्ङीपोर्वारणम् । द्विगुसवाहरोत्तरुदासन्तर्यानिमित्तकस्य
टचन्तद्विधातकत्वादिति वाच्यम् । रुन्मेजन्त इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन परपरयापि
तद्विधातकत्वस्य ग्रहणोपि सन्निपातलक्षणस्य साक्षादेन ग्रहणमित्याश्यात् । अत्र
ङीनापायमानो द्विगोरिति वा टिद्धेति वा विहितो बोध्यः । इतिदिगिति । अन्ये
त्वर्थवत्त्वमत्र शक्तिलग्नाशोतनान्यतमसम्बन्धेनार्थोपस्थितिजनकत्वम् । गोपीत्यादौ
ङीपुत्पत्ते पूर्यमेव प्रातिपादिकस्य लक्षणावश्यकत्वेन गोपेत्यस्य प्रातिपादिकत्वसिद्धये
लक्षणेति । शोतकनिपातमग्रहायाह । शोनेति । न तु विभक्तितरसमभिव्याहारानपे-
क्षयेति परिष्कृतमर्थवत्त्वम् । सित्त्व त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यारम्य वर्णनार्थान्तो
ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यन्तेनैतत्सुपस्य भाष्यग्रन्थमन्दर्पेणास्मदुक्तार्थवत्त्वस्यैवार्थवच्छ
वदार्थत्वावगते । अत एव भाष्ये वर्णानामनर्थकाणां प्रातिपादिकसन्तानामाभुट्टि
त्यर्थवदित्युक्तम् । न तु प्रत्ययस्य माभूदिति । नन्वोदेन पचतीत्यत्रोदेन पचे-
त्यस्य देवदत्तस्य पुत्र इत्यत्र पुत्रेयस्य देवदत्तो गार्गेयति ममुदायस्य च प्रातिप-

दिकत्वापत्तिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययादौरोदनं पचतीत्यादेश्च लोके
 ऽर्थवोधनवृत्तिकल्पनेपि ओदनं पचेत्यादेः समुदायस्य तत्कल्पने मानाभावात् ।
 प्रत्ययपर्युदासस्तु नास्त्येव प्रत्ययस्य फलाभावेनैव प्रातिपदिकत्वाप्रवृत्तेः । न
 च हरिष्वित्यत्र प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिकैकवचने च तस्य श्रवणापत्तिः ।
 तस्य सति गणक एवोत्पत्तेः । अत एव द्वाप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये
 तदधिकारस्यासत्त्वे प्रत्ययादौत्सर्गिकैकवचनापत्तिर्नापादिता नचैवं धनं वन-
 मित्यादावपि विभक्तचतुत्पत्तावर्थवादिति व्यर्थमिति वाध्यम् । निपातस्यानर्थ-
 कस्य प्रातिपदिकत्वाविधानेनार्थवत्सूत्रस्थशेषभाष्यप्रामाण्येन चानर्थकप्रातिपदि-
 कादेकवचनोत्पत्त्यभ्यनुज्ञानात् । न च काण्डे इत्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे
 ह्रस्वापत्तिः । नपुंसके वर्त्तमानत्वाभावेनादोपात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । न च
 व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकाद्ययवमुञ्जुगापत्तिः । मुक्कार्थं त्वलुक्समासे चरि-
 तार्थमिति वाच्यं धातुसाहचर्येण मुख्यावचन एव मुञ्जुक्प्रवृत्तेः । न चोप-
 गम्यतीत्यादावणो णिजापत्तिः । उपवर्धेनैकार्थाभूतत्वेनाण्यमात्रस्य णिजर्थेना-
 नान्वयायोगात् । उत्तरसूत्रे तु शब्दाधिकाराश्रयणेन प्राशस्ये मनुष्या प्राशरत्या-
 र्थवत्त्वं विवक्षितम् । तच्च एतदुपस्थितयोरर्थयोरन्वयबोधजनकत्वम् । एकार्थी-
 भाववत्त्वं वा लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमपि लौकिकार्थसदृशत्वम् । लौकिकार्थो
 यथा योग्येतरान्विता सदृशत्वम् । पञ्चमव इत्यादौ तु तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिक-
 त्वेपि न टाप् । स्तार्थकानां क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिवृत्त्या ऽर्थनावपित्या-
 दाविव स्त्रीवत्त्वाश्रयणेनादोपात् । विशेषणपदार्थं स्त्रीत्वस्वानभ्युपगमाच्च ।
 प्रियतिसेत्यादौ तु भाष्यप्रामाण्येन भौतपौर्विकं स्त्रीत्वमादाय तिस्रादेशः । विभ-
 क्तीतरेत्यालुक्कार्थवत्त्वं तु गुरुतरमनेकदोषदुष्टं च । अर्थवादिति तु धनं वनमि-
 त्यादौ वर्णानां प्रातिपदिकत्ववारणायौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तेरुक्तदिशा ऽऽपादयितुं
 शक्यत्वात् । अथ वा हरिषु करोषीत्यादौ पुकरोपीति मुसिद्धन्तसमुदायस्यान-
 र्थकस्य प्रातिपदिकत्ववारणाय तत् । तस्य प्रातिपदिकत्वे तु मुपाधात्विति
 लुगापत्तिः । समासग्रहणकतनियमेन तु न वारणम् । पूर्वभागस्याऽपदत्वात् ।
 तदेतदभिप्रेत्योक्तं भाष्ये । ऽर्थवादिति व्यपदेशायेति । विशिष्टसञ्ज्ञिनो
 निर्देशायेति तदर्थः । वर्णानां च माभूदित्युत्तरभाष्यं तु प्रत्युदाहरणादिक्रमदर्शन-

परम् । दश, दाडिमान्तीति निरर्थकपदसमुदायस्तु न व्यावर्त्य । समासग्रहणकृतनि-
यमेनैव व्यावर्तनात् । न चार्थवता य समुदायोर्थवान्त्स एव नियमव्यावर्त्य
इति वाच्यम् । व्यावर्त्यसमुदायस्यार्थवत्त्वाविशेषणवैयर्थ्यात् । भाष्ये तु दश दाडि-
मान्तीति पदसमुदायस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमाशङ्क्यानर्थकत्वेन परिहृत्य
ततो देवदत्त मामभ्याज शुक्लामिति सार्थकवाक्यस्य तदाशङ्क्य समासग्रहणकृत-
नियमेन धारितम् । न त्वर्थवादिस्य तद्व्यावर्त्यतया प्रदर्शितम् । समासग्रहण-
कृतानियमस्यासाधारण प्रयोजन प्रदर्शयितुमेवानर्थकसमुदायस्यार्थवदित्यनेन व्यावृत्ति
प्रदर्शिता । न तु तस्य तदेव व्यावर्त्यमित्यापिप्रेष्य । अत्रत्य इति तु प्रसज्य
प्रतिषेध । तेन काण्डे हरावित्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्राप्तस्यापि प्रातिपदिकत्वस्य
निषेधसिद्धिः । अन्यथा प्रतिषेधस्य शास्त्रविहितत्वाभावेन स्थानियत्त्वान्तत्वयो-
रप्रवृत्तौप्रातिपदिकत्वे लुगापत्तिः । शास्त्रतात्पर्यविषयस्यापि शास्त्रीयत्वे तु न मानम् ।
अन्यथा ऽञ्भिन्ने ऽयादेशस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्मिन्नपि स्थानियद्वापत्तौ
नायक इत्यादाव्यायनापत्तिः । अत एव प्रसज्य प्रतिषेध एव ब्रह्मन्धूरित्यादौ
प्रातिपदिकत्व न स्यादित्युक्त भाष्ये न पर्युदासे । अथवा पुनरस्तु पर्युदास
इति भाष्ये तु प्रौढिवादपर अन्यथा काण्डे इत्यत्र ह्रस्वस्य कथाचिद्धारणोपि सुपो-
धात्विति लुक् प्रसङ्गान् । अन्तादिवत्वयोरेकत्रार्थे ऽनाश्रयणेनोभयत आश्रयणे
इति निषेधाप्रवृत्तेः । तस्य व्यपवर्गविषयत्वाच्च । अन्योदाहरण त्वव्युत्पत्तिपक्षे
घट पट इत्यादि । व्युत्पत्तिपक्षे तु बहुपटव, परमगार्ग्यायण, शिवभागवत,
राजकुमारीधित इत्याद्युदाहरणम् । गार्ग्यभगवच्छब्दाभ्या मुष्फणप्रवृत्त्या शिव-
परमेत्येतत्सहितस्यातद्धितान्तत्वान् राजन् इस् कुमारी जमित्यभ्या दशाया पद्योत-
तत्पुपव्योर्द्वितीयातत्पुष्पयोर्गुणपत्प्रवृत्त्या समुदायस्यासमासत्वान् इत्याह । कृत-
द्धितसमामाश्र । चक्रपाण्युक्तदूषणमुद्धर्तुमाह । एतेनेति । साजात्यप्रदर्शनमात्रा-
भिप्रायकत्वेनेत्यर्थः । अर्थाननुगमेपि शब्दानुगमोस्त्येवेत्याशङ्क्याह । शब्दानुगम-
स्येति । अर्थस्यैव नियमशरीरे निवेशादिति भावः । व्यरच्छेयाननुगमेपीति ।
सम्राज्ञस्यैवानुगम । यथा सास्त्रादिमत्त्व गोर्लक्षणमित्यत्र सम्राज्ञाणा सकलगोव्य-
क्तीनामनुगम । व्यरच्छेय महिष्यादिक तु न कोप्यनुगमयति । यथा च भगवा-
न्याग्निनि सम्राज्ञान्सागुशब्दानेवानुगमयति नामाद्युगन्धानिनि भावः । अपान्त-

मिति । साजान्यप्रदर्शनार्थमेव यत्र संवात इति मूलस्य प्रवृत्तत्वेनानुगमस्य संब-
 वेप्यनुपयोगेपि क्षत्यभावादिति भावः । वस्तुतो द्वात्रापि स्थूलदृश्वानौ । तथा हि ।
 पदसञ्ज्ञकपूर्वभागवदितत्वस्य अनुगमरूपस्य संभवात् । गामानयेत्यादेरिव बहुपदत्र
 इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वाभाववारणाय व्यवच्छेद्यानुगमस्यावश्यकत्वाच्च । व्यव-
 च्छेद्यानुगमस्यासंभवमनुपयोगं च वदन् चक्रपाणिः स्थूलदृश्वानौ । तदेतन् द्वयमभ्यु-
 पेस्य साजान्यप्रदर्शनार्थत्वं वदन्नव्यो ऽतिस्थूलदृश्वानौ । यत्तच्छब्दार्थयोरनुगमे साजा-
 न्यस्यैवासंभवात् । समासवाक्ययोरेकधर्मवत्त्वं हि साजान्यम् । व्यवच्छेद्यानुगमस्या-
 नावश्यकत्वे-साजान्यप्रदर्शनानुपयोगाच्च । ननु वाक्यसञ्ज्ञावारणायार्थवत्समुदाया-
 नामिति नियमशरीरमुक्त्वा बहुपदत्र इत्यादौ दोषमाशङ्क्य सुवन्तानां समुदायस्य
 समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं भाष्ये न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हेति विशेषेण पूर्वा-
 क्तनियमशरीरस्थापितमित्याशङ्क्याह । भाष्येसुवन्तानामित्यनेनेति । तथा च सुवन्ता-
 नामिति भाष्येण पूर्वोक्तनियमशरीरे स्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हेति विशेषणं देयमित्युक्तं
 भवतीति भावः । भेदे पृथक्प्रयोगे क्रियमाणे या ऽऽकांक्षा तन्मूलको यः संसर्गः
 परस्परमन्वय इत्यर्थः । भाष्यासंगतिःस्पष्टैवेति । इदमयुक्तम् । तद्धितान्तत्वप्रयुक्तप्रा-
 तिपदिकसञ्ज्ञायास्तदादिनियमाश्रयणेन वारणेप्यर्थवत्सञ्ज्ञेण तस्या दुर्वारत्वान् । किं
 च तदादिनियमाभावे देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वमा-
 पादितं भाष्ये । तदानीं च न समासग्रहणस्य नियमार्थत्वम् । समासस्य प्रत्ययान्त-
 त्वान् । तदानियमस्य चाभावात् । किं तु विध्यर्थमेव । तथा च देवदत्तो
 गार्ग्येति समुदायस्य सूपपन्नं प्रातिपदिकत्वापादनम् । किं च कुम्भकारेत्यादिसमासे
 उत्तरभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वाभावेन शुक्लीकृत्येत्यादौ कृश्वस्तियोगे
 एव च्चेः साधुत्वान् कृश्वस्तीन्विना शुक्लीत्यादिपूर्वभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वा-
 भावेन च पटुपटुपृकैकमित्यादेरितिद्विष्टसमासत्वमाश्रित्य प्रातिपदिकत्वस्य वक्त-
 व्यतया तद्व्यवृत्तपूर्वोत्तरभागयोः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावेन च स्वातन्त्र्येण
 प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वोत्तरभागकत्वं न समासमात्रेस्तीति समासमाजान्येन नियमशरीरे
 नायं धर्मः प्रवेष्टुं शक्यः । एवं पञ्चगवथन इत्यादिमामे पञ्चगवेति पूर्वभागस्य
 न स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वम् । किं चाभास मूलकंनोपदंश इत्यादिवाक्ये ऽर्थव-
 त्मूत्रेण प्रातिपदिकत्वं दुर्वारम् । एवामासेत्यनयोः परस्परविरहोऽणोरदंशमित्यस्य

मूलकेनैत्येतत्परिहारेण प्रयोगार्हत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्याहृत । तस्मात्पशुनिर्देशा-
दिभिर्नैव समन्तानां सुमासाविरितामन्तदेकवाक्यतापन्न यत् कृत्तद्विदितसमामाश्रंति
तत्सुबन्तानां समुदायस्य समाममञ्ज्ञानियमपरम् । तेन नीले घट इत्यादे
समुदायस्य प्रातिपदिकत्वव्याहृति । न चैव गवित्ययमाहेत्यादौ दोष ।
गवित्यस्य प्रातिपदिकत्वोपेक्ष्यभावात् । गवित्ययमितिसमुदायस्य तु सवन्तसमु-
दायत्वेनैव वारणात् । देवदत्तो गवित्याहेत्यत्र तु देवदत्तो गवित्यस्य -ने प्रातिपदि-
कत्वं परस्परानन्वयेनानर्थक्यात् । अनृकार्यानुकरणयोर्भेदाविवक्षाया एव यक्ष्य-
माणत्वेन गवित्यस्यासुबन्तस्यामाश्रुत्वाच्च । नन्वेवमपि वृत्रबहन्निति समुदायस्य
प्रातिपदिकत्व दुर्वारम् । सुबन्तसमुदायत्वाभावेनोक्तनियमेनाव्याहृतिरिति चेन्न ।
अहि कर्मणेत्येतदेकवाक्यतापन्नेनानेन सुप्तिङन्तसमुदायस्यापि 'प्रातिपदिकत्वानियम-
नात् । नन्वेवमपि पचतिभवत्त्वित्त्समुदायस्य प्रातिपदिकत्व दुर्वारम् । उक्तनियमद्व-
याविषयत्वादिति चेन्न । आख्यातमाख्यान्तेत्येतदेकवाक्यतापन्नेनानेन तिङन्तसमुदा-
यस्यापि प्रातिपादेकत्ववारणात् । तदेतदभिप्रेत्यार्थवत्सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तम् ।
तुल्यजातीयस्य' नियमो यथाजातीयकानां च समामः सुबन्तानां च समाम
सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्राप्नोति । 'सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसङ्गारभ्यते ।
जहिकर्मणोति । सा नियमार्था भविष्यति । तिङ्समुदायस्यापि तर्हि प्राप्नोति
तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसङ्गारभ्यते । आख्यातमाख्यान्तेनेति । सानियमार्था
भविष्यतीति । नन्वेवमपि देवदत्तस्य पुत्र इत्यत्र पुत्र इत्यस्य, ओदन पचतीत्यत्र
ओदन पचेत्यस्य, अजा गमयतीत्यत्राजा गमयित्यस्य प्रातिपदिकत्व स्यात् । न
चायं विभक्तीतरदेवदत्तेत्यपेक्षाया चैतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरतिङ्पेक्षायार्थबोधक-
त्वेनैतत्संज्ञेत्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् । ईदृशार्थवत्त्वस्य
भवद्विरनङ्गीकरात् । एव मूलतायामित्यस्य प्रातिपदिकत्व दुर्वारम् । भू इत्यस्य
सुप्तिङन्तानिन्नत्वेनोक्तनियमत्रयाविषयत्वात् । एतेन कटप्रभृश्रीणामित्येतदेकवाक्य-
तापन्नेन 'कृत्तद्विनेत्यनेन धातुसुबन्तसमुदायस्योपपत्तिङित्येतदेकवाक्यतापन्नेन
चानेन सुबन्तसुप्तिङभिन्नप्रत्ययान्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वानियमान्न दोष इति
पराम्भम् । देवदत्तस्य पुत्र इत्यादौ दोषानिवारणाच्चेति चेत्सत्यम् । प्रकृति-
प्रत्ययधोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदवाक्ययोश्च लोके ऽर्थबोधजन्यत्वेन नृत्तिकल्पनेपि

स्यपुत्र इत्यादेस्तत्कल्पने मात्राभावेन वृत्त्या ऽर्थवत्त्वाभावादेवादोषात् । कट्टप्रपा-
चककुम्भकारादौ तु समर्थः पदाविधिरिति शास्त्रप्रामाण्यादेव वृत्तिमत्त्वम् । उपपद-
मतिङित्येतदेकवाक्यतापन्नेन कृत्तद्धितेत्यनेन सुबन्तप्रातिपदिकसमुदायस्य प्राति-
पदिकत्वनियमनात् न भूस्तयामित्यत्र दोषः । भेदाविवक्षया भूइत्यस्य प्रातिपदि-
कत्वाग्निर्देशात्सुब्रुत्पात्तिर्नैत्यन्यत् । कट्टप्र इत्येतदेकवाक्यतापन्नेन धातुसुबन्तसमुदा-
यस्य प्रातिपदिकत्वनियमनाच्च । प्रकृतिवदनुकरणमिति घृइत्यस्यापि धातुत्वात् ।
अत्र एव सुब्रुत्पात्तिः । नियमत्रयप्रदर्शनपरं भाष्यं तूपलक्षणम् । नन्वेवमपि पचति
पचति तरामिति द्विर्वचनात्तरापि तिङन्तसमुदायसत्त्वेन नियमव्यावर्त्यापातः । एवं
शिवभागवत इत्यस्यापि नियमव्यावर्त्यापातः । सुबन्तसमुदायसत्त्वादिति चेन्न ।
तिङन्तसुबन्तमात्रवटितसमुदायस्यैव तेन व्यावर्त्तनात् । एतेन प्रत्ययान्तानां समुदा-
यस्य चेतप्रातिपदिकत्वं तर्हि समासस्यैवेत्येक एव नियमोऽस्तु कृतं नियमत्रयेणेत्य-
पास्तम् । प्रत्ययान्तमात्रवटितो परिष्कारासंभवेनोक्तस्थले पाचकिरित्यादौ च
दोषापत्तेः । न च प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नसमुदायविषयक एक एव नियमोऽस्त्विति
वाच्यम् । पचतितरामित्यत्रातिव्याप्तेः । तरामित्यस्याप्रत्ययत्वान् । यदि च
प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नौ यावर्थवन्तावित्युच्यते तदापि पचति आमिति भागद्वय-
मादाय तत्रातिव्याप्तिः । उक्तभागद्वयस्य प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वात् । आमस्ति-
ङन्ताप्रकृतिकत्वात्कथं चित्तत्रातिव्याप्तिवारणे उक्तवर्मद्वयस्य समासमात्रवृत्तित्वा-
संभवः । बहुखट्टक इत्यादिसमासे पूर्वोत्तरभागयोः क्वहुखट्ट इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्य-
यभावापन्नत्वात् । कपः समासान्तावयवत्वेन कान्तस्य समासत्वात् । भागवतशिव-
त्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नत्वादर्थवत्त्वाच्च शिवभागवता इत्यस्य नियम-
व्यावर्त्यत्वापातश्च । नन्वेवमपि राजकुमारीश्रित इत्यत्र युगपद्वृत्तिद्वयपक्षे
प्रातिपदिकत्वानापात्तिः । सुबन्तमात्रसमुदायसत्त्वादिति चेन्न । युगपद्वृत्तिद्वयोत्तरं
राजकुमारीत्यस्य समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन पुनः सुपि पुनर्द्वितीयातत्पुरुषेणादोषात् ।
श्रितेत्यस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाद्दुत्तरपदे चेति निषेधस्य पदान्तविधावेव
प्रवृत्तेः । कोचित्तु नियमस्य परस्परसमानाधिकरणसमाससञ्ज्ञाश्रयाद्यदित्तसुबन्त-
समुदायविषयकत्वान्नोक्तदोष इति । तत्र । राजकुमारीश्रितस्य पुत्र इति वाक्ये
प्रातिपदिकत्वापत्तेः । उक्तद्वयाश्रयवटितत्वसमासत्वानाश्रयवटितत्वोभयाभावनिवेशोपे

राजा कुमारीश्रितस्य सुन्दस्वाक्ये तदापात्तेरिति दिक् । उक्तद्वयाश्रयवादेतत्वेकार्था-
 भावपर्याप्तये विकरणत्वोभयामावनिवेशे न संभवति राजकुमारीश्रितपुत्रे तदभावात् ।
 राजकुमारीश्रितो मूलज्ञेनोपदशमित्यादौ दोषाच्च । अत्र कुमारीश्रितशब्दादेव
 सुबुत्पात्तारत्यापे कश्चित् । ननु शशशृङ्गादिसमासे शशशृङ्गादेरलोकत्वेनानर्थकत्वा-
 त्प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ सपामग्रहण विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थमित्याशङ्क्याह ।
 शशशृङ्गादिपदानामिति । विप्रश्वादिचित्तस्य न बहिष्ठ कदाच न । स्वप्नभ्रमप्र-
 दायेषु सर्वैरेवानुभूयत । इति कोर्मस्मृतेरनादिवासनारूपेणान्तरबन्धितमजनादे-
 कामातिवृत्तिमहकारेण बहिर्विषयप्रदेशे आगम स्वाकारेण विषयभासन च न तु
 बाह्य । कोपि विषयस्य विशेषाकारोस्ति । न च सौत्रान्तिकमनप्रवेश । तेन
 तत्रारोपितमत्ताया अप्यनङ्गीकारादिति भाव । तदुक्त तदस्यास्त्यन्मितिसूत्रे न
 सत्तापदार्थो व्यभिचरतीति भाष्यव्याख्यासरे कैयटे । यदि तु वृष्णादिनायाज्ञ-
 सत्तासमाविष्ट वस्तु वाच्यं स्यात् । ततो वृष्ण इत्यस्मात्सत्तावर्गादस्तीत्यस्य
 गनार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात् । नास्तित्यस्य च सत्ताविरोधोत्प्रयोगाप्रसङ्गः ।
 अङ्कुगे जायत इति च प्रयोगो न स्यात् । सतो जन्मविरोधान् । बौद्धसत्ताया
 ते दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायामिति
 नास्ति जायत इति प्रयोगादिनि । नेत्रशौहिण्यादौ समासे स्वातन्त्र्येण प्रयोगा-
 र्थवत्समुदायत्व न विद्यते तदवयवाना निरर्थकत्वादित्याशङ्कते । अशौहिणी-
 त्यादीति । अन्यत्रदृष्टार्थारोपेणेति । प्रातिपदिकत्वासिद्धये ऽर्थवत्त्वारोपस्यावश्यकतया
 तत एव समासे ऽर्थवत्समुदायत्वं सुपपादमिति भावः । विकारागमेनि पाठ ।
 एवमग्रेपि । तदुच्चार्येति । अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नभवाद्यादेशानामिति ।
 नामेनम च, एनश्च वधः आदिपदाद्विरागविरगत्वेत्यस्य समग्रह । श्रमकमिति ।
 श्रमि प्रत्ययात्वाभावे शकारस्येत्सज्ञा न स्यात् । अकचि तद्भावे सौवेफेत्यादावित्व
 न स्यात् । बहुचित्तु फल चिन्त्यम् । इतिदिगिति । अन्ये तु तृणह इति निर्देशात्प्र-
 त्ययपरत्वाभावेपि प्रत्यय इत्यस्योपस्थिति । बहुचि तु प्रत्ययत्वस्य न फलम् ।
 अन्ययमर्नानामित्यत्रापि प्रत्यय इत्यस्य सङ्गः । नयास्योरिति ज्ञापकान् । एव
 च यत्र गमक तत्र परश्रेत्येतत्तान्नियोगाशिष्टस्य प्रत्यय इत्यस्यासङ्गः । आनुदात्तश्रे-
 त्यनेन तु न सश्रियोगशिष्टत्वम् । विप्रकृतत्वान् । तेन क्विचिन्नादे प्रत्ययमज्ञामिद्धि ।

किंचेत्याद्युक्तमपि दूषणम् देशांशे निराकांक्षत्वेपि परश्रेत्यस्य संभवमात्रेण संबन्ध-
संभवः । विकारागमयोस्तु पक्षम्यन्ताभावेनान्वयासंभवात्परश्रेत्यस्यानुपस्थितिः ।
न च सीयुटा व्यवधानाद्गतोः परत्वासंभवः । यानुदुत्परस्मैपदेऽपि तु सञ्चारम्भसा-
मर्थ्येनागमानिरेककृतव्यवधानाभावंस्यैव परशब्दार्थत्वात् । इतरथा सीयुट इव
यानुदुत्प्रेषे पूर्व प्रवृत्त्या परस्मैपदविपयाभावात्तदसङ्गतिः । किं च स्थानिनः प्रत्य-
यत्वनिर्णयेन परश्रेत्यस्यासंबन्धेपि प्रत्यय इत्यस्य तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तश्रेत्यच्
संबन्धः । किं च परश्रेत्यस्याप्रवृत्तावापि स्थानिवद्भावलब्धप्रत्ययसञ्ज्ञा संनियोगे-
नाद्युदात्तत्वोपपत्तिः । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम् । विकारागमेषु च
परवितानात्प्रत्ययसञ्ज्ञा न भविष्यति प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते । न च विकारागमाः
परे संभवन्तीति । प्रकृत्यर्थाभावविक्षायां । सिद्धावस्थायाविक्षायाम् । ह्यप्रातिप-
दिकात् । तिङन्ताच्चिति । पश्य मृगो धावतीत्याद्यौ । तिङोक्तत्वाच्चेति । ननु
धावतीति तिङा कर्तृगता संख्या ऽभिधीयते न कर्मगतेति चेन्न । यास्काचार्यमते
निर्द्ध्यकर्तृमुख्याविशेष्यकज्ञाब्दबोधस्याप्यङ्गीकारात् । यद्वा तिङन्तात् द्वितीया-
पादमाना किं प्रधानक्रियागतैकत्वमादायाहोस्वित्प्रधानक्रियागतसंख्याया वाधात्त-
द्विशेषणकर्त्रादिगतैकत्वमादाय । आद्ये सङ्ख्याभावादित्युत्तरम् । द्वितीये
तिङोक्तत्वाच्चेति । धावनकर्तुरेव दर्शने कर्मत्वात्कर्तृगतसङ्ख्याया अभिहितत्वे
कर्मगता अपि तस्या अभिहितत्वमिति भावः । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्य-
कृतोक्तम् । तिङेका एकत्वादयं इति तिङन्तान्न स्वादयो भवन्तीति । यद्यपि
पञ्चति भवतीत्यादौ प्रथमाया अप्यापादानसम्भवंः । तथापि प्रातिपदिकेन्यायेक-
चाक्यतयैव स्वादिसूत्रस्य विधायकत्वेन तिङन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन प्राति-
पदिकार्थाभावात् प्रथमा नापादयितुं युक्ता इत्याशयेन द्वितीयादिरित्युक्तम् ।
केचित्तदुपस्थाप्यां कर्मणि द्वितीयेत्वस्य प्रथममुपादानात्तथाक्तिरित्याहुः । तेभ्यः
तिङन्तेभ्यः प्रथमोच्चारितबोध्यादिति । तस्यापत्यमित्यावर्थबोधकशास्त्रेषु प्रथ-
मोपात्तं यत्तस्येत्यादि तद्बोध्यो य उपवादिसम्बन्धस्तद्बोधकं यत् उपगु इम्
इत्यादि तस्मादित्यर्थः । प्राधान्यादिति । इदमयुक्तम् । समर्थादिति सुवन्त-
मेव विशेष्यतया प्रकान्तं नत्वन्त्यत् । ह्यर्थादि विशेष्यतया सम्भावनायामन्यत-
स्य तथात्व निश्चयाय हेतूपन्यासो युक्तः । ननु सर्वज्ञबोध्याद्युदात्त एव

स्वाङ्गशितामदन्तानामिति श्रुणुष्येण ततश्च प्रातिपदिकादित्युक्तावप्युक्तदोषस्तदवस्थ
 इत्यत आह । सर्वशब्दस्येति । कौस्तुभोक्त दूषयितुमुपन्यस्यति । नञ्चति ।
 लुङ्निमित्तप्रत्ययागिति । स न्यायो लुक् इव तदुपनीव्यस्य कार्यस्यापि प्राबल्य-
 बोरक इति भाव । सौवरीणाम् । स्वरविधायकशास्त्रभवानाम् । स्वरशब्दा-
 रात्र भव इत्यणि द्वारादीना चेत्येनागम । आद्यनुदात्तत्वमिद्धिरिति । नन्वेव
 सति सर्वस्य सुपोत्यत्र सुपीति व्यर्थं स्यादिति चेत्सत्यम् । किमस्माभि कर्तु-
 शक्य सर्वशब्दादाचारकृपि तिपि चाद्युदात्तत्वाभावार्यं वा स्यात् प्रातिपदि-
 काधिकारे तु तस्यानुदात्तादिति विशेषेण विशिष्टस्य गभीराया नया घोष
 इत्यादाशिव समर्थादित्यनेनान्वयार्थं तत्प्रकृतिके लक्षणायामनुदात्तादिप्रातिपदि-
 कप्रकृतिकव्यग्रथनादात्रैत्यर्थेन सिद्धे सार्व इत्यत्राननापत्ति । पष्ठया अनुदात्तादि-
 प्रकृतिकत्वात् । पठुत्पत्तिसमये सर्वशब्दस्थान्तोदात्तत्वात् । एव च सर्वस्य सु-
 पीत्यत्र सुपीत्यपि सार्थकम् । उञ्छादिषु पाठ सकृत् । सर्व इत्यत्राप्युत्तरे-
 भयकृत्त्वात् । मानाभावादिति । अनुदात्तदेरित्यस्य पठ्यन्तविशेषणत्वसमवा-
 दिति भाव । नलक्षणेति । इदमयुक्तम् । तथा सति सार्व इत्यत्राननापत्ते ।
 सुपि परे सर्वस्य सुपोत्यस्य प्रवृत्त्या संज्ञेति प्रातिपदिकत्वस्यानुदात्तादित्वाभा-
 यान् । मम तु सुप पूर्वमनुदात्तादित्वेनानुदात्तादिप्रकृतिकव्यग्रथन्तत्वस्य तत्र सत्त्वे-
 नात्र सुलभ । किं च पदोद्देश्यकविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषा गौणमुस्यन्यायश्च
 तद्विधाविधो नोपतिष्ठेयानाम् । अधिकमग्रे वक्ष्याम । प्रातिपदिकग्रहणस्य प्रयोज-
 नान्तरमपि भाष्योक्त किञ्चित्प्रदर्श्यते । द्वयचष्टनिति वाचातरतीत्यत्र प्रसज्येत ।
 षटेन तरतीत्यत्र च न स्यात्समर्थसुबन्तम्याये द्वयचकृत्त्वात् । द्वितीये तदभावान् ।
 नौग्रहण तु नियमार्थं स्यात् । बहुतरोदाहरणेति । सर्वनाम्नस्तृतीया च, भवत्या
 एता कुमूलकूपकुभशाल विले, कुमूलीविलम् । पूर्वसद्व्यसमाना, । पित्रा सद्व्यस्री ।
 तद्व्याप्यप्रमा इति । आद्यपूर्वाविशेषाभिन्ना अपोत्यर्थ । अत एवानुपूर्वाविशेषव्याप्य-
 धर्माणामप्यतिदेशोदश नद्यन्ताना यो बहुव्रीहिरिति । ननु नद्यन्तसर्वावयवको यो
 बहुव्रीहिरित्यर्थं बहुकुमारीक इत्यत्र कवनापत्ति । नद्यन्तावयवक इत्यर्थे कुमारी-
 भाष्या इत्यत्रानिप्रसग इति चेन्न । नगुत्तरपदक इत्यर्थेनादोषात् । अवयवनिपय-
 णेति । मद्रराज्ञोयादिसमामान्यरराजन्शब्दनिपय ण्वेव्यर्थ । तथा च समास-

घटकराजन्शब्दत्वादिकमेव समासान्तविधावनया परिभाषया नातिदिश्यते । बहुव्रीहित्वादिकं त्वतिदिश्यत एवेति भावः । इति चरितार्थमिति । तथा चाप्येक-
 त्वम नेत्वाविकल्पः अत्यन्तस्वार्थिकेषु ङ्याग्रहणासंबन्धेनापः पूर्वमेव कपः प्रवृत्तेः
 किं तु नित्यमेवेत्वम् । न चैवं सति ङ्याग्रहणवैयर्थ्यम् । अत्यन्तस्वार्थिकाना-
 नामन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च ङ्यावृत्त्यां प्रागेवोत्पत्तेः । कुत्सिताद्यर्थकतद्धितानां तु
 कुत्सित इति सूत्रस्थमाप्योक्तरोत्या स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रामिकत्वस्वीकारेण
 न्यायत एव ङ्यावृत्तादुत्पत्तिसिद्धेरिति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्य-
 त्वज्ञापनार्थत्वात् । तेन समासान्तादिविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिः ।
 नन्वत्यन्तस्वार्थिकेषु ङ्यावृत्तिसंबन्धोपे धकालतन्मिविति ज्ञापकेन तद्धितानां
 सुबन्तादेशोत्वस्या लोहिताल्लङ्गवाचनं वेति पुनरसङ्गतमित्यत आह । अत्यन्तस्वार्थि-
 कानामिति । अनन्तर्भावमिति । एतदुत्तरमनन्तस्येति शेषः । तस्य च द्विवचनभाव
 इत्यनेनान्वयः इदं चोक्ताशानामितिन्यायमननुसन्धाय प्रवृत्तम् । एकत्वं छात्वं
 चोन्नतार्थः । तद्युक्तस्य चावोप्सितत्वान्न वृद्धन्तस्य द्वित्वमित्यर्थः । विभक्त्यभावेनेति ।
 अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेरिति भावः । नन्वेतद्भाष्यं सुबन्तात्त-
 द्दितोत्पत्तावप्युपपन्नम् । नित्यत्वाद् वृत्ति अकादेशे च भत्वेन पदत्वाभावात् तद्धि-
 तप्रवृत्तौद्वित्वम् । वोप्सायां स्त्रीवैकत्वयोरनन्तभावान् न तद्धितान्तस्य पदस्य ।
 कैयटस्त्वसंगत एवेत्यरुचराह । पुंयोगादिति सूत्रेणैति । अधिकसापेक्षत्वेनेति ।
 इष्टुर्गतत्वरूपाव श्लेषापेक्षत्वेनेत्यर्थः । न च सुबन्तद्वयसापेक्षसमासापेक्षयैकं सूबन्तापे-
 क्षाणप्रत्ययस्यैवान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन पदद्वयसापेक्षादापि
 विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । उक्तरीत्यैवेति । सामान्यापेक्षत्वेनेत्यर्थः । उक्तदिशा
 पदद्वयापेक्षयोपि समासस्यापेक्षायामन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अन्यत्रविस्तरइति । स्पष्टं
 चेदं सर्वमत्रत्यभाष्यकैयटयोः । तत्र हि ङ्यावृत्तस्य कालितरेत्यादिप्रयोजनमुप-
 न्यस्य तस्य बहुगोमत्केत्यादौ दोषमुद्राव्य स्त्रीप्रत्ययोपि स्वार्थिकः समासान्ता
 अपि स्वार्थिकास्तत्र परत्वात्त्वात्समासान्ता भावेष्यन्तात्युक्तम् । कालिकेत्यादौ
 स्त्रीप्रत्ययात्पूर्वं परत्वादत्यन्तस्वार्थिके कनि प्रत्ययस्थादितोत्वेन सिद्धिः ।
 लोहोनेकति तु लोहिताल्लङ्गवाचनं वेति वचनेन सिध्यतामित्युक्तम् । भाष्ये
 कैयट च ङ्यावृत्तप्रत्याख्यानं समासान्ते परिहारः कालितरेत्यादौ

तु पूर्वोक्तन्यायेनान्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्यये प्रकर्षप्रत्यय इत्युक्तम् । एवघात्यन्तस्वार्थिके कनि इत्वावटितमार्यकेत्याद्यसाध्वेव । तत्रनेति । टाडसीत्यादौ । विभक्तिश्च । ननु त्रीणि त्रीणोत्पन्नमुत्तर्य तिङ् एतन्मानानुवृत्तौ विभक्तिपदेनैककप्रत्ययग्रहणात्प्रथमयोरित्यादौ षण्णा प्रत्ययानां ग्रहणं न स्यात् किन्तु द्वयोरेव तत्र सौरजादित्वाभावेनौजसोरेव ग्रहणं स्यात् इत्याशङ्क्याह । प्रथमयोरिति । बहुवचनापत्तिरिति । द्व्येकेष्विति स्यादिति भावः । यत्तु स्वरितात्साहेतायामिति सूत्रे कैयटव्याख्यावसरे द्व्येकेषामिति स्यादित्यभिनवविवरणे उक्तम् । तद्रभसात् । द्वन्द्वेचेति निषेधेन मुडप्राप्तेः । भर्तृदारयोरिति । बहुवचनान्तम्योत्तरपदत्वे बहुवचनमेव । पूर्वपदत्वे तु द्विवचनामित्यन्ये । एरुदेशविकृन्न्यायेनेति । आनुमानिकस्थान्यादेशभावेनेत्यर्थः । सारूप्याणामेकशेष एकविभक्तौ । तत्रस्योदाहरणमाह । यथाभ्यामिति । भ्याम्येषात्यर्थः । अन्ये तु प्रातिपदिकानामेकशेषे मानृमानो प्रतिषेधो वक्तव्यः माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मानृमातार इति वैरूप्यविषयोदाहरणोपन्यासेन यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मानृमानो प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि सारूपाणि मानृभ्या मानृभ्या चेति । अथ मतमेतत् विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेत्याग्निप्रभाष्येण च भ्याम्येकशेषो भवत्येव । अर्थप्रतिषेधादत्रैकशेषो नेति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । तैरित्यनुप्रयोगेऽद्यथावगतिः सभवात् । सा च तौ च तैरित्येकशेषमभवान् । अर्थविप्रतिषेधेनैकशेष इति वचनाभावाच्च । अत एव प्रातिपदिकानामेकशेष इति पक्षे एकविभक्तौ यानि सारूपाणि तेषामेकशेष इति एवकागनादितो वाङ्मार्थनिष्कर्षां भान्यकृता दर्शितः । अपकर्षस्य भाष्यकृता कुत्राप्यनाश्रयणाच्च । अत एव प्रातिपदिकतद्ध्रमाश्रित्यैकशेषप्रत्योख्यानेन फलभेदः । तत्र हि मानृभ्यामित्यत्र सारूप्यं तत्त्वं सनयति मातारामित्यादौ च नेत्याहुः । तद्विद्वान्तादौ वैरूप्यादिनि । तथा च यानि सारूप्येऽस्त्युक्ती हरिगीशब्दयोरेकशेषो न स्यात् । एवकारानपकर्षेण जननीवाचिपारिच्छेनृवाचिनोरेकशेषापत्तिरित्युभयतः पाशारञ्जुरिति तत्परिहाराय विभक्त्यावित्यावश्यकमिति भावः । अन्ये त्वेवकारो नापठ्यते ऽदर्शनान् । मानृशब्दयोस्तूक्तयोर्भ्याम्येकशेषो भवत्येवेत्युक्तम् । एवं शृङ्खलचन्तकुमारीशब्दम्यौजसोरेकशेषो भवत्येव । ज्ञासितु न । यणपूर्वसवर्णाभ्यां रूपभेदात् । मानृमानो प्रतिषेधो वक्तव्यः

इति वार्तिकं तूपलक्षणम् । एकविभक्ताविति तु सहविवक्षाया उपलक्षणार्थम् । सह-
 विवक्षायामेकविभक्तेरेव दर्शनात् । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम् । एक-
 विभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छन्दयति ब्राह्मणाभ्यां
 कृतं ब्राह्मणाभ्यां देहीति असहविवक्षाविषयप्रत्युदाहरणदानेनैकविभक्तावित्यस्य
 सहविवक्षोपलक्षणत्वं स्पष्टमेव सूचितं विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत इति प्रातिपदिकै-
 कशेषोपपादनप्रकरणस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । नचैवं सति मानृषानरादित्यत्रा-
 प्येकशेषापत्तिः । शिष्यमाणस्य कृतदीर्घत्वे च तेन जननीवोधोधासंभवेनाकृतदीर्घत्वे च
 तेन परिच्छेत्तृवोधोधासंभवेनैकशेषाप्रवृत्तेः । एकशेषशब्दं हि एकस्य नानेकार्थकनो-
 त्पादकं किं तु लोकसिद्धानुवादकम् । न हि लोके दीर्घोपधान्मातृशब्दाज्जननीवोधो
 ह्रस्वोपधाञ्च परिच्छेत्तृवोधो दृष्टः । तदेतदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृतोक्तम् शब्दस्य
 स्वामादिकी वा ऽनकार्यता स्यात् वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वामादिकी
 अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न
 भवितव्यम् । यदि तर्हि एकेनानेकस्याभिधानं भवति छद्मन्यग्रोधौ एकेनोक्तत्वा-
 दपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्नः । इदानीमेवोक्तमेकेनानेकस्याभिधानं भवतीति । सरू-
 पाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं कारणं सरूपाणामेकेनानेक-
 स्याभिधानं भवति न विरूपाणामभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति । एतद्भाष्येण हि
 शिष्यमाणस्य स्वविरूपार्थबोधकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । अत एव ङीवन्त ङीपन्त
 हरिणीशब्दयोस्तद्धिताविवक्षानिमित्तकपुं बहुवाचपेक्षया ऽनेपित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादेक-
 शेषे कृते स्वरभिन्नानामिति ङीवन्तस्य शेषे तस्मात्तस्य समूह इत्यर्थे ऽणि हारित-
 मिति रूपं न भवति । तशब्दयटिनस्य विरूपत्वेन हरिणीशब्दार्थाप्रतिपादकत्वात् ।
 यत्र तु तद्धिते द्वयो रूपं समानं तत्र भवत्येवैकशेषः । यथा हरिण्योरपत्येहारिणे-
 याविति । अत्र भस्याद इति पुं बहुवाचो न । अत्रे इति पयुदामादित्याहुः । तत्र-
 स्योद्गहरणमाह । यथा ऽक्षमज्यन्तामित्यादि । यथा शब्दो ऽत्रोद्गहरणार्थो न
 दृष्टान्तार्थः । अक्षशब्दः शकटाक्षस्य विभीनकाक्षस्य देवनाक्षस्य च वाचक एक-
 शेषेण तु नात्र निर्वाहः । एकवानन्वयेन सहविवक्षया अभावात् । तथा च तद-
 र्थमावश्यकेन नञ्शेषेण निर्वाहे एकशेषारम्भो व्यर्थ इति भावः । एकशेषानिर्वाहं
 स्थलान्तरमाह । एवमक्षो भज्यतामिति । अत्रैकवचान्त्वनेकशेषः शङ्कितुमश-

कथ इति भाव । शब्दतन्मर्थतत्र चेति । अर्थस्य त्रिजातीयत्वे शब्दस्यैकजा-
 तीयत्वे शब्दतन्त्रम् । अर्थस्यैकजातीयत्वे ऽर्थतन्त्रम् । पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वेइति ।
 पर्यायेण प्रवृत्ति परिवृत्तिस्तदसहत्वे इत्यर्थः । एकार्थिकानां शब्दानां पर्यायेणै-
 वार्थबोधनाय प्रवृत्तिर्न युगपद्भिन्नार्थकानामेकानुपूर्वीकाणामप्यक्षादिशब्दानां युगप-
 देवार्थबोधनाय प्रवृत्तिरर्थभेदान् । तथा च विभीतकाक्षपोवकाक्षशब्दस्य देवना-
 क्षवोऽकाक्षशब्देन सह पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे युगपत्प्रयोगार्हत्वे भिन्नार्थत्वे शब्दत-
 न्त्रमित्यर्थः । तन्मत्वे पर्यायपरिवृत्तिसहत्वे एकार्थत्वे इति यावत् । ननु तन्नस्थले
 बोद्धुगवृत्तैव बोधः ; एकशेषस्थले तु नैव तथा च कथं तन्नेण निर्वाह इत्या-
 शङ्क्याह । अन्वयिपदार्थभेदादिनि । आवृत्तैवेति । शब्दावृत्त्या पदार्थोपस्थिन्या
 वृत्त्या चेत्यर्थः । दर्शनेनेति । षटोय षटोयमित्यादौ । अन्यत्राम्भिवक्षायाम् ।
 सारवोसारवोर्मिजइति । सम्भवा भाव सारव दाण्डिनायनेति निषातनात्मायु । आर-
 वेण सहित सारव । साग्वश्चासौ सारवश्चेति कर्मवारय । तथा चोक्तभा-
 प्येण सारवेत्यादिमहाकविप्रयोगेण च सहविवक्षायामेवोक्तनियम इति सिद्धम् ।
 केचिन्तु तित्प्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रान् इन्द्र इत्यनुवर्त्य इन्द्रे प्रसक्ते सत्यकशेष
 इत्याहुः । ननु सम्भवाणामेकशेष एवेति नियमवत्संभवाणां सह विवक्षायामेवैकशेषो
 नासहविवक्षायामित्यापि नियमोद्गीकार्यः । तेन तृतीयान्तचतुर्थ्यन्तयोर्ब्राह्मणाभ्या-
 मित्यनयोर्ब्राह्मणाभ्यां कृत ब्राह्मणाभ्यां देहीति पयक् प्रयोगः । नत्वेकस्य
 भिवृत्तिः । अन्यथा ब्राह्मणाभ्यां कृतन्देहीनि प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्य द्वितीयनिय-
 मस्वीकृत्योक्तप्रयोगापादनेनेष्टापतिमाह । असहविवक्षाविषयेणेति । पयइति ।
 एकः प्रथमान्तमेक द्वितीयान्तम् । नीलोत्पलमार्धिनोति । एक द्विवचनान्त नपुं-
 सक नेत्रे इत्यस्य विशेषणम् । एक इयन्त तनोर्विशेषणम् । अन्यपदार्थावगतय-
 इति । ननु चत्विहोः नुम्वावृत्तये कर्मधारयस्यावश्यकत्वे एकामिदित्त्वद व्यर्थ-
 मिनि चेत्सत्यम् । नन्वर्थं अर्थं प्रति तदपि प्रत्यर्थमिति षट्यटाविनि इन्द्र
 कन्मात्रं भवतीत्याशङ्क्याह । अनेकयटादिपदानामिति । तत्रपरइति । एक-
 शेषे द्विवचनापत्तेः । मह विवक्षाभावेन तदसम्भवाच्चेति भावः । इत्यर्थबोधावि-
 तुमिति । एकग्रहणसामर्थ्यादप्यर्थान्तर्भावेण समासः । संभवाणीत्यस्य विरूपा-
 णि नैत्यर्थः । एवैवकारापकर्षो माम्नु तदपकर्षे तूक्तार्थमम्मादकैकग्रहणं माम्त्विति

भावः । दूषणभाष्ये उक्तमिति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषे तु एतद्दूषणासं-
 गतिरिति भावः । अत्र वदन्ति । सोयमाश्विकः साचेयमाश्विकी तच्चेदमाश्विकं
 तदिदं सर्वमाश्विकं तानीमान्याश्विकानीति अवहुप्रकृतीनां यत्र वृत्तिस्तत्र फलसंनेति
 वार्तिकेन समाहार द्वन्द्वस्य निषिद्धत्वात् अप्रसङ्गात् द्वन्द्वे प्रसक्ते विधीयमान
 एकशेषस्तदा न प्रातः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु प्रसक्ते एकशेषो विधेय इति ।
 बहुवचनप्रसंगे एकशेषो विधीयते बहुवचने प्राप्ते एकवचनार्थमकवाच्चास्यान्यतरस्यामिति
 स्यात् । किंचाननेतरेतरद्वन्द्वयोगे एकशेषाभावो ज्ञाप्यतान्तावतापि तस्य सार्थक्यसंभवात् ।
 तस्माद् घटश्च घटश्चानयोः समाहारे घट इत्येकशेषो भवत्येव । न च नपुंराकत्वप्रसङ्गः ।
 समाहारद्वन्द्व एव तद्विधानात् । एवं च घटघट इत्यादेशेनाभिधानं नाश्रयणीयमित्य-
 परमनुकूलमिति । अत्र भूमः समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषप्रवृत्तौ विभक्त्यतानामेकशेष
 इति पक्षे ऽयं तर्हि दोषः काश्चिद्वचनलोपः । द्विवचनबहुवचनविभिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति
 भाष्यं काश्चिदिति शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्य इति कैचदग्रन्थश्च
 व्याकुप्येत । एकवचनान्तस्यापि साधुत्वे तु तदसङ्गतिः । तेनैकवचनान्तस्यासा-
 धुत्वलाभात् । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव समाहारद्वन्द्वविषये नैकशेषः । अत्र एवै-
 कशेषोदाहरणानि द्विवचनबहुवचनान्तान्पेव भगवता भाष्यकृता प्रदर्शितानि ।
 नत्वेकवचनान्तानि । सूत्रशेषे च भाष्ये केच्यर्थेषु लौकिकाः शब्दान्प्रयुञ्जते ।
 लोके चैकस्मिन्वृक्ष इति प्रयुञ्जते । द्वयोर्वृक्षाविति बहुवु वृक्षा इति । तेन
 गार्ग्योर्हं सः पिता इत्यादिभ्य एकवचनान्तेभ्यः क्रमेण गार्ग्यायगर्हंसीमानृवाधो
 न । गङ्गायां मीनकोपाविति च न । निवृत्तभेदानामिति । भेदेनाप्रतीयमाना-
 नामित्यर्थः । तथा च तिङन्तेभ्यो ऽभेदेनैव शब्दशक्तित्वभावेन प्रतीत्या नाने-
 कशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । ननु मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्ति-
 कप्रयोगः कथं एकशेषस्य दुर्बलत्वादिति चेन्न । एकशेषे साते विश्लिष्टार्थान-
 वगमात्तदभावः । एवं द्वावार्थो विवाहितो जननीवाचिनः परिच्छृष्टवाचिनश्चैकशेष-
 प्रतीषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रारित्युक्ते न नश्यत इति केचदेन
 समाधानात् । एतन्नाहो यद्ये वा मनो रायतामाविति प्रयोगोपपत्तिः सङ्गच्छते ।
 अत्र च नैवशेषमविषमूळमूळेति निर्देशापि गमकः । स्वरमित्तानामिति । भिन्न-
 स्वरणाणामित्यर्थः । ननु स्वरभेदे कथं सारूप्यमिति चेन्न । रूप्यशब्देन वर्णादु-

पूर्वा एव ग्रहणान् । तथा वृज्वत्क्रोष्ठुरिति सूत्रे भाष्यम् । नहि स्वरो रूपवा-
 निर्ति । नत्रिभक्तौ तुस्मा । ननु प्राग्देशीयाविभक्तौ नाय निषेध- प्रवर्तते
 इत्येवोदित्वेन ज्ञाप्यनामत आह । अत एवेति । उक्तज्ञाप्यांश्च विहाय सामा-
 न्यतो ऽनित्यत्वज्ञापनाद्वैत्यर्थ । अन्यत्रेति । न चैतस्तकारे तत्फलम् । अनु-
 धारणेनाप्युपपत्ते । एकवचनम् । नन्वेकवचनग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप-
 तिष्ठते । एकवचनशब्दस्य प्रत्ययमात्रेवोधकत्वाभावात् । स्वमात्रेकवचन इत्यादा-
 धर्षवोधकत्वस्याप्यङ्गाकारात् । सु' सम्बुद्धिरित्युक्तो तूपतिष्ठेत् । न च सम्ज्ञा-
 विधातिनि निषेध । यथा सामाहितशब्दयोगार्थोपपत्तये उक्तानिषेधाप्रवृत्त्या तद-
 न्तानिषिन्धयान्नापि तदन्तनिषित्त्वाया अनिवारणान् । आमन्नसाग्रत्व-
 स्येव सम्भोजनसाग्रत्वस्यापि तदन्त एव सम्भवादित्याशङ्क्याह । सम्बुद्धाविति ।
 इत्येवोदित्वेन । सम्बुद्ध्याः शिष्येत्येत्यस्य तदुपस्थापितस्येति भाव । फलाभावादिति ।
 आक्षेपकोपपत्तिरूपोक्षेपकत्वाभावादित्यर्थ । सम्बुद्ध्युपपत्तिरिति । प्रयोग इति शेष । तथा च
 प्रयोगे तदुपपत्तये प्रयोग एवाक्षेप स्यान्न तु सूत्रे इति भाव । आक्षेपस्याक्षेपकानु-
 पपादकत्वनाक्षेपामन्वयमुक्त्वा ऽऽक्षेपमूलभूतानुपपत्तिरभावेनापि तदसम्भवमाह । किं
 चेति । उक्तस्यार्थस्य यरमात्म विहितस्तदादेरित्यर्थ स्यादत आहति । अन्ये तद्वा-
 क्षेपाभावे प्येहहृत्वात्परा या सम्बुद्धिस्तस्या हलो लोप इत्यथने हेकतरादेत्यादौ
 सम्बुद्धिरेवनिवारणान् । अङ्गक्षेपे व्यर्थ इत्याशङ्क्याह । कुञ्जतीत्याहु । ननु पौर्वा-
 पर्यभावो प्यन्तादिब्रह्मरेवैव साध्यनामत आह । तादृष्याननिदेशादिति । पौर्वापर्या-
 नतिदेशादित्यर्थ । इत्यन्तत्वानतिदेशादिति तु नार्थ । तस्य स्वत सिद्धत्वेना-
 तिदेशानपेक्षत्वात् । अन्याक्षिप्तस्य । अन्योपस्थापितस्य । वस्तुतस्तु यद्येनोपस्थाप्यते
 तस्य तेनैवान्वय इति नियमे मानाभाव । गुणश्रुत्योपस्थापितस्येक इत्यस्याङ्गे-
 नानन्त्याद् व्यभिचारश्च । यदि च तस्याङ्गद्वारा गुणेनान्वयन्तर्हि प्रकृते ऽपि हलद्वारा
 सञ्चयान्वय इति तुल्यम् । एतदर्थमेवेति । - अङ्गादित्यस्य हल्यन्वयसूचनार्थमि-
 त्यर्थ । नन्वेवमापि कतरादित्यत्र लोपो दुर्वार । अदन्तस्य यम्माष्टिहितस्तदादि-
 त्वात् । तकारस्य च सञ्चयव्यवत्वादिनि चेत । प्रत्ययघटकभागाघाततस्यैव
 तदादेर्ग्रहणेनादोषात् । न चैव कुलेत्यत्र लोपानापत्ति । मकारस्य सञ्चयव्यव-
 त्वोपपादनायामित्यस्य परादिब्रह्मरेवैव सञ्चयव्यवस्य वक्तव्यतया कुलेत्यस्य प्रत्य-

यद्यत्कभागवदितत्त्वादिति वाच्यम् । संबुद्धव्यववत्वस्योपलक्षणत्वेन पराद्विबद्धा-
वानाश्रयणेनादोषात् । मकारस्य संबुद्धव्यववत्वं पूर्वमासोदेषेत्याशयात् । नन्वेह-
स्वात्परसंबुद्धेर्लोप इत्यर्थेपि कुलेत्यत्र लोपो भवत्येव एकदेशविस्तृतन्यायेन मस्य
संबुद्धित्वात् । तथा चोक्तव्याख्यातच्छेदो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्याह । मस्येति । संबु-
द्धित्वाभावादिति हेतोर्ह्रस्वान्तङ्गात्परसंबुद्धेरभावादिति श्ववहितसाध्येनान्वयः ।
स्थानिभूताल्लघ्मेत्वेनेति । अल्लघ्निभूतो यः सृजति समुदायस्तद्धर्मत्वाभावेनेत्यर्थः ।
तथा च स्थानिवद्देश इत्यत्र स्थानिपदस्यादेशविधायकशास्त्रयत्कस्थानपद्यन्त-
पदजन्यप्राथमिकोपस्थितिर्विषयपरत्वेपि संबुद्धित्वस्य तद्धर्मत्वाभावादतिदेशो न
स्यादिति शङ्काभिप्रायः । तस्यानल्लघ्नेत्वादिति । तस्य संबुद्धित्वस्यानल्लघ्मे-
त्वादित्यर्थः । यथाश्रुतो पूर्वोत्तरपक्षावसङ्गतावेव । संबुद्धित्वस्य स्थानिभूताल्लघ्मे-
त्वशङ्कायाः समुदायस्यामस्थानित्वोपपादनेनैव निवारणीयतया संबुद्धिसञ्ज्ञायाः
समुदायोद्देश्यकत्वोपपादनस्यासङ्गतत्वात् । इदमशुक्तम् । पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां संबुद्धव्य-
ववत्वस्य विशेषणतया एवावगमान् । तत्र चोत्करीत्यादोषात् । अङ्गाधिकारस्था-
दिति । एतेनाङ्गसञ्ज्ञाकृतम्बहिरङ्गत्वमुक्तम् । न च गुणबहिरङ्गत्वस्य पूर्वपक्षाभि-
प्रेतत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्चेति समाधानग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । सञ्ज्ञाकृतबहि-
रङ्गत्वस्यामिति न्यास परत्वान्नुद्धेत्यादिभाष्येण समानाश्रये त्वपरनिमित्तापेक्षत्वेन
बहिरङ्गत्वस्य चानाश्रयणमिति समाधानग्रन्थाशयात् । सामर्थ्यादिव । एह्रस्वग्रहणसा-
मर्थ्यादिव ! एह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्चेति । ह्रस्वग्रहणं हेच्छमोत्याद्यर्थे सतिपातप-
रिभाषया ह्रस्वस्य संबुद्धिलोपानिमित्तत्वे तद्व्यर्थम् । अम्युच्यतेति । नित्या
नित्ययोर्विप्रातिपेधायोगादिति भावः । अनवकाशत्वसङ्गहाति । ननु तथा सति
गुणे कृते लोपाप्रसङ्ग इति चेन्न । एङन्तत्वनिमित्तकालोपप्रवृत्तेः सुलभत्वात् ।
विषय भेदे उरुसर्गापवादभावो नाति त्रिपथगायां निरूपितं न विस्मय्यम् । इषा
इत्यत्र लोपाप्राप्तेर्विषये गुणस्य चारिताध्याद् गुणस्य नलोपापवादत्वमित्याश-
ङ्क्याह । नपुंसकइति । बाधकावाचितप्राप्तेरभावोपि प्राप्तिमात्रमस्येवेति भावः ।
द्विमात्रवारणायति । न चेवं पूर्वसवर्णद्वयेण सिद्धेरतद्व्यर्थ्यामिति वाच्यम् । गोरी-
इत्यादौ त्रिमात्रप्रवृत्त्यर्थत्वात् । वा छन्दसोत्यनेनैकवाक्यार्थत्वाच्च । तन्मा-
च्छसः । ननु तन्मादिति माम्नु । अक इत्यनुवर्णाकः परस्य नत्वाविधानेन

लिङ् इत्यादावदोषात् । न चादे. परस्येत्यादेर्नकारे हरीन्त्यत्र दीर्घश्रवणाना-
पति । शस सौ न पुसीति न्यासेनादोषात् । अक परस्य शस सस्य न
इत्यर्थ । पूर्वसर्गदीर्घस्य तरुःकौण्डिन्यन्यायेन बाध स्यादिति तु न शक्यम् ।
पूर्वसर्गदीर्घे ऽक परसो ऽसभवेनोक्तन्यायाप्रवृत्तावनवकाशत्वेन त बाधित्वा
नत्वे प्रवृत्ते पश्चात्प्रवृत्ते । ननु तितउनित्यत्रोत्सर्गे कृते नत्वचारतार्थ्याद्दु-
क्तन्यायेन तस्य बाधे पुनरप्रवृत्तिरिति चेत्सन्त्यम् । अक इत्यस्य सकारविपेण-
त्वेनादोषात् । धरू च सामर्थ्यात्प्रत्ययानवयवन्तथा च पूर्वसर्गदीर्घोत्तरमेव
नत्वप्रवृत्तिरिति न कश्चिदोप इत्यभिप्रायेण शक्यते । तस्मादिति । किमिति ।
अदृक्कुप्वास् । तद्वक्तित्वध्वननादिति । वस्तुतस्तु कृत्स्न मूर्ध आर्भोदित्यादौ णत्व-
धारणाय तु नैव व्यवधानेति लुग्न्यासेन सिद्धे ऽदृक्पुत्रहणमतेरेव व्यवय इत्य-
र्थक भाष्येति सूचयन्न भाष्यम् । आक्षरसमाह्वयिकैरिति । वर्णोरित्यर्थ ।
अन्भागे तु न परित्यम् । यस्मात्प्रत्ययविधिः, गुणानां चेति न्यायेन तस्मिन्निति
परिभाषाया अदृक्त्विमाशङ्क्याह । गुणकृतात्मेने । “गुण कृतात्मसंस्कार-
प्रधानमिति । प्रधानन्यापकारे हि तथा भूयसि वर्त्तन, इति न्यायः । वस्तुतो गुणानां
चेति न्यायो नात्र शास्त्रे समाश्रित्ये इत्युक्तं प्राक् । इयडायापात्तिरिति । आ-
दिपदप्राप्तं चिन्त्य यत् पाठकेनोक्तमादिपदायप्येति चेति लोपो ज्ञान इति तच्चु-
च्छम् । तस्मिन्कर्तव्ये इकारस्य स्थानिवत्त्वादभीयादित्यसिद्धत्वाच्च न च न पदान्तेति
निषेध । लोपस्य पदानवयवत्वात् । चिणो लुङ्न्यायेन समानाश्रयत्वाच्च ।
पाम्भसोरेत्येगत्ताहचर्यात् सुप एवाचप्रत्ययस्य ग्रहणे तु स्त्री औ इत्युदाहर्तव्यम् ।
अशब्दादोप्रत्यये रूप परादिपदात्वेन च प्रत्ययत्वम् । एव वारि औ इत्यत्रैको
ऽचोति हुन् स्त्रीशब्दस्येयच्छब्देन समासे ऽचिञ्चिन्तीयद् । न च स्थानिपदाव ।
न पदान्तेति निषेधात् । ननु विधिग्रहणे कृतेपि स्त्रीस्य सुनिरूपिताङ्गत्वमादा-
येयद् पुर्वार इत्यत आह । प्रत्यासत्त्येति । तदादिग्रहणस्य भवामीत्यादिमूलोक्त
प्रयोजनं न युक्तम् । विधानसामर्थ्येन तत्राङ्गस्यैवस्यासबन्धकल्पनया दीर्घोत्सरे ।
हन्ते इत्यन्यभिधाने दृग्मानाभावादित्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य फलमाह । तदादीति ।
वस्तुत्तश्चिकीर्षामित्यादौ चारिन्त्यान्मूलोक्तमपि युक्तम् । ननु सत्सप्रसारण
इत्यत्र सप्रसारणपद लक्षणया स्थानिपरमतो न दोष इत्युच्येराह । किञ्चेति । ननु

न लुप्तता तस्मिन्निति न्यासे लुप्तता लुप्ते प्रत्यये परतो यत्पूर्वस्य कार्यं तदेव निषे-
 प्यत इति नात्र दोष इति चेदोपान्तरं गृह्यते । श्रियावित्यादौ तावदियद्व्याप-
 तिर्दोषः । सप्तहाये व्यपदेशिवद्वावाऽप्रवृत्त्या श्रित्यस्यानङ्गत्वात् । एवं जुहो-
 तीत्यादौ गुणो न स्यात् । गुणस्तु कारोतीत्यादौ चरितार्थः । प्रत्यय इत्युक्तौ तु
 तत्परकस्य मुख्यतदादित्यव्यपदेशभाजो ऽसत्त्वेनासंहायत्वाद् व्यपदेशिवद्भावः सुल-
 भः । अथात्र कथंचिद्व्यपदेशिवद्भावं गन्वसे तदा श्रुत्यमित्यादावियद्व्यापत्तिः ।
 न लुप्तता निषेधस्याक्तविषया ऽप्रवृत्तेः । जुवोरनाकोचिति । तत्र हि अङ्गसञ्ज्ञायां
 न लुप्तता निषेधो न प्रवर्तते । तस्या अङ्गत्वविशिष्टानुद्देश्यकत्वादित्युक्तम् ।
 ननु प्रत्यासत्या भिन्नमित्यकाङ्क्षस्यैव ग्रहणाश्लोकदोष इत्याशङ्क्य समाधत्ते ।
 भिन्नइति । चेनुद्देश्यकवत्स्यैवेति । न संतप्येकवचनस्य । संश्लेषः संबन्धः । यत्रो-
 दित्वनापेक्षेति । इदं बहुपदं बहिरङ्गमिति प्राचीनमतन । किञ्चातिदेशिकेनेति ।
 इदं प्राथमिकसगरिहाग्योपसृष्टं न समाधानान्तरम् । इत्युक्तमस्तीति । परिभाषे-
 न्दुश्लेषेण विरुद्धम् । ननु श्लेषि किमिति शङ्का निर्दला जसादावतिव्याप्तेः
 स्फुटत्वादित्याशङ्क्यात् । उतइति । उत इत्यत्र श्लेषान्युक्तौ तु मिपि लुब्धना-
 पत्तिः । मङ्गलोरित्युक्तौ त्वतो दीर्घ इत्यादावपि तदनुवृत्तौ भवामि रामाभ्यामि-
 न्यादावेदं दीर्घः स्यात्त एवाव इत्यादौ । अप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति । अन्ये तु सु-
 वागधित इयतो ऽनुवर्तमानमुपपदवन्मध्ये यत्त्वान्तस्मद्भवेन तत्प्रभृदस्य
 निवृत्त्यै सुप्रतिनेत्यत्र सुपपदवन्मध्ये यत्त्वान्तरसम्बन्धस्य हलीन्यस्य निवृत्तये अ-
 ग्रहणं स्यादित्यज्ञापकमेत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेत्य । तत्सम्बन्धस्यानुवृत्तौ तु
 रामध्वित्यादौ पत्वं न स्यात् । सुपीत्वस्य तु यत्सम्बन्धत्वेऽपि अङ्गग्रहणसामर्थ्यात्किं-
 बलस्यानुवृत्तिः । किं च सुपां चरिति यादेशे एत्वाभावार्थं अङ्गग्रहणं एत्वे सन्नि-
 पातपरिभाषाया अप्रवृत्तौ हलि संज्ञेऽपिनि निर्देशो नामक इत्याहुः । सुमापत्तोरिति
 वाणीदाहमिति परिभाषया गुणं वाचिन्वेति शेषः । सन्निपातपरिभाषया सुप्रवारेण तु
 त्वेयं गुणापि न स्यादिति भावः । इति तु एभ्य इत्यादौ हलि लोपानापत्तिर्विध्या ।
 यावित्येतिशेषइति । यत्तु पाठकेनोक्तम् । एवं सति पडित्यादौ आन्तरतम्यात्पकार
 एव स्यात्त टकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नमेवान् । तस्माच्चत्वरस्याभिद्वत्वाज्जत्वं
 तत्तत्त्वमित्येव युक्तमिति । तत्र । उरुसर्गापवादभावपरिन्वाये कारणाभावात् ।

पठिचादो तु न दोष । शसिदयो. प्रतिषेधेन चावधौ झल्पदेन चाभिज्ञस्य जन्विधो
 बभ्रुभिज्ञस्य ब्रह्मब्रोजनेन जश्चोत्तरमेत चर्चप्रवृत्ते । समानाश्रये चरितार्थस्य
 सत्रगेदीर्घस्य व्याश्रये गुणेन वैरूपसपादकादेमप्रवृत्तियोग्ये चस्तिार्थस्य चर्चस्य
 सारूप्यसमादकमेमप्रवृत्तियोग्यस्थले चर्चस्यामिद्वत्त्वेन तस्य जश्चैव वाचनाच्च ।
 अगुरापि विशेषे ऽ. यत्सायकपर इति न्यायात् । अन्ये तु ज्ञान्तापडिति निर्दे-
 शेन जश्चपत्यधोरत्यगर्वादाभावा एव नेत्यन्यथा जम्ब दाधित्वा चर्चं वज्ञा
 रस्य तदभावात् जश्चैव डङ्कारस्य श्रयणापत्तो दान्तनिर्देशानुपपत्ति । न च
 पुनर्भावापक्रमाच्चर्चं तान्निद्धिरोत्ते वाच्यम् । जश्चे पुनश्चर्चाभावस्योपक्रमे
 पुनर्भावापक्षे चर्चाभावाश्रयणायोगात् । तथात्वे शिशुगनुरित्यादौ द्वित्वे छेन
 सम्प्रसारणे शिशुवृत्तिति स्यादित्याहुः । व्यर्थन्यादिति । ननु तादेशे चयो
 द्वितीया इत्यन्यनन्तर स अर्द्धमानुरु इति कार्यम् । शरोत्यञ्चवृत्त्या शरादा-
 धाद्द्विमातुके सत्य द्वितीय इत्यर्थ । स चान्तगतम्यात्थ एव । तासत्योरित्यत्र
 सति कर्त्तव्यम् । न च लापवाभाव । तकार वृत्त्वा थकारकरगापंभश
 साक्षात्यकरगाऽपेक्षमाक्रियाचापवत् । थकाराभावे च स्वरि चेति चर्चं न
 तकार . एव सिद्धे तत्रविधानमित्याशयात् । प्राचा मते तस्य बहिरङ्गेनासि-
 द्धत्वात् द्वितीया प्रवृत्तेश्च । पडित्यत्रेति । अनन्तरत्वान्नृनयाप इत्यत्र तदञ्च-
 वृत्तिरचिता । ननु कश्चायक्रमणे इति निर्देशेन दीर्घमात्रे सन्निपातपरिभाषा न
 प्रवर्त्तते । अत एवाने गुणिति सूत्रे भाष्ये मुटिति न्यास आपादित । नामीति
 सूत्रे भाष्ये चाग्नेनामित्युदाहृतम् । न तु वृक्षागामिति । परत्वात्सुपे चेत्यस्य
 न्याय्यत्वात् । श्वात्रलोप इति सूत्रस्य शकाराभावे यपानामिन्यादो नामीति
 दीर्घत्व वाधित्वा परत्वात्रलोप न्यादिति भाष्य- तु सुपे चेति दीर्घपेक्षया
 नलोपस्य निन्यत्वाभिप्रायमिति न तद्विरोध । एव च रामागामित्युदाहरणे
 नामीयस्योपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य समावानान्तरमाह । कृताकृतेति ।।
 नप्रीति सूत्रे भाष्ये ऽग्नीनामित्युदाहरणोपन्यासस्तदन्यथासिद्धत्वाविश्राय । न
 तु वृक्षागामित्यादादुदाहरणत्वाभिप्राय इति भाव । अत्रादिवापमाह इत्येति न
 इदं तु भाष्यमायादयो वा गुणुपनिच्छिपनिभ्य आय सायधानुक् इति
 न्यासाभिप्रायम् । व्युत्पत्तिपक्षे शापकमिति । अन्थ इत्यादो तु न दोष ।

पदद्वयाश्रयत्वे न बहिरङ्गत्वात्तया हुटो ऽसिद्धत्वात् । परं त्विदंमुणादीनामप्यु-
 त्पत्तिपक्ष एवेति त्वसिद्धान्तविरुद्धम् । यच्च कश्चिदाह । हुटोति न्यासे सन्निपा-
 तपरिभाषया नुट् दीर्घनिमित्तं न स्यात् नामीति न्यासे तु हुटो न दीर्घनिमित्तत्व-
 मिति न सन्निपातपरिभाषाविरोध इति तन्न । नामीति न्यासे ऽपि हुटो घटकतया
 दीर्घनिमित्तत्वात् । नुटोति न्यासे ऽपि कष्टायेति निर्देशेन दीर्घयिथौ सन्निपात-
 परिभाषाप्रवृत्त्यभावकल्पनासम्भवाच्च । इण् चेक् चेति इतरेतरद्वन्द्वे द्विषन्नमिति
 भ्रमानिरासायाह । वर्णाग्रहणमिति । ठकारेति । वर्गाद्वितियो न प्रथमः । तस्याल्पप्रा-
 णतया प्रयत्नभेदात् । द्वितीयमिति । उःप्रणामिद्विद्वत्तत्वे ईषद्विवृतसंस्थेव चुय-
 चप् । सर्वादीनिसर्वनामानि । तद्गुणसंविज्ञानइति । तस्यान्यपदार्थस्य ये गुणा-
 विशेषणानि तेषां काव्यन्वयितया संविज्ञानं यत्रेति विग्रहः । संयोगेन समवायेन
 वा यत्र वातपदार्थसंबन्धो अन्यपदार्थस्तत्र प्रयोगात्तद्गुणसंविज्ञानः यथा पीता-
 म्बरमानय लम्बकर्मण्येत्यादौ अन्यत्रत्वतद्गुणमभिविज्ञानः । यथा चित्रगु-
 णान्येत्यादौ क्वचिन्नु संयोगादिना वातपदार्थसंबन्धिनो ऽन्यपदार्थत्वेपि अतद्गुण-
 संविज्ञानः । नागयज्ञोपवीतो भोज्यतां लम्बकर्मो भ्योज्यतामियादौ । उद्भूतावयव-
 भेद इति । उद्भूत आरोपितो ऽवयवस्तत्सहचरिता सद्भूत्या यत्रेति बहुव्रीहिस्त-
 दाह । आरोपितेति । न हि तदन्तविधिम्विनोति । इदमयुक्तम् । इश्च इतरश्चेति
 सर्वनामसंज्ञानिषेधार्थमावश्यकत्वात् । तस्मादन्यर्थसंज्ञाक्षितसंज्ञी सर्वादिभि-
 र्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसङ्ख्यान्यत इति कैयटोक्तमेव युक्तमिति
 केचित् । भाष्यसूचितमिति । अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते शृणुमाणविभक्तेस्तद्व्यती
 न्येतत् सूत्रस्थ भाष्यसूचितमित्यर्थः । सर्वनाम्नोऽवयवदेरिति । न तुसुबन्तत्प
 टेः । तथा सति सर्वकाभ्यामियादौ दोषावतिः । ओकारसंकारेति वार्तिकं तु
 शुभ्रदस्मच्छब्दविषयकम् । अवयवसर्वनाम्नामित्यस्य श्रुतत्वात्तन् देरित्यनेन संबन्धः ।
 प्रातिपादिकादिति चावयवसर्वनामात्मकप्रातिपादिकप्रकृतिकसुबन्तपरम् । पर-
 मत्वान्वयोत्तरं कृत्साद्यन्वयानिवक्षायामिदम् । कृत्साद्यन्वयोत्तरं परमत्वान्वये तु
 नेदमिति भावः । इदमयुक्तम् । सर्वनाम प्रकृतिकसुबन्तादित्यस्यानन्वयात् । परम-
 भवकानित्यत्र भवच्छब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्वेनाकस्मिन्नेः ।
 उत्तरपदे चेति निषेधस्तु पदान्तवियावेव । भवन्मते सुवृत्पत्यनन्तरं प्रातिपादिक-

मेव प्रकृतियया त्रिव्याकचप्रकृतेश्च । परमत्वकृतस्योयुगपदन्वये युगपदेव
समासतद्वितवृत्तिसम्भवाच्च । परमसर्वेति तु कथाच्चिदुदाहरणं शक्यमुपपाद-
यितुम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासेपि समुदायादुत्पन्नसप्तम्या, सर्वनामाप्रकृति-
कत्वात्तदन्ताबलोऽसम्भवात् । घटस्य सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्यन्तस्येपि तस्मात्
त्रलि परमादेस्तद्विनान्तत्वाभावेन प्रातिपादिकत्वानापत्तिः । शिवभागवतादाविव
तेदुपपादनेऽपि तद्विनान्तत्वाभावेन समुदायस्याव्ययत्वानापत्तिः । तदन्तापत्तौ
समुदायाग्निरहितसुषो लुगनापत्तिः । सर्वनाम्नः परा या सप्तमो तदन्तात् त्रलित्यर्थे
तु तच्छब्दात्तपुसत्कारमदशब्द प्रकृतिकसप्तम्यन्त ये इति तत्रस्त्वलापत्तिः ।
परमसर्वे परमविधे इति भाष्योक्त तदन्तविधिप्रयोजनन्तु समोचीनम् । अवयवस्य स-
र्वनामतेः ततो जसो निहितत्वाभावेन शीभावानापत्तेः । इतिचरितार्थमिति । निहित-
विश्लेषभावे समुदायस्य विकल्पेप्यवयवस्य नित्यसर्वनामसञ्ज्ञामादाय नित्य
शीभावानापत्तेः । यद्यप्यत्र सति द्बन्धे चेति निषेधवैयर्थ्यमपि सुवचम् । तथाप्यामि
सर्वनाम्न इत्यादौ विशेषण स्वीकृत्य जस शन्यत्र तदाश्रयणं विवदमानं प्रयेव
मुक्तम् । किं च समुदायगतकृत्साविवक्षाया कप् प्रत्ययार्थं स निषेधः, सार्यकस्त-
स्फुल्ल वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ गुडभाव इति मन्तव्यम् । अत्र यद्वक्तव्यं
तदग्रे वक्ष्यते । वीररूपतत्प्रकृतिकालइति । वस्तुनो बोधमात्रं न प्रकृतिः ।
किंतु पदैकशक्यतयाऽन्वयार्हस्य सर्वस्योपस्थितौ वाक्यार्थबोधे वृत्ते पक्षाद्वाक्यै-
कवाक्यतयाऽन्वयार्हपरिभाषोपस्थितौ तदेकवाक्यतया महावाक्यार्थं बोधः ।
तन्मूलकं अस्मादयमिति शृङ्गप्राहकतयोपप्लूयमानवाक्यार्थबोधो वा लक्ष्ये
प्रकृतिः । अस्या च दशाया कादेरनुबन्धत्वं ज्ञानु सुशकमेव । प्राहुरिति ।
अन्येनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यत्रानुबन्धपदस्य तत्त्वयोग्यपरत्वेऽनकांतिश-
दित्यत्राग्रेतदस्य शिन्वयोग्यपरत्वे न फलं प्रत्युत गौरवम् । किञ्चेत्सञ्ज्ञायोग्यशका-
रवत्त्वज्ञाने सर्वादेश्च ज्ञानं सर्वादेश्च ज्ञाने च प्रत्ययादित्वज्ञानं ततश्च शकारभ्येत्सञ्ज्ञा-
योग्यत्वानामिति चरुकापात्तेः । काशोऽन्तूकरीमा प्रकृतिकालेऽनुबन्धत्वज्ञानं सुलभम् ।
केचित्तु नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यन्यथासारूपपरिभाषापत्रादतयोपसजातनिमित्तो-
त्पत्सर्ग उपजानेप्यमाणनिमित्तेनापवादेन बाध्यते इति 'न धानुलोप' इति सूत्रस्य
'कौस्तुभोक्तन्यायेन तेन तस्य बाधः । प्रकृते तु प्रथमत एवनेकाल्त्वसर्वदिशत्या-

श्वाद्यत्र विधित्तमस्तीत्युक्तन्यायस्याप्रवृत्तविशेष इत्याहुः । अनेकाल्प्रतिश्रुतसर्वस्येति
 सूत्रस्थं श्रित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् । इदमइश् । श्रित्करणादेव सर्वदेशो भविष्यति ।
 इदं ताहं जश्शसोः शिः जसः शीति भाष्यं, लुटःप्रथमस्येति सूत्रस्थं डाविकारस्य
 श्रित्करणं सर्वदेशार्थं डाविकारः शिस्कर्तव्यः किं प्रयोजनं सर्वदेशार्थमिति भाष्यं च
 शिददुत्तन्धपदे श्रित्वात्तुबन्धत्वयोग्यपरमित्युपेत्य कृत्वा चिन्तान्यायेन प्रवृत्तामित्यन्त्य-
 स्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययस्वासत्त्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यादमत्यामित्संज्ञायां लो-
 पो न स्यादसति लोपे ऽनेकाल् यदा ऽनेकाल् तदा सर्वदेशो यदा सर्वदेशान्तदा प्रत्यये
 यदा प्रत्ययत्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोप इति तदुत्तरभाष्येण तथात्वं सूचितमिति न
 ताद्विरोधः । विभक्तियोग्यइति । ननुपंसजीनप्यमाणोनीमत्तन्यायेन सिद्धे विभक्ति-
 त्वयोग्ये लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति चेन्न । न बहुव्रीहाविति सूत्रस्थ भाष्यप्राप्त्येन
 निषेधविषये संज्ञाविषये दोषसंज्ञनिष्यमाणन्यायाप्रवृत्तः । तत्र हि त्वकृत्पितृक इत्या-
 दावलौकिके प्रक्रियावाक्ये प्राप्ताकञ्चारणाय बहुव्रीहिपदं लक्षणया बहुव्रीहिवर्धलौ-
 किकप्रक्रियावाक्यपरमित्युक्तम् । उक्तन्यायेनेव पूर्वं सर्वनामसंज्ञावात्तास्त्रिमित्ताक-
 चश्चाप्रवृत्तिसेदो लक्षणाश्रयणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवाप्रातिपदिकत्वेव प्रकृतित्वादिति ।
 अक्राञ्चिधौ सर्वनामपदं तत्प्रकृतिकमुबन्ते न लाक्षणिकं नेदमदसोरकारककारकत्वा-
 व्यभिचारात् । ननु समस्तार्थमेतत्स्यादिति चेत्सत्यम् । काकचोरविशेषप्रतिपादन-
 परमाव्यादेशोक्तार्थस्वीकारात् । अन्यत्र तु लाक्षणिकमेवेत्युक्तं दृष्ट्याप्रातिपदिका-
 दिति सूत्रे । अक्राञ्चिधौ प्रातिपदिकाधिकारस्य नोपयोगः । तस्य पदम्यन्तत्वात् ।
 तत्र सर्वनामपदेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दध्यतस्यापि ग्रहणाद्भवती शब्देऽपि प्राक्
 अक्राचि भवत हीति रूपम् । न च प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य एवेति नियमेन मध्येक-
 जनुत्पत्तिः । त्वचकेत्यादाविव प्रकृतिप्रत्ययमध्येकच्यवृत्तिसंभवात् । शब्दा-
 दिविधानेनोक्तनियमं न्यानीत्यत्व कल्पनात् । सुबन्तात्परिति । सुबन्तत्वज्ञानाव्यवहितो-
 त्तरकाञ्चप्रवृत्तिक इत्यर्थः । प्रत्यदनन्तरत्वेनव्याख्यानादिति । अस्यात्यन्तस्वार्थका-
 यञ्चिदानार्थमित्यनेनान्वयः । महाविभाषासंबन्धस्यावश्यकत्वेनेति । अस्य लक्ष्या-
 दुरोधादिति शेषः । अनएवेति । सुब्रुत्वत्तेः पूर्वस्यब्रुत्वत्तेरेवेत्यर्थः । ननु सुबु-
 त्पत्यनन्तरमयब्रुत्पत्तावप्युभयवदात्सुब्रुन्तात्त्वोथे ऽचि ततः सप्तम्यान्तदस्त्वत्यु-
 भयवेति रू। सिद्धयति । न हि अवयवार्थकायनन्तस्योभयशब्दस्य सर्वादिषु

पाठ न स्वावकायजन्तस्येव मानमस्तीति चेत् । सुबुत्पत्यनन्तरमयसुत्पत्तौ
 नियामियत्रोभादेत्यस्य सक्त्वेन तस्य तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षणायां मानाभावेन
 सुपि परत उभयशब्दादयश्चि तस्य सप्तमीरूपस्य सुप उभयशब्दप्रकृतिकस्य सर्वनामप्र-
 कृतिकत्वाभावेन ब्रह्मनापत्तिरित्याशयात् । घकालतनेष्विति ज्ञापक तु सार्धकनदि-
 तविषय न चोभयशब्दपाठस्य ब्रह्मशु पत्तिरापि प्रयोजनमास्तिविति वाच्यम् । तथासत्सुभस्य
 सर्वनामत्वे किं प्रयोजनमकथं पाठ क्रियते उभयो किमुच्यते ऽकनयोमिति । न
 पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि । अन्याभावो द्विवचनटाव्वपयत्वादित्यादि भाष्य-
 ग्रन्थसद्वर्तमानप्रयोजनान्तराभावाभिप्रायविरोधात् । आगुदात्त एवेति । नान्तादात्त
 चित्तेनान्तोदात्तस्य प्राप्ततेनोदात्तग्रहणव्यवस्थात् । ननु क इदानोमन्यस्यान्यत्र भवति
 उभयोन्यत्रोभयशब्दोभ्यामन्यत्र भवति इति भाष्यम् । अस्याभयशब्दस्यान्यत्र द्विवचन-
 भिन्ने परत उभय इति रूप भवति । अयत् भवतीति फोडोनेति । तथा चायच् प्रत्य-
 यस्य द्विवचनभिन्ने परत एव विधानेन सुबुत्पत्ते पूर्वमेवायाजति पूर्वग्रन्थासगाति ।
 भाष्यसूचिताकजतिरिक्तसर्वनामकार्याभावविरोधश्च । उभयत्रेत्यादावुभयशब्दात्सप्तमी
 द्विवचनोत्तरमेव ब्रह्मत्पत्या द्विवचने च सति अयजभावेन सर्वनामप्रकृतिक सप्तम्य-
 न्नाभावेन ब्रह्मनापत्या तदर्थ उभयशब्दपाठस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्याह । द्विवचन-
 विषयत्वाभाससमाप्तेनेति । पारेनिष्ठेने प्रयोगे इति शेष । तथा चान्यत्रेत्यस्य
 द्विवचनपरत्वाभावे इति सार्धं किन्तु परिनिष्ठेने प्रयोगे द्विवचनविषयत्वाभासभा-
 यनायामित्येवार्थ इति न पूर्वोक्तदोषद्वयामिति भाव । नन्वेवमप्युभावेत्यत्राप्ययच्
 स्यात् । अयश्च ततो द्विवचनोपि पारेनिष्ठेने प्रयोगे उभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वा-
 भावात् । अयश्च व्यवधानादित्यत आह । उभयशब्दस्येवेति । वस्तुतो ऽयमायको
 ऽर्थो ननु वाच्योऽर्थ अन्यत्रेत्यस्य प्रकृताद्विवचनभिन्ने एव शक्तत्वेन ततो
 द्विवचनपरत्वाभावे इत्यर्थलाभात् । अस्मैत्यस्योभयशब्दस्येत्यर्थे क इदानोमस्या-
 न्यत्र भवति,त्यादि भाष्यग्रन्थस्वरान्वितार्थत्वापत्तेः । भाष्याक्षरार्थस्त्वस्योभयशब्दस्य
 पारेनिष्ठेने प्रयोगे द्विवचनभिन्नपरत्वे उभय इति रूप बोध्यमिति । अत्रैरनेकाव
 इति सूत्रस्थातिकारकरूपेभ्येभ्यश्च इत्यस्येवार्थिकार्य एव तात्पर्यं न वाच्येर्थे । ननु
 यत्र द्विवचनविषयत्वाभावसमाप्तेना तत्रैवायजिति नियमो व्यर्थ । उभावेत्यादौ
 वृत्तेरभावेन वृत्तिरिपे विहितस्यायचो ऽप्रवृत्ते । अकजन्तात्तु नायच् । अनभिधाना-

दित्युक्तमेवेत्याशङ्क्ये तत्फलमाह । उपयोक्तृसङ्घति । नन्वेवं सति वृत्तिविषय इति
 व्यर्थम् । उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वादेवायचो ऽप्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । एतत्फ-
 लिनार्थकथनमेव वृत्तिविषयइति । एवञ्चान्यत्रेत्यस्योभावितापि प्रत्युदाहरणं दातुं
 शक्यम् । तत्परत्वविषयाभावेइति । परिनिष्ठिते प्रयोगे तत्परत्वाभावसंभावना
 यामिदर्थः । यथाश्रुतमूलं तु न युक्तम् । द्विवचनपरत्वाभाव इत्युक्तौ संप्रति
 द्विवचनपरत्वाभावाभावेनोभयत्रेत्यादावयजनापत्तेः । न चान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः
 पूर्वमयजापत्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः । इत्यादौतुजेति । अन्यन्तस्त्वार्यिकायजिति शेषः ।
 निर्देशेनेति । इदमुपलक्षणम् । अत्यन्तस्त्वार्यिकायचोन्तरङ्गत्वे सुवृत्पत्तेः पूर्वमे-
 वोत्पत्तेः स्वीकारेणावयवार्थकायचः पूर्वं स्त्वार्यिकायच्युत्पत्त्यस्य प्रकृतिकमुव-
 न्ताभावेनोभादुदात्त इत्यस्यावयवार्थकायचविधायकस्य निर्विषयत्वापत्तेः । अन-
 भिवानमेववेति । अत्र प्रमाणं तु कप्रत्ययस्य द्विवचनत्वनाश्रित्यामत्तद्प्रत्या-
 ख्यानपरं भाष्यम् । तथा हि । द्विवचनशब्दस्य तत्सञ्ज्ञकपरत्वे रूपप्ययच्
 भवति । द्वित्वविशिष्टार्थवाचकपरत्वे तु सनेति फलेभेदादनभिवानम् । ननुभ-
 शब्दपाठो मास्तु । न च कप्रत्ययापत्तिः । वृत्तिविषये सुवृत्पत्तेः पूर्वमेवायजु-
 त्पत्तिस्वीकारेण कप्रत्ययस्य च सुवृत्पत्यनन्तरमेवोत्पत्त्या पूर्वमयच्ययजन्तस्य
 सर्वादिषु पाठेन ततो ऽकच एव प्रवृत्तेः । न चायजन्तस्य सर्वात्मत्वेप्युभयशब्दस्य
 सर्वात्मत्वात्ततः कप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । सुवृत्पत्तेः पूर्वमेवायजुत्पत्तिस्वी-
 कारेणोभयशब्दस्यामुवन्तत्वेपि न ततः कप्रत्ययप्राप्तिः । प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य
 एवेति नियमेनोभयशब्दायचोर्मध्ये कप्रत्ययासम्भवाच्चेत्याशङ्क्याह । अयचोपीति ।
 कृतो न वाच्य इत्यतः । तत्र हेतुमाह । उपजाव्यत्वेनेति । परिनिष्ठिते प्रयोगे
 द्विवचनपरत्वाभावो हि अयजुपजाव्यः । यदि चायचि कृते ऽकच् स्यात्तदा स्वार्थ-
 कायजन्तस्य द्वित्वाविशिष्टबोधकत्वेन ततो द्विवचनापत्तौ द्विवचनपरत्वाभावमुप-
 सीष्य व्याहन्येतेति कप्रत्ययस्यैव प्राप्तिरित्यर्थः । नन्वपत्रादे ऽयचि जागस्यके
 कथं क इत्याशङ्क्याह । अपवादस्त्वन्यत्रेति । उपजाव्योपजाव्यकवावाद्व्यव-
 त्यर्थः । तथा च द्विवचनपरत्वाभावसम्पादनद्वारा स्वापजाव्यकप्रत्ययविवात-
 काकचो ऽयच् न निमित्तं भवतीति नात्राकच् प्रवर्तत इत्यर्थः । अत-
 एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति । इदमुपलक्षणम् । वृत्त्युत्तरमुपसर्जने कृत्सादियोगा-

मभवान् । तत पूर्वं तद्योगे त्वकजिष्ठ एवेति । अथातावत्परविशिष्टस्योर्येइति ।
 सुवन्तात्कप्रत्ययविधानेप्याभिधानेप्यभिधानस्वाभाव्यात्सुत्रे विभक्तिविशेषस्यानुपा-
 दानाच्च अज्ञानत्वादिविशिष्टप्रतिपदिकार्ये एष कप्रत्यय इति भाष । परेत्व-
 त्यादि । निषेधाश्चबलीयामइति । ननु स्वरतेर्वेदत्वाद्बद्धनो स्ये इति विप्रतिषे-
 धेनेति विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उक्तन्यायेन विकल्पस्य षष्ठवच्चादिनि षेन्न ।
 ऋद्धनो स्ये इत्यस्य निषेधसमकसत्वात् । नचैवमप्याकहारादन्यत्र सञ्ज्ञाया
 बाध्यपाधकभावाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । विजातीययोस्तदभावेपि सजा-
 तीययोस्तदङ्गीकारात् । नित्यविकल्पयोः सञ्ज्ञयोरेकसञ्ज्ञाधिकारबाह्नुतयोरपि
 तदङ्गीकाराद्वा । भावाभावयोर्विरोधेन तयो साक्षाद्विरोधात् । साक्षाद्विरुद्धयो-
 रैकसञ्ज्ञाधिकारबाह्नुतयोर्योर्बाध्यपाधकभाव । साक्षाद्विरुद्धयोस्तुल्ययोः सा
 ऽस्त्येव । यथा तपरस्तत्कालस्याणुदित्सवर्णस्येत्यनयोः । अत एव पूर्वादीनां
 वैकल्पिकीं सर्वनामसञ्ज्ञा नित्यमञ्ज्ञा बाधते । नन्वेव पूर्वं इत्यादौ शीभावोत्तर
 न स्यात् । पूर्वपरेत्यादिना जासि परत सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पविधानेन जस-
 सर्वनाम्नो विहितत्वाभावादित्याशङ्क्याह । पूर्वपरेत्यादित्विति । तथा च
 पूर्वं इत्यादौ जसः पूर्वं प्रवर्तमानां सर्वादीनीत्येताद्विहितां सर्वनामसञ्ज्ञामुपजीव्य
 शीमाप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वसिद्ध बहिरङ्गभिर्येनेनान्तरङ्गोत्तर प्रवर्तमानबहि-
 रङ्गस्यासिद्धत्वेनाभावबोधनाच्च दोष इत्याशङ्क्य समाधत्ते । असिद्धमिति । नन्व-
 तरङ्गप्रवृत्त्युत्तर प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावावीनबहिरङ्गप्रवृत्तेरन्तरङ्गारिभाषया निवारणा-
 भावेपि बहिरङ्गा वैकल्पिकी सर्वनामसञ्ज्ञा ऽसम्भवादेव न प्रवर्तते । न हि
 नित्यमञ्ज्ञोत्तर प्रवर्तमानमपि पूर्वपरेति शास्त्र सर्वनामसञ्ज्ञाया अभाव बोधनितु
 क्षमम् । भावाभावयोर्विरोधात् । विभायकशास्त्रभेदेन सञ्ज्ञाभेदे तु पूर्वपरेत्यादिना
 स्वविहितमञ्ज्ञाया अभावबोधनेपि सर्वादीनीत्येताद्विहिताया अभावबोधनान् ।
 तामाश्रित्य नित्य शीमानो द्वार इत्याशङ्क्याह । तदुत्तरमपीति । शास्त्रभेदेन
 सञ्ज्ञाया भेदाभावेपि जानसञ्ज्ञाया एव पूर्वादिष्विवोभयोरपि अभावबोधन सम्भ-
 धति । लुगादिनेत्र जाननिवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः । ननु प्रथमचरमेत्यादौ
 जमीनि विषयमसमी तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्त्याऽन्तरङ्गं बलीय इत्यस्यात्र
 विषयोस्त्येवेत्याशङ्क्याह । जमीनि । तदुत्तरमेतद्विषयादिति । तथा च प्राणिपदि-

कसञ्चोत्तरमेव शीभावविषयसत्त्वेन तदुत्तरमेव वैकल्पिकी सर्वनामसञ्ज्ञा । नित्यसर्वनाम-
सञ्ज्ञा तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेवेति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । आनुमानि-
कयानयेति । अन्तरङ्गं बलीय इत्यनया ऽसिद्धं बहिरङ्गमित्यनया वैत्यर्थः । नन्यारते
यथोद्देशे नित्यप्राप्तिकयोर्युगपत्प्राप्त्यभावः । तत एव चान्तरङ्गं बलीय इत्यस्या-
प्रवृत्तिश्च तथापि कार्यकालपक्षेस्त्येव तयोर्युगपत्प्राप्तिः । शीभावप्रवृत्तिकाल एव
नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तौरत्याशङ्क्याह । सर्वनामसञ्ज्ञायामिति । उक्तयुक्तचेति । सर्व-
नाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिरित्युक्तयुक्तचेत्यर्थः । यद्यपि कथञ्चिद्युगपत्प्रवृत्तिं
गृहीत्वा अन्तरङ्गं बलीय इति नित्यसञ्ज्ञाप्रवृत्तावापि तदुत्तरबहिरङ्ग इति पूर्वशे-
खरोक्तयुक्त्या स्पृपादा । अन्यथान्तरङ्गं बलवदित्यस्य विषयाभायेपि प्रातिपदि-
कसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञाङ्गीकारात्तन्निवृत्तिर्न स्यात् । तथा प्यन्तर-
ङ्गम् बलवदिति न्यायेन बाधिनस्य पुनरप्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणेदम् । अत
एवेति । उक्त युक्त्या नित्य सञ्ज्ञायाः वैकल्पिकसञ्ज्ञया दाषायोगादेवेत्यर्थः ।
नातिप्रसङ्गइति । न पटुत्वत्तादिभ्य इति निषेधापि बोध्यः । नन्वेवं प्रत्या-
हाराश्रयणे टिद्धेति सूत्रे तयप् ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । तयप्ग्रहणंत्विति ।
अवयुत्यावयवेनैकदेशेन । अद्युत्येति स्यवन्तं वेति । अवयुत्या ऽनुवाद इति
पाठे त्ववयुतेः प्रत्याहारैकदेशत्यानुवाद इति पठोसमासः । ननु स्थानिवदि-
त्यतिदेशमापिताया निरवकाशत्वाच्चेत्युक्तम् । द्वये इत्यादौ सावकाशत्वा-
च्चेत्याशङ्क्याह । अनभिधानमेवेति । वरुतो नेदं युक्तम् । अनभिधाने
प्रमाणाभावात् । धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिष्ठः कृतश्चेति भाष्य प्रयोगाच्च । अन्ये तु
सर्वनामसञ्ज्ञायां कार्यकालपक्ष एव तत्पक्षे च सञ्ज्ञायाः कार्यनिमित्तनिमित्त-
कत्वम् । अत एव पूर्वं परेत्यादि चरितार्थम् । अन्यथा पूर्वं नित्यसर्वनाम
सञ्ज्ञायां तत एव नित्यशीभावात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् । न चारिपन्पक्षे सर्वनाम्नो
विहितत्वाभावेनोभये इत्यादौ शीभावानापत्तिः । विहित विशेषणतायाः श्रयणात् ।
अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य प्रत्यासत्या तत्पर्याप्ताङ्गसञ्ज्ञानामित्तस्य जसः शी-
त्यादिसूत्रेण वाक्यार्थबोधाङ्गीकारेण विहितविशेषणफल सिद्धेः । नान्त-
रङ्गं बलीय इत्यस्यात्र विषय इत्याद्युक्तम् । तदप्रवृत्तावापि नित्यसर्व-
नामसञ्ज्ञायाः पूर्वप्रवृत्तित्वीकारेण तयादेशे उभयप्रतिषेध इति वार्तिक

वैयर्थ्यात् । पूर्वपरेत्यादितु पक्षे तदभावमात्रबोधकमित्याद्यप्ययुक्तम् । प्रथमादिशब्दविषयकाप्राप्तविभाषायामगते । प्रथमादिशब्देसर्वनाम सञ्ज्ञाधिकल्पसामर्थ्येन चास्मदुक्तार्थकल्पनैव ज्यायसी । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्येत्याद्यप्ययुक्तम् । कार्य काल पक्षाश्रयणेनैवोपपत्तौ पूर्वादिषु जाततन्निवृत्ति कल्पनाया अयुक्तत्वात् । सञ्ज्ञाविषये निषेधविषये वा ऽकल्पस्योपसङ्गनिष्यमाणन्यायस्य पूर्वादिपञ्चाश्रयणमप्यगतिक्रमति । उभयशब्दे तु नोपसङ्गनिष्यमाणन्यायावकाशः । द्वितीये इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् । एव जमीत्यस्य विषयसप्तमीत्वमप्यगतिक्रमति । तथा च नित्यविकल्पयोः सञ्ज्ञयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभान्तरत्वाद्विकल्पे प्राप्ते तयादेश इति वार्तिक प्रवृत्तम् । वस्तुतस्तु जसि विकल्प विषयेषु अक्रमाद्युदात्तत्वाय नित्यसन्ना प्रवर्तते एव । शीभावपरं वैकल्पिकीं सञ्ज्ञामाश्रित्य प्रवर्तते न नित्यम् । अन्यथा विकल्पवैयर्थ्यापत्तेः । नित्यविकल्पयोर्विधायकशास्त्रभेदेन भेदाच्च विरोधः । तथा च तयादेश इति वार्तिको स्थितिः । स्थानिवदातिदेशप्रापिताया इत्यप्ययुक्तम् । द्वयशब्दे चारितार्थ्यात् । तदनभिधानस्य निरस्तत्वात् प्रत्यक्षम्येत्याद्यप्ययुक्तम् । पञ्चवेदमित्यादौ पूर्वान्तवद्भावेन लोडुत्तमत्वाद्याश्रित्य प्रवर्तमानस्यैत्वादेरन्तरङ्गपरिभाषाया बाधदर्शनात् । स्योन इत्यादौ स्वममकालप्राप्तिकस्यापि स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य गुणस्यान्तरङ्गपरिभाषाबलेन यथा बाधदर्शनाच्चेत्येकेदेशविकृतन्यायस्य लौकिकत्वे ऽपि स्थानिवदातिदेशस्य प्रत्यक्षत्वादित्याहुः । तद्ध्वनयन्निति । युशब्दार्थमात्रनिवन्धायाः लिङ्गान्तरेष्युदाहरणं सभवात् सिद्धामेवोदाहरणोपन्यासो व्यर्थस्यादिति भावः । एकोन्यार्थे इति कस्य चिदभिप्रेत्युक्तस्य वचनं न तु कोशः । तेनैकादिगिन्यत्रैकशब्दस्य समानार्थः । तेन तद्योगे तुल्यायैरिति तृतीया । एका मातेत्यत्र साधारणार्थः । नन्वत्रानियमो व्यक्तस्यैव युक्तम् । तस्य पूर्वादिशब्दार्थत्वाभावात् । देशवाचिनं सर्वानान्तानापत्तेश्च न हि काशी प्रयागादेव पूर्वा न आम्रान्तरादित्यत्रयेर्नियमोस्तीत्याहङ्गस्याह । नियमेनाविज्ञापेक्षइति । उत्तरेइति । नियमेनोपेक्षमाणो ऽपि पूर्वपक्षे नावपिरिति भावः । केचित्त्ववधित्वमेतद्व्यावर्त्यं दुर्वचम् । भिन्नभावस्तु पूर्वादिभ्य इति विकल्पात्पक्षे तु सह इत्येत एव तन्माहृतिगा गायका इत्येव प्रत्युदाहरणमित्याहुः । ननु कुरूपतरशब्दस्यै केवल-

रूढत्वे व्यवस्थाभावादेव संज्ञाया अभावादसंज्ञायामिति व्यर्थमित्याशङ्क्य योतकृति-
 माश्लेष्य समाधत्ते । सुमेर्वधिकेति । तात्कालिकेति पाठः । तत्तद्वधिकेति ।
 यन्निरूपितदेशस्य पूर्वत्वादि तद्वधिकेत्यर्थः । अपरशब्दो रूढो न नञ्समासः ।
 परापरशब्दयोः समानार्थत्वात् । अन्तरमवकाशावधीति । अवकाशो यथान्तरं
 देहि, । अवधौ मासान्तरे देयं, परिधाने ऽन्तरे शाटकः, अन्तर्द्वौ घनान्तरितः सूर्यः, ।
 भेदे उदरमन्तरं कुरुते, । यदन्तरः सिंह शृगालयोर्द्वयोः, । तादर्थ्यं तद्वान्तरे ऋणं
 गृहीतम्, । छिद्रे ऽन्तरं पश्यति, । आस्मिन्नेऽन्तरे जनाः, । विनार्थे उदाहरणं मृग्यम् ।
 वाहिरर्थे अन्तरे चाण्डालगृहाः, । अवसरे ऽन्तरतः सेवकः, । मध्ये ऽनयोरन्तरे
 शैलः, । अन्तरात्मनि अन्योन्तरआत्मा ऽऽनन्दमयः, । चकारात्सदृशार्थो ऽपि ।
 यथा स्थानेन्तरतमः । विनात्रहिः शब्दयोरव्ययत्वे ऽपि चार्थयोगमाश्रित्य द्वन्द्वः ।
 नत्वक्रजाद्युदात्तत्वादाविति । अक्रजाद्युदात्तत्वे तु नित्यं स्तः । तयोः कर्तव्ययोः
 सतोः सर्वादीनीति नित्यं सज्ञासत्त्वात् । सा तु शीभावोपयोगिनी । शीभावे
 विकल्पविधानसामर्थ्यात् । वर्णाश्रमेतरे इत्यादौ तु नैते । द्वन्द्वे चेति नित्य
 संज्ञा निषेधात् । विकल्पस्य च शीभावमात्र फलकत्वात् । एवं प्रथमे इत्यादावपि
 न ते । बोधकत्वरूपेति । लोके इति शेषः । वस्तुतस्त्वेकार्थाभावकल्पनातः
 पूर्वमेवाकचः प्राप्तिर्वोध्या । अन्तरज्ञानपीति न्यायस्तु संज्ञातिरिक्तान्तरङ्गशब्दकत्व
 विषयः । अर्थातिरिक्तनिमित्तविनाशकविषयो वा । ननु स च समासे ऽपि
 श्रूयेतेत्यस्यानिभयकानित्येव दृष्टान्ततया प्रदर्शनीयः । अतिक्रान्त इत्यादिकं
 तु न प्रदर्शनीयम् । प्रकृतसंगेतिरित्याशङ्क्याह । अतिक्रान्त इत्यादीति । तथा
 चातिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्य इवालौकिके प्रक्रियावाक्यं
 प्रवर्तमानो ऽकच् यथातिभवकानिति समासे श्रूयते तथा त्वकं पितेति लौकिक
 विग्रह वाक्य इवालौकिके वाक्ये प्रवर्तमानो ऽकच् त्वत्कपितृक इति समासे ऽपि
 श्रूयेते ति मूलार्थ इति भावः । प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । एतच्चोति । भाष्यकृत्कारिष्यमाण
 सूत्रप्रत्याख्यानस्य सूत्रकृदपिपत्त्वमित्यर्थः । भाष्येऽनितमिति । एवं हि तत्र
 भाष्यम् । कायमकारः श्रूयते न क्वचित् श्रूयते लोपोऽस्य भवति । यदि न क्वचित् श्रू-
 यते किमर्थमिदमुच्यते न लोप एवोच्यते । नैवं शङ्क्यं लोपे सति गुणः प्रवर्तते ।
 अत्वे च न सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति । ननु च लोपे ऽपि न

धात्विति निषेधो भविष्यति । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेध । न चैष आर्धधातुक-
निमित्तो लोप । अपि च प्रत्याख्यायते - सत्वमपि स योग । तस्मिन्प्रत्याख्याते
गुण स्यादेवेति । एव च प्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयकल्पन वृत्तिकाराणा-
मनुचितमिति सूचितं तदाह । एव चेति -। कैयटे स्पष्टमिति । नन्वेव सूत्रमते
ऽतिसर्वायेत्यादौ स्मै प्रसंगः । बहुव्रीहिप्रहणस्योपसर्जनोपलक्षणत्वात् ; सहाया तु
व्यवस्थायामसहायामिति पृथक्कृत्य निषेधो बोध्यः । अन्तर्गणकार्यमप्यनुपसर्जन-
द्वित्वस्याकारात्कारावतुपर्जनस्य द्रष्टव्यावित्यर्थेन परिहर्तव्यम् । सत्वमप्यर्थाधिका-
राश्रयणेन परिहर्तव्यम् । अन्ये तु प्रियविश्वायोपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतीत्सद्धमिति
न बहुव्रीह्याविति सूत्रस्थ भाष्येण न कोपधाया इत्ययं योगः पुत्रज्ञावमात्रस्य विषये
तत्र उत्तरमाद्यस्य योगस्य विषय इति न कोपधाया इति सूत्रस्थभाष्येण "सूत्रेष्वेव
हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च यार्त्तिके, इत्यभियुक्तोक्त्या ; च सतोपसर्जनप्रतिषेधोपि
सूत्रकृत्समत एव । अत एव बहुव्रीहिपदस्य तदर्थालौकिकवाक्यपरत्व लक्षणया
स्वीकृत्य तस्कापिनूक इत्यादावकजभाव फलमित्युक्तं भाष्ये । तथा चात्र सूत्र-
कृत्समते विद्वेद एव । उत्तरमुनिस्मृतिश्च प्रबलेत्येव तत्त्वम् । विभाषा
दिगिति सूत्रस्थ भाष्य त्वेकदेश्युक्तिरित्याहुः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश-
योरेव न त्वन्येषामपीन्यत आह । प्रसिद्धस्वीयेति । तथा च स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमा-
नाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाचकत्वं सर्वार्थवाचकत्वम् । मानाभावइति । तेन
सदादीनीत्येकशेषोपि सतोपसर्जनयोर्न । सदादीनि चेति वृद्धसजापि न । नाम-
पदस्वारस्येनेति । घटपदं घटत्वस्य नामेत्यप्रयोगादिनि भावः । पूर्वादिप्रहायेनि ।
ननु दिग्वाचकपूर्वादीनां न स्वप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणकृत्स्नधर्माश्रयवाच-
कत्वमिति चेन्न । सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुस्तरतः स्थितः इति प्रमाणानुरोधेन तत्तद्व-
र्षवासिना सूर्योदयाधिकरणत्वेन परिदृश्यमानभागविशेषाणामेव तत्तद्देशवासिनः प्र-
निपूर्णादिक्त्वाङ्गीकारेण सर्वार्थवाचकत्वोपपत्तेः । ननु द्वयोस्त्रिषु वा सकेतितसर्वा-
दीनां सर्वनामसत्ता दुर्बारा सर्वार्थवाचकत्वादित्याशङ्क्याह । सत्ताव्यावर्त्तये इति ।
अभिव्यक्त्येतिन्यायमूलकेति । नन्वस्य न्यायस्य यत्तदिति चेतसत्यम् । अभिव्यक्त्येति
न्यायस्य पदकार्यविषयकत्वमन्यत्रोक्तं तु हेयमेव । तथा चायं न्यायः प्राणिपदिक-
कार्यविषयोपि । अत एव सजात्रिज्ञान्दे प्रयादेश्चाभावः । गुप्पदस्मद्वा ह्यमोशित्यादौ

आत्वाद्यभावश्च । अयं निर्देशः प्रातिपदिककार्येत्येतत्प्रवृत्तोल्लिङ्गम् । सर्वनामपदवत्त्वा-
 श एवेति । इतरांस्तु योगार्थानुगुणानामेव संज्ञित्वसूचनायेति भावः । अन्यथा महा
 सञ्ज्ञाकरणाद्युपयोगात् । एकपदोपस्थाप्ययोरिति । यत्तु परेषां कृतीष्टसाधन-
 त्वयोर्लिङ्गुपस्थाप्ययोः परस्परान्वयस्य दृष्टत्वाद्धातोः प्रथक् फलव्यापारौ शक्यौ
 ज्ञेयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः । ॥ प्रथगुपस्थितयोस्तथान्वयस्यौत्सर्-
 गिकत्वादिति मञ्जूपायां फलव्यापारयोः प्रथक् शक्तिवादेस्य स्वयमपि दृष्टितत्वा-
 च्छिन्यमेतदिति पाठकेनोक्तम् तन्न । कृतीष्टसाधनत्वयोर्लिङ्गत्वाख्यातत्वाद्विश-
 क्तावच्छेदकभेदेन शान्दबोधविषययोस्तथान्वयाद्धीकारेपीतरत्र तथान्वये मा-
 नाभावात् । मञ्जूपाग्रन्थस्तु प्रथगुपस्थितयोस्तथान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादेकपदोपस्था-
 प्ययोरन्वयाद्धीकारे एवमन्वयः स्वादित्येवं परः । अत एव वपदकृत्तुः प्रथम-
 भक्ष इत्यादौ भक्षप्राथम्ययोर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः । यद्यप्येवकारार्थयोरन्य-
 योगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयोस्ति । तथा ऽपि नोद्देश्यविधेयभावे न सः ।
 अगतिक्रगतिश्चेति न दोषः । निपातातिरिक्तनामपदोपस्थाप्ययोस्तथान्वयाद्धीका-
 राद्धा । अन्यतरवियोगेनेति । यत्तु “अरिमेदः पलाशश्च वाडुः कल्पद्रुमश्च ते, इति
 पदश्लेषो दाहरणे ऽरीणामेदः पलं चाश्वातीत्यरिमेदः पलाशसोवाहुररिमेदसञ्ज्ञकः
 पलाशसञ्ज्ञकश्च कल्पद्रुमः इत्यर्थके परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयनरवियोगेनान्य-
 ज्ञान्वयस्य दृष्टत्वादिद्विचिन्त्यमत एव द्रष्टव्यं, श्रुतिकट्टुच्युतसंस्कृतीति पददोष-
 विशेषलक्षणं सूत्रे । ननु श्रुतिकट्टुप्रथमतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभा-
 वाच्छक्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वानिर्वाह इत्याशङ्क्य रुदियोगाभ्यामुभया-
 र्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरपि प्रत्ययः । यथा घ्राणरसनक्षुस्त्वक् श्रोत्राणि
 इन्द्रियाणि भूतम्य इति गौतमीयेन्द्रियलक्षणसूत्रे इति काव्यप्रदीपकता व्याख्या-
 तमिति पाठकेनोक्तम् तन्न । अरिमेदपलाशशब्दौ हि योगरूढौ मण्डपादिशब्द-
 वत् । न तु योगरूढौ रूढौ वृक्षयोर्मदः पलानाशितृत्वात् । स सर्वनामशब्दस्तु योग-
 रूढः । योगरूढस्यले च शंखरोक्तो नियम इति नोक्तश्लेषोदाहरणविरोधः ।
 काव्यप्रदीपकद्रुक्तिस्तूकनियमविरोधेन प्रौढिवादरूप इति दिक् । ननु सर्वना-
 मपदस्य योगरूढत्वेन तदनुगुणानामेव सञ्चित्वकल्पनात् । नतूपसर्जनादीनां
 सर्वादीनां गणाद्द्विभावस्तथाचातिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सञ्ज्ञा दुर्चारा ।

तस्य' प्राधान्येन स्वीयप्रकृतिनिमित्तवत्सर्वोपस्थापकत्वादित्याशङ्क्याह-- । तद-
 न्तस्थेइति । अवयवद्वारेणि । व्याख्यानादन्तावयवद्वारोक्तसर्वार्थपाचकानामेव
 सञ्चित्वकल्पनायामुपसर्जनस्य सर्वादिवाङ्मिर्भाव अर्थादापत्तित् । योगार्थानुगु-
 णत्वेन तस्यतत्त्वे मानाभावादिति भावः । येन विधिरिति सूत्रे कैयदे नोक्त
 पक्ष दूषयति । एतेनेति । आक्षेपश्चिन्नैवोक्तरीत्या निर्वाहसम्भवेनेत्यर्थः । इतो
 लघुरिति । वस्तुतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायाद्यमुसन्धानादाद्यप्येतत्पक्षसम एव ।
 इतरविशेषणत्वेनार्योपस्थापकत्वमिति । तेषां घन इत्यादौ तु तच्छब्दस्येतरविशे-
 षणतया स्वार्थबोधकत्वे ऽपि न तयोपस्थितिजनकत्वं उपस्थिते शक्तिग्रहासमान-
 विषयत्वान् । नन्वेव परस्मैपद परस्मैभाषा इत्यादौ स्मै भावो न स्यादिति चेन्न ।
 अन्तरङ्गत्वेन स्मायादिषु कृतेष्वेव समाससंज्ञाप्रवृत्तेः । समासस्य निप्रयोजक-
 र्त्वाभाषेनान्तरङ्गानपीति न्यायाविषयत्वान् । राजकुमारीपुत्र इत्यादौ ह्रस्वधार-
 णप्रकारेण निर्वाहसम्भवाच्च । अत्र संज्ञोपसर्जनीभूता इति वार्त्तिकारम्भादन्व-
 र्थसंज्ञाश्रयणमेव श्रेय संज्ञोपसर्जनीभूतप्रथमचरमादीनां संज्ञाव्यावर्त्तय इति
 बोध्यम् । नावयवानामिति । केचित्तु मासपूर्वाद्येत्यादौ स्मायादिवारणाय विहि-
 तविशेषणाश्रयणे गौरवात्सप्तमीनिर्देशेऽगानुरोधाच्च तृतीयासमासे विद्यमानसर्वादीनां
 निषेधः स च पूर्वोक्तरीत्या पाठाद्विर्भावद्वारेणेति सर्वान्यन्तत्यप्रयुक्तसर्वनामस-
 ङ्गासमुदाये न प्रवर्त्तते । स्पष्ट चेद विभाषा दिगिति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः ।
 अत एव भाष्ये ऽत्र सूत्रे समास इति वर्त्तमाने पुनस्तदुपादानं योगविभागेन
 वाक्ये निषेधार्थमित्युक्तम् । प्रथमार्थकसप्तमीनिर्देशे तु तदनुपपत्तिरित्याहुः । अव-
 यवस्यानिषेधेफलाभावइति । केचित्तु विहितविशेषणानाश्रयणे एव सति समव-
 तीति वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडभावस्तत्फलमित्याहुः । अन्यथातवेति । अवयव-
 निषेधवादिनस्तवेत्यर्थः । अतएवेति । उक्तरीत्या ऽवयवेष्वेभ्य एतच्छब्दं तदनुत्पत्तरे-
 ष्वेत्यर्थः । अन्यथा समुदायस्य शीभावे कर्त्तव्ये एव विकल्पोप्यवयवस्य नित्यस-
 र्वनामसंज्ञामाश्रित्याकचो दुर्वारतया तदसङ्गतिः । मम त्ववयवस्य सर्वनामत्वेपि
 तदर्थमात्रे कुत्सान्नयाकृजभावः । समुदायकुत्सात्सांमादाय तु नाकच् समुदायस्या-
 सर्वनामत्वादिनि भावः । नन्ववयवकुत्साविवक्षाया उक्तरीत्या ऽभावे ऽकच
 प्राप्तिरेव नेति शीभावः प्रतीतिविभाषा ऽकञ्चिन्न भवति इति भाष्ये पुनरसङ्गतमेवेत्यत

आह । समुदायति । यद्वा त एवेत्यस्थानयवमाप्रस्य निषेधाभावादेवेत्यर्थः ।
 तथात्वे हि सर्वार्थकसर्वार्थान्तत्वेन समुदायस्य नित्यसर्वनामसञ्ज्ञायामकञ्च्यादे-
 वेति भाष्यासङ्गतिः । अकञ्चिनभवतीति । ननु कृताकचा समासेनानेन विकल्पः ।
 अज्ञाताद्यर्थकत्वेनासर्वार्थकत्वात् । पूर्वं द्वन्द्वे जसि सर्वनामसञ्ज्ञा विकल्पे पश्चा-
 दवयवकृतसामादायाकचि शीभावविकल्पघटितं रूपमित्यवयवकृतसाद्यर्थकाकजमिप्रा-
 यकस्त्वमप्यकञ्चि न भवतीति भाष्यस्य संभवतीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । गाना-
 माप्राञ्चेति । अन्ये तु दाण्डिनयनसूत्रे स्वरसर्वनामैकश्रुत्या द्वयैरैश्वकसञ्चदयो-
 रिवोदात्तानुदात्तयोस्त्वञ्चदयोः सकृत्पाठितेन ग्रहणे सिद्धे च त्वेत्युभयपाठः एकस्य
 तान्तत्वे मानमित्याहुः । जरायाजरसन्यतरस्याम् । अक्तपारिमाणस्येति । परिच्छिन्न-
 परिमाणस्येत्यर्थः । स्थानिबुद्धचैवेति । नचैवं लावस्थायामप्यापिचदित्यादौ आगमि-
 बुद्ध्या साद्रुकस्य पिबादेशापत्तिरिति वाच्यम् । उक्तयुक्त्या निर्दिश्यमानत्वाप्राप्ता-
 वापि पादः पदिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सागमस्य निर्दिश्यमानत्वानङ्गीकारात् । अन्ये
 तु निर्दिश्यमानत्वं स्वबोध्याघटितत्वे सति स्वबोधयत्वम् । तच्च सागमके तदन्ते च न ।
 आदेशे त्वस्त्येवेति तत्र निर्दिश्यमानपारिभाषया ऽऽदेशवारणम् । यद्वा स्वरूपमित्येत-
 ङ्गिन्नशक्तिग्राहकशास्त्राननुसंधानकालीनस्थानपष्ठयन्तपदनन्योपस्थितिविषयत्वरूपनि-
 र्दिश्यमानत्वमादेशेऽपि । यदागमन्यायोपि शक्तिग्राहक एव । अस्य च्वावित्यादौ
 जातिपक्षे ऽथवा यतः पष्ठशुच्चारिता तस्वतस्त्वानिकत्वान्यतरत्वम् तिसृणामित्यत्र
 तिस्रादेशे कृते त्रयादेशाशङ्कापरिभाष्यप्रामाण्यादित्याहुः । वैचित्रयोयेति । न च
 पदत्वभत्वयोर्द्वयोरननुसंधानेऽपि नापि निर्जरसेत्यादिसिद्धेरतस्तयोरलेखः । अन्ये
 तु दङ्ग्यां मान्म्यामित्येतदर्थं स्वादिष्वित्यस्यावश्यपाठघतया दत्त इत्यादौ जश्त्व-
 शङ्काया यच्च भमित्यपि पाठधमिति विशेष इति वाच्यम् । तथा सति शिवोर्च्य
 इत्युदाहरणे प्रथमयोः पूर्वसवर्णे नादिचीत्यनयोरनुपन्यसनीयत्वापत्तेः । तदभावपक्षे
 तस्याप्राप्तेरिति । अभावपक्षोपक्रमे पुनर्भावपक्षस्वीकारायोगादिति भावः ।
 तस्याप्राप्तेत्यस्य । जरसादेशस्याप्राप्तेरित्यर्थः । पाठकस्तु तस्याप्राप्तेति पाठं
 स्वीकृत्य संनिपातपरिभाषाया अप्राप्त्येत्यर्थाह । ध्वनितंचेदमिति । नपुंसकाद्विती-
 यैकवचने जरसभाव इत्येतदर्थमित्यर्थः । भवितव्यमिति । उक्तमिति शेषः प्रश्लेष
 भावश्यक इत्युत्तरमित्याहुः । परत्वेत्यपपाठः । विभक्त्यादेशानामिति । पूर्वोक्तो-

पल्लवविभक्तिसवन्धिकार्यमात्रस्येत्याह । विभक्तिसम्बन्धीति । इत्याहुरिति । अन्ये तु नुम्जरसाविति वार्तिके नुम्पद लक्षणया नुम्शभावोभयपरम् । यद्वा नित्यत्वा-
 स्पूर्व शीभाव. जरसादेशस्तु न नित्य । शीभावे ऋने नुमि तदमाप्तेरिति शङ्का-
 परिहाराय शीभावोत्तरमापि विप्रतिषेधेन जरस प्राप्तिरिति भाष्यल्लतोक्तम् । न
 तु शीभावोत्तरमेव जरसित्याशयेन । अथ विप्रतिषेधोपन्यास जरसो नुमा समबल-
 तामभ्युपेत्य । वन्तुतो जरसादेश सर्वविधिभ्यो बलवान् जरसो ऽवकाशो जरसा
 जरसेइति जराया इति सूत्रमभाष्यप्रायाष्यात् । अन्यथा जरस इत्यत्र जरसादेशात्पर-
 त्वाद्याहाप इति यादिति तदसङ्गति । एव च विभक्तिसवन्धिकार्यमात्र पूर्वविप्रतिषे-
 धेनेत्यस्य क्वगणकश । जरसादेशस्य सर्त. प्रबलत्वान् । एतेन एव स्त्रियां
 जरसादेशे ऋने इत्यारभ्य तथा परत्वादित्यन्तो ग्रन्थो निरस्तो वेदितव्य । तथा
 च पुंसि निर्जरेण निर्जरसेत्यादिरूप स्त्रिया जरायै जरस इत्यादि भवति । नचैव
 टाडङ्गीति सूत्रस्थकैपटासगतोरिति वाच्यम् । वैकल्पिकत्वेन प्रथम जरसादेशभावे
 इनादेशे ऋने पश्चात्प्राप्तस्य जरस सन्निपातपरिभाषया बाणमित्याशयात् । न
 चाऽभावोपक्रमे पश्चान्न भावपक्षादरणम् । अन्यथा शिश्विद्यतुरित्यादौ द्वित्योत्तर
 विभाषा श्शेरीति सप्रमाणापत्तिरिति वाच्यम् । अकारनिमित्तकस्य जरसो ऽभावो-
 पक्रमेपि इकारनिमित्तकस्याभावानुपक्रमान् । शिश्विद्यतुरित्यादौ तु शिष्टुड्यैव
 पश्चात्प्रवृत्तेर्निशेष । नपुमकद्वितीयैरुवचने तु जरसादेशो भवत्येव । अथेह तु
 कम्माद्य भवति अनिजरस पश्यति भष्यात् । अम्लुग्म्यां जरसा परत्वाच्च ।
 न च लुक सर्वविधिभ्य प्राचल्य वाहेरङ्गलुक एव तथात्वात् । स्वप्तेरिति
 सूत्रमथ त्यदादिभ्यश्चाति वक्तव्यमिति धार्तिकं मान तेन भषतादित्यत्र लुक बाधित्या
 तानह् । अतिजरमनिर्जरेरिति भवितव्यमित्याश्रमभाष्य तु प्रथमैकपचनविषयम् ।
 ध्वनिन चेद जराया इति सूत्रे भाष्ये यथा हि । अथेह लुक्स्मान्न भवति अति-
 जरस पश्यति पूर्वपक्षिणा शक्ति तत् पूर्वपक्षिणा ऽस्त्यत्र विशेषः । नाञ्छते
 ऽम्भावे जरसादेश. प्राप्नोति कि कारणमचीत्युच्यते । न चाय परिहार द्वितीयै-
 कवचनेत्यवशिष्ट इति वाच्यम् । अनरणोवात् । कि कारणमचीत्युच्यत इत्यन्त एव
 विशेषप्रतिपादनपरो नात्र स । तस्य चायमाशय । अतोमित्यम्प्रवृत्ति विना
 न जरसभाव' मोहलादित्वात् । अम्भावे तु न लुक । अमा बाधितत्वात् । अमा

वाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तौ ज्ञानमित्यत्रापि तदापत्तिरिति । न च जरसादेशार्थं
 सोरम्विधाने ऽकारादेशविधानेनैव सिद्धावम्विधानवैयर्थ्यात् । ततो द्वितीयैक-
 वचने लुक् समाधत्ते सिद्धान्तो । यदा च जरस् भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति ।
 सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तमिति । यदात्रेत्यास्याम् लुक् च वाधित्वा परत्वा-
 दिति शेषः । ततः पुनः पूर्वपक्षी प्रथमैकवचने तृतीयावहुवचने च शङ्कोते ।
 यथेवमिति । जरसा ऽतिजरसैरिति न प्राप्नोति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति ।
 लक्ष्याहुरोधाञ्जरसादेशविषये सन्निपातपरिभाषा नाश्रीयत इति तद्भावः । ततः
 सिद्धान्त्याह । गोनर्दाय आह इष्टमेवैतत्संगतमित्यादि । किं कारणमचीत्युच्यते
 ऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसिति नव्योक्तपाठोत्तरं तु भाष्यपुस्तकेषु
 क्वापि नोपलभ्यते । पूर्वं ग्रन्थासंगतेश्च प्रथमैकवचने ऽतिजरसं तिष्ठतीत्यत्र लुक्
 कृतो न शङ्कित इति तदस्थेन शङ्किते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्त्योक्त-
 रूपमेव दुर्घटमिति समाधानस्य पाठान्तरकल्पनया भवदभिप्रेतस्य प्रतिपादनाया-
 स्यत्र विशेष इत्युक्त्यसंगतेः । तथोक्त्या हि अतिजरसं तिष्ठतीति रूपं स्वीकृत्य
 विशेषमात्रमभिधित्सितमिति प्रतीयते । किं चास्त्यत्र विशेषः । नात्राकृते ऽम् भावे
 जरसा देशः प्राप्नोति किं कारणमचीत्युच्यतेऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया
 न जरसिति भवत्कल्पितपूर्वभाष्येण प्रथमैकवचने ऽम्भावोत्तरयेव जरस् प्राप्नोति ।
 द्वितीयैकवचने त्वमादेशाद्भाष्येण परत्वाञ्जरसिति लभ्यते । तच्च विभक्त्यदेशः ।
 पूर्वविप्रतिषेधेनेति वदतस्तव विरुद्धम् । यथेवमतिजरसमतिजरसैरिति न प्राप्नोती-
 ति भाष्यस्य भवदुक्तं द्वितीयैकवचनाभिप्रायकत्वमापि न युक्तम् । यथेवमिति
 पदस्वारस्येन पूर्वं ग्रन्थोक्तं युक्तिमुपजीव्येयं शङ्कोति प्रतीयते । पूर्वग्रन्थार्थश्चाक्त-
 रीत्या ऽति जरसं पश्येत्यादावमादेशात्पूर्वं जरसः प्रवृत्तिः । तदङ्गीकारे च द्वितीयै-
 कवचने कथं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावः । किं च द्वितीयैकवचने
 लुकि पूर्वपक्षिणा शङ्किते ततः परेण प्रथमैकवचने लुक् कृतो न शङ्कित इति
 प्रेष्टे ऽस्त्यत्र विशेष इति पूर्वपक्षिणा विशेषे प्रतिपादिते पश्चात्प्रवृत्तो यत्रैव
 मिति ग्रन्थो न तावत्पूर्वपक्षिणः । तेन जरसादेशमङ्गीकृत्यैव लुक् आपादनात् ।
 नापि तदस्थस्येष्टमेव ह्येतत्संग्रहीतमित्यग्रिमभाष्यासङ्गतेः । अतिजरसैरित्युपन्या-
 सामङ्गतेश्च । नापि सिद्धान्तिनः । तेन जरसादेशाभावप्रतिपादनद्वारोक्तस्वरूपस्यैव

खण्डनीयतया ऽतिजरसमिति न प्राप्नोतीत्यनिष्टपादनासङ्गते । अत एव दद्यात्
 ग्रहणे ऽदीर्घे इतिषदित्याद्यप्युक्तम् । अदीर्घपदेन दीर्घभिन्नजरसोपि ग्रहणात् ।
 दीर्घभिन्नस्य ह्रस्वस्यैव ग्रहणे तु चिन्नाया जातश्चिन्न इत्यादौ ह्रस्वद्यादिलोप-
 यादागभाद्यापात्तिरित्याहुः । षडन्नोमास् । अन्यतरस्याभित्यस्यानुवृत्तिं दूपायित्वा
 स्वानुरूपा. स्थानिन आक्षिप्यन्त इत्युक्तमपि दूपायितुमाह । शिरसो ग्रहण कर्त्त-
 व्यामित्युक्तमिति । विकल्पानुवृत्तौ दूपणान्तरमाह । वाकेशेष्विति । ये च त-
 द्दित इत्यत्रैव वा केशेषोपिन्यारम्भेणान्यतरस्या ग्रहणस्याननुवृत्तेरुत्तरत्र षण्डूक-
 प्लुत्या तदनुवृत्तेश्च कल्पनामपेक्ष्य सर्वथा तस्यास्त्वरितत्वकल्पनैव न्याप्येति
 भावः । ननु यादादीति । ह्रस्वनद्याप इत्यत्र न प्रश्लेष इत्याभिमानेनेदम् । जर-
 साभित्यादौ नुडभावार्यं तु प्रश्लेष आजस्यक इत्युक्तं तु न विस्मर्तव्यम् ।
 व्याख्यानादिति । अन्यत्वप्रयुक्ता यस्यैतसंज्ञेति व्याख्यानात् औट्टकारे-
 णैः प्रत्याहारो न तु टाटकारेणेत्यर्थः । प्रथमैकत्रचनमिति । सप्तमीबहुवचन-
 ग्रहणे ऽसर्वनामस्थान इति व्यर्थं स्यादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । तदुत्तर
 प्रत्ययाभावाच्च । कप्रत्ययावधीत्युक्तौ कप्रत्ययस्य न स्वादिषु ग्रहणमिति प्रती-
 यते अत आह । तदन्तोष्विति । नपदान्तसूत्रमथइति । तत्र हि चेतस्वानित्यत्र
 रुत्वमाशङ्क्य भत्वेन समाहितं तत्र च भसञ्ज्ञाया रुत्वप्रतिबन्धातिरिक्तं न कि-
 षित्कार्यम् । व्याप्येति । ननु मर्यादार्यकादा उवार्थादिति निदेशोपि न कोपि
 दोष इति चेन्न । समाहारे द्वन्द्वबहुव्रीहिसञ्ज्ञयो समावेशापत्तेः । वक्तुयुक्त-
 मिति । ननुक्तं वर्णगौरवान्पद्गौरवस्य गरीयस्त्वादिति पाठकः । सख्यावाच्ये-
 कशब्दोपादानादिति । वस्तुतस्तु दीक्षितो नव्यश्च द्वावपि स्थूलदृश्वानौ केव-
 लार्थकैकशब्दस्यैवान्न ग्रहणात् । कैवल्यं हि सजातीयसञ्ज्ञान्तरासमानाधिकृतत्वम् ।
 एकाकी तिष्ठतीत्यादौ तथा प्रतीतेः । ननु परत्वानवकाशत्वाम्यामेव वायसिद्वौ
 आकृष्टारदेकेति व्यर्थमित्याशङ्क्याह । आभ्यामेवेति । परत्वानवकाशत्वा-
 भ्यामेवेत्यर्थः । अन्यत्राकृष्टारियात्रिपथ सञ्ज्ञाभिन्ने । लोकेसञ्ज्ञात्रिपथइति ।
 ग्राम इति सञ्ज्ञाया वारणसीति सञ्ज्ञाया कृष्णदेवदत्तादिसञ्ज्ञया वृष्यन्धकादि
 सञ्ज्ञायाश्च वायादेशनादित्यर्थः । आकृष्टारेइति । तेन धनुषाविध्यतोरत्यत्र न
 पञ्चमी । विरोधाभावेनेत्युक्त्या तत्पष्टत्वात् । पर्यायापत्तिदोष इति । इदम-

युक्तम् । विप्रतिपेधे परमिति परकार्यस्यैव प्रवृत्तेः । वाध्यसागान्यचिन्तयेति ।
 अत्र च सिद्धि चेति मूत्रं मानम् । तद्धि भयदीय इत्यादौ पदत्वार्थम् ।
 अन्तरङ्गत्वात्पुष्टिबन्तमिति पदत्वे तु तद्वैयर्थ्यम् । नन्वाकहारीयसङ्गयोः का-
 यर्काळत्वे एकदेशस्थत्वेन या परेत्यसङ्गतामित्याशङ्क्याह । आकडारस्थेति ।
 णलुत्तमोवेति । पुरुषपञ्चा तिरूपु परस्मैपदसञ्ज्ञाया चाधिका उपचादत्वात् ।
 परस्मैपदसंज्ञा नु शतृक्सोश्चरितार्था । तथा च परस्मैपदानामित्यनेन शतृङ्गसोरेव
 णल्लोदेशः स्यात् । तस्य च स्थानिवद्भावेनोत्तमत्वाभावात्तदसंगतिरिति भावः ।
 इदमुपलक्षणं तयोः समावेशे सिद्धि वृद्धिरित्यपि ज्ञापकं बोध्यम् । एकदेशिनएवेति ।
 इदमयुक्तम् । इशब्दस्य तदन्तसंज्ञापक्षेपि समानावधिकया लघुसंज्ञया परत्वाद्वाधेन
 वित्वानापत्तेः । प्रिसंज्ञा नु हरिशब्दे चरितार्था तत्र भिन्नावधिकत्वेन द्वयोः समावे-
 शात् । अस्य स्त्रीईत्यत्र गुरुसंज्ञाया बाधेन नदीत्वानापत्तेश्च । तन्मादेश्चिन्वा-
 दिनिर्देशैस्तयोः समावेशो भवता वाच्यः । स च समो वर्णसंज्ञापक्षेपि । तथा हि
 वेत्त्वानित्यादौ मसंज्ञाया इवादीदपदित्यादौ अध्यासेकारस्य त्रिसंज्ञायां दोषो लघो-
 रित्यस्य वैयर्थ्यापत्या तद्वलेन तयोः समावेशकल्पनात् । पञ्चमीसमासाश्रयणादिति ।
 परत्येतेतदधीनार्थावेण वृत्तिः पञ्चमी भयेनेत्यत्र पञ्चमीति योगविभागेन भाष्यकृता
 तत्पर इत्यत्र पञ्चमीसमासाश्रयणादिति भावः । दोषितेन पञ्चमीसमासादाहरणस्यापी
 पञ्चमित्यस्य विदिसाहचर्येण लङ् एव हेतुसमाश्रित्यान्यथा साधनापंचमी ममासस्य
 लङ् हि जुम्वारणप्रयोजनमाह । तेनेति । अतएवेति । एवं जातीयस्थले जुगो
 अनिशत्वादेवेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अथिन्दित्यादौ सिद्धयन्तेति जुमभावोपि
 फलम् । ननु अेरित्यत्रेकारो अविद्यतः । तथा च ङितो ज्ञस्य जुसिति वाक्यार्थः ।
 इतश्चेतीकारलोपे ज्ञमात्रस्यैव द्वित्वादिसंभवात् । तथा च प्रत्ययपञ्चविन्दित्ति-
 त्यादौ न दोषः ज्ञत्वस्याल्लुत्तित्वेन स्थानिवद्भावेनानेकमशक्यत्वात् । एवं च
 पञ्चमीसमासात्सोदाहरणं मृग्यमिति चेत्सत्यम् । पञ्चमीसमासानित्यत्वे ज्ञापकमाह ।
 प्रविगणयेति । निष्ठायां संदीत्यत्र सद्ग्रहणमप्यत्र ज्ञापकं बोध्यम् । तद्धि कारितमि-
 त्यादाविष्टे क्त एव णिलोपो यथा स्यान्न ततः प्रागित्येतदर्थम् । पूर्वं णिलोपे हि
 एकाजिति निषेधादिष् न स्यात् । पञ्चमीसमासस्य नित्यत्वे हि पूर्वं णिलोपेपि
 तस्य स्थानिवद्भावादेवनिषेधाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं साधमेव । केचित्त्यादि आहृग्-

त्यन्तो ऽपपाठः । स्थानैवज्ञातलब्धाकारस्यैव प्रविगण्येत्यादौ व्यपदेशिवज्ञावेन लघुपूर्वत्वसौकारं प्रतिकीर्येत्यादाव्रयादेशापने । अन्तरङ्गपरिभाषाकारणार्थाह । षतिषट्तिनेति । इदमयुक्तम् । न लुमेनेति निषेधानित्यत्वेन सुप्परत्वमादाय त्वन्मतेषु मूत्रेण सिद्धिसम्भवात् । तदनित्यत्वस्यागातिक्रान्तिवत् शब्दत्वेन सादृश्यमादाय पदादि प्रवृत्तिरपि अगतिक्रान्ति । भाष्यषट्तिनेति । इदमप्ययुक्तम् । नामिकाशब्दप्रयोगाभाषाय तदावश्यकत्वान् । तस्याइति । व्यवस्थाया इत्यर्थः । नलुमेनेति निषेधाऽनित्यत्वे न सर्वत्र सुप्परत्वादिति भावः । पादयतीत्यादौ पद्माववारणाय सुष्येव पदादय इति व्यवस्थार्थं तच्चारितार्थ्यादियुक्तमेतत् । नन्वेव मूत्रवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्यत आह । तत्त्वेपीति । अनादेशत्वेपीत्यर्थः । भावश्यकत्वादिति । एतेन पादशब्दात् हृदयशब्दात्सौ त्रिभिन्निके पददादेशे सन्निपातपरिभाषया लोपलुक्कौ न स्यातामित्यपास्तम् । ननु क्रोशे पदहृदादिवत् नस्मासादयोपि कुतो नोक्ता इति चेन्न पदादीनामिव तेषां सर्वानामस्थानप्रयोगाभावादित्यवोहि । ननु क्रोशशब्दानां लोकप्रसिद्धशब्दानुकरणत्वेन शब्दपरत्वादभिन्न्यक्तपदार्था य इति न्यायेन पदाद्यप्रवृत्तिसम्भवात्पदङ्घ्रि- स्वान्त हृदित्यादेः प्रकारार्थत्वप्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह । क्रोशशब्दादिति । अर्थपराण्वेति । अनुकरणत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु तत्तदर्थं शक्तिग्रहस्य क्रोशाग्नीनत्वात् शक्तिग्रहमन्तरेणार्थपरत्वासम्भवात्क्रोशस्यशब्दानामर्थपरत्वं जज्ञविषाणसदृशमत आह । शक्तिग्रहस्त्विति । सामान्यतइति । अर्थविशेषापुरस्कारेणेत्यर्थः । इदं पदमर्थबोधकं पदत्वान् गोपदवदित्यनुमानं बोध्यम् । एवञ्चेति । अनेनानुमानेन सामान्यतो विष्णुपदार्थोस्तीति ज्ञाने विष्णुपदश्रवणेन तत्स्मरणत्वे इत्यर्थः । इतिक्रमेणेति । क्रोशस्य पर्यायेऽप्येकं पदं निश्चिन्त्यार्थबोधकम् विदितशक्तिकैरुपपदम् पुरुष प्रत्येव क्रोशस्य शक्तिग्राहकत्वादत आह । स्वस्वप्रसिद्धेति । तत्तत्पुरुषस्येति । क्वचित्पुरुष प्रतिविष्णुपदमर्थविशेषे गृहीतशक्तिकमन्य प्रति नारायणपदम् तथेति भावः । अत्र भाष्यं प्रमाणयति । अनएवेति । इदमुद्गीताधिकरणस्थं शङ्करभाष्योपलक्षणम् । तत्र हि सामानाधिकरण्यात् घतुर्भाऽध्यासनापवादेनैकत्वेनेति । अध्यासेनयथा । इयं प्रतिभाविष्णुरिति । अपवादेन यथा नेदं रजतमि, न्येकत्वेन यथा द्विजोत्तमो

ब्राह्मणो भूदेव, इति । विशेषणत्वेन यथा । नीलमुत्पलमित्युदाहृतम् । तत्रैकत्वो-
 दाहरणे उक्तरीतिः स्पष्टैव । कोशतात्पर्यादिति । तथा च भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो
 नैकशेषो न संकरः । कृतोत्र भिन्न लिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृत इति कोशकारैः परिभा-
 पितम् । अस्वार्थः । भेदस्य लिङ्गभेदस्य स्वरूपभेदस्य चाख्यानाय द्वन्द्वैकशेषसंकर-
 रा न कृता इति । लिङ्गभेदाख्यानाय ह्यादिनी वज्रमन्त्री स्यात्कुलिशमित्यस्य स्थाने
 कुलिशाह्यादिनीवज्रा इति द्वन्द्वः । सहो वलं सहामार्ग इत्यस्यापवादः भिन्नलिङ्गा-
 नामनुक्तानां क्रमादृत इति । भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणम् । तेन
 समानलिङ्गानां समानस्वरूपाणां द्वन्द्व एकशेषश्च कृत एव । यथा । स्वर्गनाक
 त्रिदिवत्रिदशालया इति । पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशा इति च । अनुक्तानामित्यनेन
 जनयित्रीप्रसूर्माता । तातस्तु जनकः ऽपितेति स्थानान्तनिर्दिष्टानां द्वन्द्वैकशेषौ कृता-
 वेव । मातापितरौ पितराविति । एतेन खं नभः श्रावणो नभा इत्यत्र खश्रावणौ तु
 नभसौ इति न कृतमिति मञ्जूषोक्तमपास्तम् । नयोन्तरिक्षङ्गणं नभाःश्रावणि-
 कश्च स इत्येवं स्वस्वपर्यायेषु पठितत्वात् । क्रमादृत इति क्रमःप्रस्तावस्तंविना
 संकरो न कृतः । सति प्रस्तावे संकर एव । यथेन्द्रादि प्रस्तावे मेरुः सुमेरुत्ये-
 वमादिरूपेण गिरियर्गादिभ्यः कृष्यसंकरो न कृतः । सति प्रस्तावे संकरः कृतः ।
 ननु विष्णुपादार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इत्यादिवोधे एकशेषो न प्राप्नोति । इदित
 इत्यादि निर्देशेन सहविवक्षायामेव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न । करीरादि पदार्थानामप्र-
 सिद्धानां मिलितानां प्रसिद्धवटपदार्थेन्वयभेदेनान्वये वटः करीरः कलश इत्यादी
 करीरादिपदानामेकशेषापत्तिरित्याशयात् । पाणिनिनेति । प्रकृतिवदनुकरणमित्य-
 देशे अत्वकरणवदेकशेषाकरणादिति भावः । एतेनेति । उत्तरपदे इत्यस्य सप्त-
 मन्तत्वाभावेनेत्यर्थः । इत्यदन्ताः । भाष्यानुक्तकिव्स्य इति । एतेन ध्यायते
 धीरित्युपपन्नम् । ईत्वं न कृतमितीति । इदमप्राधान्येन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणमिति
 वार्तिकमतेन । वस्तुतस्तु शंस्था इत्यत्र किपि ईत्वापादनं न तावद्द्वार्तिकमतेन ।
 तेन ईत्वप्रवकारादाविति निषेधारम्भात् । नापि भाष्यमतेन । तेन वर्णाश्रये प्र-
 त्ययलक्षणानङ्गीकारात् । तदेतदभिप्रेत्याह । अन्यत्त्विति । दीर्घविधायक्रेति ।
 नन्वेवं रामानित्यत्र दीर्घे कृते आतो ऽनाप इति लोपापत्तिरिति वाच्यम् । आतो
 ऽनाप इत्यनेनाकारान्तादङ्गाद्विहिते भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये लोपविधानेनादोपात् ।

एवं रामाणामित्यादावपि वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घे आतो लोपो नेति बोध्यम् । इत्या-
दन्ता । यूइतीति । पूर्वसूत्रे तस्य दीर्घपरत्वेऽपि शब्दाधिकारादत्र ह्रस्वपरत्वम् ।
ह्रस्व इत्यनेन समानाधिकरण्यानुरोधत् । तदेतदभिप्रेत्याह । अनुवृत्तयुम्यामिति ।
अनवकाशत्वादिति । ननु गवाम्पत्यै ब्राह्मण्यै इत्यत्र पति समास एवेति नियमेन
वित्वाप्रवृत्तौ चरितार्था नदीसञ्ज्ञा मर्त्य इत्यादौ परत्वाद् प्रित्वेन बाध्यते । अत
एव ऊदुपधाया गोह इति सूत्रे उऊदिति प्रथेपमाश्रित्य गोह इति विकृतनिर्देशः
प्रत्याख्यानो भाष्ये । तत्र हि । निञ्जुगुहत्तुरित्यत्र चरितार्थमुत्त्व बाधित्वा गूह्यतो-
त्यादौ परत्वाद् गुणे आन्तर्यादीर्घ उकार इत्युक्तम् । निञ्जुगुहत्तुरित्यादौ गुणस्य
प्राप्तिसत्त्वेऽप्युत्त्वस्य तदपवादात्मनाश्रित्येद भाष्य प्रवृत्तमिति स्पष्टमेवेति चेत्स-
स्यम् । नन्वधिकारादित्यसङ्गतम् । एतस्य परिभाषात्वात् । अधिकारत्वे हि प्रतिसूत्रे
सबन्धकल्पनागौरवम् । बहुषु बहुवचनामित्यादौ तदसबन्धाय मण्डूकच्छातिकल्पने
ऽतिगौरवमित्यत आह । छुद्धिस्थत्वादित्यर्थइति । स्पष्टमेवेति । शब्दस्वरूप
विशेष्यमध्याहृत्य तदन्तविधिस्तु कल्पनीयत्वादस्पष्ट इति भावः । नमुनेइति ।
न मुने इत्यत्र नेत्यकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः । वार्तिकविरोधादिति । पूर्वपक्षि-
णो वार्तिकविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिदमयुक्तम् । अमुनात्रेनेति लक्ष्यासिद्धेरिति
तु वक्तुं युक्तम् । नेतिनोक्तमिति । ने इति निर्देशस्तु शब्दस्वरूपस्य विशेष्य-
त्वेन नपुमकत्वमाश्रित्य तस्यापि नुमोपि ज्ञानगौरवमिति । नन्वाहो नृट् पुसीति
न्यासेस्तु न मुने इत्यत्र च न मुनीत्येव च न्यासोस्त्विति चेन्न । अमुष्यै
कुलायेत्यादौ मुत्वस्य सिद्धत्वेन नुमापत्तेः । ननु नुम्विधिं प्रति सिद्धत्वेऽपि
स्मायादेशे प्रत्यसिद्धत्वेन मुत्वात्पूर्वं स्मायादेशे कथं नुम प्राप्तिरिति चेन्न ।
अने इत्यादौ मुत्वस्यासिद्धित्वेन सवर्णदीर्घस्येनादेशगुणयोर्वावारणाय नाभावे
कर्त्तव्ये कार्यमात्र प्रत्यसिद्धत्वनिषेधावश्यरूपात् । सवर्णदीर्घस्मायादेशयोर्द्वयं
विपटकाविशेषान् । पररूपन्वन्तरङ्गत्वान्मुत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते । न मुने इत्यत्र
मुनीति न्यासे तु आहो नृट् पुसीति सुवचम् । नत्वस्येति । आदि-
त्यस्यासञ्ज्ञात्वमनाश्रित्याहो नादेशविधानादेव ढकि लोप इत्यादौ विषयप्रत्य-
यन्यादादेश विधाय तदीयङ्कारस्य नेत्वमित्यर्थः । एवमौट इत्यत्रापि बोध्यम् ।
वार्तिकमनेपीति । अपिना भाष्यकृन्मतेपि । याटि कृते निर्दिश्यमानपरिभाषया

शीभावस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वेन खट्वायामित्यादावाट इव भाष्यकृन्मतेपि निरवका-
 शत्वेनेति न पाठः । पूर्वशीभावप्रवृत्तेः । केचित्त्वद्भ्रस्येत्यनेन सामानाधिकरण्या-
 यावन्ताङ्गस्य निमित्तस्यौघः शीभावाविधानात् कृतेपि याटि शीभावप्रवृत्तेः ।
 भाष्यकृन्मते तक्रकौण्डिन्यायादेव शीभावेन याटो बाध इत्याशय इत्याहुः ।
 अलिवधित्वेनेति । ननु ङकारस्य षस्तुतो ऽनुबन्धत्वेनैतस्याप्यनुबन्धकार्यत्व-
 मिति चेन्न । तथा सति प्रपठयेत्यादाविद्यापनेः । त्वाप्रत्ययङ्कारस्यानुबन्ध-
 त्वेन स्थानिवद्भावेन वलादित्यस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं तिर्यशेतोऽङिति, । ष्टिवु-
 ष्टयुचमां शिति, अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादावपोत्पदं व्यर्थमिति चेतस-
 त्यम् । ङसोरित्येवेति । न च द्विवचननिर्देशात् ङसोर्ग्रहणं स्यादिति पाच्यम् ।
 अतीत्यस्यानुवृत्त्या दोषाभावात् । औत्तस्तकारस्योच्चारणार्थत्वादित्सञ्ज्ञां विनैव
 निवृत्तिः । अत एव न स्वरितत्वमिति प्राचीनोक्तं दृषयितुमाह । यादित्विति ।
 स्वभावात् एव निवृत्तिवादस्योभयत्रोच्चारणार्थं इत्सञ्ज्ञकेच । ननु तपरस्तकाल-
 स्येत्यनेन औकार एव विधेय इति न विभक्ताविति शङ्कासमाधाने निष्फले इति
 चेतस्यम् । ध्वनितइति । तत्र हि नास्रलोप इति न्यासे नन्दिनेत्यादौ नलोप
 आपादितः । उक्तपरिभाषासत्त्वे तु न शब्दस्य प्रत्ययत्वाभावादेव नलोपाग्रसक्तौ
 तदसङ्गतिः । नेतिदिगिति । ननु तपरस्तकालस्येत्यनेनौकारमात्रस्यैव तस्य ति-
 त्वाभावात्स्वरितत्वशङ्का तत्समाधाने द्वे अपि निष्फले इति चेन्न । किमादि-
 त्यत्रापि तथात्वापत्तौ केत्यत्र स्वरितत्वानापत्तेः । यदि च तदर्थतित्पदम्
 तिद्बोध्यपरम् । तदाप्रकृतोपि तदापत्तेः । नव्यमते ऽणुदित्सूत्रस्यभाष्यानुवृत्तेनानु-
 बन्धाविनिर्मुक्तपदाद्योपस्थित्यङ्गीकारेण तित्पदस्य तद्बोध्यपरत्वस्यावश्यकत्वाच्च ।
 तदेतदभिप्रेत्य तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेति । ताप्रत्यायितसञ्ज्ञावर्षेण सञ्ज्ञी कथ्यत
 इत्यास्ति तित्पदव्यपदेश आदेशस्यत्याद्युक्तम् । समुदायस्येति । नानर्थकेति परि-
 भाषा त्वत्रैव सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याता । शस्येति । आस इति समुदायात्पूर्वत्वे-
 पीति शेषः । अद्वयार्थमिति । यत्तु पाठकेनोक्तं हल्ङ्घाविति सूत्रे हलन्तानां
 सुतिसानामित्यर्थे हन्यादित्यादौ यासुद्विशिष्टस्य लोपः स्यादिति तन्न । सुति-
 सानां तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया वयन्तत्वकल्पेन निर्दिश्यमानपरिभाषा-
 प्रवृत्तौ दोषाभावान् । व्यत्यादित्यत्र रुद्धित्यत्रादः संक्षेपामङ्गार्थगतत्वयोरि-

त्याभ्यामण् नेप्पत एव हल्ग्रहणात् । वस्तुतस्तु गुणोपक्ते इत्यस्य हलादौ
 सार्वधातुके इत्यर्थे उर्णोतीत्यत्रापि गुणापत्तिः । नचोर्णोतिर्निभापेत्यस्य वैय-
 र्थ्यमिति वाच्यम् । सूत्रद्वयस्य विषयव्यवस्थाया एवानापत्तेः । एवमत्र सर्वे-
 षामित्यस्य हलादे सार्वधातुकस्येत्यापत्तौ अत्तिअत्तामित्यादावहापत्तिः ।
 तस्मादपक्कसञ्जामूत्र दृष्टार्थमिति । द्वेधेति । गोवत्क्यणीचहुश्रेयसोर्त्यायर्थ-
 मिदम् । रामइत्यादाविति । राजेत्यादौ तु सयोगान्तलोपेन सिद्धिः । यद्वा हल्-
 द्याब्भ्य किमित्यस्य द्याब्भ्य इति किमर्थमित्यर्थः । समुदायद्वारा ऽवयव-
 प्रश्ने तात्पर्यात् । इदितोरित्यर्थेइति । सञ्जाविधौ प्रथमान्तयोरेवोपयोगात् ।
 सख्यवयवभिन्नाविदुतावित्युचितम् । वर्णसञ्जापक्षे सूत्रार्थमुक्त्वा तदन्तसञ्जा-
 पक्षे त वक्तुमाह । तदन्तेति । यज्ञमध्ये । ब्रह्मयज्ञमध्ये । अतएवाम्नाधुत्वादेव ।
 आयन्यासे दोषमाह । सुपातिनेति । द्वितीये दोषमाह । सुसस्येति । इदमुपल-
 क्षणम् । पतिमुतान्वयानित्यादौ द्वन्द्वेयीति पूर्वनिपातोपि पूर्वन्यासेन सिष्येत् ।
 उत्तरन्यासे च बहुसस्त्रिशब्दे नित्व न म्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये स्पष्टत्वा-
 दिति । तथा च भाष्यम् । बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मामून् कित्यान् न व-
 क्तव्यम् किमेतत्परिप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञानम् च बहुषु ।
 द्व्येकयो पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयो परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावा-
 तिकमेव तान्नास्ति । कुत प्रत्यय इति । स्वतन्त्राम्तु किम् प्रश्नार्थरत्वात्प्र-
 श्नस्य च सशयपूर्वकत्वात्सशयस्य च तच्चङ्गीवाभिकाविषयकोटिकत्वाच्चत्रैकत्व
 द्वित्वयोरिव नित्वादीनामपि परिस्फुरणात् द्विना इत्यादाविव स्वाजसिति
 विधित्त्वात् परत्वमादाय बहुवचनम् । तथा च कति पुना इति प्रश्ने द्वौ पुत्रा-
 वित्युत्तर लोके कुर्यान्तीत्याहुः । बहुगण । नहिशदन्तेति । इदमुपलक्षणम् ।
 त्यन्तपर्युदासोप्यत्र ज्ञापकः । यत् पाठकनोक्तम् । त्यन्तपर्युदासो न ज्ञापक
 कतिव्यावृत्त्याचारितार्थत्वादिति तत्तुच्छम् । भाष्यकृता त्यन्तपर्युदासे ऽर्थवत-
 त्ताशब्दस्य ग्रहणमित्युक्तत्वेन विशतिशब्द एव त्यन्तपर्युदासप्रसृतेः । कति-
 शब्दात्तु कनिष्ठ एव । स्पष्ट चेद भाष्ये इति । तथा च भाष्यम् । अपवा मह-
 तीयसञ्जा क्रियते तत्करणे एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसञ्जा यथा विज्ञायेत ।
 सख्यायनेनयेति सख्या । एकादिकया चापि सख्यायन इति । ननु महासञ्जा-

करणेन तदर्थानुगुणं सञ्चित्वं कल्पयतां प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थावगतिस्तु कुत इति चेन्न । तदर्थाननुगुणानां वक्ष्यमाणप्रकरणे सञ्चित्वव्यावृत्तिसम्भवात् । नियत-
विषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेन ब्रह्मादीनामन्वर्थसञ्ज्ञाननुगुण्याच्चागत्या महासञ्ज्ञाप्रक-
रणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थावगतेः कल्पनात् । एतन्न्यायोपयोगः । कृत्रिमा कृत्रि-
मन्यावोपयोगः । अम्यासात्रेति । तत्र महासञ्ज्ञाकरणे ऽपि न लोकप्रसिद्धा-
र्थस्य ग्रहणं ऐच्छिक द्विःप्रयोगेपि अभ्यासादिकार्यापत्तेः । ननु संख्यापदेन
लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे सूत्रे बहुगणयोग्रहणं व्यर्थम् तयोरापि संख्यावाचित्वादित्या-
शङ्क्याह । नूत्रे इति । अत एव । बहुत्वादेः संख्यात्वाभावोदेव । इदमुपल-
क्षणम् । ब्रह्मादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं ज्ञापकात्सिद्धमिति भाष्यस्य । ब्रह्मादीनां
संख्यावाचकत्वे तु ज्ञापकवैयर्थ्यम् । ननु बहुत्वादेः संख्यात्वाभावे पक्षादिकया
चापि संख्यायत इति भाष्यविरोधः । तत्रापि शब्देन ब्रह्मादीनामपि ग्रहणादि-
त्याशङ्क्य समाचत्ते । याचित्यादिना । स्वव्याप्येति । तथा च स्वव्याप्यव्रित्वा-
दिद्वारा ब्रह्मादीनां संख्यार्थकत्वेपि याज्ञानदभाव इति भावः । कैव्यटोक्तं दृश्यति ।
एतेनेति । नियतविषय परिच्छेदहेतुत्वाभावेन बहुत्वादीनामसंख्यात्वेनेत्यर्थः । अ-
थवा महतीयं सञ्ज्ञा क्रियत इति भाष्यमुपादाय कैव्यटोक्तम् । ननु महत्याः
सञ्ज्ञायाः करणात्सर्ववैपुल्यवाचिनोविहगणयोगसञ्ज्ञा माभूदेकादीनान्तु कथंस्यात् ।
नैपदोपः । संख्येति योगो विभज्यते । तत्रचान्वर्थसञ्ज्ञानुरूपः सर्वः सञ्ज्ञा आक्षिप्यते ।
ततो बहुगोणत्यादि । इदम्भूयादिव्यावृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायंत ऽन्वर्थसञ्ज्ञाश्रय-
णादेव सर्ववैपुल्यवाचिनोविहगणयोः संज्ञा नेति । ननु महासंज्ञाकरणसामर्थ्याच्छैकि-
कसंख्याया अपि प्रदेशेषु ग्रहणमित्युक्तम् । सर्ववैपुल्यवाचिनोविहगणयोः सञ्ज्ञानि-
रामार्थं तत्सार्थक्यादित्याशङ्क्याह । संवेति । यद्वा लोकप्रसिद्धसंख्यावाचित्वस्य
ब्रह्मादिस्वभाव इति पूर्वमुक्तत्वेनान्वर्थसञ्ज्ञासत्त्वेन सर्ववैपुल्यवाचिनोविहगणयोग्यावृत्ति-
रिति वक्तुमशक्यम् । एवं पतिसाब्दापि इत्यन्नत्वेन सञ्ज्ञिकोऽंशं निविष्टो न व्यव-
च्छिद्येनेत्याशङ्क्याह । मद्ब्रह्म्यादिनेत्यलपित्वन्तेन । पतयेदिति । संख्यापदानु-
वृत्तिरप्युणादीनां व्युत्पत्तिवक्ष्यते ज्ञापिका । अतो न संज्ञा इति । वस्तुतन्वनेक-
सञ्ज्ञाकरणसामर्थ्याद्वाक्यद्वारायत्वाभावेपि नामां सञ्ज्ञानां समावेशः । लोपसञ्ज्ञा त्वा-
सां विषये प्रवर्तत एव । हावकाभावात् । नद्येनादिव लोपसञ्ज्ञा प्रत्ययदर्शनगुहि-

इय विहिता किन्त्वदर्शनमात्रम् । एकसञ्ज्ञोद्देश्यकानेकसञ्ज्ञानान्तु एथक् सञ्ज्ञाकर-
 णमामर्ष्यान्नयुक्तं समावेशे । न लुमतेति निषेकारम्भाच्च लोपसञ्ज्ञैव तासा निषेये
 प्रवर्तते । ननु यथा लोपसञ्ज्ञा एतासा निषेये प्रवर्तते तथैना अपि लोपसञ्ज्ञाविषये
 प्रवर्तते । तथाचागोमती गोमती सप्तमा गोमतीभूतेत्यत्र चेलोपे तत्र लुक् तद्धितलुकीति
 हीपो लुक् प्रसज्येन । छिभिदित्यादौ श्वाभितिद्वित्त्वं प्रसज्येत । च्च- क्विपश्चा-
 दर्शनस्य लुक्लुप्तत्रापट्टत्ते । वेरष्टक्तम्येति लोपे प्रत्ययत्पञ्चाप्यधर्मपुरस्कारेणैव
 प्रत्ययस्योपपादनादिति चेन्न । एथरूमन्त्रात्रयविधानसामर्थ्यनासा स्वभिन्नसञ्ज्ञा-
 सामान्यविषये ऽप्रवृत्तिकल्पनात् । लोपसञ्ज्ञायाम्त्वासा निषेये प्रवृत्तिरूपपादितैव
 अन एत्र प्रत्यायादर्शनन्तु लुप्तसञ्ज्ञाप्राप्नोति । तत्र को दोष । तत्र लुकि
 श्चुभिधिप्रतिषेधः । नवा एथरूमन्त्राकरणात् । तथैव ताहिअदर्शनसानाम्ये
 लोपसञ्ज्ञा लुप्तसञ्ज्ञा अपि लोपसञ्ज्ञा अत्रगतेरन् । •तत्रकोदोष । गोमतीत्यत्र
 लुक् तद्धितलुकीति हीपो लुक् प्रसज्येन । ननु चात्रापि न वा एथक् सञ्ज्ञाकरणा-
 दित्यत्र सिद्धं । यथैव ताहि एथरूमन्त्राकरणसामर्थ्याल्लुप्तसञ्ज्ञामपि लोपसञ्ज्ञा
 नावगाहते । एत्र लोपसञ्ज्ञापि लुप्तसञ्ज्ञानावगाहते । तत्र स एव दोष । लुक्पु-
 षमरुयानमित्यादि भाष्योक्तं समच्छते । न वा एथक् सञ्ज्ञाकरणादिति भाष्यस्य
 तद्भावितसञ्ज्ञाभिप्रायकत्वे तु गोमतीत्यत्र लुक् तद्धितलुकीति लुगापादनपरमाप्य
 यथैव तर्हीत्यादि तदुत्तरभाष्य चासगतं स्यात् । तद्भावितसञ्ज्ञाश्रयणे गौरव च ।
 विहितविशेषणमिति । अत्र वदन्ति । एव सति परमकृतीत्यत्र षड्भ्यो लुगिति
 लुगनापत्तिः । ह्यन्तस्य षट्सञ्ज्ञाविधानात् । न चायं समास एव दुर्लभ
 दिक्मस्त्वसञ्ज्ञायामिति नियमादिति वाच्यम् । दिक्मस्त्वसमानाधिकरणविशेष-
 णत्वेनोपादाय प्रवर्तमानसमाससञ्ज्ञाया एव तेन नियमेन व्यावृत्तेः । अत एव
 सर्गादिमूत्रे परमपञ्चेति प्रयुक्तं भाष्ये । न च बहुगणु, लुतिभेयनयोर्द्विस्तदन्तविधिः ।
 अति कतय इत्यत्रपि षट्सञ्ज्ञाया लुगापत्तेः । बहुव्रीह्यापसंख्यात्वस्य तथास्त्रीकृत-
 त्वेनान्वर्थसञ्ज्ञायत्वेन संख्यापट्टमन्त्रयोरुक्तस्थले वारणसभवादिति । आग्नीयेति ।
 आद्यो यमहन इत्यात्मनेपद विधिलिङुत्तमपुरुषैरुपचने इट् गमहनेत्युपसर्गलोपः सीयुट्-
 सकारस्य प्रत्ययावयवस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन श्लादिप्रत्ययपरत्वेनानुनासिकलोप वार-
 णाय घप्रत्ययवहणं तास्मिस्तु सति छरस्नप्रत्ययलोप एव तत्प्रवृत्तेर्न दोषः । चरिता-

र्थमिति । प्रत्यावयेव प्रत्ययत्वस्वीकाराभावे तु प्रत्ययरूप शराभावेन पत्वाप्रवृत्तौ सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । ननु प्रत्ययरूपसकारस्य कुत्राप्यसंभवएव कुतो नोक्तः । अवैपीदित्यादौ आदेशरूपत्वेनैव पत्वासिद्धेरिति चेन्न । इन्द्रोमावक्षन् सदेवान्यक्षदित्यत्र वहियजिभ्यां लृटे सपि प्रत्ययरूपसकारसंभवादिहापीति भाष्यम् । तदाहेति । अतिदिश्यमानकार्याणापुत्पत्तिदेश एव देश इत्यतत्प्रमेयमेवत्यर्थः । प्रत्ययलोप इति । गुणे प्राप्ते इति वक्तव्ये जासि चेति गुणे प्राप्त इत्युक्तयैतच्छब्दम् । न लुमताङ्गस्य । लुत-प्रत्ययपरंतो यः पूर्व इत्यस्य फलमाह । तेन पक्षेत्वादाविति । वार्तिकमतेनैतत्सूत्रोदाहरणमाह । राजपुरुपादाविति । सर्वमतसाधारण्येनैतत्सूत्रोदाहरणं तु कतीत्यादि । लुधाङ्गसञ्ज्ञक इत्यस्य प्रयोजनमाह । अङ्गसञ्ज्ञात्विति । अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायेनाङ्गसञ्ज्ञातः पूर्व लुक् प्रवृत्तौ यथादेशेपि स न स्यादिति भावः । अतएवेति । अङ्गसञ्ज्ञायामुक्तरीत्या न लुप्तेति निषेधाप्रवृत्तरेवेत्यर्थः । स्त्रीप्रत्ययलुकीति । इदमुपलक्षणं तथाहि । इदं स्त्रियां चेत्यत्र स्त्रीईइति प्रक्षिलप्य ईकारेपरतः स्त्रियां तृज्वद्भावः । अन एव बापकाच्चुनन्तान्डीपिति भाष्योक्तपक्षान्तराभिप्रायेणाय ग्रन्थः । आहोस्विन् स्त्रियां क्रोष्टोरङ्गस्य तृज्वद्भाव इति पक्षान्तराभिप्रायेण । नाय । स्त्रीप्रत्ययलुकि-प्रत्ययलक्षणेन ईकारपरकत्वस्य न लुप्तेति निषेधे जागर्हक-सत्यसम्भवेन तत्पक्षेपि च क्रोष्टे इति रूपस्यैव दृढभत्वात् । नान्त्यः । तत्पक्षे तृज्व-त्वप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीप्रत्ययस्यैवाभावेन तल्लुक्ः स्वपुष्यगन्धायमानत्वात् । तस्मात्प-चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलमित्यर्थे टकि तस्याऽध्यवन्ति लुकि पञ्चक्रोष्ट इत्यत्र तृ-ज्वत्वमिति वक्तुं युक्तम् । वस्तुतस्तु पञ्चभिः क्रोष्टीभिः । क्रीतं कुलमित्यर्थे टकः पूर्वतृज्वत्त्वाविनाशकत्वाभावेनेति वक्तुं युक्तम् । अन्तरङ्गत्वात् । अङ्गसञ्ज्ञायां लुगन्तर-मपि प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्त्या लुकोऽन्तरङ्गतृज्वत्त्वाविनाशकत्वाभावेनान्तरङ्गानपीति न्यायाप्रवृत्तेः । अङ्गस्य क्रोष्टुरिति । अङ्गस्यावयवो यः क्रोष्टुशब्द इत्यर्थः । अङ्गसञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति । नन्विदं भाष्यं पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टीरथैरित्युदाहरणं प्रवृत्तं तत्र च श्रूयमाणाभिसमाश्रित्याङ्गसञ्ज्ञा भविष्यतीति न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति चेन्न । तस्य पञ्चक्रोष्टइत्युदाहरणोपलक्षणेनादोषात् । तथाचोक्तदिशान्तरङ्गत्वेन तृज्वत्वस्य समाससञ्ज्ञातः पूर्वमेव तृज्वत्वप्रवृत्त्या न प्रत्ययलक्षणोपयोग इति वाच्यम् । अङ्गसञ्ज्ञा तु भवतीति भाष्यस्य लुकोन्तर-

ङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावसम्पादनार्थत्वेनादोषात् । नियमतइति । नन्वेव तुज्ज-
 स्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन तस्मिन्न लुमतेति निषेधप्रवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न । नलुम-
 तेति निषेधे व्याख्यानं शब्दतः परनिमित्तकत्वस्यैवाश्रयणात् । अतएवेति ।
 उरदित्यत्र शब्दतः परनिमित्तकत्वानाश्रयणे न लुमतेति निषेधाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ।
 इदमयुक्तम् । अत्रप्रवृत्तावपि गुणो यद्भुङ्कोरिति निषेधेनेष्टसिद्धे । यत्तु चर्करो-
 त्यजर्ना इत्यादौ तयोस्तिप्तिनिमित्काङ्गत्वमादायात्वप्रवृत्तिरिति पाठकेनोक्तं तन्न ।
 अङ्गाधिकारस्थाम्यासकार्याणामभ्यासाद्भौभयनिमित्तप्रत्यय एव प्रवृत्ते । अत एव
 जिहननीयिपतौत्यादौ न कुत्यम् । कार्यकालत्वस्याभावाच्चेति । इदमयुक्तम् ।
 कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष भस्येत्युपास्थितमिदं भवति यच्चिमित्याद्यनेकभाष्यविरो-
 धात् । कैयटोक्तं दूषयति । एतेनेति । आकृष्टारस्यस्य कार्यकालत्वाभावेन प्रत्यय
 इत्यभ्यावृत्तिं त्रिनैत्रोक्तदिशा निर्वाहेण चेत्यर्थः । पदैकवाक्यतयेति । यत्राङ्गमिति
 श्रूयते तत्र यस्मात्प्रत्यय इत्युपतिष्ठते इति सूत्रार्थाश्रयणात् । अस्मिन्पक्षे च
 प्रत्यय इत्यस्यावृत्तिर्नापेक्षिता । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तमिति । न लुमतेति निषेधस्तु
 अनाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकार्य एवेति चर्करोत्यादावत्वप्रवृत्तिरिति भावः । अनडाप-
 त्त्याचेन्त्यमिति । इदं च विशेषणनया वर्णाश्रयणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति
 वार्तिकमतेन दूषणं न वस्तुतः । अपास्तमिति । वस्तुतस्त्वारुढारीयेष्वपि कार्य-
 कालपक्षस्योपपादितत्वात्कैयटोक्तमपि युक्तम् । आवृत्तिरप्यावश्यकी अङ्गसञ्ज्ञायाः
 मुपक्षेणाया परञ्जडेरङ्गसञ्ज्ञायामुपक्षेणत्वेनोरदत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वात् । कुला-
 लपितुर्घटं प्रतांन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य प्रश्नक्रिया प्रती-
 यान्यथासिद्धत्वात् । स्वमोर्नुपसकादिति सूत्रे इति । एतत्सूत्रोत्तरवार्तानि नेतराच्छ-
 न्दसीति सूत्रं इत्यर्थः । पदान्तरसन्निधानं विनेति । वस्तुतो ऽङ्गिणे युष्मदस्मदीत्यत्य
 टावभावोपपादनार्थं प्रवृत्तत्वेनेदृशार्थकत्वं न युक्तम् । न चाटव्यत इत्यादौ पदान्त-
 रसन्निधानं विना स्त्रिया वर्तमाने टावित्यर्थ इति वाच्यम् । मानाभावात् । न पठित्यत्र
 पङ्कटण्यैयर्थापत्तेश्च । तस्मादलिङ्गे युष्मदस्मदीति वार्तिकं कस्य चिदपेर्मतमाश्रित्य
 प्रवृत्तमिति बोध्यम् । उच्चारणार्थत्वशङ्कावारणायेति । इदमयुक्तम् । त्रयोदशेत्यादौ
 सान्नादेशविनायके त्रेत्रय इत्यादाविवत्रापि सान्त्वभ्रमवारणसमवात् । अम्यु-
 च्चयायेति । भवामीति प्रत्युदाहरणस्यापि निर्दुष्टत्वादिति भावः । केचित्तु लुम

पूर्वं परत्वात् त्वदाद्यत्वे पश्चाद्गुदिदञ्चापिति शुभि सर्वनामस्थाने चेति दीर्घे भवानिति सिध्यतीत्याहुः । तन्न । नलोपापत्तेः । शलन्तानामेवोसितां शुम् विधानाच्च । अन्यथा विदुषि शुमापत्तेः । अपरे तु इदं जातिपक्षे । व्यक्तिपक्षेत्वत्वसन्तस्येति सूत्रे ऽस्याप्यतोऽनुपस्थितिसामर्थ्यात्सौ न त्वदादीनाम् इत्यस्य प्राप्तिरिति शङ्का ग्यात् । अनो भवन्तावित्यपास्तमित्याहुः । इति इदन्ताः । ईदन्तेभ्य इति । दातप्रपूर्वान्माधातोः क्विपो न भिधानमित्यर्थः । वातप्रगीशब्दाच्चारकवन्तात्कर्त्तरि क्विवित्यन्ये । मृगाकृतिरिति । हरिणाकृतिः । युद्धधारुयौ । दीर्घाञ्जसि चेति निषेधमाशङ्क्याह । वाच्छन्दसीति । मूलविभुजादिभ्यइति । आतानुपसर्गे क इत्यनेन तु न । उपसर्गत्वात् । अत एव “यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जातं गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः क्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति, सिद्धम् । प्राधान्येनतद्वोधकत्वनिवेदनेइति । नन्वेवं कुमारी वर्षाभू शब्दे नदीसञ्ज्ञा दुर्वारा । विशेषणतया निस्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वादिनि चेत्सत्त्वम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति वार्तिकस्य यथादेशपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तेः । तथाचावयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति भाष्यपुपादाय कैयटनोक्तम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपमेव स्वयाख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसञ्ज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे न निवर्त्तत इति । आकाशरस्येत्यारम्य केषाञ्चिन्मतम् । कार्यकालत्वाभावादित्युत्तरं अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमित्येतद्यथादेशपक्षाभिप्रायकमेवेति शेषः । कथमिति । पौर्वापर्यायभावादिति शेषः । भाष्येस्पष्टमिति । वस्तुतो नैवं भाष्यकृतोक्तम् । किन्त्वम्बार्थानां ह्रस्वः । नदीह्रस्वयोर्न्यासे जसि चेति नद्या अपि गुणः प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैवं तर्हि योगविभागः करिष्यते ततो ह्रस्वःअम्बार्थनद्योरिति वर्त्तत । अनयोर्ह्रस्वस्य ह्रस्वो भवति । किमर्थमिदं गुणो भविष्यति तद्वाधनार्थं ततो गुणश्च गुणो भवति ह्रस्वस्येति । अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्राम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्त्तत इत्युक्तम् । वक्तुमशक्यइति । अम्बार्थनद्योर्गुण इति न्यासेनेत्यर्थः । गुणः स्यादेवेति । अनित्यस्थले लक्ष्यैकवक्षुष्कताया आवश्यकत्वेन न लुप्तताङ्गस्यैवम्याप्रवृत्तौ बीजाभावाद्नदीसाहचर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणादनः शब्दे गुणप्राप्ते रभावाच्चेति मौनिस्रीकृष्णभट्टाः । अयं ह्रस्वइति । विधानसामर्थ्यलभ्यो भाष्योक्तयोगविभागलभ्यो वा ह्रस्व इत्यर्थः । वृद्धिवारणावेति । न चान्तरङ्गायां वृद्धौ बहिरङ्गस्योत्वस्यासिद्धत्वम् । नाजानन्तर्य इति निषेधात् । परस्परं बाधकमिति ।

न चाङ् विधानसामर्थ्यम् । हेरामि-वृद्धवाधनाथं ज्ञारितार्थत्वात् । यत्त्वेव सति, ह्रस्वनद्यापो वृद्धित्यभ्यानन्तर हेनेत्येव ब्रूयादिति मौनिश्रीकृष्णभटा । तन्न । पट्टत्रिचतुर्भ्यश्चेत्युत्तरसूत्रेषु नेत्यभ्यासवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे-
 जाडेरिति पाठश्च । अपत्रा हेराम् उकारानुबन्धविशिष्टं कार्यं । तथाचैव
 छमुन्यामेन-सिद्धे ऽङ्घ्रिमान पररूपनाशनाथमिति चेन्न । सप्तशब्दात् ह्यस्यटि
 पररूपेपि तस्य पूर्वास्माद्ध्रियौ स्थानिवत्त्वेन रव्यत्यादित्युत्त्वाप्रवृत्त्यर्थं अङ्घ्रिमान
 स्यादित्याशयात् । अतएवेति । अनवकाशत्वेन बाधे ऽपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्ते-
 रेवेत्यर्थः । किन्तर्धानवकाशत्वादिति । अलोन्यपारिभाषैकनाक्यतया गणेरन्यस्य
 अस्येत्यामित्यर्थे ऽनवकाशत्वमिति भावः । वस्तुतस्त्वेवमर्थाश्रयणनानवकाशत्वोप-
 पादेन ऽभ्यासत्रिकारे बाध्यबाधकभावो नेति परिभाषाश्रयणोपि ह्लादि शेषो न
 स्यात् । इत्त्वस्योत्तरीया निर्विषयत्वापत्तेः । तस्माद्युगपद् द्वयोरसम्भवे ऽनवका-
 शत्व यथा ऽडामोराम द्विद्वचनापहागत्वेनागामिन एवासत्त्वेन युगपत्तयो प्रवृ-
 त्त्यसम्भवात् । वृद्धीर्नयोस्तु युगपत्प्रवृत्त्यसम्भवः । दीर्घेण सर्वस्यागामिनो नाप-
 ह्यारात् । इत्तह्लादि शेषधोरपि न युगपत्सम्भवः । एकस्य स्थानिन आदेशद्व-
 यासम्भवात् । प्रक्रियायासनावता इत्य हि रूपान्तरप्राप्तिः । लोप सर्वथा निवृ-
 त्तिरिति । तथा च लोके ऽपि द्राह्मणा भोज्यन्ता माठरकौण्डिन्यौ परिवेष्टामिति
 भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवेन स्वप्रवृत्तिसमये भोजनवापेपि परिवेषणानन्तर
 माठरकौण्डिन्ययोर्भोजनं दृश्यते । ह्यवरदसूत्रे च भाष्ये नेदानन्ती भुञ्जते इति
 कालविशेषप्रदर्शनं च कृतम् । च्छोरिति सूत्रे च भाष्ये उदाष्टित्वे उडुत्तर वलोप
 उक्तः । उड्वलोपयोर्युगपदसम्भवादिति दिक् । ननु ह्रस्वमादीनामिति वार्ति-
 फानिष्पन्नभ्रूश्चन्द्रस्य वातुत्वादेव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमतवाह । भ्रूश्चन्द्रम्येति ।
 सुभ्रुवाविति सिद्धमिति । तथा च प्रयुज्यते । गूढसूचितरहस्याविभेदं सुभ्रुवा प्र-
 वृत्ते परिहास इति । एतमिवर्णोर्णान्तधात्वन्तस्याङ्गम्यन्यर्थात्सुश्रियावित्यादावि-
 षद् सिद्धिः । न भ्रतीत्युक्त्या क्रियान्वयेन प्रसन्न्यप्रतिषेधशक्त्या निराक-
 रोति । धात्ववयनसयोग पूर्वभिन्न इति । उदियादिति । उत्पूर्वादीङ्गतावित्यस्मा-
 त्क्रिये रूपम् । इत्यर्थेनसिद्धेरिति । वस्तुतस्तु सयोगाभिन्नात्मयोगकदेशात्तद्व-
 द्धिनसमुदायाद्वा परस्य सयोगपूर्वकस्यापि यणापत्तेः । धात्ववयनसयोगात्परस्य

नेत्यर्थे तूदियादित्यादौ दोषः । पर्युदासाभावेनोक्तार्थालाभादिति पूर्वग्रहणमाव-
 श्यकं किमिति । पूर्वसूत्रात् द्व्योरित्यनुवृत्त्या सिद्धमित्याशयः । निषेधादिति ।
 ननु खरकुट्यै ब्राह्मण्यै इत्यादौ शाकलं प्राप्नोतीति चेन्न । उत्तरपदत्वेति
 वार्तिकारम्भे तत्प्राप्तावपि प्रत्याख्यानपक्षे तदप्रवृत्तेः । प्रतिपदेत्कत्वादिति ।
 तथा च दुर्धियावित्यत्र बहुव्रीहौ यञ् नेति तदाशयः । विशिष्टरूपोपादान विषय
 इति । दिक्समास इति वत्कतिसमास इति विशिष्ट कपोपादाने इत्यर्थः । इतिवि-
 ग्रहाभिप्रायेणेति । प्रकृष्टन्यायतीति विग्रहे तु नित्यस्त्रीत्वाभावः । सत्त्वभूतार्थ-
 केति । शुद्धात्वार्थविशेषणत्वे तु कर्मकारकत्वमस्त्येवेति भावः । सूत्रारम्भेपीति ।
 भयहेतुरिति हेतुपदस्वारस्यात् । तथा च सत्त्वारम्भेपि पद्यसमाससम्भवाच्चाक-
 स्थले यणिति भावः । अभ्युच्चयेति । पूर्वपरिहारे ऽरुच्यभावादिति भावः । अन-
 योरेव निषेध इति । तथा च सुध्युपास्ये निषेधप्रवृत्तिर्निति भावः । प्रकारान्तर-
 माह । सुपीति वेति । यलोपे सख इति । यावत्पर्यन्तं लोपो व्योरित्यस्य प्रवृ-
 त्तिसम्भावना तावत्पर्यन्तं वेरष्टकोति लोपो न प्रवर्त्तते । ननु नः क्य इति निषेधः
 दन्त्यान्तविषयकोनुनासिकान्त्याविषयो वा स्यादित्याशङ्क्यासति बाधक इति
 न्यायाल्लक्ष्यानुरोधाच्च सामान्योपेक्ष इत्याह । नःक्यइति । परपदस्थाजादे-
 शस्येवेति । अर्षीपचन्निति पक्षमोसमासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यग्रामाण्यादिति
 भावः । अनित्यत्वादिति । अन्तरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वेनैव निर्वाहे नाजानन्त-
 र्थपरिभाषा नाश्रयितव्येति मतेनेदम् । नन्वच्छोपस्य स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्ते कौ-
 लुप्तं न स्थानिवदित्यसङ्गतम् । लोपस्य लोपकर्मत्वाभावादित्यत आह । भवे-
 क्तइति । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्काचित्सकर्मकैभ्योपि भावे क्तो भवति यत्र
 प्रयोगस्य न गत्यन्तरमिति भावः । ननु नैवं विज्ञायते कौलुप्तं न स्थानिवत्
 कथं तर्हि कौविर्धं प्रति न स्थानिवदिति न पदान्तसूत्रस्य भाष्यात्कौलुप्तं न स्था-
 निवदिति नास्त्येवेत्याशङ्क्याह । अस्याप्यर्थस्येति । तथा चोक्तभाष्यं सर्वत्र
 नैवंभिविज्ञायते कौ लुप्तं न स्थानिवदिति सर्वत्र कौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति वि-
 क्षायते इत्यर्थकमिति भावः । पदकार्यविषयएवेति । एवं चाभिव्यक्तपदार्था य
 इति न्यायमूलकं प्रसिद्धे इति सर्वनामप्रकरणस्थस्त्वग्रन्थविग्रहे तस्मात्तन्त्याय-
 प्रवृत्तावपि विशेषणतया ऽभिव्यक्तपदार्थकत्वमादायानह् बोध्यः । किञ्चन्तस्य

धातुत्वमिव । इति इदन्ता । प्राधान्याच्चेति । सर्वाणां कार्याणां रूपनिष्पत्त्यर्थ-
स्वादिति भावः । ननु रूपातिदेश एव रादेशो न स्यात् । वणसंस्थानं विशेषस्यैवं
रूपत्वेन स्वरस्यारूपत्वात् । अत एव विधिवन्स्वरकार्यो विधिविधौ हेरिणीशब्दयोः
सञ्ज्ञाणामित्येकशेष इत्याशङ्क्याह । तच्चेत्यादि । अथ तदाकर्षाभावादिति ।
यद्यपि स्थानपञ्चमभावेन स्थानेन्तरतमपरिभाषा नोपतिष्ठते तथापि रूपानिदेशस्य
फलतः स्थान्यादेशमात्रपर्यवसायित्वेनोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिर्गमिष्येत्तदम् । सञ्ज्ञाशब्दा-
नामिति । इदमुणादिभ्युत्पन्नानामित्यनेन पाक्षिकः । यथान्यामिति । ण्वुल्लुचौ
अण्वुल्लुच् इति यथा न्यासे इत्यर्थः । नियमफल चिन्त्यमिति । मातरोऽपिनरावि-
त्यादौ निरनुबन्धकत्वेन वृत्तजन्तत्वाभावादेव दीर्घपित्तरिति भावः । विशिष्टाभा-
वस्येति । म्यामि तृतीयादिपरत्वेपि शस्यजादिविभक्तिपरत्वेऽपि क्वचिद्विशेषणाभावेन
क्वचिद्विशेष्योभावेन चादित्वविशिष्टवृत्तौयादिविभक्तिपरत्वाभासस्य । एतेनेति । उक्त
नियमस्यैव निर्दृष्टत्वेनेत्यर्थः । तथा च वृजन्तु क्रोष्टु रित्यस्य वृज्वत्सर्वनामपरत्व-
र्णवति नियमपरत्वे सर्वनामस्थाने तुजन्तस्यापि प्रयोगापत्तिः । आद्येत्या द्विविधेनि-
यमपरत्वेऽपि क्रोष्टुपुत्र इत्यादौ वृजन्तस्य प्रयोगापत्तिः । वृजन्त सर्वनामस्थान
एवेति नियमे विभक्त्यन्तरं एव वृजन्तप्रयोगात्प्राग्यात् । तेन लक्षणवशमेत्वम्वृत्ता-
वपि किर इत्यस्यानुकरणत्वाभावात् । धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषात् किर-
रश्च पक्षम् इति निर्देशादहित्या । इत एव निर्देशादिति । अनुकार्यानुकरणयोरभेद-
विवक्षां त्वप्रामाणिकीति भावः । न वलोप इति । लोपः शाकल्येत्यनेन । लोपोव्यो-
रिति लोपस्तु आन्दस पग्निमित्तकत्वेन बहिरङ्गश्च । यद्यपि लोपः शाकति लोपस्य
पाक्षिकत्वेनापि पग्निहारः सुलभस्तथाऽपि पक्षेपि लोपाकरणयोपपत्तितनमित्यदोषः ।
इत्युदन्ता । उक्तोत्तरत्वादिति । इदमयुक्तम् । विद्येतत्वसाम्येन कदाचिद्विद्युतस्य ल-
कारसाम्येन कदाचिदीपत्वष्टस्येत्याद्यु क्रूरित्येतद्वोपद्वयावारणात् । न च धातुणा-
मित्यत्र रेफद्रवावटितत्वविद्युत्तरूपधर्मद्वयसाम्येन विद्युत् एव दीर्घो भविष्यतीति वाच्य-
म् । तथा सति हेतुल्लकार इत्यत्रापि लकारद्रवावटितत्वविद्युत्तरूपधर्मद्वयसाम्येन
विद्युत्स्यैवापत्तावोपत्वष्टस्य पक्षेप्यनापत्तेः । वस्तुतस्तु गम नित्यत्रेपत्वष्टस्य शब्दकैव
निर्देशो । तस्य पूर्वसर्गत्वाभावात् । गमूणामित्यत्र तु पक्षे हेपत्वष्ट वृत्कार इत्यत
एव । नविशेपइति ॥ ननु क्तेरा वृत्त्या तेन क्तिरा इत्यत्र श्रुत्यक इति प्रवृत्तिभावे

ऋकारस्य यणि रपरत्वे रोरिति लोपे ह्रस्वोप इति दीर्घं विशेषःस्पष्ट इति चेत् ।
 न । यणो बहिरङ्गतया इको यणित्येकवाक्यतापन्नोरणपर इत्यस्यापि बहिरङ्गतया
 रेफस्यासिद्धत्वेन दीर्घाप्राप्तेः । यद्वा । दसाहचर्येणानागमकरंफपरत एव दीर्घाङ्गी-
 करेणादोषात् । यत्तु आ च आ च ऋ आ तेन ऋरा इत्यत्र दीर्घापत्तिपाशङ्क्य
 यणोऽचः परेति स्थानिवत्त्वेन ऋकारपरत्वबुद्धौ लोपप्रयोजकरेफपरत्वाभावात् दीर्घ
 इत्युक्तम् । तन्न । हेति सूत्रे पूर्वेणाणग्रहणस्य निश्चितत्वेन दीर्घप्राप्तेरेवाभावात् ।
 पदान्तविधित्वेन स्थानिवद्भावस्य दुर्लभत्वाच्च । दृढमानंचिन्त्यमिति ॥ इदमसंग-
 तम् । अग्निपुराणे इको यणित्यस्य लालितिरित्युदाहरणदर्शनात् । अलोन्यस्येत्य-
 तोऽलग्रहणमपठ्य शब्दाधिकारं चाश्रित्योः स्थाने लकारामिन्नोण् रलपर इत्यर्था-
 ङ्गीकारेण लालितिरित्याग्निपुराणोक्तप्रामाण्येन मूलोक्तसाहचर्याश्रयणाद्वा नोरण् इति
 सूत्रस्थभाष्यविरोधः । महासंज्ञयानव्ययत्वादिति । यात्त्विदं स्वरादिनिपातमव्य-
 यमिति सूत्रविषयकं छन्मेजन्त इति सूत्रविषये तु अन्वर्थसंज्ञा नाङ्गीक्रियते । अत एव
 कुम्भकारेभ्य इत्यत्राव्ययसंज्ञापादकछन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यं संगच्छते इति । तन्न ।
 अव्ययीभावविषये वचनप्रामाण्याल्लिङ्गाद्यन्वयेऽव्ययत्वाङ्गीकारेप्यत्र तथाङ्गीकारे
 यानाभावात् । छन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यं त्वेकदश्युक्तिः । आद्गुणस्तुनेति । तस्मिन्स-
 ति उत्तरपदपरकसहशब्दाभावेन सादेशो न स्यात् । इकारैकदेशस्य तद्गुणनिमित्त-
 कत्वाभावेन नाचःपरास्मिन्निति स्थानिवद्भावेनोत्तरपदत्वं प्रत्याशा । एतेनात्राद्गुणे
 विशिष्टस्य सादेशापत्त्या ऽकारान्त रूपमापद्येतेति मिश्रोक्तं परास्तम् । इत्यन्य इति ।
 इदं चिन्त्यम् । असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये ओः सुपीत्यत्राकारप्रश्चेपपरमुबोद्धुगितिर्वार्त्ति-
 कस्य ओरिति प्रयोगासङ्गतेः । संभवति चात्र पूर्वान्तत्वेनोकारस्य पदान्तत्वम् ।
 तस्मात्सेरोमुपीत्यादौ पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावान्नोत्वप्राप्तिरिति पदान्तादङ्कः
 परो र्नास्ति इति भाष्यविरोधो न । एवम् 'मदमममयूरस्य श्रेष्ठ माल्यवतो गिरिः ।
 सीताविरहसन्तप्तं रामं मुहुःसूमुहुत्' ॥१॥ इत्याभियुक्तो कर्त्ता गिरा इरति कर्तृगुणा-
 कावपि बोध्यम् । तद्गीत्या तस्याप्यसङ्गत्यापत्तिः । अयचीति । असर्वनामस्थान
 इत्यत्र अ इति पृथक्पदं निषेधार्थकं स एवात्राकारो निर्दिष्टः । न त्वसर्वनामस्थाने-
 ऽयचीति पदच्छेदः । नञ्द्वयौयथ्यात् । असर्वनामस्थाने इति । प्रसज्यप्रतिषेध

इति वक्तुं युक्तम् । ननु सर्वनामस्थाने पूर्वं पद नेत्येवास्तु किं यचीति विशेषणे-
नेति चेत् न । सुवागिति विशिष्टस्य सुबन्तत्वप्रयुक्तप्राप्तपदत्वस्यापि प्रत्ययलक्ष-
णेन सर्वनामस्थानपरत्वेन निषेधापत्ते । पूर्वमिति । सर्वनामस्थान यस्माद्विहितस्त-
दादात्यर्थ । यस्मात्प्रत्ययविगिरित्यतस्तदनुवृत्ते । सुबन्तमिति । स्मृतिहन्तमित्य-
त स्मृतिव्यनुवर्तते इति भावः । स्वमतेनाह । उत्तरपदत्वेचेति । अत्र यद्वक्तव्य
तदन्यत्र वक्ष्यते । नन्वन्तर्भूताविभक्त्या मा भूत्पदत्व पूर्वान्तत्वेन तु दुर्वारमेवेत्यत
आह । आतिदेशिकस्यपीति । स्पष्टमेवेति । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तपदत्वस्य तेन निषे-
धादिति भावः । प्रतिषेधाच्चेति । प्रतिषेधाद्धेत्यर्थः । पूर्वान्तत्वेन प्राप्तपदत्वस्य वा-
रणायाह । तद्घटितस्येति उत्तरपदत्व इत्यत्रोत्तरेत्यावर्तते । एकमुत्तरपदपरमपर तु
उत्तरपदघटितपर वाशब्दश्चार्थे इति भावः । केचित्तु वाशब्द पक्षान्तर बोधकः ।
उत्तरपदघटितत्व चोत्तरपदाविषयकपदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । से इत्येतद्घटक
एइत्यस्य परादिवद्भावेनोत्तरपदविषयत्वात्तदविषयकपदविषयकप्रतीत्यविषयत्व धटा-
दिषदे तदविषयत्व से इति समुदायस्य तद्वटक एइत्यस्य चेति तयोः पदत्वे-
न्तर्वर्तिविभक्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन दक्षिणैरिति समुदायस्योत्तरप-
दघटितत्वेन समुदायोत्तरलक्षणेन प्रत्ययलक्षणाभावप्रसङ्गात्तदघटितस्येत्यसंगतमित्य-
पास्तमित्याहुः । गितइति ॥ गित् इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वनामस्थान इति सप्त-
म्यन्त, गोत इति पाग्यन्त, गित्पद गित्त्वप्रयुक्तकार्यपरम् । एव च गोशब्दस्य
सर्वनामस्थाने परतो गित्त्वप्रयुक्त कार्यं भवतीत्येवार्थो युक्तः । परत्वादिति । आहू-
त्वादिति वक्तुं युक्तम् । तपरकरणेनेति । परे तु त्वद्वक्तरीत्या गोशब्दातिरिक्तौ-
कारान्ताभावेन तयोश्च गित्त्वस्येष्टत्वेनात्राहुस्य विवक्षितत्वे शोर्णित्वं यक्तव्यं स्या-
दिति लाउसाद् गकाराविवक्षैव । चित्रगो इत्यादौ तु विहितविशेषणेन, लक्षणप्राप्ति-
पदोक्तपरिभाषया वा न दोषः । एव च 'गो पूर्वत्वाणित्वाच्चे'त्यत्र गित्त्वात्वग्रहण
न कार्यमित्यपरमनुकूलम् । ध्वानित चेद् तपरकरणा'णित्त्वात्वयो स्थानेवत्त्वप्र-
तिषेध'इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येण । प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरित्या-
हुः । तृतीयादिष्विति । अजादिष्विति शेषः । सूत्र इति । अस्य वक्तव्येत्यनेना-
न्वयः । 'शौश्रुवृद्धिवक्तव्ये'त्यस्य 'गोतोणिदि'ति सूत्रे दोषग्रहण कर्तव्यमिति तात्प-
र्यम् । वार्तिक इति । औतोमशसौरिति सूत्रस्ये इति शेषः । एतेनास्य वार्तिकस्य

औतोमिति सूत्रे दर्शनाद् गोत इति सूत्रे इति शेषरोक्तिरसंगेनेत्यपास्तम् । इदानी-
 तनभाष्यपुस्तकेषु वार्तिकत्वेन नेदमुपलभ्यते तथापि वार्तिकसाक्षाद्वावार्तिकत्युक्त-
 म् । ईदृशानामिति । अजादेविभक्तिपराणां सुपराणां चत्यर्थः ॥ इति श्रीमद्वा-
 वेन्द्राचार्यविरचिते विषय्यारव्ये लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यानोऽजन्ताः पुष्टिङ्गाः ॥

रमयेति । अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ग्रस्वः । लिङ्गाविशिष्टपरिभाषयेति प्राग्ग्रन्थेऽ-
 भिहितत्वेन तद्विपरीतमाह । पूर्वान्तत्वेनेति । पञ्चम्येति आवन्तादिति मूळजुसारण ।
 अभत्त्वादिति । एवं च नैतदर्थं इयां प्रतिपद्ये इति भावः । आप इति । संवृद्धौ
 चेति सप्तम्या पष्ठ्यन्तत्वं परिकल्प्यत इति भावः । समानकार्यित्वाभावेऽपवादत्वं
 नेति मतेनाह । शोधेति । अनेनेति । प्रच्छेपपक्ष इदम् । वस्तुतस्तु हल्ब्यादिलोपा-
 पवादत्वेन पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तौ एङ्हस्वादिति लोप इत्याशय उचितः । नन्वेवं सति
 अचः परास्मिन्नाति सूत्रे पूर्वत्यस्याभावेन हेगौरोत्यादौ दोषसाशङ्क्य एङ्ग्रहणसाम-
 र्थ्यादिति वर्णितम् । भवद्रीत्या तक्रकौण्डिन्यन्यायेन वाधे पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तौ एङ्ह-
 स्वादिति लोपस्यैवावश्यकत्वेन एङ्ग्रहणसामर्थ्यस्यासंगतत्वामिति चेत् । न । तस्य
 तक्रकौण्डिन्यन्यायानाश्रयणेन ह्येवाङ्ग्रहणेऽदीर्घ इति न्यासाश्रयणेन च प्रवृत्तत्वा-
 त् । संनिपातति । आतिदेशिकसंनिपाताविवातस्य न संनिपातपरिभाषाप्रवर्तकत्व-
 मिति भावः । परस्येति । तेन यस्यै इत्यस्य सिद्धिः । नस्याद्इति । चेन द्वयोर-
 ककपालं विधेयत्वप्रतीतेरिति भावः । नापीति । नच विवातवैयर्थ्यम् । एकवचने
 तत्साफल्यात् । आपइति । कार्यभेदेऽपि संनियोगांशित्वमात्रेण च समुच्चार्यकामिति
 भावः । नचैवामिति । तुल्यन्यायात्सर्वस्यै इत्यादावप्युक्तरीत्यैवाभिप्रेतेति भावः ।
 सिद्धानीति । आवन्तत्वस्य सुबन्तत्वेनापि सुउभत्वाच्चिन्त्यमेतन् । सर्वनामत्वमापि
 स्थानिवद्भावेन सुलभम् । लिङ्गाविशिष्टेति । इदं यथोदेशे । कार्यकाले तु मद्भुक्त-
 रीतिरेव शरणम् । सङ्गृह्यतेति । बुद्ध्वावित्यादिदत्संनिपातपरिभाषयापि सुवारः सुद् ।
 यन्तच्छब्दाभ्यामिति । प्रतीत्येत्वं तस्य इत्यर्थे इत्यनेनान्वयः । हेतुत्वं च तृतीया-
 र्थः । तत्त्वं च न विवाचिति न्यायद्वारकम् । इत्यन्यत्रेति । अत्रायं संग्रहः ॥

देशितं त्वज्जनं भाष्टं प्राक्करीयमत् तथा ।

विधेय्यामि निष्कृष्य साधकैर्वाधकैस्तथा ॥ १ ॥

तथा हि । तत्रेदं प्रकरीयं मतं सा पूर्वा उत्तरा अस्यास्तस्यै उत्तरपूर्वायै इत्येव ।

या पूर्वा सोत्तरा यस्येष्ट्युक्तौ सचेनसामुन्तरापदस्यैव प्रवृत्तिप्रकाररुत्तानविशेष्यत्वस्य
सर्वानुभवसिद्धतया तस्यैव गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातौचित्यात् । न विधाविति न्याय-
स्तु श्रोतृप्रतिपत्तापस्य त प्रतिबोधनाय तद्विपरोतापेबोधकम्यान्याप्यत्वमूलको नात्र-
भवति । लोकाणां तद्विपरीतबोधजननेरनुभवसिद्धतात् । यच्छब्दयोग प्राथम्यमि-
त्यायममस्तविषयकम् । सप्तमी विशेषगे इति शास्त्रेण तन्न्यायवाधात् । एतद्विरोधा-
देव च हितगोभे चेति वार्तिकस्य उद्देश्यविधेयभावेन बोधे समामानिष्टत्वप्रतिपादनपरो-
रत्नग्रन्थोप्यपास्तः । हरिदीक्षितास्तु विशेषणविशेष्यभावो हि लोकाधीन । लोके
च शुक्ती रजत यम्य शुक्तिरजतको देवदत्त इत्यादौ गुणपररजतपदसनिधानेपि अ-
विज्ञानबोधकशक्तिपदस्यैव विशेषणसमर्पकत्वानुभवात्पूर्वाशब्दम्याधिज्ञानबोधकस्यापि
पूर्वनिपात । अत्र एव या पूर्वा सोत्तरा यम्योन्मुग्धस्य स पूर्वोत्तर इति उद्देश्यविधे-
यभावभावानुगतपूर्वनिपातो भाष्यश्लोकादाहृत । न विधाविति न्यायस्तु उक्तरोत्या
प्रवृत्त्येदंशे एव विधेये एव लक्षणगति वदन्ति । भट्टास्तु या पूर्वोत्यादिभाष्ये
उद्देश्यविधेयभावानुगतपूर्वनिपातस्यापि करणाद्बोध्यपदेपि लक्षणा भाष्यकृतसमता ।
अनभवसिद्धं शुक्तिरजतको देवदत्त इत्यादि त्वप्रामाणिकमेव । अविज्ञानबोधकस्य
विशेष्यसमर्पकत्वमनुभवसिद्धमिति तु शपयैकसमधिगम्य विधेय बोधके तु न लक्ष-
णा । उक्तन्यायात् । एतदप्रवृत्तिबीजकपन तु स्वमौल्येनैव । ईदृशे विषये विधे-
यबोधके एव लक्षणया सार्वजनीनानुभवसिद्धत्वेन या पूर्वोत्यादि भाष्यसंगत ।
उक्तभाष्यादिरुद्धस्य प्रत्युत तदनुकूलस्योक्तन्यायस्य त्यागे वीजाभावाच्च । एव च
या पूर्वा सोत्तरत्यादिविग्रहे उद्देश्यविधेयभावानुगतपूर्वनिपात एवेति भाष्यानुसारिसर-
णिरिति वदन्ति । अत्रमानमिति । अन्तरायां पुरोति भाष्योदाहरणात्पू शब्दस्य
प्रयोगे एवायं निषेध इति कोचेत् । अन्ये तु स्व रूपाभिति शास्त्रात्पदस्य स्वरू-
पपरत्वे प्रत्यासत्त्याऽन्तरशब्दार्थकविशेष्यसमर्पके पू शब्देऽसतीत्यर्थः । एव च
नगरीविशेष्यत्वे सर्वनामत्वमिष्टमेवेत्याह । अतएवाजयं सगतमिति मूने "मृगैरजय-
पि"त्यादौ सगतमिति विशेष्यमध्याहार्यामित्याभिस्तुक्ता । प्रच्छेपादिति । येन नामा-
प्तिन्यायमाश्रित्येदम् । एत्वशानुद्ग्याहामामीति । इदमेवधेत्वेपीति वक्ष्यमाण च
चिन्त्यम् । जहाहि । नित्यत्वस्य एत्वविषये जरस्यापि तौल्यादिति । तस्मात्परत्वा-
देत्वे पश्चाज्जरसि लक्ष्ये लक्षणम्येति न्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्तिरित्येव तत्त्वम् । प्रच्छे

षडिति । यादामोः कृतयोरपि पश्चान्निशादीनां प्राप्तिः संभवत्येव । आभि डिबुद्धयैव
 पश्चान्निशादिप्रवृत्तेः संनिपातपरिभाषाविरोधाभावादित्याशयः । यद्वा । शस्त्रप्रधानि-
 ष्विति विषयसप्तमीति पूर्वमेव निशादीनां प्रवृत्तिरिति भावः । फलामावेनेति । इदं
 चिन्त्यमिति शेषोध्यसखीति सूत्रे निरूपितम् । वर्णग्रहणेति । वर्णग्रहणे तत्प्रवृत्तौ
 बहूपल्लवापत्तेः । ओदिति सूत्रस्थमाप्यस्य चैकदेश्युक्तित्वमित्यन्यत्र प्रशङ्कितम् ।
 पदाङ्गिति । शब्दस्वरूपस्याप्यध्याहारेण पृथक् तदन्तविधिरिति भावः । लाक्षणि-
 कत्वेन समाधायैति । एवं च तद्भाष्येणाकारमुच्छेषोपि सूच्यते इति भावः । वा-
 तिकस्तेति । चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ दोषवारणायोभयोरप्यावश्यकत्वेन चि-
 न्त्यमेतत् । यत्तु निशे इत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमित्याहुस्तत्तुच्छम् । पद-
 न्तिरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वाज्जरसपेक्षया यादः परत्वाच्च जरसर्थमपि तत् । अर्द्ध-
 खट्वायामिति । अर्द्धं नपुंसकमिति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे तु गोवाश्यायै इत्यादिवोध्यम् ।
 मानाभावादिति । इदं चिन्त्यम् । अतिखट्वायेत्यादावुक्तरीत्यैव यादप्रवृत्तौ आ-
 वारप्रच्छेपैवैवर्थापत्तेरेव मानत्वान् । अतिखट्वायेत्यादौ संनिपातपरिभाषयापि यादो
 वारयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् । अत्र निष्कपस्तु आवन्तान्तमित्येव सर्वत्र वाक्यार्-
 थः । परम्परयापि कार्यमालोच्य स्थानिवत्त्वं प्रवर्तते एव । अतिखट्वायेत्यादावुक्तैव
 गतिः । आ आवितिप्रच्छेपस्तु चित्र इत्याद्यर्थं इति सुधीभिराकलनीयम् । आहुरिति ।
 अत्र पाठकाः । चित्राय् चित्राङिति दीत्प्यर्थफणादिताद्विन्नभ्राजिभ्यां साध्यम् तच्च
 फणादिदीप्त्यर्थकं भ्राजिभ्राजिभ्यां सुसाधमिति सूत्रे भ्राजिग्रहणं व्यर्थम् । तमा-
 त्फणादिभ्राजिशिरशान्तः । वाभ्राशेत्येव शान्तपाठात्तालव्यन्त इति तिङन्तशब्दरत्नग्रन्थस्तु
 चिन्त्य एवेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । भ्राजिति तालव्यन्तपाठस्य धातुसूत्रयोश्चित्त-
 सावर्जनानमप्रदायसिद्धस्यामत्वापयोगान् । भ्राजिग्रहणं तु विभ्राजयतेर्णिजन्तात्कि-
 पि टिल्लोपे पत्वाथः । यत्तु वृक्षं वृक्षश्चेति क्विन्तात्किणजन्तात्किापि वृक्षश्च इति
 लणसूत्रस्थकैयटप्रयोगमुपादाय टिल्लोपे आद्यमानिकस्थान्यादेशभाव वृक्षश्च वृक्षश्च
 अनयोरेव । एकदेशविहृतन्यायस्तु नमस्त्राधिकविकार इति न पत्वमित्युक्तं विवर-
 णरुद्धिः । तच्चिन्त्यम् । अथवतो वृक्षश्च वृक्षश्च अनयोः स्थान्यादेशभावस्य भ्राजिग्रहण-
 सार्थक्यानुयाहकस्य संभवेन पत्वमातेस्तदवस्थत्वान् । अत एवागुच्या वृक्षं वेति
 वाति वेति विग्रहप्रदर्शनं कैयटोपाध्यायैः क्वनिनि सुभियो विभावयन्तु । चिन्त्यमि-

ति । इदं चिन्त्यन् । धातोरित्यस्यैकाचः इत्युत्तरार्थमात्रानुवृत्तस्य विशेष्यत्वेन तद-
 न्तविधेरसुलभत्वात् । एत्वाप्राप्तः इति । वाचादीनामनभिधानमिति भावः । धुड-
 भावइति । वणग्रहणे यदागमन्यायाप्रवृत्तिरिति भावः । तत्रेति । जश्त्वमित्यादि
 भाष्यकृतप्रयोगनिर्वाहायोक्तार्थज्ञापकस्य सभवेऽयम्यादित्वकल्पानानौचित्यात् । अ-
 न्यथा पुमान् स्त्रियेति निर्देशम्यानुपदं स्वनैव ज्ञापकत्वांक्तेरसङ्गतिरिति । तथा शास
 इव अनिदित् असिद्वत्पूर्वपदादित्यादिषु सूत्रेषु भाष्यकृद्भिर्निर्देशज्ञापकत्वांक्तेरस-
 ङ्गतिः । कुत्वागनापत्तेश्चेति तु दृष्टापत्त्या ज्ञापनादाह । अचोऽधु इति तु ज्ञापकसि-
 द्दस्यासार्वाधिकत्वात्सिद्धम् । अत एव स्तोश्चुनेत्यादौ विसर्गषत्वजश्त्वादीन्येवंमथ ।
 वस्तुतोऽम्पान्निर्देशादेकवर्णात्मके पदे पदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि न । विसर्गम्यायोग-
 याहकत्वेनाश्रय विना तस्य प्रयोक्तुमनर्हत्वाच्च । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्येवादेशत्वेन
 नित्यादित् शादीनामनेवेनैकवर्णात्मके पदान्तत्वप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तेश्चिन्तित्वा-
 च्छ । अनुकार्यस्वरूपभङ्गाभियेत्येतदपि स्थान्यर्थाभिधानसमर्थेति शक्तिमूलकमेव ।
 सस्युरित्यादौ तु विद्वतेनापि स्थान्यर्थाभिधानागुक्तस्तपादेशाद् । अत एव च
 सख्याया, ष्णान्तोति निर्देशोपपत्तिः । तत्र नलोपे हि शून्यमेवावतिष्ठेत्त्युक्तन्यायेन
 तत्र नलोपाप्रवृत्तिरिति संचेतस परिभाषयन्तु । विचार्यइति । हो ढ इति सूत्रे
 भाष्ये एकाच इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन मध्यस्थेष्यग्निमन्नुवृत्ते षष्ठ-
 त्वेन विचार्य, इत्युक्तेश्चिन्त्यैव । किदाक्षितेति । ननु हित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधार-
 ण्येनाव्याभिचारस्यैकोक्षपनियामकत्वेन कथमत्र नाक्षेप । नन्वियदुवद्दुस्थाने ढकारा-
 व्यवहितोत्तरवाचिद्वित्प्रत्यय एवेति वाच्यम् । एव । सति तदव्यवाहृतोत्तरवाचिद्वित्-
 प्रत्ययासाधारणतया प्रत्ययग्रहण इति परिभाषेपरिभत्यैव निर्वाहे ऽङ्गारेपकरण-
 नौचित्यात् । न चोपात्तरूप हित्व प्रत्यययाप्रत्ययसाधारणानि उपात्तरूपस्य
 प्रत्ययासाधारणनिमित्तकप्रवृत्तिकपरिभाषाया अप्रवृत्तिरस्त्याशयः । एवमापि
 धीचिन्तित्यादौ चित्रद्वेदिद्वित् इत्यङ्गानि परत्वेन व्यभिचार एव । न
 चेद सकलप्रज्ञास्थल तत्स्थलीयेयहस्थानि पर हित्व- तु प्रत्ययासाधा-
 रणमिति वाच्यम् । इन्द्रे धीत्वस्याप्रवृत्त्या भतिचित्रयोर्इन्द्रे चित्रमती इत्ये-
 तत्सिद्धेरेण फलत्वान् । न च लौकिकत्रिमहदाक्षये विभक्त्या व्ययधानेन
 हित्वरत्नाभावेऽनदीत्याप्रवृत्तौ विसर्गाया इन्द्रे धीत्वस्याप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवृत्तनदी-

त्वेन प्रथमप्रवृत्तकार्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । दण्डित्वावित्वाद्यनुरोधेन प्रयोगसम-
वायिवित्त्वस्य तत्प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रकृते च नदीत्वेन वाधे वित्त्वस्याप्रयोगासम-
वायित्वेन द्वन्द्वे धीत्यस्य प्रथममप्यप्रवृत्तेः । न च हरिश्चाहश्चेति विग्रहे परिनिष्ठे
रूपे यणदेशेन वित्त्वस्य प्रयोगसमवायित्वाभावात्तत्र द्वन्द्वे धीत्यस्याप्रवृत्तिरिति वा-
च्यम् । यणदेशेपि स्थानिवद्भावेन वित्त्वस्य सुलभत्वात् । तदन्तसंज्ञापक्षे वित्त्वस्य
षट्त्ववदलभ्यत्वाभावात् । शेषग्रहणप्रत्याख्यातपक्षे उपसंजननिष्पन्नान्यायेन भावि-
नदीत्वमालोच्य पूर्ववित्त्वाप्रवृत्तेश्च । न च तदन्तविध्यर्थे शेषग्रहणस्य नयैः
स्थापितत्वेन तत्पक्षे प्रथमतो वित्त्वप्रवृत्तिर्निर्वायेव । पश्चादाकङ्करोयत्वादिति नदी-
त्वाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अन्तरङ्गीनगीतिन्यायेन समासलुक्ः पूर्ववित्त्वाप्रवृत्तेः
पश्चाच्च नदीसंज्ञाविषयत्वेन न वित्त्वं न च द्वित्परकत्वं निमित्तोक्त्य द्वित्वे नदी-
संज्ञा तदभावे तु नेति मनीच्युत्तरं चित्रस्य व्यवस्थापने नदीत्वस्यापि तस्येष्टत्वात् ।
द्वन्द्वे धीत्येतत्प्रवृत्तिक्रमं समादितमेव । पूर्वं चित्रस्य व्यवस्थापने तु न नदीत्व-
मित्युभयतः पश्येति वाच्यम् । चित्रे परतो मतिशब्दस्य नदीसंज्ञया द्वन्द्वे धीत्वस्याप्र-
वृत्तौ रामादीनां पूर्वनिपातापत्तेः । किञ्च कर्त्राशब्दादाचारद्विवन्तासंबुद्धौ सु-
खे चित्रद्वि परतो द्विति ह्रस्वश्चेति विकल्पनासिद्धिरिति फलम् । एतेन वावी-
त्येतदकरणव्यवहारेन वाचि ह्रस्वश्चेति वक्तव्ये द्विति ह्रस्वश्चेत्युक्तिः संनिपातपरि-
भाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेति बृहच्छब्दरत्नोक्तमपास्तम् । ननु वामीत्येतत्साहचर्येण
द्वित्यन्यय एवेति चेत् न । आमापि प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादादिति चेद् । अत्रा-
हुः । इयञ्छिक्षितप्रत्ययेन द्विद्विशेषणात्तद्विशेषिणाङ्गस्याक्षेप इत्याशय इति । नय-
द्वित्यादौ इयञ्छिक्षितस्याङ्गस्येयद्विशेषणतैवोचिता । प्रकृते च द्विदाक्षितस्याङ्गस्य
तुल्यन्यायान्द्विशेषणात्तपि सौत्वे न तद्विशेष्यत इति । असंभवोति । अति-
श्रियेत्याद्युदाहरणविषय इत्यर्थः । श्रियेत्यादौ तु संभवोऽस्त्येवेति भावः । एवं च
प्राचां मते आतिश्रिये इति भाष्योदाहरणासंगतिः । अङ्गाक्षेप इति युक्तिसिद्धत्वेन
तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् । सूत्रमिति । प्रवृत्तावित्यस्य नदीसंज्ञाप्रवृत्तिकाल इ-
त्यर्थः । एवं च यदा नदीसंज्ञा काल्या तदा स्त्रीत्वाचकावेव न पुंसाचकावित्यर्थेना-
न्यत्र पुंस्वचनत्वोपि प्रवृत्तिकाले पुंसाचकत्वाभावस्य विवाक्षितत्वसूचनादिति भावः ।
इति वक्तव्यामित्यस्य द्विति ह्रस्वश्चेत्यपहायेत्याशयः । नदीसंज्ञा भवत इत्य-

क्षरस्वारम्येन स्वानञ्चयेण विधायकत्वावगते । अनेन च वार्तिकेन कटप्रुवे बा-
 ह्यण्यै इत्यादावपि नदीसज्ञा प्राप्नोत्येव । प्रवृत्तौ पुंवाचकत्वाभावात् । प्रथमलि-
 ङ्गग्रहणं चेत्येनदप्रवृत्त्यन्वाख्यायकत्व तु श्रिये ब्राह्मणायेत्युदाहरणविषयएव ।
 अनिश्रिये इत्याशुल्लेखन्तु यथाश्रुतसूत्रमत्त्वे द्विदाक्षितस्याङ्गम्य छीत्वाभावान्न-
 दात्वाभावेन सिध्यत कथमिदानीं सिद्धिरिति शङ्कानिरासार्थं । यद्भ्यक्त्वलोप
 इति वार्तिकम्य लरितेति प्रयोगनदानवद् दृष्टान्तार्थं वेति भाव । वाक्यद्वयेपी-
 ति । इन्म्वौचेत्यादिनि । वार्तिके भवन इत्युक्तत्वादिति भाव । यत्तु कौमुद्या वा
 नदीसज्ञौ स्त इत्यर्थो दर्शिनन्तुच्छम् । नित्यस्त्रीलिङ्गावित्युक्त्या निषेधविकल्प-
 स्यावश्यकत्वेन वा नदीसज्ञौ स्त इत्यस्य फलितविधिविकल्पाशयकत्वस्यैव निर्णयेन
 स्वाभिमतेऽर्थे तदुपपत्तमकरणाश्रयणौचित्यात् । इत्थयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादने
 इति । इत्य हि तदुपपत्ति । यू इति इत्वोत्वावाचिष्ठनयोर्ग्रहणम् । न चैवं बहु-
 शकाटिरित्यादौ कर्त्तव्यमिति । सूत्र्याख्यायौ, नेयद्वुवद्वस्थानौ, वामी, त्येनदुत्तर द्वि-
 त्तीति योगे नेयद्वुवद्वस्थानावस्त्री, वा, नदीत्यनुवृत्त्या निषेधविकल्प स्वीकृत्याग्निमे
 इन्म्वौचेति न्यासे इयद्वुवद्वस्थानौ वेति निरर्थं इति नदीत्यनुवर्त्य इत्येव यू इन्म्वौ
 नदीत्येव नियमेनादापादिति पाठका । एव शक्यादिसाधेपु नदीत्वस्य इत्येवेति
 नियमेन वारणेपि इप्वादिपुमयालिङ्गेषु नदीत्वानासति । अतस्त्रयाख्यावित्यस्य
 नित्यस्त्रीत्वमजानत एकदेशिन इत्यवश्य वक्तव्यमिति भाव । वस्तुतस्तु शक्या-
 दापादिति नदीविकल्पानापत्त्या नियामकत्वम्याग्रे दृष्यमाणत्वेन तद्भाष्यस्य पूर्व-
 पश्युक्तत्वम्य सर्ववक्तव्यत्वेपि शेषो धीति सूत्रे शेषग्रहणमकृत्वा यथा न्यासएव
 बहुशकाटिरित्यादौ तिस्रज्ञाया वायेन दोषाभावप्रतिपादनावसरापि भाष्ये निषेधविक-
 ल्पत्वकथनेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे मानाभावेन त्वदुक्ताशयासङ्गते । तस्मान्कि-
 त्तानि सूत्रेऽङ्गाक्षेपस्य युक्तिमिद्वत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव स्त्रियाख्यावित्यनेन सन्न्या-
 त्तस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वे ऽनिश्रिये इति भाष्योदाहरणासङ्गत्यापस्या इयदायशे तद-
 सन्न्येन निषेधविकल्पमात्रवोपपत्तेरपि तदसङ्गत्यापत्त्या नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत
 एकदेशिन इत्याशय । भाष्यादेति । द्वेष्य विनानीयादिति भाष्येण प्रथमलिङ्ग-
 ग्रहण चेत्यम्याप्रवृत्तौ अतिश्रिये ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणासङ्गतोरिति भाव ।
 नदीत्वप्रयुक्तमिति । नित्यनदीत्वप्रयुक्तमित्यर्थ । यश्चेति । एतस्य दृग्निधतेन

एवमित्थनेनान्वयः । सादृश्यं च त्रिलिङ्गगतत्वेन । तत्फलं तु नित्यस्त्रीत्वनिवेशे
 दोषाभावमूचनम् । यद्वा नित्यस्त्रीत्वमित्थनेनान्वयः । तस्य च नित्यस्त्रीत्वा-
 निवेश इत्यर्थः । एवं च नित्यस्त्रीत्वानिवेशे खरकुल्यै इत्यादौ भाष्यसंमतत्रिलिङ्ग-
 प्रकृते अनियतलिङ्गत्वेन नदीत्वानापत्तिरिति वाक्यार्थः । न चैवं चञ्चा ब्राह्मणा-
 नित्यत्र नत्वाप्रवृत्तिरित्यत आह । चञ्चाइति इति भट्टाः । पाठकास्तु चञ्चान् वा-
 ह्मणान् पश्येत्यारभ्य पुँस्त्वे वाच्ये नत्वामित्यर्थादित्यन्तस्य इत्यर्थान्नत्वमिति कृतान्व-
 यस्य एवमित्यादेनान्वयं कृत्वा इति न च वाच्यमित्यन्वयः कर्तव्य इत्याहुः ।
 तद्विरुद्धेति । ननु तच्छब्देन प्रकृतिलिङ्गं परामृश्यते तत्कार्यं ज्ञा । नाद्यः । स्वाश्र-
 यपुँस्त्वस्य प्रकृतिलिङ्गाविरुद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नान्त्यः । तत्प्रयुक्तकार्यमैवाभा-
 वातिदेशाप्रवृत्तेः । न च टावादिरेव तत्फलम् । तावतापि स्वाश्रयनत्वस्य तद-
 विरुद्धत्वादिति चिन्त्यमेतत् । ननूक्तं हि प्रकारद्वयमतिदेशसत्त्वे एव तत्प्रत्याख्यान-
 ने तु कथामेत्याह । युक्तवद्वावादिति । ननु च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्या-
 संभवादत आह । यद्यपीति । तत्सत्तानुमानादिति । ननु गौर्ये पदार्थायेति विशेष-
 पददर्शनेन कृतो न पुँस्त्वानुमानं तथा चाद्यानापत्तिरिति चेत् । न । भावानवबो-
 धात् । अनुमानप्रकारस्तु खरकुटीशब्दो वस्तुतः पुँस्त्वविशिष्टार्थप्रतिपादकः । प्रवृ-
 त्तिनिमित्तसमानाधिकरणपुँस्त्वसमानाधिकरणत्वाभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तवत्समानाधिकर-
 णत्वात् । नाद्ये घट इत्यादौ घटपदसमानाधिकरणनीलपदवद् इति । न च
 पूर्वोक्तो दोषो नोद्भूतः । द्वितीयप्रवृत्तिनिमित्ते व्यतिरेकित्वाविशेषणदानात् । न
 चैवमपि गौर्ये प्रकाण्डायेत्यादौ नदीत्वानापत्तिः । उक्तप्रवृत्तिनिमित्तवत्प्रवृत्तादा-
 त्म्यसंसर्गाच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्य हेतुत्वात् । न चैवं हरिणा
 देवतयेत्यादौ देवताया अपि विशेष्यत्वादास्त्रियामिति नात्वानिषेधापत्तिः । सामा-
 न्यविशेष्यभावे विशेष्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वात् । वस्तुतस्तु स्वत्वप्रवृत्तिनिमित्त-
 ताद्युयोगितावच्छेदकप्रवृत्तिनिमित्तवत्समानाधिकरणं हेतुः । न च गौरीत्वात् इति
 वाच्यम् । तस्य गौरीत्वाद्युयोगिताव्याभिचारितत्वात् । न चैवमपि पदार्थादिशब्दं
 गौर्यादिप्रतिपादनकाले लिङ्गान्तरापसंज्ञनेन नित्यस्त्रीत्वव्याहतिः (१) यस्य नदीसंज्ञा
 कर्तव्या तज्जन्यस्वार्थविशेष्यकरणस्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य स्वभावस्यपदेन विव-
 क्षितत्वादिति दिक् । इत्याहुरिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अज्ञानेपत्तावदप्रामाणि-

क । ओक्षेपोप इयदांशे एव तन्म्यान्वयः । तथा च 'इत्सेयुवइंम्यान्प्रवृत्तौ च स्त्रीवचन' इति वार्तिकनिरोपाम्बावादियेदांशे नित्यस्त्रीत्वे बाधकाभावः । अतिश्रियै द्वाहण्यै इत्यादावर्थान्तरसक्रमप्राञ्छालीनित्यस्त्रीत्वस्य ग्रहणेन भाष्यस्य सामञ्जस्यात् । न चापर आहिति धार्तिके प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविति निश्चय पश्यते । अग्रे गत्वा प्रथमलिङ्गग्रहण चोदितमित्यस्योपलक्षणत्वेन तत्प्रत्याख्यानरीतानां तद्द्वेष्यं विजानीयादित्युच्यते । एव चानिश्रिशब्दघटकश्रीशब्दस्य कथं स्त्रीत्वविशिष्टार्थ-
 प्रतिपादकत्वम् । न चावयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धामित्युक्तयुक्त्या नित्यस्त्रीत्वार्थप्रति-
 पादकत्वं किमिदं प्राप्तीत्या उत नव्यरीत्या । नाय । प्राचां मते प्रधानेन स्त्री-
 त्वनिवेशेन स्त्रीत्वनिवेशो न उक्तन्यायात् । नान्त्य । श्रियै द्वाहण्यै इत्यादौ
 सर्वथा प्रथमलिङ्गग्रहण चोदितमित्यस्योपलक्षणत्वेन तत्प्रत्याख्यानरीतानां सर्वासा-
 म्यप्यनाश्रयणसूचनात् । एतेन नित्यस्त्रीत्व यथोद्देशेन सूचनामिति अपान्त्य । न
 चैव श्रियै इत्यादाना नित्यस्त्रीत्वमव्याहृतम् । लिङ्गान्तराधिकारकबोधजनकत्वात् ।
 नन्वेवमपि अनिश्रियै द्वाहण्यैत्यत्र श्रीशब्दस्य लिङ्गान्तराधिकारकत्वनातिप्रसङ्गो
 दुर्वार इति चेत् । न । घटकतयोपि लिङ्गान्तराधिकारकत्वस्य विरहितत्वात् ।
 नन्वेवं सति श्रीशब्दस्य घटकतया श्रयतिक्रान्तबोधकत्वेन तस्य च लिङ्गान्तरस-
 मानाधिकारणबोधकत्वेन नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वेविशिष्टप्रतिपादकत्वाभाव इति चेत् ।
 न । स्त्रीवचनावेत्येव व्यावर्त्या लिङ्गान्तराशे घटकतयापीति निवेशेपि सूत्रोपात्तनि-
 त्यस्त्रीत्वशाशे तदनिवेशात् । न च लिङ्गान्तरासमानाधिकारणत्वेन च नित्यस्त्रीत्वार्थ-
 कत्वाविशिष्टप्रतिपादकत्वाभाव इति वान्यम् । स्त्रीवचनावेत्येव व्यावर्त्य लिङ्गान्त-
 राशे घटकतयापीति निवेशेपि सूत्रोपात्तनित्यस्त्रीत्वशाशे तदनिवेशात् । न च लिङ्गा-
 न्तरासमानाधिकारणप्रवृत्तिनिमित्तबोधकत्वे विशेष्यतया, यथाकथं चिद्धा ।
 नाय । अनिश्रियै इत्यादौ प्रकृत्युत्तरं तदभावात् । नान्त्य । अयमस्त्रीविषय-
 त्वात्सिद्धमिति न्यायाङ्गीकारापत्त्या प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदित तदिह द्वेष्यं विजानीया-
 दिति भाष्यविरोधात् । अत एव शेषरे एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेति सूचितमि-
 त्युक्तम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्युक्त्वा प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदित तद् द्वेष्यं विजा-
 नीयादित्युक्त्या प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्येतदननुवृत्तितार्पयकमुक्तवार्तिकमित्यर्थस्य
 चाभावात् । अन्यथा त्वद्गीत्या प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्यास्य च उभयोरौबन्धकत्वं

कथनीयं स्यादिति चेद् । अत्र ब्रूमः तद् द्वेष्यं विजानीयादित्यस्य श्रिये ब्राह्मणा-
येत्युदाहरणविषयत्वात्सामान्यप्रवृत्तभाष्यस्य सति प्रतिबन्धके विशेषविषयत्वात् ।
बाधकानि च वक्ष्यामः । किं च शक्यै ब्राह्मणायेति भाष्यविरोधः । तथा
हि । किमत्र कथजन्तात्किञ्चुत् किञ्चन्तात्किञ्चाहोस्वित्कनो लृप् । नाद्यद्वितीयौ ।
दीर्घतुगापत्तेः । न तृतीयः । स्वमते यथाकथं चित्स्त्रीत्वनिवेशेन श्रिये ब्राह्मणा-
येत्यादाविव विकल्पापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यत्त्वत्र पाठकेनोक्तम् 'अतिशक्यै ब्राह्म-
ण्यै इत्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मणीवोधिकायाः स्त्रीत्वान्नदीत्वं तदवयवस्यापि शकटिशब्दस्य
नदीत्वसूचनाय शक्यै ब्राह्मण्यै इति, तथातिशक्ये ब्राह्मणायेत्यत्र वृत्तेर्ब्राह्मण्यो-
धिकायाः पुँस्त्वान्नदीत्वाभावेऽवयवस्य सस्यापि स्त्रीत्वे नदीत्वाभावसूचनाय शकट-
ये इत्युक्तम्' इति । तच्चुच्छम् । अवयवशकटिशब्दस्य नदीत्वतदभावसूचने पर्या-
प्त्या उत स्वरूपसंबन्धेन । नाद्यः । असंभवित्वात् । नान्त्यः । फलाभावात् । वि-
शिष्टस्य नदीसंज्ञातदभावान्यतरोक्ते ऽवयवेऽतदन्यतरस्य सर्वैरुक्तत्वात् सूचनेऽस्य
निस्सारत्वात् । किञ्चाङ्गस्यैव नदीसंज्ञायां घटकस्य शकटिशब्दस्य चित्त्वस्याप्रति-
बद्धप्रवृत्तिकतयाऽतिशक्यै इत्यादौ वेङ्ङीति गुणापत्तिः । किञ्चातिश्रिये इत्या-
दौ विशिष्टस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽनेयद्विति निषेधाप्रवृत्तौ चरितार्थस्य नदीत्वस्य
श्रिये इत्यत्र 'निषेधाश्रेति' न्यायेन नेयद्विति निषेधापत्तिः । ननु शेषपदेन स्वरू-
पेण नदीशून्यत्वं विवक्षितत्वान्नाद्यो वार्थं निषेधस्य प्रविष्टत्वेन 'निषेधाश्रेति'
न्यायानवतारादिति चेत् । न । हरेर्मनये इत्यादौ दोषप्रसङ्गात् । 'स्वरतिसृति' इति
सूत्रे स्वरतेरुदात्तत्वे एव 'निषेधाश्रेति' संचारेण भाष्ये सङ्क्षेपेणैव वाचकत्वापा-
दनेन विधिमुखेन प्रवृत्तौ तदसंचारबोधकत्वाच्च । यच्च पाठकेनोक्तं 'वाक्यभेदेन
निषेधविकल्पकत्वमपीति' तच्चुच्छम् । भाष्यात्तदलाभात् । मानाभावाद्गौरवापत्तेश्च ।
किञ्च प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य फलदर्शनावसरे लृप्स्वरक्त्यै ब्राह्मणायेति भाष्ये
उक्तम् । स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आह सः स्रचास्यः । न चायं तथा । स्त्रीत्वेन
रूपेण वस्तुतः पुँस्त्वविशिष्टस्याभिधानादित्यर्थकः स्वाश्रयस्य पुँस्त्वस्यानिवर्तनाद्यर्थं
स्त्रियं स्त्रियामेव वर्तत इत्यादि कैयटेनोक्तम् । भवद्वीत्या तस्माच्छसो नः पुंसि, न्यादौ
कृत्तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन किञ्चिल्लिङ्गाविशिष्टस्य शक्तावन्वये स्वनिरूपित-
शक्तिसंबन्धेनेतरत्रान्वयं वा शक्तिनिरूपकत्वस्य स्वनिरूपकतावच्छेदकालिङ्गापि ला-

भस्य सावित्रीनानुभवसिद्धस्य च त्यागेनोक्तार्थकरणानौचित्योद्भूतभाष्यकैयटास-
ङ्गाति । मन्मते तु श्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ लुपि विकल्पाभावः 'फल' नित्यस्त्रीत्वस्य
दिति ह्रस्वश्रेत्यत्रापि सबन्धान् । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य तदविषयत्वाच्च ।
किञ्च सत्यभिधाने इष्टापत्तिरिति शेषर । तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणायेत्यादिना
विवरणेन, यूख्याख्याविति सूत्रम्येन विरुद्ध । किञ्च निषेधविकल्पकत्वप्रतिपादक-
त्विति सूत्रम्यभाष्याविरोधश्च । तस्यैरुदेश्युक्तित्वकल्पनं त्वप्रामाणिकम् किञ्च
दिति ह्रस्वश्रेति सूत्रे स्रग्वाख्याविति विशिष्टानुवृत्तिप्रतिपादनपदानुवृत्तिपरभा-
ष्यस्वरस्येन दिति ह्रस्वश्रेत्यस्यापि नित्यस्त्रीत्वविषयकत्वमेव लभ्यते । वस्तुतस्तु
दिति ह्रस्वश्रेति सूत्रे ह्रस्वदोर्गयोरशयोरपि स्रग्वाख्यपदानुवृत्तिपरभाष्यस्वरम्यान्नि-
त्यस्त्रीत्वार्थकानामेवोदाहरणदानाच्च । द्वितीति सूत्रे शब्दद्वयमाभारण्येनापि नित्यस्त्रीवि-
षयमेव । अत एव यूख्याख्याविति सूत्रे भाष्ये यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षो-
पपादनात्सरे शेषोपीति सूत्रे शेषग्रहणमकृत्वा विसृष्ट्या बाधेनादोपाद्ग्रहणयोर्ग्रह-
णमिति भाष्ये उक्तं ह्रस्वांशे स्रग्वाख्यावित्यस्यासंबन्धे तु स्त्रीवाचकपतिशब्दं पति
समास एवेति नियमेन वित्वाप्रवृत्तौ नित्यनदीत्वप्राप्त्या तदमंगतिः स्पष्टैव । कि-
ञ्चाङ्गाक्षेपेऽनिश्रिये इत्यादौ विशिष्टम्य स्त्रीवाचकत्वाभावादेव नदीत्वाप्रवृत्तौ
तदुदाहरणपरभाष्यासङ्गाति स्पष्टैव । ननु अत्रयस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदिय-
दुवहप्रतिषेधे यण्स्थानयोरपि यो प्रतिषेधे प्रमज्येत । एव चात्रै ब्राह्मण्यै इति
भाष्यासंगति । त्वन्मतेऽङ्गानांक्षेपेण दिति ह्रस्वश्रेति विकल्प आपादयितुं शक्यो
न तु निषेध इति चेत् । न । तद्भाष्यम्य युक्तयसहत्वेन चिन्त्यताया कैयटै-
वोक्ते । तथा हि । आध्यायतीति विग्रहो वा आ इपद् ध्यान धीर्यस्येति वा ।
नाद्यः । नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्ते । नान्यः । नद्यन्श्रेति कवापचैः । न
च ऋदन्तसाहचर्येण समासात्पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्वे एव कप प्रवृत्ति-
रिति विवरणोक्तं युक्तम् । प्रियतिसु इत्यादौ समासोत्तममपि ऋदन्तस्य सत्त्वा-
त् । न च तत्र कपोऽनिष्टत्वम् । तावतापि साहचर्यासम्भवात् । तदुक्तसाहचर्या-
श्रयो नद्युत्तरपदादित्यर्थो निष्कल एव स्यात् । पियचतष्टक इत्यादौ समासोत्तर-
मपि ऋदन्तस्य सत्त्वाच्च । तत्र तु मानाभावेन कपा प्रवृत्तिकल्पनानौचित्यात् ।
कशब्दस्य दोर्गान्तम्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ नपुंसकह्रस्वत्वे समासोत्तरमपि ऋद-

न्तस्य सत्त्वेन साहचर्याश्रयणायोगाच्चेति बहुतरमुक्तं विचार्य भाष्यकैयटाद्यारुट-
मनुनोक्तं मामकमिति सूक्ष्माधियो विभावयन्तु । ष्वोह्रस्वाविति । सावर्ण्यं पृष्ठवर्षः ।
बाधादिति । नदीसंज्ञकेष्वेवाभ्यां बाधः कृतो न विनिगमनाविरहादित्यत आह ।
नदीग्रहणानुवृत्तेश्चेति । ननु तिस्रो भार्याः यस्येति बहुव्रीहौ स्त्रियाः पुंनदिति पुंनज्ञावे
ततस्तिष्ठमावानापत्तेराह । तृतीयान्तेनेति । भार्योभरणीय इति । भार्याशब्दस्य सं-
ज्ञाशब्दत्वे क्रियावाचित्वाभावात् । कर्तृकरण इति तृतीयागमासां न प्राप्नोतीत्याश-
ङ्कापरिहाराय भरणीयमित्युक्तमिति पाठकाः । तत्र । संज्ञाशब्दस्य नित्यस्त्रीलङ्गत्वेन
तत्रवशाङ्काया अतंभावितत्वात् । तस्माद्द्वन्द्वस्थितिकथनमेतत् । यत्तु पाठकेनोक्तं मृ-
नोऽसञ्ज्ञायामिति क्यपा भाष्यम् चिन्त्यमिति तत्र 'मृनोऽसञ्ज्ञायामिति मृनतदनुबन्धकप-
रिभाषया भौवादिकस्य मृनोसंज्ञायामित्यत्रग्रहणेन जाहोत्यादिकाद् द्वयनुबन्धकादृष्य-
तात्पर्यसिद्धेः । आचिर । अद्येन्त्यपरिभाषयैवसिद्धेइति । एतदारभ्येति दिगित्यन्तस्यार्थ
भावः । तिसृचतसृ इत्यनयोरनुवृत्तौ अचीति सप्तमीनिर्देशेन तस्य पष्ठ्यन्तत्वकल्पन-
या सिद्धेः ऋत इति व्यर्थमिति शङ्काग्रन्थार्थः । यदि ऋत इति नोच्येत तदा कस्य रेफ
इत्याकाङ्क्षायां पूर्वत्र क्लृप्ततया क्लृप्तस्य त्रिचतुरोरित्यर्थवानुवृत्तौ रादेशेस्तिष्ठ-
चनत्वादेवबाधकः स्यादिति समाधानग्रन्थार्थः । त्रिचतुरोरित्यर्थेव कार्यतया क्लृ-
प्तस्य ऋत इत्यनेन संख्येन निर्वाहे तिसृचतसृ इत्यस्यानुवृत्तिः । स्थानिवद्भावा
न्वेषणमृत्कलाववातुरावेन तिसृचतसृ इत्यस्यानुवृत्त्युक्तिः । विप्रतिषेधासम्वादा-
दाह ॥ अत्रेति ॥ अतंमत्रमेव व्यनक्ति । एतेनेति । नुदन्तरङ्गइति । आमिति श-
ब्दत्वत्त्वात् श्रावेत्रिन्द्रियैव सुग्रहत्वात् । स्त्रीत्वविभक्तिः त्रिचतुराङ्गपिक्षत्वेन ह्रस्वा-
ङ्गानपेक्षानुपेक्षया बहिरङ्गत्वं तिसृचतस्त्रोरिति भावः । विनिगमनाविरहेण संज्ञार्थ-
कृत बहिरङ्गत्वानाश्रयणे गमकामिदमित्याह । अर्थसञ्ज्ञाकृतोति । सञ्ज्ञार्थेति । पूर्वनि-
पातस्यानित्यत्वादित्यनिर्देशः यत्तु पाठकेनोक्तम् 'अन्तरह्रस्वादायादेशेपि पश्चात्तिसृ-
भावे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनस्त्रयादेशाप्रवृत्तौ निषेधस्य साफल्यञ्ज्ञापकत्व-
मनुपपन्नमिति' । तत्र । नतिसृचतसृइत्यन्तरङ्गे निषेधे कर्तव्ये ऽर्थसञ्ज्ञापेक्षस्य ब-
हिरङ्गस्य तिस्रादेशस्यासिद्धत्वेन तिसृग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन सामान्यतो-
ऽर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणबोधनमित्याशयात् । न चान्तरङ्गत्वादायादेश इत्यपवादा-
नुपयोग इति वाच्यम्- । अस्य ग्रन्थस्य परत्वान्निश्चान्देशे, सलदगतिन्यायेन पुन-

अत्रादेः प्राप्रवृत्तिरिति । भाष्यत्रितोवम्य सूपपादाद् दूषणान्तरस्य सुचनार्थत्वात् ।
 न च स्वापोत्यादौ अपृष्टान्नित्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमतः प्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृतेः
 आभिति विशिष्य प्रत्ययविशेषनिमित्तकत्वेनास्य प्रतिपदोक्तत्वादिति चेत् । न । ति-
 सुविधावपि स्त्रियामित्युपादानेनार्थाविशेषविशिष्टप्रकृतेरुपादानेन प्रतिपदोक्तत्वस्याभयन
 तौल्यात् । अपरे तु त्रयादेशस्य 'भिमक्तिविशेषोपेक्षत्वाद्धिभक्तिनामान्योपेक्षस्य तिसृ-
 भावमपेक्ष्य नास्ति अन्तरङ्गभाव इति प्राहुः । तन्मत दूयति । वस्तुत इति ।
 ननु रुधादित्यादौ रुधादिभ्य इति प्रकृतिविशेषोपेक्षाम्यामहीहम्या धातुमात्रोपेक्षस्य
 यामुटोऽन्तरङ्गत्वमुच्यते ॥ एव च रुधादिभ्य -स्वरूपेणैवोपादानेन न विशेषणमेवेति
 चेत् । न । सार्वधातुके इत्युच्यते प्रकृते धातुत्वस्याप्यस्यकतया धातुत्वज्ञानमापि
 विशेषशास्त्रप्रवृत्तौपेक्षितव्यपेक्षितमिति ॥ सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौपार्थिकधातुत्वात्तुम-
 धान, तद्विन्न धर्मानुसन्धान । चेति यामुटोन्तरङ्गत्वेऽपि प्रकृते सार्वधातुत्वव-
 त्सामान्यधर्मोपेक्षस्य विशेषधर्मस्यानुपपादानेन वैषम्यमित्याशयात् । यत्तु वर्णो वर्णे-
 नेति सूत्रे कर्म शरय बहुव्रीहोरन्तरङ्गवहिरङ्गभाव - विचारयता भाष्यकृतैवार्थक-
 तवहिरङ्गत्वस्याश्रयणात् । अयुक्तमेतदिति पाठकेनोक्तं तदिति भौद्ययात् । प्रत्य-
 ह्णवर्ता लोक इत्यादिना । अथ - परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्योपपादितदिशोपस्थिति
 क्तमन्तरङ्गवहिरङ्गभावाश्रयणेन तद्भाष्यनवृत्ते । अत एव स्वार्थद्रव्यादिप्रयु-
 क्तकार्याणामन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽचः परस्मिन्निति सूत्रस्थ भाष्ये च समञ्जसः । स-
 रुगामिति । स्वप्रवृत्तिनिमित्तपूत्रित्वत्रनुट्यवत्समेयर्थः । तेन 'प्रियत्रिरिया-
 दौ प्रियास्त्रयो बस्याम्सेयर्थकेऽग्रहत्स्वार्थावृत्तिके पक्षे त्रिशब्दस्य विशिष्टार्थाबोध-
 कत्व - त्रिशब्दस्याक्षतमेवेति तिस्र्याणापत्तेरिति, परान्तम् । नडेरा मिति । सन्नि-
 पात्परिभाषयापि त्रयादेशो वारायितु शक्य इत्यापि बोध्यम् । 'यथादेशे तु न' स-
 न्निपांति प्रवर्तते इति तु मूः एव स्फुटीकृतम् । ननु प्रियात्रसु इत्याश्लोकिकविग्र-
 हवाक्यं कृतो न तिस्र्यादिस्तथा चालौकिकप्रक्रियावाक्यस्य ऋदन्तप्रकृतिकमुद-
 न्तोत्तरपदत्वादलौकिके कप्स्यादित्यस्य इत्याह । प्रियात्रसु इति । अलौकिकवाक्य-
 इति ॥ अपरिनिग्रन्तत्वात्प तत्पर तु नातिदेशमह्वेत्वाति देष्टु शक्यमिति भावः ॥
 एतेन 'बहुश्रुतौ इत्यादी कंवापादन' परान्तम् । सन्निपातपरिभाषयापि कप'
 सुपरिहर इत्यापि बोध्यम् । नुम परत्यादिति ॥ इदमुपलक्षणं शौ आम परत्वस्या-

पि । तिल्लादेशःपुनराम्भावस्तु सकृद्गतिन्यायादिति बोध्यम् । सामान्यापेक्षत्वे प्रमाणमाह । प्रत्यय इति । एवं च रादेशस्यापवादत्वेपि न दोषभावः । नयास-
 योरिति । पररूपस्यापि क्विदिति चेति सूत्रस्थभाष्यप्रतिपादिते औप्यत इत्यादि
 लक्ष्यामैद्ध्युपपादकेऽसिद्ध इव पररूपस्याप्यसिद्धत्वमिति भावः । ननु स्त्रीभि-
 र्भाष्येयेतदित्यर्थे ऽस्तीति निषेधः यतीस्त्रिशब्दे कपिनेपथप्रवृत्तिसंभावेनत्यत आह ।
 नन्विति ॥ ह्रस्वेवर्णात्तमिति पाठः । पञ्चम्यन्तपाठस्तु लेखकप्रमादात् । पाठ-
 कास्तु स्त्रीशब्दस्य तदवयवे लक्षणायां मानाभावात्स्त्रीभिन्नावयवावित्येवार्थः ।
 एवं च परमस्त्र्यादिशब्देषु निषेधो नैव प्रवर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्रीत्यस्य प्रसज्य-
 प्रतिषेधत्वे इयद्बुद्धस्थानावित्येतत्सबन्धत्वमेव नेत्याह । प्रसज्येति । पाठकस्तु
 ननु प्रसज्यप्रतिषेधद्विधाक्षिताङ्गेन स्त्रीशब्दस्य संबन्धात्तदन्तविधौ अतिस्त्रीत्या-
 दात्रापि निषेधः स्यादित्यपि मूलाशयः संभवतीत्याह । श्रयन्त्येनामिति । इदमा-
 र्थिकार्थिकयनम् । विग्रहस्तु श्रायत इत्येव । कर्मणीति । इदं क्रियान्वयि । वा-
 घकाविषयेति । स्थितिशब्दस्त्रोरस्यादिति भावः । अद्भ्योति । नदीसंज्ञाप्रयुक्तका-
 र्यप्रवृत्तिप्रयोजकविभक्तिनिमित्तकलब्धाङ्गसंज्ञकसमानानुपूर्वाकावयवस्वप्रयोज्यवाच-
 कावाधितप्रवृत्तिके इयद्बुद्धस्थानभूताविति तु निष्कर्षः । तेन प्रधीशब्दघटकधी-
 शब्दस्याङ्गत्वसत्त्वेपि न कश्चिदोपः । एतेन 'प्रधीति समासार्थालौकिकविग्रह-
 वाक्ये नदीसंज्ञाभावेनोपपादयिष्यमाणः कवभावो व्याख्यात इति दिक् । अमीति
 च्छेदभ्रमनिरासायाह । आमीति । भिन्नकमदिति । सूत्राक्षरात्तच्छाभप्रकारस्तु इत्थ-
 म् । आम्भापदस्य रूढ्यर्थबोधजनकत्वपरत्वेन मण्डपादिपदानां रूढानां पदस-
 मभिध्याहार विशेष एव यौगिकार्थबोधजनकत्वात्तेन चायमर्थ उपलक्ष्यत इति भावः ।
 मुखेति । पदान्तरसन्निधानाधीनेत्यर्थः । स्त्रीपूसेति । समासान्तः अजन्तः । नि-
 त्यन्त्रीत्यालाभ इति । स्वरसत इति भावः । इदमुपलक्षणं 'प्रथमालिङ्गग्रहणं चे-
 त्यस्य लृवन्तस्वरकुञ्चै इति भाष्योपन्यस्त फलस्य । अन्यथा तस्य पदान्तरसम-
 भिध्याहारं विना स्त्रियां वर्तमानत्वेन सूत्रेणैव सिद्ध्या तदसङ्गतिः । संभावितनदी-
 त्ववत्प्रकृतिकसुवन्तोत्तरपदकादित्यर्थभ्रमं निराकर्तुमाह । ऋकारसाहचर्येणति ।
 प्रियतिमृगी इति भाष्यादकारांशे संभावितत्वानिवेशेन तेन सह द्वन्द्वानिर्दिष्टत्वात् ।
 आद्ये इति । भाष्योदाहरणात्तत्त्वनिर्णय इति भावः । एतेन 'अलौकिकप्रक्रिया-

वाङ्मे. तत्प्रवृत्ते प्रागुपपादितत्वेन साहचर्याश्रयण विफलमित्य'पास्तम् । आद्यै
इत्यारभ्य इतीत्यन्न कैयटग्रन्थो न्यूनतां पारिहरति । इटशइति । उक्तरीत्येति ।
यत्र नदीक्रियाभयइत्युक्तरीत्येत्यर्थः । विशिष्टस्यापीति । न भूमुधियोरिति यण्-
निषेधादित्यर्थः । समुदायस्येति । ह्रस्वौ चेत्यङ्गुहस्थानो चेति वार्तिकेति भावः ।
पूर्वं सु'दु धीर्यस्याम्मा, मृदु ध्यायतीति विग्रहद्वयस्य उपक्रान्तत्वात्प्राथमिकविग्रहे
त्व 'ह्रस्वौ चे'त्युक्तवार्तिकेन नदीत्वविकल्पात्पुवादित्यस्यासङ्गत्वात्पट्याह । इति-
विशेषइति । समुदायस्येति । समुदायस्य बहुव्रीहित्वान्निष्पत्तीत्वाभावात्तदशे ऽप्रा-
प्तिलक्षणे वाच इति निषेध इति बोध्यम् । विरहपोषकत्वादिति । एष च विशिष्टे
भर्मबुद्ध्याऽसाधुशब्दोच्चारण एवानिष्टोत्तरस्या विरहपोषकत्वनात्पर्येण तदृच्चारणे न
दोषः । वाक्येकदेशन्यायेनाह । समासपदप्रकृति । एतन्न्याये बीज कारके स्फुटी-
भृष्टियति । व्यग्रहितस्यापि निषेधमाह । स्त्रियायादिति । भाष्येति । तत्र हि सन्नि-
पानपरिभाषाकठत्वेन सिद्ध इत्यादौ टाचभाव उक्त इति स्वस्त्रादिषु पाठोऽप्रामाणिक
इति तत्त्वमिति सिद्धम् ॥

॥ इत्यजन्ता स्त्रीलिङ्गा ॥

अतोम् ॥ अङ्गस्येति पञ्चम्या विपरिणम्यते इति भावः । दीर्घवारणोत्विति तु-
नाऽस्युचिर्नोक्ता । तद्वीन तु अनि मुमिति सूत्रे भाष्ये मुहिति न्यासे षचमान
इत्यादौ अतो दीर्घो यतीति दीर्घापत्तिर्भाष्ये दत्ता । तथा एहृहृत्वादिति सूत्रे
भाष्ये, हल्प्रःणातुवृत्त्यभावे कुण्डशब्दा मम्बुद्धौ अमादेशे आदे परम्येत्चकारलोपे
सुपि चेति दीर्घे 'कुण्डाम्' इति प्रा'नोतीत्युक्तमेतद्भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सामान्यतो
दीर्घनिषेधे सन्निपातपारिभाषानाश्रयस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । अत एव सर्वेषामित्यादौ
बहुवचने ह्येदित्येत्वमिद्धि । अत एव रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घोक्तेरिति ।
न चैव निवृत्तिरे उपधात्व निमित्तीकृत्य जायमानमकित्स्व गुणस्य निमित्त स्या-
द्वेवेति गुणापत्तिः । कित्प्रत्ययं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तस्य नलोपस्य तद्विघातकाकि-
त्त्वनिमित्तस्यायोगादेव दोषवारणात् । न च बहुवचने श्लीति सूत्रे हलप्रहणा, द्वांल
सर्वेषामिति निर्देशात्कष्टायेति निर्देशाच्च विशिष्य तत्र तत्राप्रवृत्तिः कल्प्यते इति
वाच्यम् । प्रनिवृत्तमप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवेन सामान्यत एव तत्कल्पनोचित्य-
मिहाश्रयात् । श्राद्धलोप इति सूत्रस्य भाष्य तु सुपि चेत्यपेक्षया नित्यत्वात्पूर्व

लोपः स्यादित्यभिप्रायकमिति न तद्विरोध इति दिक् । ननिमित्तेति ॥ इदं चि-
 न्त्यम् । संनिपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधस्यान्यायमूलकत्वेनातो मू इति मा-
 देशोपजीव्यस्यादन्तसंनिपातस्याविनाशेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्य-
 यसंनिपातं प्रयोगिणमादाय प्रकृतपरिभाषासंस्कारस्तु न । तस्य शैव इत्यादि साध-
 रण्येनाङ्गसञ्ज्ञा तर्हनिमित्तं स्यादिति भाष्यैकदेश्युक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 भवतीत्यादाववादीनामप्यनापचौ दोषाः खल्वपीतिकल्पेनेति भाष्यासंगत्यापत्तेश्च ।
 व्याख्यानादिति । सूर्यतिप्येति सूत्रे अग्रहणादिति तु नोक्तम् । अन्ततो दीर्घशङ्का-
 वारणाय व्याख्यानस्यावश्याश्रयणीयत्वेनेति भावः । नित्यस्त्रीत्वमिति । विभक्ति-
 मपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यसंगतम् । नदीत्वापत्तेरिति । गौरादित्वान्दीपिति तु
 हेयमेव । गौरादित्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु जसः शीति निर्देशानुपपत्त्या गौरादि-
 त्वमेव न्याय्यमिति कैयटः । व्याख्यानादिति । साहचर्याश्रयणेपि मुप्त्वेनैव तत्त्व-
 मित्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । प्रकरणाच्छ्रुतेनेति । ननु कथमेतच्चि-
 त्तुरोरित्यादौ द्वयोरपि सूत्रोपात्तत्वेनोपस्थितत्वमूलकस्य प्रकरणाच्छ्रुतेरिति न्यायस्या-
 वतोरपि नपुंसकस्य प्रकृतेऽनुवर्तमानतया तन्न्यायाविषयत्वात्पूर्वसूत्रं नपुंसकस्येत्य-
 स्याद्भ्रंसवन्धत्वेन तस्यैव विशेषणत्वौचित्याच्च । किञ्च श्लचोरपि श्रुतत्वात्प्रपुंसकस्येत्य-
 नेनैव संबन्धापत्तावङ्गस्येति श्लज्भ्यां विशेष्यत इति पूर्वग्रन्थासंगतिः । किं च नपुं-
 क्षकस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविध्यापत्तावतिज्ञानानित्यादौ नुमापत्तिरिति चेन्न ।
 भावानवबोधत्वात् । तथाहि । अनुवृत्ते तज्जातीयपदान्तरानुसन्धात्वेनानुसन्धीयमा-
 नस्य नपुंसकपदस्य सूत्रे श्रूयमाणास्थ्यादिभिरेवान्यस्य प्रकरणाच्छ्रुतेरिति वाचनि-
 द्यै व परिभाषा स्वीक्रियत इति । एतेन प्राधान्य दङ्गविशेषणं स्यादित्यपास्तम् ।
 वाचनिकग्रानया तद्वाधात् । किञ्च न्यायसिद्धत्वेपि तत्त्वार्थनिर्णयदशायां स्वान्वयि-
 तयेतराकाङ्क्षाक्षणेन नपुंसकस्येत्याद्यन्वयवेलायामस्थ्याशुपस्थितेरावश्यकत्वेन प्रा-
 करणिकाङ्गानुसंधानात्पूर्वमेव नियमेनास्थ्यादीनामुपस्थित्या तेनैवान्वयस्यौचित्यात् ।
 नपुंसकानुवृत्तिरादृगमहनेति विहितक्यन्ते दधिनेत्यादावनश्लक्षप्रवृत्तये । आध्यका-
 रेण सिद्धये सपूर्वग्रहणेन प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति न ज्ञाप्यते किं तु येनविधिरि-
 त्यस्थानित्यत्वं ज्ञाप्यते इति बोधनमात्रेण प्रकृतेऽङ्गविशेषणत्वेपि न क्षतिरित्याशयेन
 तथाकरणात् । वाशाविति वक्तव्ये वा नपुंसकस्येति न्यायेन श्रुतस्यानुसन्धीयमानस्य

वा विशेष्यविशेषणत्वान्यतररूपेण श्रुतेनैव संबन्धस्य ज्ञापनाच्च । तेनैव विधे वि-
 पये क्लृप्तसंबन्धत्यागबोधनाच्च । अन्यथा आच्छेदनयोरिति सूत्रेण तथापि
 नपुंसकग्रहणवैयर्थ्यं तादवस्थे स्यात् । 'तच्च ब्रह्मज्ज्या विशेष्यत' इति ग्रन्थस्तु-
 न्यायप्रवृत्तौ विशेषाभावेन तदनादरेण प्रवृत्ते इत्यदोषः । इतिप्रायोवादइति ।
 अत एव पुंम रवश्यम्परे इति सूत्रे संबन्धमनुमेतिप्यत इति भाष्यमुपादाय सव-
 न्धामिति कर्मणि घञ् प्रयमान्तामिति कैयटेनोक्तम् । घञजप इत्यस्य भावघञ्विष-
 यकत्व तुःन युक्तम् । कमण्याणिनि सूत्रे मामं भ्रशोऽस्येति भाष्यविरोधान् । सरू-
 पमद्भाभेयोति । अम्पाशय उक्त्वा । ब्रश्चेति सूत्रे सर्वादिषु अन्यइनरात्प्राक् पठित्वा-
 अद्दन्त्यादिभ्य पञ्चम्य इत्येव सूत्रयित्तुमुचितम् । नाद्दइति । अत्र वदन्ति । अद्द-
 स्येति षष्ठो हतरादिभ्य इति पञ्चमी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वाद्दतरादिभ्य इत्य-
 नेनाद्दस्येति विशेषायित्तु तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयित्तुमन्यदतो विहितप्रत्यय
 हतरादिभ्यो यो विहित इति भाष्यस्यायमर्थः । हतरादिभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्च-
 मी अर्थपरश्राय निर्देशो लक्षणया । एतदर्थमेव बहुवचननिर्देशः । तथा च हत-
 राद्यमाश्रित्य विहितयोः स्वमोरिति पर्यवसितम् । एवमेव पद्भ्यो लुगित्यत्रापि ।
 न च कतरधनमित्यादावनिप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्योपास्थितहतरादिभ्य परयोरेव वि-
 धानात् । न च लुप्तकवन्ते कतरशब्देऽतिप्रसङ्गः । तत्र 'कनुत्पत्तौ हतर-
 मानाभावाद्दुत्पत्तौ वास्येष्टत्वे बावकाभावात् । न च कतर इवान्य इति विग्रहे
 कतरान्यशब्देऽतिप्रसङ्गः । व्याघ्रादित्वे मानाभावान् । तत्त्वे वा यादृशहतराद्य-
 न्यतमार्थमाश्रित्य स्वमौ विहितौ ततः परत्वस्य विवक्षितत्वान् । न चोक्तानेकवि-
 धक्लेशाश्रये मानाभावः । आग्म्भप्रत्याख्यानस्यैव मानत्वात् । नव्यमते च उप-
 सर्जनप्रतिषेधारम्भे परमकतरदिष्यते प्रत्याख्याने तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव । किञ्च
 नव्यमते सज्ञापसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानावसरे परमकतरमिति न सिध्यति इति
 धार्तिककृत प्रति भाष्यवृत्ता न्यूनतोद्भावनीया स्यादिति । भत्वाभावइति । ननु यथो-
 द्देशे ङटि । जातस्यानिवृत्तिरिति चेत् । न । आकडरस्थेषु कार्यक्यतारूपका-
 र्यकालम्यमांभावोपि कार्यप्रवृत्तिकाले एव प्रवृत्तिकत्वरूपकार्यकालत्वस्वीकारस्य
 प्रागुपपादितत्वान् । प्रत्ययस्याङ्गांशे उल्लिखिताकाङ्क्षत्येन पूर्वपक्षस्वारस्यादोहः । यद्द-
 ति । नन्वन्त्यवर्णतद्धर्णयोरितराव्यवधाने एवेति पारिभाषेन्दुशेखरे उक्तं तदेनेन

विरुध्यते इति चेत् । न । शब्दत उद्देश्यत्वेनोपधातिरिक्तकृताव्यवधाने एवेति तदर्थेनादोषात् । प्रकृते च नकारो नोपधाया इत्यतोनुवृत्त्या शब्दत उद्देश्यत्वेन नोपात्त इत्यदोषात् । अभिमानइति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् । सत्त्वप्रधानस्येति । अत्र वदन्ति । शब्दादीदृशार्थलाभः । किञ्च पर्जन्यवह्मणप्रवृत्त्या प्रथमतो ह्रस्वे कृते ऊखतुः प्रेखतुरित्यादाविव लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनःप्रवृत्तिरेव नास्ति । अत एव ज्ञानेभ्य इत्यादौ न ह्रस्वः स्यात् । किञ्च धनलक्ष्यादौ आतिप्रसङ्गप्रारणाय प्रधानाप्रधानन्यायेन नपुंसकत्वविशिष्टार्थविशेष्यकबोधजनकस्यैव ह्रस्वस्य वक्तव्यतया काण्डे इति सतम्यन्तजन्यबोधविशेष्यस्य नपुंसकत्वाश्रयत्वाभावादेव दोषप्रारणे उक्तप्रयासवैयर्थ्यम् । एतेन 'प्रातिपदिकपदमनतिदिष्टप्रातिपदिकत्ववत्परं श्रीपादौ प्रत्ययलक्षणापदेशेनैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । काण्डादौ प्रकृतिगतस्य प्रातिपदिकत्वस्यातिदेशेनानतिदिष्टतत् । सत्त्वप्रधानस्येतदपि प्रकृतिविषयकं फलितार्थकं च नमेवं च न शब्दाधिक्यार्थाधिक्यम्' इति परास्तम् । एतेनैव च नपुंसकपदं नपुंसकत्वपरं तस्य च प्राधान्यासंभावान्न प्राधानन्यायावतार इति चांलप्रतारकं निरस्तमिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् । न चान्तवद्भावेन नपुंसकत्वविशिष्टार्थविशेष्यकबोधजनकप्रातिपदिकत्वमपि स्यादिति कथं मध्यमः प्रकारः इति वाच्यम् । अन्तवद्भावो नार्थानतिदेशात् । अन्यथा सत्त्वप्रधानत्वमप्यतिदिश्येत । ननु शब्दस्वरूपस्यापि कथमतिदेशः । अशास्त्रीयत्वान् । तथा च बहुपञ्चवापत्तिरिति चेत् । न । तस्यापि स्वरूपमिति शास्त्रीयवितत्वान् । न च तत्प्रत्याख्याने गत्यसंभवः । तत्प्रत्यारव्याने शब्दप्रधानतया शब्दस्य शास्त्रीयत्वात् । अथ वा लोड् रूपस्यमे निविधानेन शब्दस्याशास्त्रीयस्याप्यतिदेशस्त्वबोधनात् । साड् रूपस्य सहेः कार्येण च तथैव बोधनात् । एकदेशविकृतन्यायेन सिद्धे तदनुपयोगाच्च । प्राधान्यमिति । प्रकारतानिष्पितत्वमित्यर्थः । एवं च प्रकारता भिन्नविशेष्यताशालिनी लिङ्गसंख्याकारकान्वय्यर्थबोधनकृत्वरूपसत्त्वप्राधान्यस्याभावादिति भावः । तत्संसर्गकस्तद्व्यतिहतसंसर्गकः प्रथमार्थस्यातत्प्रकृत्यर्थस्य । एवं च तिङ्ःकर्तृत्वशक्तिमानर्थो बोध्यः कर्तृक्रियामविश्व वाच्यः । एवं प्रथमायास्तिर्दर्थकाण्डार्थाभिन्नत्वन्न प्रत्येयार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिभङ्गः काण्डार्थाभेदान्विततिर्दर्थस्योक्तसंबन्धेन क्रियायामन्वयात् । अन्ये तु कर्तृभोष्मभिस्यादिवत्प्राणिपरस्परवच्छेदः । उक्तसंबन्धेन द्वयोरपि क्रियायामेवान्व-

यादित्याहुः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । यत् पाठकेनोक्तं 'चिन्ताप्रयोजन्तु नपुंसकवृ-
त्तेरिदंशब्दाद्धुनाप्रत्यये' इति शोभते । यस्याति लोपो न स्यादिति' तत्तुच्छम् ।
नस्नादेत इति टिलोपेनाप्ये तस्तिद्धे । अनेप्रसङ्ग इति । प्रवृत्तिनिमित्तभेदाच्छ-
ब्दभेदेनाय द्वापं । एवं च तत्पक्षे यथाश्रुतेमत्र रमणीयम् । पुमान्यास्मिन्निति ।
पुमां प्रवृत्तिनिमित्तवृत्तित्वं च स्वनिष्ठाधेयानिरूपिताभारतासंबन्धेन । एवं च बाधन-
कर्मोभूतपुंस्त्वशिष्टाधिकरणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ततोऽशंभवाच्च तद्धेतुकप्रवृत्ति-
क इत्यर्थः । श्लोकात् च लक्षणया श्लेषत्वविशिष्टार्थप्रतिपादकपर तत्र च तद्धेतुकप्र-
वृत्तिकस्याभेदेनान्वये धनवान् सुखीत्यादिवर्द्धापारतन्त्र्येण तस्याश्रयतासन्धे-
मान्वय । समानानुपूर्वीकइति । इदं प्रयुशब्दव्यावृत्तये इति पाठकाः । तत्तुच्छ-
म् । ग्रामण्ये सेनान्ये कुलायेत्यादौ पुब्रह्मणेन ह्रस्वाप्रवृत्तिप्रतिपादनपरमाप्या-
सङ्गते । ह्रस्वकारान्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावान् । इक किं श्रापणेत्यग्रिमं-
ग्रन्थसङ्गतेश्च । अग्रहणव्यर्थ्यापत्तेश्चेति यत्किञ्चिदेवम् । तस्माद्यन्त्येगन्तश्लोवस्य
पुब्रह्मण कर्तव्यस्तस्य नपुंसकत्वप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तिप्रकालीनरूपस्य भाषितपुंस्कत्वे
पुब्रह्मण इत्यर्थः । समानानुपूर्वीकत्वं च तत्कालीनमेव ग्राह्यम् । एतेन 'एवविडवृन्दारके
कयं पुब्रह्मणिविडवृन्दस्य भाषितपुंस्कत्वाभावादिति' परास्तम् । प्रत्यासत्तेरिति ।
समानानुपूर्वीकत्वनेनान्वयि । समानार्थेनेति तु उपरञ्जकतया । इन्द्रेप्रयुक्तइति ।
नन्वनडवपि फिष इत्यन्तोदात्ते टच्चारणार्थे आलुदात्तोच्चारण विवक्षार्थं स्यात् । न च
शलां जग् जशीत्यादौ जाशिति सञ्ज्ञाप्रतिपत्तये अयस्मयादित्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिकल्प-
नवल्लभ्ये प्रवृत्त्यर्हस्य श्वाटिति प्रतिपत्तये आलुदात्तोच्चारण न्याय्यमिति वाच्यम् ।
एव सति विशेष्यत्रम्यैनाश्रयणान् । विशेष्यत्रश्च स्थान्यनुरूपानुच्चारणशास्त्राप्रामो-
च्चारणान्यतररूप । अत एव सहस्योदात्तानुदात्तप्रदितत्वेन स्वारितस्यैव तदनु-
पत्त्वान्तादेशे उदात्तोच्चारण विवक्षार्थं प्रकृते च शास्त्राप्रामुच्चारण छान्दसत्वादिना
शास्त्राप्रामुच्चारण ननिमृचतए इत्यादावापि नुत्यम् । श्वाटिति लक्ष्यप्रवृत्त्यर्हप्रतिपत्ति-
रुदात्ताप्रामोच्चारण तदित्यपि न । चतसरीपि तैम्यान् । किञ्च कैवल्यम्यिशब्द-
स्थान्तानुदात्तत्वेनानुदात्तायक्यकान्दोपि प्रवृत्त्यर्हस्य श्वाटिति प्रतिपादकत्वाच्छान्द-
सत्त्वादिना किट्शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनेमाधिक एव यत् । लक्ष्येषु यद्यद्गुणकप्रवृत्त्यर्हं
तत्तद्गुणकस्य श्वाटिति प्रतिपादनं त्विन्नक्यमवेति चेत् । अत्र केचित् । आनडादीना

व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्ततया तदेकवाक्यतायै अव्युत्पत्तिपक्षेपि फिप इत्यस्येदृशे वि-
 पये अप्रवृत्तिरिति प्राहुस्तत्र । ईदृशे विषये व्युत्पत्तिपक्षस्यैव निर्मूलत्वात् । तथा-
 हि । अर्थपरे हि शब्दे मञ्जकादौ मञ्जकादिव्यावृत्त्यर्थे गवादौ गोण्यादिव्यावृत्तये
 प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया साधुत्वान्वारव्यानेपि शब्दपरेष्वसाधोर्व्यावृत्त्याभावात्तत्कल्पने मा-
 नाभावात् । अन्यथा अनडादिकल्पकभात्वादिष्वापि भ्रादिषु प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पना
 स्यादित्यनवस्था स्यात् । कल्पकाविशेषात्तन्निर्णयेतदात्तसंपादकस्यापि कल्पनासंभवाच्च ।
 आद्युदात्तत्वे फिट्शास्त्राधापत्यानाधायकपक्षैक्यरूपाय व्युत्पत्तिपक्षेपि तस्यैव शु-
 क्तत्वाच्च । तस्माज्ज्ञापकोपवर्णनभाष्यप्रामाण्यादीदृशे विषये फिट्शास्त्राप्रवृत्ति-
 कल्पनैव भाष्यतात्पर्यम् । तथा च वृद्धिसूत्रे भाष्यम् । उभयमिदं गुणपूक्तं भेदका,
 अभेदका इति किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् ।
 यदयमस्थिदधिसकथ्यक्षाननुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । अत्र वयं विचारयामः ।
 स्वं रूपमिति शास्त्रारम्भे स्वरस्य रूपत्वाभावेन तस्यासंज्ञित्वे फिप इत्यादिशास्त्रप्राप्त-
 स्वरवदितस्योच्चारणेपि तस्य तत्तच्छब्दाद्बोध्यत्वादस्याः परिभाषया उपयोगश्चिन्त्य
 इत्यायाति । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि सल्युरित्यादौ विरुतस्याग्रहणन्तत् । पदत्वप्रयोज-
 कसुड्युत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकप्रवृत्तिकालीनतदाश्रयरूपस्य ग्रहणेनोदात्तादीनामग्रह-
 णात् । सूत्राख्यावित्यादावापि प्रातिपदिकत्वाश्रयस्य प्रातिपदिकाश्रयसंगतः प्रागस्त-
 रकत्वमेव । ऐदवाकादावेकश्रुते सर्वस्वरसंग्रहकत्ववत्प्रकृते स्वादावापि एकश्रुत्या-
 ऽनुकृतस्य शास्त्रकृतविकृतस्य सर्वस्वरसंग्रहकत्वं भवत्येव । एवं चैषा परिभाषा
 निष्फला । तथाप्येवंविधार्थकस्य न्यायसिद्धार्थस्य बोधकमुदात्तग्रहणमिति
 भाष्याशय इति तत्त्वमिति सुधियो विभावयन्तु । अन्तोदात्तति । हन्तेराद्यचेरै-
 क्यदाद्युदात्तस्यापि तदनुसूतत्वं वक्तुं शक्यम् । तथापि धातोरित्यन्तत्वप्रयोज्य-
 मेवोदात्तत्वं हन्तेरिति तदेव स्थान्यनुसूतमिति भावः । प्रयोगे शेषनिघातेनानुदा-
 त्तत्वात्स्थानिनो भविष्यत्कालीनप्रवृत्त्येहोऽनुदात्तोच्चारणस्य लक्ष्यश्रवणार्हगुणक-
 र्नादिति प्रतिपत्तिजनकत्वादाह । अनुदात्तोवेति । यत्तु पाठकेनोक्तम् । उपदेशे-
 ऽनुदात्तत्वाच्चेति । तच्चुच्छम् । उपदेशेऽनुदात्तत्वेप्यान्तरतम्यपरीक्षावसरे तस्या-
 भावादानुपयोगात् । तेनेति । प्रतिपदोक्तपरिभाषानुसंधाने नपुंसकपदानुसंधाने च
 न विशेष इति भावः । ज्ञानवत्त्वेति । लाववानादरवन्मतुप् । लिङ्गसिद्धेति ।

गवा मधुसबन्धस्य क्षीरसमवायिरूपस्येव सामर्थ्याल्लभ इति भाव । यद्यप्यनुप-
 दाक्तृद्वोक्ताविकारवाचिमधुशब्दलिङ्गज्यत्ययोदाहरणसमवेपि तादृशार्थविवक्षये-
 स्त्वमुक्तामिति भाव । नित्यत्वादेवेति । इदं चिन्त्यम् । तृजनुद्योर्विप्रतिषेधोपपत्त-
 येऽवश्याश्रयणीयेन 'तृच्प्रचृत्पुत्तरकालीनसनिपातपरिभाषाप्रयुक्ताऽप्रचृत्तिप्रयुक्ता
 नित्यत्वेनैव पूर्वविप्रतिषेधोपपत्ते । तद्ग्रहणेनेति । इकोच्चाति सूत्रस्य अतिराम्या-
 मित्यादौ नुमि क्ते रैशब्दान्तत्व नास्तीति विवरण तु निर्दिश्यमानरैशब्दान्तत्वाभि-
 प्रायकमिति । तेन न विरोध इति बोध्यम् । पष्ठीनिर्देशाभावादिति । अत्र मौनि-
 श्रीरुणभट्टा । 'एव सति प्प्रमक्रोप्शब्दे तदन्तविधिना विशिष्टस्यैवादेशा-
 पत्ते । न च प्रयोगनियमार्थत्वेन निर्वाह । क्रोप्शब्दस्तृज्वद्रूपको भवतीति
 शाब्दे निष्पन्ने क्रोप्शब्दस्य तद्द्रूपकत्वासमवात्प्रयोगनियमस्य फलितत्वेन केव-
 लक्रोप्शब्दग्रहणे तस्य सर्वनामस्थानपरत्वाभावाच्चौतवाक्यार्थविषयकत्वफलित-
 स्याप्यविषयत्वानृज्वद्भावस्यैवानापत्ते । एतेनाङ्गसंज्ञानिमित्तं सर्वनामस्थाने क्रोप्-
 स्तृज्वादित्यपास्तम् । अङ्गाधिकारे तदन्तविधे सत्त्वेनेति ग्रन्थासंगत्यापत्तेश्चेति'
 वदन्ति । ताद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणपरिभाषाया तदन्ताशस्य शब्दस्वरूपादिविशेष्याध्या-
 हारमूलकत्वेनैकदेशान्वयस्वीकारादिना तृजन्तार्थलभप्रयोजकादन्तविध्यावश्यक-
 तया तथैव पुनर्विशेष्यमध्याहस्य तृजन्तान्तेत्यर्थस्वीकारेणादोषात् । एतेन 'पृथ-
 र्थकविभक्तिमात्रस्य नामिनभ चेत्याद्यनुरोधेन निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रचृत्तियोग्य-
 ताया वृद्धिमूत्रस्थ भाष्यकैयटादिध्वनिततया पष्ठीनिर्देशाभावादित्याद्यसंगतमिति
 पाठकोक्तमपास्तम् । नाम्यादौ प्रकृतेपरिभाषावश्यकत्वे तदर्थं तत्र पृथगर्थवश्यक-
 त्वेपि प्रकृते तदर्थकत्वे मानाभावात् । पष्ठीनिर्देशाभावादित्यस्य तदर्थकविभक्तिनि-
 र्देशाभावादित्यर्थ । यतश्चेति सूत्रे कारकेष्विति वदेदिति भाष्येण निर्धारणस-
 मीस्थले एकत्रचनान्तत्वस्यासाधुत्वादाह । सौत्रमिति । यत्तु पाठकेन 'निर्धारणस-
 मीस्थले प्रकृते समुदायार्थार्थकत्वेऽनुद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचन स्यादित्याभि-
 प्रायक निर्धारणम्यानेकविषयत्वादाह' इत्यवतारितं तत्तुच्छम् । अनुद्भूतावयव-
 भेदविवक्षया निर्देशोपपत्तौ सौत्रत्वकल्पनार्था अन्याय्यत्वापत्ते । नियम्यत
 इति । ननु यथासंख्यपरिभाषैकवाक्यपनया ऐच्म्यानेकश्रुत्वर्णविधायकत्वसमवे-
 त्यागायोग । न चवमेजित्येवमूयादिति वाच्यम् । यथासंख्यसपादनेन कृतार्थ-

त्वात् । न च ह्रस्वादेश इति व्यर्थम् । ह्रस्वादेशे प्राप्ते इत्यर्थेन विषयविशेष
 बोधनेन साफल्यत् । किञ्च शास्त्रान्तरप्राप्तस्य नियामकत्वे एच इति व्यर्थं परि-
 भाषाप्रकरणानुरोधेनैतस्यापि परिभाषात्वेन परिभाषाणामनियमे नियमकारित्वेन
 यत्पेगनिग्रस्वप्राप्तिस्तस्यैग्रूपह्रस्वप्रापकत्वेन इगनिग्रस्वप्राप्तेश्चैव एव संभवादि-
 ति चेत् । न । परिभाषाप्रकरणानुरोधेनादेशपदानुरोधेन चैतस्य विध्यन्तरशेषनयैव
 लक्ष्यसंस्कारकत्वेन नियामकत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । आदेशपदं हि स्थाननिमित्त-
 संबन्धार्थकार्थेन नित्यसोपक्षत्वात्तेनैवान्वाये । तथा च एचः स्थाने आदिश्यमानेषु
 ह्रस्वेष्वित्यर्थे एतद्विधेयानामेतद्वाक्यविधेयज्ञानाधिकरणक्षणपूर्वक्षणावश्यकज्ञानविष-
 योदेश्यज्ञानसमये ज्ञानासंभवाच्छास्त्रान्तरप्रापितानामेव ग्रहणबोधनद्वारा विधायक-
 त्वव्युदासात् । यथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तौ विधायकत्वापत्त्यादेशग्रहणबोधितार्थासंग-
 त्यापत्तेः । एतदर्थमेव ह्यादेशग्रहणम् । एचग्रहणं तु स्थानेन्तरतमपरिभाषाबोधनेन
 श्रीपमित्यादाविग्नूपह्रस्वव्यवस्थापकनिरासाय । न चैवमिग्रहणमेव तत्र कुर्यादिति
 वाच्यम् । सामर्थ्येन विनिगमनाविरहादजन्तेषु सर्वेषु एतस्य पाक्षिकप्रवृत्तिप्रस-
 ङ्गात् । अचश्चेति परिभाषाप्रवृत्त्यर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वव्यत्वाच्च । अनकह्रस्व-
 विधायकेषु ह्रस्वेग्रहणयोः करणेऽन्त्यन्तगौरवापत्तेश्च । एनेन 'ह्रस्वे प्राप्ते एच इभ-
 वतीति विधायकमेवास्तु किमितराङ्गबोधकादेशग्रहणेन' इत्यपास्तम् । यथासंख्या-
 पत्तेः । परिभाषाप्रकरणवाचापत्तेश्च । भाव्यमानोप्युकार इति परिभाषया दीर्घो-
 कारस्यापि विधानापत्तेश्चेति सूक्ष्मचेतसो विभावयन्तु । नचेति । इयं वृथा
 चिन्ता । विषयसप्तमीत्वस्यास्मिञ्छास्त्रे फलप्रमाणाभ्यामेवाश्रयणात् । अत्रेदं बो-
 ध्यम् । प्ररीणामित्वत्र सन्निपातपरिभाषया पूर्वमात्वाप्रवृत्तात्रापि कृते दीर्घे तद्विरो-
 धाभावादात्वे प्रराणामित्वेव रूपम् । तद्विषय इति । नुड्विषये इत्यर्थः । एवं च
 सामान्यतो नुड्विषये सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तिर्नामीति शास्त्रेण बोध्यते इति भावः ।
 नन्वेवं सति रामाणामित्यादौ नामीति दीर्घ इति ग्रन्थासंगतिः ऽत आह । नामीति-
 दीर्घस्त्विति । वर्णमात्राश्रयेति । इदं चिन्त्यम् । नुम्विधौ यस्मात्प्रत्ययविधिविस्तदा-
 दीत्वस्योपस्थितौ तस्यापि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाश्रयणाद्वाहिरङ्गत्वात् । न च पदद्वया-
 श्रयत्वेन ह्रस्वो बाहिरङ्गः । तावतापि ह्रस्वशास्त्रीयनिमित्तसमुदायवाहिर्भूनाकिञ्चनिमि-
 त्तकत्वेन नुकोपि बाहिरङ्गत्वात् । न च प्रातिपदिकसंज्ञायां किञ्चन्तत्त्वबुद्धैव प्रवृ-

स्या ह्रस्वस्यापि किञ्चाश्रयत्वमस्येवेति षाच्यम् । एतस्य समासत्वनिमित्तकप्राति-
 पदिकत्वनिमित्तकत्वेनैतन्निमित्तकौटौ किपोऽप्रवेशात् । एतेन विश्वैह इत्यादौ
 सप्रसारणस्य गहिरङ्गत्वं समुदितप्रतिपादिकापेक्षत्वाद्, गुणस्य त्वन्तरङ्गत्वमिति
 अन्तरङ्गोहरेङ्गभावमाश्रित्वान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकवर्णनपरशेखरादियोजनाप्यपान्ता ।
 गहिरङ्गशास्त्रोयनिमित्तसमुदायान्त पातिणिनिमित्तकत्वाद् गुणस्य । किञ्च नि-
 मित्त च सप्तम्याद्यन्तोपात्तमेवेति पारिभाषेन्दुशेखरेण च विरुद्धमिदमत एव
 वा ऽरुचेराह । येत्यिति । अप्रवृत्तमिति । तत्फलन्तु प्रकृत्येत्यादौ ल्यपोऽसिद्धत्वा-
 भावेन तुक्प्रवृत्ति । उपजीव्यविरोधादिति । ग्रामकृलमित्यादाविति भावः ।
 एव हि कृतितुग्ग्रहणस्यान्तरङ्गपरिभाषायास्तुम्बिपयेऽप्रवृत्तिज्ञापकता भग्ना ।
 स्वास्मिंश्चारेतार्याविरहाच्च शङ्कते । व्यर्थेति । समाधत्ते । तत्स्थेति । अन्यत्र निरू-
 पितमिति । अत्र पाठका । अत्रास्वचेवोजन्तु उक्तभाष्यैकदेश्युक्तित्वे माना-
 चाव । शैव इत्यत्राङ्गसज्ञाया लोपनिमित्तत्वापादन तु दाशिरित्यत्र प्रत्ययस्य तद-
 नित्यत्वापादनेन तुल्यम् । सामर्थ्यादाद्धो वारणाविचालो भविष्यतीति प्रदीपकृद्-
 क्तम् । प्रतिविधानमपि तत्र तुल्यम् । अत्र तु मते शैव इत्यत्र चरितार्थस्य लो-
 पस्य दाशिरित्यत्राकारान्ते प्रत्युपजीवक इन्-निमित्त न स्यात् इति प्रतिविधा-
 नान्तरमास्थेय स्यादित्याहुः । तनुच्छम् । भवनीत्यादिषु विजातोपेषु बहुषु स्थलेषु
 सन्निपातपरिभाषाया अतिप्रसक्तत्वेन दोषः खन्वापि साकल्पेन परिगणिता इति
 भाष्यासंगत्यापत्ते । सनिपातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधभूलकत्वेन तत्संगतेति
 दिक् । ननु कृन्मेजन्त इति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीति सूत्रे विषये एव सनिपातपरि-
 भाषाया भाष्ये सचरित्वत्वात् । नेन ग्रामणिषुञ्च इत्यादौ तुगभाव सनिपातपरिभाषया
 सिध्यतीत्यर्थेन विरोधो ह्रस्वस्य पितीति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेरिति
 स्वोक्तेरित्यर्थत आह । एकदेशिन इति ॥ इत्यजन्ता नपुसकलिङ्गा । होः ।
 ह्रस्विति । १०. प्रतिपत्तिलापवायेति शेष । धुडित्याशसिद्धेरिति । मपन्तत्वाभा-
 वेन भष्भावानापत्तेरिति भावः । आदिपदेन ल्योः इत्यादि ग्राह्यम् । दादेशतो ।
 दत्वस्यापि विधानार्थमिति । वाग्रहण समुच्चयार्थमिति भावः । उक्तशयम् । औपदेशिक-
 कदादित्ववति लक्षणेत्युक्ताशयम् । अन्यत्र विन्तर इति । अन्ये तु पूर्वत्र निषेध्यसम्-
 पके दाशिरित्यस्यौपदेशिककदादित्ववति लक्षणायां धातोरेत्युत्तरसूत्रे दाशिरित्यनुवृत्ति-

वैयर्थ्यं अपवादपक्षेपीत्याद्यपि न । औपदेशिकदादित्ववतो धातुत्वान्यभिचारेण धा-
 तोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्दादेरित्यस्यापदेशिकदादित्ववति लक्षणायां माना-
 भावात् । धातोरित्युत्तरसूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिस्त्वधोगित्यत्र पूर्वसूत्रप्राप्तदृत्वनिवृ-
 च्चर्या । तथा हि धातोर्ध्व इत्येतन्मात्रेण धुगित्यादिसिद्धौ धातोरित्यनुवृत्तिर्वयधिकरण्ये-
 नान्वयेनादादावपि अधोगित्यादौ घत्वार्था । तत्सामर्थ्येन चाधोगित्यत्र न पूर्वेण दत्व-
 म् । धातोरिति तु दादलिदृशब्दे घत्वाभावार्था । दामलिहमात्मन इच्छति दाम-
 लिहति ततः क्तिप् दामलिगित्येव घत्वप्रवृत्तेरेवेत्याहुः । इत्यादिसिद्धय इति । आ-
 दिपदेन दुग्धमित्यादिपरिग्रहः । तत्र हि घत्वे झपस्तथोरिति घत्वसिद्धिः । नन्वौ-
 पदेशिकप्रयोगिकयोरिति परिभाषयैवौपदेशिकदादित्ववतो ग्रहणे सिद्धे दादिग्रहणं
 व्यर्थमत आह । औपदेशिकेति । धातोरिति सूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिर्व्यर्थ्या । प्रयोगो-
 नास्तीति कृत्वेति । औपदेशिकप्रयोगिकरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषासत्त्वे तु
 लौकिकप्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति औपदेशिकप्रयोगग्रहणमिति भाष्या-
 सङ्गतिः । उक्तपरिभाषयौपदेशिकप्रयोगस्य मुख्यत्वबोधनादिति भावः । ननूक्तपरि-
 भाषयौपदेशिकदादित्ववतो ग्रहणे ऽपि नोक्तभाष्यविरोधः । सानुबन्धकग्रहणेऽपि-
 त्युक्तयोक्तभाष्यस्य सानुबन्धकविपर्यत्वात् इत्याशङ्क्योक्तभाष्यं सर्वविषयकं न
 सानुबन्धकमात्रविषयम् । न्यायस्य सर्वत्र तौल्यादित्याह । अनुबन्धप्रस्तावादित्यादिना ।
 वक्तुंशुक्तमिति । वशस्थाने आन्तरतम्येन मपमेव प्रवर्त्यार्थाञ्जकारस्य निवृत्तेरिति
 भावः । वस्तुतस्तु मदौज्जमाचष्टे मधोगित्यादौ कृत्वप्रवृत्या प्रयोगे ज्ञान्तासंभवेऽपि
 जमङ्गनमिति सूत्रस्थभाष्योक्तदिशा प्रातिपदिकसंख्यासाम्यमादाय परत्वादन्तरत-
 मपरिभाषां चाधित्वा यथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तौ गर्धवित्यादौ भकारापत्तेः । अत एव
 भप्पपन्तस्येति नोक्तम् । स्थान्यादेशनिमित्तानां यथासंख्यविज्ञाने भान्तस्य यो वश
 तस्य भ इत्यादि सूत्रार्थपर्यवसाने गर्दभमित्यादौ भप्भावानापत्तेरिति दिक् । मूले
 झलीतिनिवृत्तमिति । न च बुद्धधिव्व इत्यत्र भप्भावनिवृत्तये ध्वमो झलीति विशे-
 षणमावश्यकमिति वाच्यम् । इतो ध्वमो ऽनवयवत्वेऽपि भप्भावनमित्तध्वशब्दान-
 वयवत्वेनैकाच्छब्दशब्दयोरिटा व्यवधानेनादोपात् । तद्वाडिति । इदमयुक्तम् । भप्भावे
 प्रवृत्तेऽपि झलां जशान्त इति जशत्वेन पुनर्दकारप्रवृत्तेः । वशःकिमिति । झलां ज-
 शान्त इति सूत्रस्थज्ञलग्रहणमत्रैव कृत्वा जस्यैव भप्पविषय इति भावः । कारकं

प्रतीतिः । भावे किप्यपि न साध्यत्वमात्रेण भान घात्वर्थस्येति तत्रापि -घातुत्वं न
 सुलभमिति भावः । प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्तिति । भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनेन सा-
 जात्यात्प्रत्ययनिमित्तककार्ये एवास्या प्रवृत्तिरिति भावः । केचित्तु सशब्देन विहि-
 तप्रत्यय- किञ्चैव तमाश्रित्यैव घुगियञ् घत्वादि । प्रत्ययनिमित्तककार्ये एवास्याः प्रवृ-
 त्तिरिति तु न । अनुज्ञात्तस्य चर्द्धपत्रस्याऽचि विभाषा इत्यादौ तदप्रवृ-
 त्त्यापत्तेरित्याहुः । इग्यण । माप्यविरोधादिति । ननु वकारस्य लकारोऽप्यन्त-
 रतम इति तद्वारणाय यथासंख्यसबन्ध आवश्यक इति चेन्न । लकाराऽघाटे-
 तत्त्वेनान्तर्यादुकारस्यैव प्रवृत्ते । अत्रपक्षइति । वर्णसञ्ज्ञापक्ष इत्यर्थः ।
 वचनप्राप्त्याद्भविष्यतीति । अन्ये तु वर्णसज्ञापक्षे न तद्व्यतिपक्षाश्रयणम् । सू-
 शाटकन्यायेनाप्यपरिहार्यस्यान्योन्याश्रयस्यापत्तेः । अदुहितरामित्यत्र तु यथा
 संख्याविज्ञानान्न दोषः । लकारोपदेशः किमर्थः । लकारोपदेशो यदच्छाशक्तिजानु-
 कारणप्लुत्याद्यर्थ इति ऋलृक्मूत्रमथ भाष्य तु यथासंख्यशास्त्रप्रवृत्तेरप्युपलक्षणम् ।
 एव च वकारस्थाने लकारवारणायोक्त कुसुप्रघाश्रयणमपि न । केचित्तु सप्रसा-
 रणस्येति दीर्घारम्भसामर्थ्येन सप्रसारणप्रत्ययनिमित्तकाद्भावव्यवस्थैव हलः परस्य
 सप्रसारणान्ताद्भवत्यैव हल इति दीर्घविधानेनादुहितरामित्यत्र न दीर्घः । सप्रसार-
 णनिमित्तप्रत्ययस्यैवाप्रसिद्धे । उक्तार्थाश्रयणफलं तु निरुतामित्यादौ दीर्घाभाव इत्या-
 हुस्तत्र । उत्तरपदानिमित्तकसप्रसारणस्य बाहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्बल इति दीर्घा-
 प्राप्ते । परत्वेनेको ह्रस्व इति ह्रस्वबाधनार्थत्वाच्च दीर्घस्य शुभ्यामित्यत्र तु दिव-
 छदिति तपरत्वसामर्थ्येन दीर्घबाधः । भाव्यमानोप्युकार सवर्णान् गृह्णातीत्यस्य-
 र्थस्यापि तपरत्व ज्ञापकमस्तु । एकस्यानेककल्पकत्वे बाधकाभावात् । वस्तुतो
 ऋन उदिति तपरत्व भाव्यमान इति परिभाषाया ज्ञापकम् । शूच इत्यस्याभिधाने चिकी-
 र्षक इत्यादेवद्बाहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्च तपरत्वसामर्थ्येन दीर्घत्वस्य वारणम् । शुभ्या-
 मित्यत्र तूत्वदीर्घत्वयोरन्तरङ्गपदत्वद्वाराम्या निमित्तकत्वेन नान्तरङ्गबाहिरङ्ग
 भावः । अक्षद्वयस्य इत्यत्रापि न पूर्वरूपम् । ऊठे पूर्वरूपात्परत्वादान्तरङ्गत्वाच्च
 तस्य हल इति दीर्घोऽल्विवित्वेन स्थानिवत्त्वेन सप्रसारणत्वाभावात् । यद्वा च्छो-
 श्णित्यत्र ह्रस्वे विधातये दीर्घविधाने च्छोरिति विहितस्योऽः सप्रसारणपदेना-
 ग्रहणतापनार्थं तेनाक्षद्वयस्य इत्यत्र न पूर्वरूपमिति दिगित्याहुः । सोऽपि शुकाम-

इत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घोऽन । उत्तरपदानिमित्तके संप्रसारणे एव तत्प्रवृत्तेः ।
 न चाक्षद्वय इत्यत्र चरितार्थस्य संप्रसारणस्येति दीर्घविधानस्य सामर्थ्येन हल-
 इति दीर्घस्य ह्रत् इत्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
 पूर्वरूपस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणत्वकल्पनादिति दिगित्याहुः । ननु संप्रसार-
 णसंप्रसारणयोर्जातस्य पूर्वरूपस्य संप्रसारणाभावेन पूर्वरूपोत्तरं संप्रसारणं न
 स्यादित्याशङ्क्याह । नसंप्रसारणइति । इदमयुक्तं अचःपरेति स्थानिवत्त्वेन पूर्व-
 रूपस्य संप्रसारणत्वात् । नचैवमिति । पूर्वरूपोत्तरं वचनप्रामाण्यान्निषेधप्रवृत्ता-
 वापि सर्वर्णदीर्घोत्तरमापि तत्प्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः । अन्यत्रापेणुलिति ।
 णिजन्ताद्विचि तु प्रष्टौह इति रूपं दुर्लभम् । णिचा व्यवधानेनोदोऽप्रवृत्तेः । तत्रो-
 पदेश इति । रत्वशास्त्रवैयर्थ्याभावादित्यर्थः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स वि-
 धिर्वाध्यते यस्य तु विधोर्नमित्तमेव नासौ वाध्यते इति न्यायादिति भावः । भाष्ये-
 ध्वनितत्वमेवाह । एवमेवेति । लोपेन प्रत्ययानुत्पत्तेरस्वीकारे एवेत्यर्थः । अन्ये तु
 विषयभेदेनोत्सर्गापवादभावः । अचि रादेशस्य नुडपवादत्वमापि न विषयभेदात् ।
 निरूपितं चेदं सविस्तरं त्रिपथगायाम् । तथाचोत्सर्गापवादभावाभावेऽनङ्गान्तिस्यस्य
 प्रत्ययलक्षणसूत्रासत्वे नित्यत्वात्सोलोपे नुमोरनापत्त्या तस्य अत्सुत्रोदाहरणत्वमुप-
 पद्यत एव । इमं नुविधिसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणसंभोग्यन्यार्थमारब्धव्यापि
 प्रत्ययलक्षणसूत्रेणैव निर्वाहे उचित इति भाष्याशयः । किं च लोपशास्त्रेणानुत्पत्तेर-
 न्वाख्यानेप्युत्सर्गापवादभावस्यावर्जनीयतया ऽमादिविषये हल्ल्यादिमूत्रेण प्रत्य-
 यानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमसंभावे । किं च हेगौरीत्यादौ सन्निपातप्रारिभाषया संवृद्धि-
 लोपानापत्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । अपि च णिलोपशास्त्रेणैव नुत्पत्तेरन्वाख्याने-
 नाट्टिटादित्यादौ सणिच्कस्य द्वित्वानापत्तिः । यदि च द्विवर्धनीतीति निषेधाद् द्वि-
 त्वे कर्त्तव्ये न तदनुत्पत्तिबुद्धिः । द्वित्वोत्तरं तु तदनुत्पत्तिरिति कथं चिदुच्यते तर्हि
 अनङ्गान्तिसत्राप्यमा वाधात्तत्प्रवृत्तिकाले न तदनुत्पत्तिबुद्धिः पश्चान्तु तथेति सूत्रम् ।
 अत्रुणेदिति तद्बुदाहरणं तु भवत्येव । तृणेदीत्यादौ चरितार्थस्येवो हल्ल्यादिलोपा-
 नपवादत्वादित्याहुः । तान्तस्य विधानमिति । इदमयुक्तम् । तपरस्तत्कालस्येति
 तत्कालस्य संज्ञित्वबोधनात् । सर्वादेशत्वापादनमिति । बोधकगतपनेकालत्वं
 बोध्ये उपकरोतीत्यभिप्रेत्येदम् । तद्रभावः फलमित्युक्तमिति । तित्स्वारितमित्यत्र

नित्यपद तिद्धोध्यपरमित्यभिप्रेत्येदम् । तथाच कैयटेनोक्तम् । नित्या प्रत्यायितं सती
सत्ताधर्मण कथ्यत इति अस्मि तद्व्यपदेश 'आदेशस्येति ।' एतेन तपरसूत्रेणाज्मा-
त्रस्य विधेयत्वात्तत्रानेकात्त्वतित्वयोरभावादिदमप्ययुक्तमित्यपास्तम् । उच्चार-
णार्थानामपीति पाठः । अनुनासिकपरस्येवेरिति । उच्चारणार्थाना विनैवेत्सन्नानि-
'वृत्तावनुनासिकपरस्य वे कुत्राप्यभावेन सूत्रस्य निर्वपयत्व स्यादिति भावः ।
उच्चारणार्थानामित्यसत्ता विना निवृत्त्यनिवृत्तिविचार काकदन्तपरोक्षामनुकरोतीति
नात्रास्माभि सूक्ष्मोक्तिका' कृता । अतएवसुबुत्पत्तिरेति । इक्प्रत्ययान्तत्वादेव-
णौगामिरेत्यादीति । आदिपदेन शुबो वाचिरेत्यादि समह । नोपधालोपइति ।
वाचिरेत्यत्र सप्रसारणमप्येवमेव न । उणूनेति । इदमुत्तपरत्व त्विति पूर्वग्रन्थेन
विरुद्धम् । ज्ञापितोपि स्वस्मिन् चारितार्थ्यासमवात् । उठो ऽप्रवृत्तौ व्यञ्जनस्य स्थाने
'श्रान्तर्याद् ग्रन्थस्यैव प्रवृत्ते । दीर्घस्यवाहिरङ्गतयेति । उत्तदीर्घोस्तुल्यनिमित्त-
कत्वेनान्तरङ्गवाहिरङ्गभावो न युक्तः । पदलाघवाभावइति । षट्त्रिचतुर्भ्यो हला-
दि' षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनयोश्चतुर्ग्रहणद्वयस्यानुकरणम् । षट्कृतीत्यत्र तु चतुर्ग्रहणं
'कर्त्तव्यमेव । कतिग्रहणे, न पाठेति स्वरूपग्रहणात् । रान्तम्य षट्संज्ञायान्तु
'पदत्रयमिति पद्गौरवमिति भावः । सचार्थप्रधानएवेति । प्रधानाप्रधानयो प्रधान-
'स्यैव ग्रहणमिति न्यायात् । परत्वस्येवेति । अवाधितासबन्धेन शब्दनिष्ठपरत्वस्येत्यर्थः ।
'तत्रसबन्धइति । इदंशस्थले द्वयीगतिः । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । अवधिता नि-
'रूपकत्व वा । तथा च तत्र सत्रन्थे अवधित्वसबन्धे तन्निरूपितसबन्धे अवधि-
'तानिरूपितसबन्धे - चेत्यर्थः । परम्परासबन्धेनेति । स्वबोधकप्रतियोगित्वसब-
'न्धेनेत्यर्थः । गौणैर्धे न विभक्तिः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो परम्परासबन्धेन नान्वय
'इत्युक्तार्थद्वये भाष्य साधकमाह । अतएवगङ्गायामिति । परम्परासबन्धेनान्व-
'ये तु गङ्गापदार्थस्य प्रवाहस्य समीपवार्त्तीरनिष्ठत्वसबन्धेनाधारत्वे ऽन्वयसमवात् ।
'स्वस्तिरत्वप्रतिज्ञाश्रयण व्यर्थं स्यात् । एव गौणैर्धे विभक्त्युत्पत्तावपि बोध्यम् ।
इदं भाष्य गङ्गापदस्य तीरे लक्षणामनाश्रित्योक्तम् । णत्वात्पूर्वमेवेति । इदं द्वित्ववि-
'षये ऽसिद्ध नेति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यार्थमभिप्रेत्य । गन्धैवद्वित्वेइति । पूर्वत्रासिद्ध-
'मित्यस्य वर्णद्वित्वे प्रवृत्त्यभावे जश्त्वद्वित्वचत्वानामसिद्धत्वात्कुत्वे द्वित्वचत्वं-
'योरसिद्धत्वाज्जश्त्वे तनश्चत्वंस्यासिद्धत्वाद् गस्यैव द्वित्वे इत्यर्थः । गकारे शक्तिः पर

इति । इदं गत्यैव द्वित्वमिति पूर्वोक्तं च स्वग्रन्थविरुद्धं स्वेन पूर्वं अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वोक्तेः । उक्तरीत्यैवेति । अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वादित्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः । इत्येवार्थ इति । द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थ इति भावः । अन्ये तु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इदं पदद्वित्वविषये द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । उभौ साम्यासस्येति वार्त्तिकमूत्राभ्यां लिङ्गाम्यां तेन उर्णुनाव औजददित्यादि सिद्धम् । अन्यथा परत्वाणत्वद्वयस्तदसिद्धिः । द्वित्वे कृते द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वं नेत्यपि न मानाभावात् । अभ्यासे जश्त्वचर्त्वयोरेत्वतुकोरिति वार्त्तिकान्च । अत एव फलभजिग्रहणं ज्ञापकम् । अभ्यासादेशसिद्धत्वस्येति । अत एव हलिति सूत्रे भाष्ये उक्तं : त्वद्रीत्या द्वित्वाश्रयस्यैव जश्त्वासिद्धत्वाभावेन ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यम् । सुपि भूतो द्विरुच्यत इति पाठ इति दिगित्याहुः । सत्तमीवहुवचनमिति । न तु प्रत्याहारान्तर्गतानां सप्तमीबहुवचनमिन्नानां स्वरादित्वाभावात् । एवं चेति । सत्तमीवहुवचनस्य ग्रहणे सिद्धे इत्यर्थः । यथा च भ्यामादावप्राप्तविधिसर्गाविधिरयं नेति भावः । षडित्यन्वर्थसंज्ञेति । षडिकाचरतीति षट् । प्राधान्येन संख्येयबोधकः । टाप्निषेधानापत्तेरिति । स्त्रियां यद्यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थाश्रयणसामर्थ्येन भूतपदत्वमादाय निषेधप्रवृत्तेः स्वनोक्तत्वेन वृत्तेः प्राक् स्थितपदत्वमादाय निषेधप्रवृत्तेः संभवात् । चिन्त्यमेतत् । यद्वेत्युक्तं दूषयति । आकडारसूत्र इति । षड्भ्यश्चितिसूत्रविषयइति । तत्र हि षट्थ्यो लुगित्यत्र विहितविशेषणमाश्रितं त्वद्रीत्या प्रियपञ्चानामित्यत्र पदत्वाभावादेव लुगप्रवृत्तौ तदाश्रयणवैयर्थ्यम् । इत्युक्तमिति । प्रधानाप्रधानन्यायेनोपसर्जने षट्त्ववारणमशक्यम् । प्रियपञ्चानामित्यत्र पञ्चनृशब्दस्य प्राधान्येन संख्येयबोधकत्वात् । अन्यथा त्रिचतुरोरित्यादावर्थवत्पारिभाषया प्रधानन्यायेन च प्राधान्येन त्रित्वादिविशिष्टबोधकग्रहणे प्रियातिसेत्वादौ तिस्र्वादेशाद्यनापत्तिरित्युक्तमित्यनेन ध्वनयति । अनभिधानमेवोचितमिति । सुध्युपास्येत्यादिप्रयोगानुरोधेन । न पदान्ताः परेणः सन्तीति भाष्यस्य कार्यभाज इति पूर्णावश्यकत्वे कमल् वृक्षावित्यादिरणोप्रगृह्यस्येति कार्यभाक्त्वमस्येवेति भावः । यान्तास्तुनसन्तीति । एवो ऽयवायाव इति सौत्रो निर्देश इति भावः । अयादेश इत्याद्यमित्युक्तप्रयोगाच्चिन्त्यमेतदिति केचित् । अज्ञानपेक्षत्वेनेति । संज्ञाकृतवार्हिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चिन्त्यमेतदिति केचित् । अन्तरङ्गत्वा-

द्वित्वे ऽकनिति । अज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वेनाकञो बाहिरङ्गत्वमिति कैयटोक्तरीत्येदम् ।
 भाष्ये तु परत्वाद्वित्वमित्युक्तम् । ननु यद्यकञ्च परत्वाद्वित्वं तर्हि कादेशोपे पर-
 त्वात्तत् प्राप्नोति । यन्तरङ्गत्वाद्वित्वं कादेशोप्यन्तरङ्गत्वात्ततः प्राप्नोतीति
 चेन्न । अकञ्चविधौ तिङ्श्रेत्युक्त्याः समनिमित्तकयोरकञ्चिभावयोः परत्वाद्वित्वे
 ऽकञ्च घकालननेष्विति शापकेन मुख्यत्पत्यनन्तरमकञ्चुत्पत्तावप्यकञ्च प्रातिपदिक-
 मात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वावकचि ततः कादेशः । अत एव भ्यामादौ किमष्टरेण
 प्रागकञ्च न तु सुबन्तस्य टे तदेतत्परत्वाद्वित्वे ऽकनिति । ह्रस्वभ्यो हेरिति सूत्र-
 स्थभाष्येण कादेशः स्वल्वापे अवश्यं साकञ्कार्यो वक्तव्य इति व्यदादीनामिति
 सूत्रस्थभाष्येण च सूचितं भवति । ननु सानिष्ठ साविति कृतो वा नाञ्चवर्त्तत
 इत्याशङ्क्याह । साविदमइति । इदमुपलक्षणम् । य सावित्युत्तरमूत्रे सुग्रहणाच्चे-
 त्यपि बोध्यम् । अदन्तत्वाभावादिति । तस्य चेत्यनाश्रित्येदम् । विशिष्टशक्तयेति ।
 सत्यन्यस्मिन्पूर्वो नास्ति तत्रादिशब्दस्य सत्यन्यस्मिन्यस्मात्परो नास्ति तत्रान्यश-
 ब्दस्य शक्तयेत्यर्थः । असहायेइति । असहायत्वं चात्र मुख्यव्यपदेशनिमित्तरहित-
 त्वम् । तच्चौपगव आभ्यामित्यनयोरस्ति । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणस्याभावात् ।
 तथा च यन्निरूपितमादित्वमन्यत्वमवयवत्व वा स्वम्यानेय तदवयवस्वेतरद्वितीया-
 समभिव्याहनमसहायत्वम् । सभासन्नयने, दरिद्राधातौ चाकार इत्यनयोर्नासहा-
 यत्वम् । तत्समुदायाघटकस्वेतरवर्णसत्वात् । हरी इत्यादौ द्विरचननिरूपितमन्त-
 र्इकारस्यानेय तदवयवः स्वनरो न कोपीति असहायत्वं सुस्थम् । एवं व्यतिसे
 इत्यादावपि । हरिष्वित्यादौ सोर्न पदत्वम् । यस्माद्विहितेस्तदवयवकत्वस्य
 तत्तत्सत्वगर्भस्य व्यपदेशिवद्भावबलम्यत्वादेवं प्रचिकीर्ष्य गत इत्यादौ नायादेशः ।
 अवयवत्वतद्द्वयाप्यधर्माणां व्यपदेशिवद्भावबलम्यत्वेपि लघुपूर्वत्वस्य तदलम्यत्वात् ।
 अत एव दधीत्यादौ न यण् । अन्परकत्वस्य व्यपदेशिवद्भावबलम्यत्वात् ।
 केचित्तु मुख्यव्यपदेशभागवटकत्वमसहायत्वमित्याहुः । अंकोकोरिति । अनाप्य-
 को नेदमदसोरकोरित्यनयोरित्यर्थः । नन्दशो ऽनुदात्तत्वविधान व्यर्थम् । आभ्या-
 मित्यादावृद्धि पदादिति विभक्तेरुदात्तत्वेन शेषनिघातेनाशो ऽनुदात्तत्वंसिद्धेरि-
 स्माशङ्क्याह । अनुदात्तत्विति । शित्वादिति । अशुविधानसामर्थ्याच्च निर्दि-
 श्यमानपरिभाषा ऽकञो व्यावर्त्तनाय न प्रवर्त्त इति भावः । ननु तदादेरित्यस्य

विशेष्यतया तदन्ताविधावनाभ्यामित्यादौ सङ्कस्यदेशापत्तेर्निर्दिश्यमानपरिभा-
पाया अप्रवृत्तेरिति चेन्न । अकञ्ज्यावृत्तिफालिकाया एव तस्या अप्रवृत्तिक-
स्पनात् । बुद्ध्यवार्त्तिका सा प्रवर्त्तत एव । ननु संज्ञापसर्जनयोस्त्वदाद्यत्वाप्रवृ-
त्तावश्वचनं सार्थकमिति न तत्सामर्थ्यम् । तथा च साकञ्के निर्दिश्यमानपरि-
भापया ऽऽदेशो न स्यादित्याशङ्क्याह । संज्ञापसर्जनयोरिति । अन्यार्थापत्तेरिति ।
आभ्यामित्यादौ दीर्घादिवाधनार्थत्वापत्तेरित्यर्थः । नकारलोपइत्यर्थइति । इदा-
नान्तनमूलपुस्तकेषु नलोप इत्येव पाठः । पर्युदासइति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु पूर्व-
जातप्रातिपदिकत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिरिति भावः । अतएवेति । सप्तम्यन्ताद्राज-
न्शब्दात्क्यचो ऽनभिधानादेवेत्यर्थः । नलोपःसुप् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव
प्रवृत्तिर्न निषेधमुखेनेत्याह । अन्यनिवृत्तिफलकेति । पशुपशायामिति । स्थशैर्ह-
न्तादप्रत्यये संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्षोडरादित्वाद्वा साधुः । गम्यतइत्युक्तमिति ।
तेन प्रतिषेधस्याशाब्दत्वमुक्तं भवति । रुन्मेजन्त इति सूत्रस्थेद्विविराकारलोपस्येति
भाष्यं भोभगो इति सूत्रस्थं किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदाह्रियत इति भाष्यं
चात्रार्थे गमकं बोध्यम् । प्रतिषेधस्य शाब्दत्वे स्वार्थहानिपरार्थकल्पनयोरापत्तिश्च
दोषो बोध्यः । न च मूलकेनोपदेशमित्यत्र रुदन्तत्वप्रयुक्तप्राप्तस्य समासग्रहणरु-
तनियमेन परत्वाद्वाचो न स्यादिति वाच्यम् । गम्यप्रतिषेधस्यैव परत्वेन वाध-
कत्वसंभवात् । यत्तु एच इगिति सूत्रस्थं भाष्यं नानेनेको निवर्त्यन्तेपि तु अनिको
निवर्त्यन्ते । तच्च वार्त्तिकप्रभयप्राप्तौ कर्मणोति निषेधे, कादिप्रयोगे ऽप्रतिषेध इति
तदुभयं गम्यमानप्रतिषेधपरम् । नानेनेकोनिवर्त्यन्ते इत्यस्य नानेनेको ऽपूर्वा विधी-
यन्त इत्यर्थः । अप्राप्तसिद्धत्वेति । परत्र पत्वे पूर्वस्य नलोपस्यासिद्धत्वाप्राप्तेरि-
त्यर्थः । वैरूप्येति । स्वरविध्यादौ नियमार्थत्वं सुप् विधौ तु विध्यर्थत्वमिति, वैरु-
प्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु कादिसूत्रवत् रुत्तद्धित इति सूत्र इव च नियमशास्त्राणां वि-
धिमुखेन प्रवृत्त्या शाब्दबोधे न वैरूप्यम् । तस्य पूर्वं पदत्वेइति । एतत्फलं तु शु-
ल्हिहावित्यत्र द्वन्द्वे वीति पूर्वनिपातः । कृतीतिकिधीत । कृति परतो विधौ नलोपो
सिद्ध इत्येव सिद्धे तुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अस्मादेवेति । एतत्प्रयोजनं चिन्त्य-
म् । बाह ऊढसूत्रस्थोद्ग्रहणस्य बाहिरङ्गपरिभाषायां ज्ञापकत्वस्य भाष्याक्तस्यासं-
गतिश्चाकृति तुगेव नेति । अयं सूत्रतात्पर्यविषयो नियमो न तु शब्दमर्यादया

लभ्य, इति बोध्यम् । स्पृष्टार्थमिति । अन्तग्रहणाभावे वम । इत्यस्य षष्ठी
 त्वमभावनाया वकारमकारसवन्धी यः सयोग इत्यर्थः स्यात्तत्रश्च जम्भामु-
 हरितवृणसोमेभ्य इति कृतमभासे तस्य चुजम्भादेः शसादौ निषेधापत्ति-
 रिति केचित् । वमादिति न्यासे तु दोषश्चिन्त्य । श्रीकृष्णमद्यान्तु येन-
 विधिस्तदन्तस्येत्यस्यानित्यत्वज्ञापकमन्तग्रहणमिति समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति
 मिद्विमित्याहुः । च्चहणी इत्याद्यनेक्रोदाहरणोपन्यसन वैचित्र्यार्थम् । नियमशास्त्रा-
 णा विधिमुखेन प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह । एतत्फलभूतेइति । ननु च्चहयतीत्यत्रान्य-
 यश्चान एव स्यान्न द्वाभ्यां व्यवधाने घातक इत्यादावित्याशङ्क्याह । इदमिति । प्र-
 घनायन इत्येति । केचिस्वभ्यासस्य निरर्थकत्वान्नान गत्वम् । मूर्त्तौ घन इति
 निपात उपसर्गयोगे प्रयत्न इत्यत्र वार्तिकमतेषु प्राप्तणत्ववारणाय अगौरकदेशे प्रयत्न
 इति कृणत्वनिर्देशस्योपसर्गात्परस्य घनो नस्य गत्व नेत्यर्थज्ञापकत्वाश्रयणाच्चेत्या-
 हुः । हादेशेष्विति । अर्धत, कर्षणविशेषण तत्फल तु करणे योविद्वुष्वित्यनेन
 हन्तेरप्रयये घनादेशे च द्रुपण इत्यत्र पूर्वपदात्सञ्ज्ञेति गत्वसिद्धिः । हस्थानिककव-
 र्गाभावात् । ननु च्चनन्न इत्यादौ न गत्वम् । नकारमुपजाव्य जानम्य तद्विघातकण-
 स्तानिमित्तत्वादिति चेन्न । त्रैपादिके कार्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्ते । अत्र-
 चेद वार्तिकक भाष्य च मानम् । तेन जम्भामित्यादौ घत्वादिमिद्विरित्यन्यत्र विस्तर ।
 मूलेऽनिनस्मिन्निति । अल्लोपोनं । अन उदाहरण रात्र, अस्थना । इन उदा-
 हरणमिद्वन् । दण्डी, वातमी । अंस उदाहरण अत्वमन्तस्य चावानो, । सुपयाः
 सुत्तोता । मन उदाहरण । मन, सुशर्मा, सुप्रथिमा । अत्र च ज्ञापकमत्वसन्त-
 स्येति सूत्रे ऽधातोरीरिति पर्युदास । न सयोगादिति निषेधश्च । असतोर्वचि यज्जानी
 ब्राह्मणश्च णिजन्ताद्विचि तस्मिन्नुपपदे ऽनितोर्वाच निषेधौ सफलाविति केचित् ।
 अल्लेपानर्थकेनेति । अत्र च ज्ञापक नेदमदसोगिति सूत्रे ऽदमो ग्रहणम् । इति युवो-
 रनक्रादित्येति । इति शब्देनातिप्रसङ्गाभावरूपसाध्याशमात्र विवक्षितम् । भाष्ये
 नर्पुसकस्य श्लच इति सूत्रे योगविभागनोक्तार्थज्ञापनात् । तत्रैवेति ।- अमिद्व-
 त्वाभावरूपकल्पने एव । असाधुत्वलभ्यनइति । अविशेषण प्रवृत्तवार्तिकस्य
 कानिप्रत्ययान्तविषयकत्वस्यापि कल्पनात् । मत्तुप्वन्योर्विधानादित्युक्तमद्वरोधेन
 वनिवन्तविषयकत्वे तु कल्पन्तार्थं तदानुस्यकत्वेन- मतेनश्च नः शिष्यामिदसगत

स्यादिति भावः । ननु कनिष्प्रत्ययस्य लोकवेदसाधारण्येन विधानादुक्तवार्तिकस्य कन्यन्तविषयमसंभवीत्याशङ्क्याह । तथाचेति । ननु निपातितान्तादात्तमादाय मघान इत्यस्य सिद्धावपि वनिवन्तमादाय यस्येति चेति लोपः स्यादित्याशङ्क्याह । छन्दसीति । नाछोपेति । अछोपो दृष्टान्तार्थः । अन्नन्तत्वाभावादिति । ननु बलसादाविव स्थानिवद्भावनान्नन्तत्वं सुलभम् । आनुष्ठानिकस्थान्यादिशभावाश्रयणात् । स्थानिनि मववन्शब्दे ऽन्नन्तत्वसत्त्वात् । न चान्नन्तत्वविशेषणवैयर्थ्यम् । युवतीः पश्येत्यादौ संप्रसारणनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चात्र विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति निषेधः शङ्क्यः । तदननुसंधानेनैव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न । अन इत्युभयोः शेष इति भाष्यस्याकारवकारयोस्कं कार्यद्वयम् । असंबन्धिनोस्तयोर्वोध्यमिति वाक्यार्थाश्रयणेनादोषात् । अन्नन्तत्वाभावादिति शेषग्रन्थो न चादेशे क्ते ऽन्नन्तत्वमस्तीति कैयटग्रन्थश्रासंगत एव । अछोपदृष्टान्तोप्ययुक्तः । अनो ऽकारस्यैव लोपविधानेनान्नन्तत्वस्य श्रौतमानुष्ठानिकं च स्थानिवत्वमाश्रित्य दुर्लभत्वेन धीवरीत्यादिवछोपवारणस्य सुकरत्वेप्यन्नन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानसंप्रसारणस्य दुर्वारत्वात् । अथवा युवतीः पश्येत्यादौ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया संप्रसारणाभावमभिप्रेत्यानं इत्युभयोः शेष इति भाष्यं प्रवृत्तम् । एवञ्चानामित्यर्थेपि न दोषः । विशेषणसामर्थ्येन श्रूयमाणान्नन्तत्वविचक्षणत्वात् । लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति । इदमुपलक्षणम् । जलन्तस्योगिता ऽग्रहणादित्यापिवाध्यम् । सर्वानुदात्तस्यादिनि । न गोश्वन्नित्युदात्तानिवृत्तिस्वरस्यापि निषेधाङ्गीकारादिति भावः । सावेकाच इत्यस्यैव न गोश्वन्निति निषेध इत्यभिप्रेत्याह । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । अत्रायपक्ष एव श्रेयानेवन्तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं जिष्मः किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेध इति असिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधः । यदि पुनरयमुदात्तानिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायत नैवं शक्यमिति तदुत्तरभाष्यं तु विभक्तिग्रहणप्रवृत्त्यै स्वरमात्रप्रतिषेधपक्षखण्डनपरम् । आयुदात्तत्वमिष्यतइति । सावेकाच इति विभक्तिस्वरस्तु न गोश्वन्निति प्रतिषिद्ध इति भावः । इदमयुक्तम् । अछोपपक्षेप्युक्तरीत्यादात्तानिवृत्तिस्वराप्रवृत्तौ फिष इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्या श्रुनेत्यस्यामुदात्तत्वात् । न च लक्ष्य लक्षणस्येति न्यायावतारः स्थानिभेदेन संप्रसारणस्यैव फिष इत्यस्यापि पुनः प्रवृत्तिसंभवात् ।

अत एवांसिद्धयत्सूत्रे भाष्ये ऽहोपेन वा निवृत्तौ पूर्वत्वेन वा निवृत्तौ स्वरे विशे-
 पाभावप्रतिपादनं सगच्छेते । तन्मात्रनिषेध इति । मात्रशब्द कात्स्त्र्यं सर्वसप्रसार-
 णनिषेध इत्यर्थः । पूर्वमिति । यकारस्य मप्रसारणप्राप्ते पूर्वं पूर्वरूपोत्तर सव-
 णदीर्घरूपैकादेश इत्यर्थः । नन्वनञ किमिति प्रश्ने ऽनर्वा यञ्जवदिति
 हरण-नोपपत्तेः ऽसाविति प्रतिषेधविषयत्वेन द्वयङ्गविकलत्वाद् अह । अनङ्-
 प्रत्युदात्त्यभ्येति । अनर्वन्शब्दोभ्यावत्यर्थ इत्यर्थ इति । तत्फलन्त्वर्वाणावित्यादीनि
 भावः । ननु परस्मैपदानामित्यादाविवाकारसमुदायस्य विधेयत्वे ऽनेकाल्त्वात्स-
 र्थादेशः स्यादित्याशङ्क्याह । विश्लेष्येति । भाष्येत्विति । अष्टन आ विभक्तावि-
 ति सूत्रे इति शेषः । एतेन पथिमधीति सूत्रे एव भाष्ये नोपलभ्यत इति कस्य
 विश्लेषका निरस्ता । तत्प्राप्तस्येति । गुणाभेदकत्वप्रयुक्ता प्राप्तिः । प्रश्नेवाग्निवा-
 र्थ इति दीर्घितोक्त द्वायन्मत्तान्तरमाह । केचित्त्विति । इदमिति । प्रतिपात्ति-
 ल्यायेन तथैवोच्चारणे कर्त्तव्ये । इत्यादिभाष्योक्तमा आदिति प्रश्नेवादिति मूलोक्तं
 चेत्यर्थः । गुणाभेदकत्वेन प्राप्तस्य जातिपक्षेण प्राप्तस्य चेत्यर्थः । अतएवेति । गुणा-
 भेदकत्वप्रयुक्तप्राप्तेरप्यणनगमाधारण्येनाप्रत्यय इत्यनेन निषेधादेवेत्यर्थः । इत्यु-
 क्तमिति । पण्णां ग्रहस्य प्राप्तत्वेन जानिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षयोस्तपरसूत्रस्य निय-
 मार्थत्वेन प्रापकत्वासंभवादिनि पाठकम्नञ्च । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तेः ।
 गुणाभेदकत्वेन प्राप्नोतीत्यनुत्क्यं तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्त्या गुणाभेदक-
 त्वेन प्राप्तस्याप्यप्रत्यय इत्यनेन निषेध इति सूचिनं भवतीत्याशयस्तूचिनः । तथा
 च तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीति भाष्ये गुणा अभेदका इत्यभिप्रायकम् । सर्वत्र
 सर्वविषये जातिपक्षप्रयुक्तप्राप्तेश्च प्रतिषेधकमित्यर्थः । तत्रेति । अप्रत्यय इत्यत्रे-
 त्यर्थः । तदाशेषः । गुणाभेदकत्वेन प्राप्नोतीत्यनुत्क्यं तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नो-
 तीति वदतो भाष्यकारस्याशय इत्यर्थः । गुणाभेदकजातिपक्षयोरणग्रहणस्याभावेन-
 णग्रहणस्य च तत्रसंबन्ध इत्युक्तमिति बोध्यम् । अत एव । अप्रत्यय इत्यत्राणग्रहणा-
 संबन्धादेव । ननु जशादिविधौ जश्त्यजात्याश्रयसर्वजकारग्रहणासिद्धिः । भाष्यमा-
 नेनेति निषेधात् तत्र चाणग्रहणमत्यादित्यत आह । परिभाषायामिति । पञ्चानामि-
 त्यादाविति । नन्वन्यथाधेः ऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषया सिद्धे उपधाग्रहण व्यर्थम् ।
 अत उपधाया णौ चह्युपधाया इत्यादावुपधाग्रहणं न व्यर्थम् । ननन्द अचका-

इक्षुदित्यादौ दीर्घार्थत्वात् । अत्र हि नोक्तपरिभाषया निस्तारः । अन्यसदेशान-
 न्त्यसदेशयोरेकस्मिन् छद्ध्ये प्राप्त्यभावादिति चेन्न । पकारावित्यादावृत्तौ हीति गुणं
 वाधित्वा दीर्घवारणायोत्तरार्थं तदावश्यकत्वात् । चतुर्णामिति । इदं तितउना-
 मित्यस्योपलक्षणम् । लिङ्गादिति । वस्तुतस्तु अस्मान्निर्देशान्नतिसुचतसु इति
 धर्मिग्राहकमानाच्च त्रिपाद्यां सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति तत्वम् । तत्रापि
 प्रथिष्टेति । ननु प्रथिष्टेष्टपि गुणाभेदकत्वाश्रयणेन प्रथेपवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ।
 प्रथेष्टेष्टेति । एवमन्त्यत्रापि । आ सर्वनाम्न इत्यादौ । उद्धृति । इत्त्वमादेः
 परस्येत्यस्य बाधनार्थं अष्टन्शब्दो धृतादित्वादान्तोदात्तः । व्यर्थमेवतदिति ।
 तथाचात्वस्य वैकल्पिकत्वेन च प्रक्रियालायतायाशि विधातव्ये उद्धविधानसाम-
 थ्यात्पूर्वं गुणे ततो वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम् । लशि नादिच्चाति निषेधेन पूर्व-
 सवर्णदीर्घस्याप्रवृत्त्याह । तस्य तस्माच्छसोनेति नत्वस्य च प्रवृत्त्या फलमेदाज्ज्ञापि-
 तोपि स्वस्मिन्न चारितार्थ्यमिति भावः । कार्यकालपक्षेति । यथोद्देशपक्षे तु शल्यु-
 पोत्तममिति स्वरे उद्धविधिभिन्ने स्वरे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वेन पट्त्वं मुलमं पट्-
 त्वस्य समुदायवृत्तित्वेनाल्लवृत्तित्वाभावात् । भविष्यति किञ्चित्कार्यमित्यभिसंधा-
 यात्वप्रवृत्तेः पूर्वकार्याभावोपि पट्त्वप्रवृत्तेः । ननुकार्यकालपक्षे आत्वात्पूर्वं कार्या-
 भावेन पट्त्वाप्रवृत्तानपि परत्वान्नित्यत्वाच्च शल्युपोत्तममिति वाधित्वाऽस्ते कृते
 स्थानिवद्भावेन नान्तत्वमाश्रित्य पट्संज्ञा क्रियत इत्याशङ्क्याह । अद्धविधित्वे-
 नेति । यथोद्देशपक्षस्यैवेति । ननु यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन ज्ञापनेपि स्वस्मिन्न चा-
 रितार्थ्यम् । अष्टन्शब्दस्य त्रः संख्याया इत्याद्युदात्ततयाऽन्तानुदात्तत्ववारणा-
 याष्टनो दीर्घादित्यस्य ज्ञप्तिः प्रवृत्तरावश्यकतया तत्र शल्युपोत्तममित्यस्याप्राप्त्या
 चरितार्थस्याष्टनो दीर्घादित्यस्याष्टाभिरित्यादौ शल्युपोत्तममित्यनेन परत्वाद्भावः
 स्वादेवति चेन्न । अष्टन्शब्दस्य धृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात् । नन्वेवमपि दीर्घग्रह-
 णस्य न स्वस्मिन् चारितार्थ्यम् स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधेनाष्टामिरित्यत्र शल्युपो-
 त्तममित्यस्याप्राप्तेरिति चेन्न । अनन्तरस्येति न्ययेनात्र परस्मिन्नित्यस्य न निषेध
 इत्यङ्गीकारात् । नन्वेवं सत्यशनामित्यत्राष्टनो दीर्घादिति त्रिभक्त्युदात्तत्वं न
 स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वेनाष्टन्शब्दस्य दीर्घान्तत्वाभावादित्याशङ्क्याह । अन्तो-
 दात्तत्वेति । तत्पठ्येति । नुटि कृते इत्यर्थः । तथाच नुट्पठ्या नलोप-

स्यासिद्धत्वेन, नुटो न, स्तोपजीव्यविधातकादर्शनमिति सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृ-
त्तिरिति न वाच्यमिति भावः । इदं कार्यकालपक्षेपि, नहिस्ङ्गारिभाषायास्त्रिपार्श्याप-
प्रवृत्तिप्रतिपादकम्ब्रह्मविषयम् । नार्कट इत्यस्य पूर्वत्र वृद्धौ, ष्टतायामपि परस्य
विसर्गस्यासिद्धत्वाश्रयणेन त्रिपार्श्या तदप्रवृत्त्युपपादनात् । १०, अन्तरङ्गपारभाषादृष्ट्या
विसर्गासिद्धत्व-तु तत्र पक्षे न त्रिपार्श्या, तदप्रवृत्त्युपपादकम् । यद्यपीदं तत्रासिद्ध-
तास्तिह'सिद्धमिति भाष्योक्तरीत्या-तत्र पक्षे ऽसिद्धत्वेऽप्यन्यपरिभाषाणामिवास्या
अपिःप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । आशास्वीयत्वेनेति । राजस्यामित्यादौ नान्तत्वस्यादन्त-
त्वाभावस्य वा अशास्वीयस्य, दीर्घाप्रवृत्तये ऽतिदेशदर्शनादिदमयुक्तम् । सुवादि-
विधावेव' नलोपस्यासिद्धत्वेन, सन्निपातपरिभाषाया नलोपस्यासिद्धत्वेन नाभावः ।
सुवधौः कृते इत्यर्थं तु न मानमिति, वक्तुं युक्तम् । नलोपोवेति । वागब्द-
इत्यर्थः । नन्वेतमात्वे हलीत्यस्यापकर्षः । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुट, बाधित्वाऽत्वे
नुटं न स्यादिति तत्प्रवृत्तये । यदि च, कृतात्वस्यापि पदत्व-तदा स व्यर्थ इत्याश-
ङ्क्याह । कार्यकालपक्षेइति । ननुकार्यकालेपि बुद्धर्थं पदसंज्ञायाः, ततः प्राप्तनुट
परत्वाद्बाधित्वा ऽत्वेपि स्थानिवत्त्वेन पदत्वमाश्रित्य नुटसुलभ- इत्याशङ्क्याहः ।
तत्तद्विगीतिः । ततश्च नुटमिदं पदत्वमापि बाधित्वा परत्वादात्वमिति भावः । ननु
लक्ष्मणानुरोधेन यथोदेशपक्षस्यैवाश्रयणेन, नुटसिद्धौ कार्यकालपक्षश्रयणेन, दोषो
ज्ञानेन तत्प्रागेहाराय हलीत्यपकर्षश्चायुक्तः इत्याशङ्क्याह । दीर्घग्रहणादिति । मात-
पत्तिगौरवमिति । हलीत्यपकर्षापेक्षेत्यादि- । वस्तुतस्तु यथोदेशपक्षे पदत्वस्य
स्थानिवत्त्वात्वेन सुलभत्वे पदसंज्ञायामुपदेशवचनं कर्तव्यम् । तानागतनो- बुद्धर्थं
अष्टानामित्यत्रात्वे, कृते पदसंज्ञा न प्रप्नोत्युपदेशग्रहणाद्भवतीति भाष्यवार्तिकयो-
रसङ्गतिः । तस्मात् पदत्वस्य नान्तत्वविशिष्टसंख्यावाचकत्वेनाल्यटितत्वात्तातिदेश-
साध्यत्वम् । सन्निपादस्य तद्विधावृद्धेश्यतावच्छेदकरूपेणैव, प्रायेण सन्निबोधक-
त्वात्, अन्ये तु हलीत्यपकर्षे-नुटि कृते, न आत्व सन्निपातपरिभाषाविरोधान् ।
नलोपे तु, न सा न तिष्ठिति- धर्मिग्राहकमानेन, सपादसत्ताव्याप्यमेव तत्प्रवृत्ते ।
अथ एव जगामित्यादौ, घत्वादिः । अतः एव दोदद्विपोरिति सूत्रे, भाष्ये, दान्तत्वे
धान्तस्त्रे च नत्वधत्वे धान्तत्वे ऽदोपस्तस्मात्मान्त एवेत्युक्तम् । एव च हलीत्यु-
भयो, श्लेष इति प्रतीकमुपादायः नुटे कृते आत्वमिति कैशङ्गन्धश्चासङ्गत एवेत्याहुः ।

तज्ज्ञाप्यत्वमपि नेति । इदमयुक्तम् । प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति न सिद्धयति प्रिया-
 ष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति प्णान्तेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र धात्वं
 कृत्वौश्च कृतो हलीत्यस्यापकर्षपक्षे प्रियाष्टाभ्यामित्यादाविव प्रियाष्टानामित्यादाव-
 प्यात्वप्रवृत्तेः सुलभत्वाच्च । अत एव । अनभिधानादेव विशेषणार्थ इति । अन्य-
 था ऽनुनासिकस्य किञ्चलोरित्यादाविव किपोऽग्रहणे सिद्धे न कोपि व्यर्थ एवेति भाष्यकैय-
 टयोः स्पष्टम् । णिजादीनामिति । णिचः कृत्वे देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्तृक-
 र्मणोरिति पष्ठवापत्तिः णिचः प्रकृतेः पचेरथं देवदत्तस्य कर्तृत्वात् । जनजनने इत्य-
 स्माणिचि जनिवध्योरिति वृद्धिनिषेधापत्तिः । किञ्च चेचीयत इत्यादावकृत्सर्वे-
 ति दीर्घानापत्तिः । यदन्तत्वात् । रुदिवेति । नन्विदमयुक्तमिति चेन्न । नेदृशी-
 त्यत्र तिङो व्यावर्त्यत्वासंभवेन रुद्रग्रहणसामर्थ्येन कृत्वावच्छेदेन क्रादिनियमं बाधि-
 त्वाऽस्य प्रवृत्तिविज्ञानादित्याशयात् । नेदृशीत्यस्यापि क्रादिनियमेन बाधात् रुदि-
 वमित्युचितम् । तत्र हि रुदादिभ्यःसर्वेर्ताडिप्यते कृते तु नेदृशीति निषेधः स्यात् ।
 ज्ञापकेनेति । अकृत्सार्वधातुकेति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणेन तिङां कृत्सञ्ज्ञाभावकल्प-
 नयेति भावः । ननु जागृयादित्यत्र रीडोऽप्रवृत्तये क्रियादित्यत्र तत्प्रवृत्तये रिङ्गि-
 धावसार्वधातुकग्रहणमात्रस्यानुवृत्त्यर्थं तदिति चेन्न । एकदेशानुवृत्तौ मानाभावेन
 तत्रापि समुदायानुवृत्तौ लिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापानेन पर्युदासस्यैवाऽप्रवृत्तेरित्याशयात् ।
 किनोवइति । यद्यप्यल्पप्राणप्रयत्नसाम्यादिति वक्तुमुचितम् । तथापि वकारस्य महा-
 प्राणता किनो व इति वदेदिति कैयटोत्प्रेक्षिन्यासानुमेयेति विवरणे स्पष्टम् । इति
 मते इति । यदात्वन्येभ्योपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात् किञ्चचीत्यादि सिद्धमित्यु-
 च्यते तदानेन घट्टत्वमात्रं पदान्ते विधीयते किप् दीर्घे त्वन्येभ्योपि दृश्यत इति
 बोध्यः । भाष्येध्वनितमिति । तत्र हि षुगचीति न्यासे तदोःससावित्यत्रानेप इत्यादौ
 सत्त्वंवारणाय तदोरिति न वक्तव्यं तोरित्येव सिद्धेरित्युक्तम् । अत एवेति । शेषग्रह-
 णस्य विभक्तिविशेषणादेव । एवंचेति । मपर्यन्ताच्छेषवोधकत्वाभावे इत्यर्थः । ह-
 लन्ता एव आदेशा इति । तत्र हि भाष्ये द्विपर्यन्तानामिति वचनप्रत्यारूप्यानाय
 शेषे लोप इत्यस्य ज्ञापकत्वमुक्त्वा टिलोपस्थावभावात् इत्यादिना शेषग्रहणस्य टिलोपा-
 र्थत्वमुक्त्वा तत्त्वण्डितम् । एवमपि तत्राद्यादेशानामदन्तत्वे वार्णादाङ्गस्य बलौयस्त्वा-

त्परूप नाभित्वा शेषे-लोपे टाप् प्रसङ्गात्तदवस्थय मनसि कृत्य तवममादिषु चादे-
 शेष्वकार उच्चारणार्थो हलन्ता एव स्वादेशा इति न क्वचिन् टाप्प्रसङ्ग इत्युक्तम् ।
 ननु हलन्ता अदेशा इति पक्षे, णिजन्तात्किपि मान्तयोर्हलन्तेषु, त्वाहादेशेषु कृतेषु
 शेषेलोपे वकारहकारयोर्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह । णिजन्तास्त्विति । णिचमाश्रित्य
 तु न प्रत्ययोत्तरपदयोरित्यादेशः । बहुत्वार्थकाभ्यामिव ताभ्या णिज्जिवक्षणात् ।
 इदमुपलक्षणमिति । न तु विशेषणमित्यर्थः । अत्रैवोक्तत्वेनेति । त्वदादीनामित्यत्र-
 वोक्तत्वेनेत्यर्थः । युष्मम्यमिति । सयोगान्तलोपस्तु न शब्दग्रहणसम्बन्धादिति भावः ।
 अतएवेति । अर्थद्वयस्य व्यवस्थितत्वादेव । शेषलोप इत्यस्यार्थद्वये तात्पर्यमित्यश-
 भ्यामादेशोपि युक्त इत्यश च दृषापितुमाह । वस्तुतइति । अभ्यम् । सूत्रे इति ।
 पूर्वोक्तस्य वस्तुतस्त्वित्यस्यात्रापि सम्बन्धः । अन्तरङ्गत्वादिति । अज्ञाताद्यर्थानिपे-
 क्षत्वेनेति शेषः । वस्तुतस्तु परत्वाद्युवादिषु पश्चादकचीति युक्तम् । अत एव हु-
 श्मन्मेति सूत्रे भाष्ये भिन्धकीत्स्व परत्वादिभावे ऽकजदित्युक्तम् । युवकाम्या-
 मिति । ओकारसकारभकारादाविति न निमित्तकोटिप्रविष्ट किन्वौकारसकारभ-
 काराभिन्नविभक्तौ युष्मदस्मदो सुवन्तयोष्टे प्रागकजित्येव वचनशरीरम् । इतरवि-
 भक्तौ त्वर्यात्सुषुत्पते प्रागव प्रातिपदिकस्य टे प्रागकजित्याश्रित्येदम् । अन्यथा
 भिन्धकीत्यादाविव परत्वाद्युवायो पश्चादकचि दौषाभावादसङ्गमेतत्स्यात् । उक्त-
 व्याख्याने तु विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्किमादाविव युष्मदस्मदोरप्यादेशात्पू-
 र्वमकचि निर्दिश्यमानपरिभाषया युवावौ न स्यातामिति दोष स्पष्टः । अत्रेकस्य-
 चित्सत्त्वेएवेति । अङ्गुष्ठभारम्य मस्तकान्त कुष्ठ इत्येव प्रयोगः । न तु मस्तक-
 पर्यन्तमपीति भावः । पदकार्यविषयइति । सर्वनामप्रकरणे सम्ज्ञाव्यावृत्तेरभि-
 व्यक्तपदार्थेति न्यायेन स्वयमभिधानात् । तद्विरुद्धमेतत् । अत एवेति । आदे-
 शप्रवृत्तेरनिष्टत्वादेवेत्यर्थः । प्रयोगदर्शनमिति त्वादेशप्रवृत्तप्रयोगदर्शनमित्यर्थः ।
 ननु युष्मित्यत्र शीभावस्य प्रत्ययकार्यत्वेनाङ्गकार्यत्वाभावेनोक्तपरिभाषया तद्वार-
 णसम्भव इत्याशङ्क्याह । अङ्गाधिकारम्यइत्यर्थइति । ननु विशेषणसमासे मका-
 रस्य पूर्वनिपातापत्तिः । असमासे सयोगान्तलोपाप्रवृत्तौ म इत्यस्य श्रवणापत्तिरि-
 त्याशङ्क्याह । साहितयापाठेइति । तथा च मकारद्वयोच्चारणेपि न व्यञ्जनपरस्ये-
 ति न्यायेनैकमकारोच्चारणादान्शेषः । असाहितया पाठे तु व्यञ्जनपरत्वापावे वि-

शेषः स्यादेवेति भावः । केचित्तु संहितया पाठे जातिपक्षाश्रयणेन द्वयोरपि मकारयो-
रेक एवादेश इति भाव इत्याहुः । सुटंस्त्विति । ननु यदागमन्यायस्यातिदेशरूपत्वपर्य-
वसानात्तन्नयायकृतसन्निपातविघाताभावोपि वास्तवसंनिपातविघातस्त्वस्त्येवेति परिभा-
षापट्टित्तुर्वा । अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्क्रापयती-
त्युक्तमिति चेन्न । यदागमन्यायस्यातिदेशत्वं नेत्याशयात् । आत्वं पुग्विधेरनिमित्त-
मित्यापि पूर्वपक्षिमाप्यम् । अत एव प्रतिविधेयं दांपेष्विति सिद्धान्तभाष्यव्याख्यासरे
क्रापयतीत्याकारान्तभक्तः पुक् न व्यवधायक इति कैयटेनोक्तम् । अन्ये तु कृन्नु-
ग्रहणं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे गमकम् । क्रापयतीत्यादौ पुक् सिध्यति
समुद्रकानिर्देशोप्यनैव गमकान्तरम् । तेन यदागमन्यायस्यातिदेशत्वेप्यवयवावय-
वस्य समुद्रायावयवत्वोपि ग्रामणिक्कृत्, वृत्रहभिः, क्रापयतीत्यादौ सन्निपातपरिभा-
षोपन्यासपरिभाष्याविरोधेनेत्याहुः । नतदन्तस्येति । यदा चावयवावरवः समुद्रा-
यावयवो नेत्यापि पूर्णायम् । त्वद्वल्लेति । ननु त्वद्वीत्यापि शुष्मदस्मदोर्विमक्त्या-
देशेषु कृतेषु न लुक्ः प्राप्तिरतोमित्यमा बाधात् । प्राप्तिमात्राभिप्रायकत्वे ममापि
तुल्यामिति चेत्सत्यम् । षग्भिषाषाविपयत्वसूचितमिति । तुभ्यं, मर्षं, त्वत्, पत्, तव,
ममेत्यादौ स्मै, स्मात्स्या, इत्यन्यैव परिभाषया नेति बोध्यम् । शुष्मदस्मदोर्विमक्त्या-
देशे कृते द्विद्विभक्तिस्यानिकादेशे कृते पुनरादेशान्तरं नेत्याशि शित्वेन ज्ञाप्यते
इति केचित् । अत्र मान्त एवावशिष्यत इति व्याख्यानं तु तुभ्यामित्यादेः सिद्धा-
वापि त्वद्वित्यादेरसिद्धिः । अतः सन्निपातपरिभाषया वारणप्रकार एव युक्तः ।
अङ्गसंबन्धीति । इदं न युक्तम् । धर्मिग्राहकमानविरोधान् । अत एव ज्यादा-
दीयस इति सूत्रे भाष्यं किमर्थं जात्परन्त्येयस आत्वगुत्वमुच्यते कोपः प्रकृते सुव-
र्त्यतामकृत्वकारेति दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि भिद्धे सति यदात्वं शास्ति तद्ज्ञा-
पयत्याचायां भवत्येपा परिभाषा 'ऽङ्गुत्तं पुनर्दृत्तावविधिरिति' । लोपश्च प्रत्ययसं-
बन्धकार्यं नेति दिक् । तत्फलान्त्विति । विनक्तावित्यस्य फलमित्यर्थः । तस्मि-
द्वृत्तिश्चेति । अस्य वस्तुन इति शेषः । पूर्वग्रन्थेनैकग्रन्थत्वे सांप्रतिक्याभावेन
भाविन्या ब्रह्णामिति पूर्वग्रन्थस्य स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव नत्वाप्तमित्युत्तरग्र-
न्थस्य विरोधापत्तिः । स्थानिवत्त्वेनाप्त्याभावेन भाविन्या अपि मकारप्रयुक्तसं-
भवात् । साम्त्वमेवेति । यदापि स्थानिवन्मूत्रेण स्थानितावच्छेदकवर्मातिर्देश

एवानिदिश्यत इति न नियमः । अर्द्धधातुकत्वाद्यतिदेशापत्तौ न ल्यपीत्यादेर्व्य-
 र्थापत्तेः । तथापि सभावितमाम विहाय, सामतिकम्य साम स्थानिकत्वेनोपादा-
 नसामर्थ्येन साम्त्वमेवानिदिश्यते न त्वाम्त्वमिति कल्पनाद्वा दोष प्रत्ययत्वसुप्-
 त्वादीना तु न व्यावृत्ति । आभिति निर्देशेन प्रसक्तस्थानितावच्छेदकभावस्या-
 प्रत्वस्येव प्रवृत्ते । ननु गुप्धाकामित्यत्र सामो भावित्व सभवति न त्वतित्वाकमि-
 त्यत्र । तथाद्याकम स्थानिकत्वेनाम्त्वात्सुट प्रवृत्त्या सकारस्य श्रूयमाणत्वात् ।
 अनित्नाकमित्यत्र सुटो ऽप्रवृत्त्या न साम्त्वभावीत्यत आह । साम्त्वस्यागास्त्रीय-
 त्वेनेति । यद्यपि निर्गमसाधित्यादौ जराशब्दवत् आकम्यात् अशास्त्रीयत्वे ऽप्यति-
 देष्टु शक्य साम्त्व तु सुटमादायार्थसमानग्रस्त नातिदेशतो लभ्यम् । तथाप्या-
 कम् सुहुत्तर आम्त्वप्रयुक्तशास्त्रीयकार्यभावेन स्थानिकत्वावेनाम्त्वं दुर्लभ साम्-
 त्वस्याशास्त्रीयत्वेन शास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्यप्रयोजकत्वेनातिदेशालम्ब्यत्वात् । अतिदे-
 शत्वामप्रयोग्यत्वादेति शेखरार्थ । किं च यत्र साम् भावि तत्राकमित्यर्थे आकमुत्तर
 सुट प्रवृत्तौ तस्य ध्वगापत्तिस्तदेतदाभिप्रेत्याह । इतिदिगिति । विप्रतिपेधपूर्व-
 मिति । अन्ये तु पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतो विप्रतिपेधस्तुन्यबलविरोधस्तेनेत्य-
 र्थस्तस्य क्रियाविशेषणस्याभिप्रायेण 'ण्यच्छोपावियदृयण्गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रति-
 पेधेने'ति वार्तिकप्रयोग करणत्ववियक्षया च तद्व्याख्यानभाष्ये च विप्रतिपेध-
 नेति निर्देश । एव गुणवृद्धयौत्वेत्यत्र नव्योक्तरीत्या समासे तु पूर्वविप्रतिपेधत
 इत्यस्य द्यमावपि प्रचान्त इत्यनेनान्वयापत्ति । उक्तभाष्यवार्तिकयोरनन्वय
 इत्याहु । अत एव । पदस्येत्यस्य प्रायेणावयवपठोत्वादेव । ननु नलोपमूत्रे ऽन्त-
 ग्रहण मुख्यप्रातिपदिकान्तस्य ग्रहणार्थं तेन च सख्याया इत्यादौ व्यपदेशिशब्दा-
 वेन प्रातिपदिकान्तस्य नलोपो नेत्याशङ्क्याह । च सख्यायाइति । त्वामयोरिति ।
 अजादित्वाद्याविति भाव । अन्ये तु त्कात्पप्, श्व शानज्ज्ञो, नृव्रश्च्यो, त्वि इत्या-
 दिनिर्देशेनातो धातोरित्यत्र धातुपदमनाप्तर तेन त्वामोरित्युचितम् । अजादि-
 त्वेन टाप्कल्पने न प्रमाणमित्याहु । नवाक्षरत्वेनेति । तथा च नवाक्षरस्य पाद-
 त्वामावेन पादादिस्थत्वाभावात्प्रत्युदाहरणासगतिरिति भाव । वस्तुतो नवा एका-
 क्षरेण छन्दासि वियन्तीति ऐतरेयब्राह्मणवचनान् नवाक्षरत्वेपि पादत्वमस्त्येवेति
 चान्यम् । स्मानित्यस्यचेति । इदमयुक्तम् । एव सति गणेश इत्यादौ बहुधा-

पत्तेः । तस्मादेवं विषये नैकदेशविकृतन्याय इति पूर्वं निरूपितम् । ननु संध्युत्तर-
 मपादादाविति निषेधप्रवृत्तावापि सन्धेः पूर्वं नवाक्षरत्वेन तदप्रवृत्तौ आदेशो दु-
 र्वार इत्याशङ्क्याह । संधिश्रेति । इदमयुक्तम् । यद्धितुपरमिति सूत्रस्थभाष्यकै-
 यटाभ्यां पदद्वयनिमित्तकार्यात्प्रागन्तरङ्गोप्येकादेशो नेति कल्पनात् । सन्धेः पूर्वमा-
 देशप्रवृत्तिशङ्कायाः परिहारं मतान्तरेणाह । नःकृष्णाति । उपजीव्यविरोधादिति ।
 नात्र संनिपातपरिभाषाभिप्रेता । किन्तु यतो नात्र इत्यत्र दृश्यचकतामुपजीव्य प्र-
 वृत्तस्वरस्य दृश्यचकताभिधातकत्र्यचकतासंपादकता नेत्याकरोक्तदिशा न्यायान्त-
 रमेतदिति बोध्यम् । इतिपरेइति । इदमप्ययुक्तम् । इण्धातौ वक्ष्यमाणरीत्वोभ-
 यत आश्रयण इत्यस्याभावेऽप्यन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गस्यालाभादेवेनैकादेशे कृते
 पदात्पराम्च्छब्दाभावादेकवचनेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोरित्यादेशमाशङ्क्याह ।
 युवयोरिति । न तु द्वित्वादेर्नाप्येकत्वस्य भानं किं तु संबोध्यत्वेनैवानेकव्यक्तय-
 चगतिरिति त्वमौ न कृताविति योजना । तथा च संख्यानवगतिरिति भाष्यस्य विशे-
 षरूपेण संख्यानवगम इत्यर्थे इति न कश्चिदोपः । पचतीत्येतन्मात्रस्येति । एतस्य
 वाक्यत्वे ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यादित्याशयः । निरर्थकशब्द-
 समुदायेति । दशदाडिमानोत्यादिशब्दसमुदायेत्यर्थः । देवदत्तेन शयितव्यमिति ।
 अस्तिर्भवतिपरो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्ये तु साध्यत्वेन भासमानक्रियाप्रधा-
 नसुबन्तातिरिक्तविषयमित्याशयः । तृतीयः चैत्रं पश्यतीत्यादीति । एतदुत्तरं स ए-
 तत्समानार्थकमेव तिङ्ङितिङ् इति वदत्सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्यलक्षणं 'आख्यातं स-
 विशेषणं वाक्य'मिति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तमित्यादिः । एकतिङित्यस्यैकानुपूर्वीति-
 ङन्तवदित्यर्थे इति न ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र दोष इत्यलमिन्त्यतो ग्रन्थः क्वचित्पुस्तके
 दृश्यते । केचित्तु सुप्तिङन्तचय इत्यस्य सुप्तिङन्तयोश्च इत्येवार्थः । देवदत्तेन
 शयितव्यमित्यत्रास्तीत्यध्याहारान्नातिन्याप्तिः । 'जरद्गवः कम्बलपादुकाम्यां द्वारि-
 स्थितो गायती'त्वदौ परस्परसवन्धात् निरर्थकसुप्तिङन्तसमुदाये वाक्यत्वमिष्ट-
 मेव । अत एवालङ्कारिकैरपि अस्य वाक्यत्वमभ्युपगम्य द्रुष्टत्वमात्रं व्यवस्थापितं
 किं त्वेवं पचति भवतीत्यादिकेवलतिङन्तसमुदाये ऽव्यापेर्लक्षणात्तरं क्रियावाक्य-
 रकान्वितेति । जरद्गवादिवाक्यस्य तु न वाक्यत्वं पदार्थानां परस्परमनन्वयात् ।
 लोके त्वर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति देवदत्तगामानय,

अनर्थकानि दशदाडिमानी षड्रूपा कुण्डमजाजिन पल्लपिण्डमिति वृद्धिमूत्रस्प-
 माप्ये दशदाडिमानीत्यादेर्वाक्यत्वव्यवहारस्तु भाक्त इत्याहु । स्वार्थेति । स्व च-
 शब्दस्तदर्थे समुच्चयस्तदाश्रयो हरि तदन्वयी स्वामी तदन्वयित्व मे इत्यस्य ।
 प्रकृतमूत्रस्येवेति । पश्याथैरेति सूत्रस्यैवेत्यर्थे । तत्र समानवाक्ये इत्येतत्सन्ध्यात्
 प्राक् एव वाचो युक्ति । अतएवेति । युक्तग्रहणाभावेपि साक्षाद्योगस्य ग्रहणादे-
 व । नपद्यमीति । पृथग्विना नानाभिन्तृतीयान्यतरस्यामित्यनेन । एव च युक्तग्र-
 हणाभावेन पश्याथैरित्येतत्परम्परासन्ध्यापि प्रवर्तत इति मूलोक्तमयुक्तमिति भावः ।
 सन्धित्वेन विवक्षायामिति । मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकानुरोधेनदम् । तेन स-
 हेति तु न समासभुल्ययोग इत्युक्ते । काव्यप्रकाशादापिति । काव्यप्रदीप आदि-
 पदग्राह्य । कातर्यं केवला नीति शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । अत्र सिद्ध समेताभ्या-
 मुभाभ्यामन्वियेप स, इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति भावः । ननु सञ्ज्ञाविधौ तदन्त-
 विधिर्दुर्लभ इत्याशङ्क्याह । आमन्त्रणमिति । ननु प्रथमाया आमन्त्रितसञ्ज्ञायाम-
 प्यामन्त्रितस्य प्रत्ययमात्रवृत्तित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रदेशेषु तदन्तविधिसम्-
 धेनामन्त्रितसञ्ज्ञाया तदन्तविध्यभावोपि न कश्चिदोष इति महासञ्ज्ञाकरण व्यर्थ-
 मित्याशङ्क्याह । अतएवेति । तदन्तविधिस्वीकारादेव । अनसञ्ज्ञानस्यादेति ।
 नन्वेवं सुप्तसञ्ज्ञाया अप्यप्रवृत्तौ स्मृतिवृत्तमिति पदत्व हेहे इत्यादीना न स्यात् ।
 तस्मादन्तरङ्गानपीति न्यायो धामिग्राहकमानबलेन सञ्ज्ञाविधिभिन्नविषय इति न
 कश्चिदोष इति चेत्सत्यम् । अव्ययादावित्यादाद्युपजीव्यत्वेन सुवातिसञ्ज्ञाया-
 लुक् पूर्वं प्रवृत्तावप्यामन्त्रितसञ्ज्ञायास्तत पूर्वं प्रवृत्तो मानामाव इति आशयः ।
 अतदर्थमेवेति । विभाषादिक्रममास इत्यादाविव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सं-
 बोधनपदमुच्चर्याविहितप्रथमाया ग्रहणवारणार्थं सेति पद तत्सामर्थ्याच्च प्रथमामार्त्रं
 सेति परामृश्यत इति भावः । ननु संबोधनपदात्प्रातिपदिकार्थेति प्रथमायामप्याम-
 न्त्रितसञ्ज्ञापत्तिः । संबोधनमात्रबोधकत्व तु अग्रे इत्यादावाप न एकत्वादेराप
 ततो बोवादिते चेत्र । संबोधनमभिमुखीकरण तच्च प्रत्यासत्त्या प्रकृतक्रियाविषय
 तथा च संबोधनमन्तीत्यादौ प्रवृत्तक्रियायामभिमुखीकरणाभावान् नात्र संबोधने
 प्रथमा कर्मशब्दे द्वितीयाभावात् । प्रकृतक्रियाया तद्विवक्षणे तु संबोधने चेत्यने-
 नैव प्रथमा न प्रातिपदिकार्थमूत्रेण । संबोधनम्याधिक्यात् । कर्म मन्तृतीत्यादौ

प्रथमाभाववदत्रापि हेहे इत्यत्रापि । संबोधनपदादस्या वारणमुक्तदिशा बोध्यम् ।
 स्वाश्रयस्यापीति । कतिपयस्येति शेषः । वत्करणेन सर्वथा ऽविद्यमानं किं तु
 तत्सदृशमिति-बोधनात् । पूर्वकिमिति । इदमत्र पूर्वमित्यादिपूर्वग्रन्थेन गतार्थम् ।
 एवमेवेति । विद्याबलं दैवबलं तदेवेति, पूर्वपदास्थित एवशब्दात्परत्वादादेश इति
 भावः । वस्तुतस्तु नैतद्युक्तं एवशब्दस्य स्मरामीति तिष्ठन्तघटितवाक्यस्य त्वभावेन
 समानवाक्यस्थत्वाभावात् । पश्याथैरिति निषेधाच्च । व्रजानि देवदत्तेति वत् वक्ष्य-
 माणरीत्यां कथं चित्संभवेपि तस्मात्ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्येव युक्त-
 म् । इत्यादाविधेति । नन्वेतदप्येतत्समशीलमिति कथमस्य दृष्टान्तत्वमिति चेत् ।
 हे लवकुशौ गेये गाने प्रबन्धे वां-युवां केन पुरुषेण विनीतौ शिक्षितावित्यर्थस्य
 विवक्षितत्वेन द्वितीयार्थकर्मत्वादेरनन्वयेन विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययस्यात्रावश्यक-
 त्वात् । नन्वेवं नार्थतो विभक्तिप्रतिरूपकत्वमिति वाच्यम् । परिष्कारिष्यमाणस्य
 तस्य सत्त्वात् । प्रकृतेपीति । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र । अन्यार्थमिति । स्वरा-
 र्थमित्यर्थः । बहुवचनमसङ्गतमिति । इत्यादिभ्य इत्यनेन गृहीतानामेव संबन्धमित्य-
 नेन ग्रहणमित्यभिमानेनेदम् । गङ्गे इत्यादीनां ग्रहणे तु यथाश्रुतमेव साधु । निवृ-
 त्तिरिति । वस्तुतोस्य छन्दाविशेषयत्वाभावेन न पादादिस्थत्वम् । नन्वत्रे तेजस्विन्नि-
 त्यनयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावोक्ति वा न वा । नायः । न हिस्सम्बुद्ध्योरिति
 सूत्रस्थभाष्यविरोधान् । तत्र हि हिस्सम्बुद्ध्योरनुत्तरपदे, राजवृन्दारकः । संबुद्ध्य-
 र्थेन नार्थः । संबुद्ध्यन्तानां समासः । किं वक्तव्यमेतत् । समाससमानार्थेन वा-
 क्येन भवितव्यम् । नचेहार्थो वाक्येन गम्यते नामौ जातु चित्समासेनावयवसंबो-
 धनं वाक्येन गम्यते । सुमुदायसंबोधनं समासेनेति भाष्यम् । कैयटश्च संबुद्ध्य-
 न्तानामिति प्रयगवचवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परंकार्याभावबलक्षणे सामर्थ्यायोगा-
 दिति । नान्यः । सामान्यवचनत्वविशेषवचनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावार्थानत्वेन
 तदभावे प्रकृतसूत्रस्यासंभवदुक्तकत्वापत्तेरिति चेदथेच्छसि तथास्तु । शब्दतः
 प्रथमं संबुद्ध्यन्तार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावानवगादिज्ञाच्छब्दोद्योगमप्यरु-
 णाधिकरणन्यायेन पार्ष्णिक्परस्परवच्छेदमाश्रित्य सूत्रस्योक्तिरसंभवोपपत्तेः । सर्वथा
 विशेषणविशेष्यभावभावोपि वा ऽश्रित्वतेजस्वित्वयोः सामान्यविशेषभावमात्रेण सूत्र-
 स्योक्तिरसंभवाच्च । तदुक्तं कैयटेनामे-देवि सरस्वति इहे काव्ये विद्व्ये एतं

पर्यायत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् । सामान्यस्य विशेषपेक्षत्वादिति । देवकरोपीति ।
 अत्र देवपदार्थस्य कारकप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या भेदसंबन्धेन क्रियायामन्वयेऽपि
 तिङन्तप्रकरणे क्रियाक्रियायतोरभेद इति वक्ष्यमाणरीत्या क्रियया समभेदस्य
 वास्तवस्य सत्त्वेऽपि तिङर्थेन वा तस्य सत्त्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अत्र सा-
 मानाधिकरण्ये इति चिन्त्यप्रयोजनम् । ननु सकर्मकत्वाद्बन्धे सुप्युपपदे क्तिपा
 भाव्यम् । न च निपातनसाध्यात्कर्मणीत्यधिकारबाधः । -सुपीत्यधिकारस्यापि बा-
 धापत्तेरित्यत आह । निपातनैरिति । सस्कारविशेषज्ञापकेन अस्त्रित्यनुबन्धनिर्देशेन
 सुपीति प्रकरणबाधस्य न्याय्यत्वादिति भाव इति केचित् । अलाक्षणिकस्यापि
 कार्यस्य पूर्वोत्तरनिपातनेषु दर्शनेन तत्साहचर्यादत्राप्यख्यते । सुप्युपपदे एव क्तिन्
 न तु युजेरिव निरुपपादित्यर्थ इत्यन्ये । अनिदिताम् । हळ किम् । नुत ।
 उपवायाः किम् । नष्टम् । अन्यसदेशपरिभाषा तु अन्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेक-
 म्भिन्नलक्ष्ये युगपत्प्राप्यभावेन न प्रवर्त्तते । प्रत्यक्चेति । अन्ये तु सुपात्पद, वि-
 श्ववाहृषटौह इत्यादौ पूर्वस्य पदावसप्रसारेण प्राप्तम् । नद्ययमन्त्यसदेशस्येति
 परिभाषाया विषयः । तथा च प्रत्यासत्त्या पदान्तस्याङ्गस्य यत्कार्यं तस्यैव तत्का-
 र्थमित्येव पन्था शरणम् । तेनैव च न्यायेन प्रत्यक्चेत्यादिसिद्धावन्त्यबाधपरिभाषा
 व्यर्थेव । तदेतदभिप्रेत्यैषा परिभाषा भाष्ये प्रत्याख्यातेत्याहुः । प्रत्यक्षाविति ।
 प्रथमं नकारस्य लोपे पुनर्नुमि प्रत्यक्षाविति रूपम् । तथा च तन्मध्यपतितन्यायेन
 नुम्विशिष्टस्याप्यच इत्यनेन ग्रहण स्यादिति भावः । नकाररहितप्रत्यग्भ्यामिभ्यापि
 बोध्यम् । नन्वण्ग्रहणानुसृतौ कर्तृ चेत्यादौ दीर्घानापात्तिरतस्तदनुसृतिर्न कर्तृव्ये-
 त्यत आह । कर्तृ चेति । विवक्षितत्वादिति । तथा च वकारे रूपे प्रत्यये इत्यर्थे
 क्तिन्नादिरित्येवार्थं पर्यायम्यतीति भावः । अन्यस्येति । यस्येत्यर्थः । न्यायासिद्धेर्धे
 गमकमप्याह । अतएवेति । अनेकच्छिष्टकल्पनेति । आकङ्क्षारिषु, कार्यकालपक्षा
 श्रयणं तदेकवाक्यता अङ्गाशे उत्पिताकाङ्क्षत्वेन यजादिप्रत्ययेनानो विशेषणमि-
 त्यादिच्छिष्टकल्पनेत्यर्थः । न लोपस्यासिद्धत्वादिति । नलोपः सुप्त्वेरिति -सुप्विबौ
 नलोपस्यासिद्धत्वाद्दलोपो न इत्यस्य च सुप्विधित्वात् । बाधायोगादिति । सहा-
 शास्त्रेण कार्यकालपक्षे, स्वदेशत्यागेनाकङ्क्षारिण्याभावात्सिद्धत्वाच्च । उपमद्वत-
 भाष्येइति । वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽप्यन्नन्तम्य- मस्याङ्गस्यातो लोपः इत्यर्थेऽपि

नानस्तक्ष्णेत्यादौ दोषः । निर्दिश्यमानान्यनकार एव छोपप्रवृत्तेः । अस्य स इदं स इत्यादौ स चासावेष च तदेप इत्यादौ तद् इदमश्च तकारस्य दकारस्य च तदोः ससाविति सत्ववारणायोक्तकल्पनाया आवश्यकत्वात् । न ह्यत्रानन्त्यविकार इति परिभाषाप्रवृत्तिः संभवति । स्वदादात्वं बाधित्वा पूर्वमेव प्रवृत्त्यान्यवर्णतद्वर्ण-
 चोरितराव्यवधानाभावात् । एतच्छब्दस्य कृताकच्कादःशब्देन समासे एतदमुक-
 इत्यादौ तत्परिभाषाप्रवृत्तिशङ्काया अप्यभावाच्च । न चापमर्जनत्वात्पूर्वस्य न तत्त्वं एवमप्यस्यायं ददमयं सूयं पुत्रा यस्य स शुष्मत्पुत्रस्तस्य त्वं शुष्मत्पुत्रत्वं
 इत्यादावयच्चत्वमाद्यादेशापत्तेश्च तस्मादेतत्परिभाषाप्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतो ऽभि-
 प्रेतं यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्येति भाष्यं
 तु प्रौढ्या । प्रयोजनविशेषमप्रदर्श्य सामान्येन तथोक्तेः । भसंज्ञार्यां कार्यकालपक्षो-
 प्याश्रयितुं शक्यः । तत्पक्षे परिभाषाणामिव संज्ञानामपि स्वदेशप्रच्युतौ मानाभा-
 वात् । अथादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तप्रकृतिभाव-
 इत्यर्थे इति न दोष इति दिक् । इतराव्यवधानएवेति । ननु हंसशिरांसौम्यव्रत-
 परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यात् । कार्यणोन्त्यवर्णस्य च सकारेण व्यवधानादिति चेन्न ।
 इतरपदेन निमित्ततया विशिष्य सूत्रानुपात्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । केचित्त्वव-
 तच्छब्देनान्यवर्णसंदेशकार्यवर्ण इत्यर्थः । अन्त्यत्वावच्छेदकवर्णवृत्त्युपाध्यवाच्छिन्नत-
 त्तसंदेशकार्यणो व्यवधानाभाव इति तावत्पर्यन्तिकोर्थः तेन हंसशिरांसीत्यादाव-
 न्यसंयोगतत्संदेशकार्यणोरितराव्यवधानादेतत्परिभाषापस्थितिरित्याहुः । अत्र प्रमा-
 णमिति । तत्रेणार्थद्वये इत्यर्थः । सूचितमित्याहुरिति । अन्ये त्वत्र सूत्रकार्तिक-
 भाष्यकृतामसेरित्वस्य प्रतिषेध एव तापर्यम् । वार्तिककृता अदसोद्रेगिति वचनपाठे-
 नैतत्सूत्रभाष्ये भाष्यकृता पदाधिकारादपदान्तस्य मुत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य यद्-
 यमसेरिति प्रतिषेधं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य अपदान्तस्यापि भवतीत्युक्तेश्च । अमु-
 मुयङिति न सिद्ध्यतीत्युक्त्येवमेव रूपं साधुत्वेन भाष्यकृताभिप्रेतम् । अदद्वय-
 ङिति प्राप्नोतीत्युक्त्या तत्रासंमतेः सूचनात् । अदमुयङिति भवितव्यम् । अन्त्यवि-
 कोरेन्त्यसंदेशस्य कार्यं भवतीति भाष्यं त्वेकदेशिनः । स्वखण्डितपरिभाषाश्रयणेन
 रूपापादनरूपत्वात्तस्येत्याहुः । ननु विष्वङ्गेवयोरित्यस्याभावोपि चकारेण सर्वनाम्नाम-
 कुकर्षणादश्वाचीत्यादौ नास्य प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । चस्यापीति । ज्ञानरुन्गौरवा-

पतेरिति । इदमुपलक्षणम् । साकच्के च विशेषात् । अन्व्याकुलङ्गच्छतीत्यर्थकइति ।
 एतेनाञ्जुगतिपूजनयोरित्यस्य स्थाने ऽञ्जुगता, वचिपूजाया, मित्येव सिद्धे नाञ्जे पूजाया-
 मिति व्यर्थमित्यपास्तम् । योपवत्वबो अनक्षरेति । नकारजावहुस्वारपञ्चमौ श्लि धातु-
 ष्वित्यतिप्रायिकम् । अपिनेति । नलोपाभावोपीत्यापिनेत्यर्थः । सलोपेऽन्तेपत्वमिति ।
 एतेन पञ्च स्कोरिति सलोप इति मूले पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्वेन वैपरीत्येन
 व्याख्यानं सूचयति । एपदादिव्यावृत्तयेइति । अतिप्रत्ययान्तस्य चेदेतयोरैवेति नियम
 इति भावः । ननु छात्रवाय शत्रन्ता एते निपात्यन्ते । बृहन्महोरूपसत्यानस्येष्ट-
 नियमरत्वात्सिद्धे । महच्छब्दे यगाद्यभावनिपातनस्वीकारापत्तेश्च । मन्मते तु श-
 तृप्रत्ययान्तस्य यत्कार्यं तदतिदिभ्यते न तु शनृप्रत्यये परतो यत्कार्यं तदपीति
 दिह । अचसन्तस्य चागतो । तुशब्दादिति । त्वर्थचशब्दादित्यर्थः । अतएवेति ।
 अगतोरित्यस्यासन्ताश् एव सबन्धादेवेत्यर्थः । अनुवादकमिति । केचित्त्वन्तग्रहण-
 मौपदेशिकान्तचप्रतिपत्त्यर्थम् । न चोपदेशे गोमानित्यनुबन्त नात्वन्तामिति वाच्यम् ।
 उपदेशेजिनि वाक्यार्थबोधस्य हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधाधीनत्वात्तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वा-
 त्पकारस्येत्सञ्ज्ञाया लोपे च कृते ऽत्वन्तत्वसम्बन्ध इत्याहुः । नन्वन्यत्र लब्धावकाशस्य
 परेण बाधो वक्तव्यः । न चान्यत्र दीर्घे लब्धावकाश इति अत एव आह । व-
 चनमाध्यादिति । तथा च नुमि कृते दीर्घस्यावकाशसम्बन्ध इति भावः । इदं च
 निरवकाशत्वे सत्येवापदत्वमिति वार्तिकमनाभिप्रायेणोक्तम् । सत्यपि सम्बन्धे वाचन
 भवतीति भाष्यमतानुसारेणाह । अयमभ्युच्चयइति । वस्तुतस्तु विद्यमानमापि परत्वम-
 न्यत्र चारितार्थ्याभावेन विपनिपेयशास्त्रप्रवृत्त्यनुयोगीत्युच्यते । परं नित्यं च नुम
 चाप्रित्वा वचनसामर्थ्यादीर्घमूलग्रन्थेन । अत्रोत्सर्गे नुमि कृते अपवादस्य चारिता-
 र्थ्याभावेन नात्र तद्वक्तृत्वोऽन्यन्यायविषय इति दीर्घे कृते ऽपि नुम् प्रवर्त्तत एव ।
 नन्वाश्रीयमाणे एव भूतपूर्वगतिस्वीकारेप्युपदेशे पकारस्य सत्त्वेनोपदेशे ऽत्वन्तस्या-
 द्भस्य दीर्घे इति वाक्यार्थसम्बन्ध इत्याहृका मनसि कृत्य तन्निरासाय भूतपूर्वगत्या-
 श्रयणेन लक्षणमर्थमाह । तन्मादिति । नलोपापिनइति । इदं विशेषणं प्राङ्नाहणी-
 त्यत्र हीवभावार्थम् । उमितश्चेति सूत्रे भाष्ये त्वन्तेरेवोगिनो धातोर्नान्यस्योगिनो
 धातोरित्येव नियमशरीरमुक्तं कैयटेन । न च नाञ्जे पूजायामिति यदा न नलो-
 पस्तदा प्रतिषिध्यते तदापि हीप् भवनीत्युक्तम् । असतिप्रयोजनइति । प्रयोजना-

भावे सत्यशब्दार्थप्रयोजनार्थत्वोक्तेरुपहासपरत्वादिति भावः । विभावयन्त्विति । केचित्तु यथेको गुणवृद्धीति सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणादाश्रितशब्दस्वरूपव्यापारयोर्गुणवृद्धयोर्वोधः । एवं द्वे इत्यस्याऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुभेग्रहणाद् द्वित्वपर्याप्त्याश्रयसमुदायत्रोधो गर्गदण्डनन्यायेन । उक्तार्थलभस्तु पाक्षिकः । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते प्रयोजकव्यापारस्य समुदायविषयत्वोपि प्रयोज्यव्यापारान्नकलत्पेः प्रत्येकवृत्तित्वेन भाष्यकैयटाम्यां प्रदर्शितत्वात्तस्माद्भूमे ग्रहणं साहाय्यार्थमिति कैयटोक्तमपि युक्तमेवेत्याहुः । ऐर्त्तन्नित्यादौ जुसभावार्थं तूभेग्रहणं स्यादिति आक्षिप्येदं प्रयोजनं कार्यकालपक्षे आहोस्त्वियथोदेशपक्षे वा नाद्य इत्याह । कार्यकालपक्षइति । ननु उक्तसमाधानप्रयासो व्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादान्तादेशे श्रौतस्थान्यादेशभावमादायातीत्यत्र न स्तित्वम् । तथाचान्तिभावे कृते न जुसापत्तिरित्याशङ्क्याह । अन्यथेति । द्रव्यादिशब्दानामेकापाये प्रवृत्त्यभावस्यानङ्गीकारे । एकादेशइति । सञ्ज्ञकारयोरेकादेशे नान्य इत्याह । यथोदेशेइति श्वाविति द्वित्वे इति । अन्तरङ्गत्वात् श्वाभ्यस्तयोरित्यालोपं वाधित्वेति शेषः । श्वाभ्यस्तयोरारातइति । न चालोपे कर्तव्ये शपः श्चोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । तस्यापरनिमित्तकत्वादभ्यस्तग्रहणस्याचारिरितार्थ्याच्च । आदन्तस्य यद्भ्रुक्येभिधाने दृढप्रमाणाभावात् । इहज्ञानमात्रमिति । न तु पश्याथैरित्यत्रेवाचाक्षुषामित्यर्थः । इदं चिन्त्यमिति । केचित्तु किन्प्रत्ययस्य कुरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणं अतद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धीहिविज्ञानार्थम् । तेन संप्रति किनो ऽभावोपि कृत्वम् । मानो अत्राक् मानो अद्रागित्युक्तम् । तदेतत्कृत्वस्य पत्वापवादत्वाभावे न सङ्गच्छते । रज्जुसृष्ट्यामित्यादाविव कृत्वमपवादत्वाद्वाधित्वा पत्वापत्तेः । न चोपपत्त्याम्यति रज्जुसृष्ट्यामिति भाष्यप्रयोगौ कथं सङ्गच्छेतामिति वाच्यम् । किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यवधित्वस्य सृजौ निरूपपदलक्षणस्य यजौ अनुपसर्गोपलक्षणस्यैवाश्रयणेनादोषादित्याहुः । पङ्गकाः प्राग्वादिति । ईदृशे विषये । जज्ञत्वापवादत्वं चर्त्त्वस्य नेति नेत्यनेन सूचयति । उदकस्पर्श इति । केचिन्मूढकस्यइति प्रत्युदाहरणमुचितम् । किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्यार्थावधित्वस्योदकाभिन्नोपपदलक्षणस्यैवाश्रयणेन कृत्वस्याप्रवृत्तेः । न चैवं त्यदादिपूपपदेषु दृशेः किनो विधानेन केवले दृगित्यादौ कृत्वं न स्यादिति वाच्यम् । त्यदाद्युप-

पदस्य ऋशे किन्प्रत्ययप्राग्वर्तित्वेन ऋष्टत्वेन केवलं तत्त्वस्याप्रतिष्ठे । उदक-
 स्पर्श इति तु न लुक्त्वं । वासरूपन्यायेन कर्मपयोगे पक्षे इष्टत्वादित्याहुः । नि-
 न्यत्वादिते । न च खरे प्रत्ययलक्षणाभावात्कर्ममेतदिनि वाच्यम् । एकपदत्वदे
 लुमता लुक्ते प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि । तदन्यत्र तत्त्वत्वात् । पूर्वनासिद्धेतात्त्रिपेधादिति ।
 न च केत ज्ञानित्यत्र पदेन इत्यर्थेन स्थानिवत्त्वनिषेत्परभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वनासिद्धे
 न स्थानिवदित्यत्र पदचरभावयवानिरक्तस्य पूर्वनासिद्धस्य प्रहणादेव स्थानित्यत्र
 पूर्वनासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधो न प्रवर्तते इति न पदान्तसून्यस्य प्रत्ययवि-
 रोध इति वाच्यम् । भ्रंशजाप्रयोजकप्रत्ययपरकस्वादिनिमित्तकपदत्वचरभावयवा-
 त्तिरिक्तस्येत्यर्थेनादोषान् । नानेतपत्वमिति । सति त्वस्याधिकारत्वे उत्तरसूत्रैक-
 चाक्यनया ऽऽदेशप्रत्ययधोरेवानेन पञ्चविधानात्त कश्चिदोषः । प्रकृतसूत्रस्थमिति ।
 सुद्विसर्जनीयशब्दयोरे निसे प्रतिषेधः । निस्ते, निस्तेति प्रकृतसूत्रस्य
 भाष्य प्रत्येक व्यन्धने इत्यत्र मानम् । अवश्य तुमो अहण कर्तव्य अहणत्वा-
 रविज्ञेयम् नुम् अहण तुमो योऽस्त्वारस्तत्र यथा स्यात् इह मा भूत्पुस्तिति । ह्य-
 वत्पुस्तस्य भाष्य तु तुमृमथानि केयर्थं मानमिति बोध्यम् । सपादसप्तधाध्यायी-
 स्पेकार्थे इति । अत्र सपादसप्तधाध्यायीशब्देन पत्वशास्त्रात्पूर्वः । सूनसमुदायो
 लक्ष्यते । तेन सयोगान् लोपसग्रहः । प्रतिपदनिषिद्धेनेति । ननु नियमशास्त्राणां
 विविधसूत्रेण प्रकृते सप्तविधानत्वेन वन्वेकाजाह्वयमिति इदोपे प्रतिपदविधि-
 त्वमिति चेन्न । आदिधानुकस्येति सूत्रविहितेदोनुनादरूपत्वेन प्रतिपदविधित्वाभावात्
 इत्यानयात् । सूत्रोपस्थितिनिमित्तकमन्तरङ्गमित्यत्र निमित्तशब्देन सप्तम्यन्तोपा-
 त्तस्यैव अहणमिति तदाराधः । म्बरप्रकृतो दोषान् । केचित्त्वेन सति निपपत्त-
 सप्तम्याश्रयण किमर्थं स्यादिति समाससप्तपेक्षान्तोदात्तात्प्रागेव भवतीति । भग-
 वतो दाक्षीण्यस्य इत्याहुः । नियत्वात्सत्वनाधिव्येति । उद पूर्वात्वविधिः ।
 षिलोपे कृते दस्थानित्यत्राभावात्सत्त्वाप्राप्ते । दस्थानिकसत्वस्य तु साकञ्चकेचा-
 दितादर्थम् । ननु, च उभवि, इतरतरद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरेत्याशङ्क्याह । मुञ्चति
 समाहारद्वन्द्वमिति ॥ इति हलन्तांशोच्छिन्ना ॥

तदोषः । दत्वे विधातव्ये बत्वविधानं तु न द्वमित्यत्र सप्तस्तथोरिति धत्वार्थम् ।
 मूले दलोपपत्ते इति पाठः सुगमः । उद, म्यास्तम्भोरिति निर्देशेनोदित्यन्य दान्त-

त्वात् । इतिपक्षेइति । पदस्यादिरिति पक्षे तु निषेधो न प्राप्नोति । गतिकारको-
पपदानामिति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे उत्तरभागस्य पदत्वाभावादिति भावः । व्या-
ख्यानादिति । उपात्तस्य रूपस्य लौकिके प्रयोगे ऽनुपालम्भाच्छास्त्रीयस्य सानुबन्ध-
करूपस्याश्रयणम् । अस्तीह निरनुबन्धकरूपस्य प्रातिपदिकस्य लौकिके प्रयोगे उप-
लम्भ इति प्रत्ययलक्षणं नैव प्राप्नोतीति व्याख्यानपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति के-
चित् । दिश् अतिसर्जने किनिति पाठः । द्विविति त्वपाठः । जस्त्वचत्वेइति ।
इदमेतन्मते सप्तमीबहुवचनाविषयम् ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

सोपपदाद्विचइति ॥ तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे
उत्तरपदस्य पदत्वं पत्वपि दुर्लभं स्यादिति भावः । सात्पदाद्योरित्येवेति । स्वरितो
वा ऽनुदात्ते पदादाविति तु पदादावनुदात्ते एकादेशस्तस्य स्वरितविधिर्न तु पदादेः
साक्षाद्विधिरिति सापि पदादिविधिशब्देन न गृह्यते इति भावः । ननु सात्पदाद्यो-
रित्येवेत्यसङ्गतम् । उत्तरपदादिः, कर्णोवर्णलक्षणादित्यादिविध्वन्तरस्यापि सज्ञावा-
दित्याशङ्क्याह । उत्तरपदादिरिति । अन्यथा कर्णोवर्णलक्षणादिति स्वरो न
पदादिविधिः अकारस्यानादित्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्नत्वादिव्यप-
देशसूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्श आद्यत्रि कृते तु शुद्धःकर्ण इत्याद्युदा-
त्तत्वं यथास्यादित्यत आह । उत्तरपदादिति । पूर्ववातकमपीति माप्ये उत्तरपद-
त्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनं पठित्वा ततः
स्वादिपु पूर्वं पदं भवतीत्याद्यनेकविधयोगविभागेन प्रत्याख्याय द्रविसेचावित्वादी
पत्वार्थं पदादादिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणे बहुसेचौ बहुसेच इत्यादौ दोषमुद्गाव्य
तदुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि तन्निय-
मार्थं अविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति कथं बहुसेचौ बहुचूर्पस्य
पदादिविधावेव न पदान्तविधावित्युक्तम् । नञ्शब्देनैतद्वचनपाठेनेति । अन्ये तु
प्रत्याख्यानप्रकार एव युक्तः । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ।
बहुचूर्पस्य चापदादिविधाविति वचनद्वयोपक्षया प्रत्याख्यानस्य लघुत्वात् । तथा
हि स्वादिपु पूर्वं पदं भवति ततो ऽसर्वनामस्थाने पूर्वं तद्व्यटकं च पदं न । ततो
भम् । यनादावसर्वनामस्थाने पूर्वं तद्व्यटकं च भं भवतीत्यर्थ इति सर्वेष्टसिद्धिः
स्पष्टा । न च द्रविसेचावित्वादौ पञ्चापानिः । पदादादिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणात् ।

न च बहुसेचानित्यत्र पचापत्तिः । पचने गम्यने ऽर्थनिनेति व्युत्पत्त्या पद-
 पदस्यार्थवत्परत्वात् । पद च प्रकृतिभिन्नमेव सातिग्रहणात् । तेन प्रनीपिपतीत्यत्र
 न दोषः । अर्थवादिति तु विश्वम्भदादायोत्तरस्य पत्ववारणाय । एव च सति षष्ठी-
 तत्पुरुषोपि न दोषः । न चैवं कुमारोऽपित्यत्र पत्वनिपेनापत्तिः । सातिग्रहणे पद-
 सञ्ज्ञाशून्ये प्रत्यये पदादित्वप्रयुक्तप्रतिषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात् । प्रत्यास्थानोत्तर नञ्-
 घटिनैतद्वचनपाठस्त्वेकदेशिनः । कथं तर्हि पदादादिः पदादिरिति भाष्यग्रन्थोपि
 तथैव । किं च वचनारम्भपक्षे कस्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यापिन इत्यादौ नलो-
 पानापत्तिः । उन्दीवाहणानीत्यनेन प्रोक्तप्रत्ययान्तस्याग्नेनृप्रत्यय विना ऽप्रयुक्तत्वबो-
 धनेपि सुडत्पत्तेः प्राक् तत्प्रवृत्तिबोधकत्वे मानाभावात् । किं च जम्बा फले ज-
 म्बावित्यत्रको सरर्ण इति प्रकृतिभावापत्तिः । न ह्यत्र फलप्रत्ययस्य सुडत्पत्तेः पूर्वत्व
 प्रत्याशापि । किं च बहुचर्मकेत्यत्र वचनारम्भे नलोपानापत्तिः । प्रत्ययलक्षणप्रति-
 षेधेन पदत्वाभावात् । कंप्रत्ययनिमित्तं पदत्व तु समुदायस्य ततश्च यत्प्रातिपदिक-
 सञ्ज्ञक चर्मनिति न तत्पदम् । यच्च पद बहुचर्मन्निति न तत्प्रातिपदिकमिति नलोपो
 दुर्लभः । अपि च वचनारम्भे पूर्वदण्डिप्रिय इत्याद्यर्थं मध्यमत्वानाक्रान्तेति विशेष
 णेतिगौरवमिति यत्किञ्चिदेतादित्याहुः । अत एवेति । एनदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वादेवेत्यर्थः ।
 अनयोरपीति । एनादेशस्य एनदश्रैत्यर्थः । एनदमादायेन्याद्येकदेश्युक्तिरित्यन्तो ग्रन्थो
 ऽपवादत्वमज्ञानत एकदेशिनो यथेनदित्याद्युक्तिरिति पूर्वग्रन्थेन पुनरुक्तोपि तद्विवे-
 रणपरतया कथञ्चिन्नेयः । अन्ये तु यथेनत्क्रियते एनो न वक्तव्य इत्यादिभाष्य-
 स्वारस्येन द्वितीयाद्यैस्त्वेन इत्येव एनदुक्तव्य इति लभते । न च येन नाप्राप्ति-
 न्यायेनैनदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः । यथेनदित्याद्येकदेश्यु-
 क्तिरिति वाच्यम् । न लुभतेति निषेधानित्यत्वेन कुण्टमानय प्रक्षालयैनादित्यत्रा-
 प्येनद् प्रवृत्त्या तत्र च त्यदाद्यत्वाप्रवृत्त्या येन नाप्राप्तिन्यायाऽप्रवृत्तेः । सत्वस्य
 सदाद्यन्वानपवादत्वस्यैव तत्क्रकौण्डिन्यायानित्यत्वेनैनदोपि तदनपवादत्वस्यो-
 पपत्तेश्च । यथेवमेनश्रितको न सिद्धयति एतच्छ्रुतक इति प्राप्नोति इत्यग्रिमभा-
 ष्यत्वेकदेश्युक्तिः । उपसर्जनत्वेनैनादेशस्य तत्राप्रवृत्तेः । न लुभतेति निषेधा-
 च्छ । न लुभतेत्यस्यानित्यत्व तु धर्मिग्राहकमानेनैकपदाश्रितलुभयेव । तथाचैतेन
 कृतमेतत्कृतमित्यादौ नैनादेशप्रवृत्तिरित्याहुः । इत्यलमिति । अन्ये तु सावकाश-

कः कोवकाशो ऽनन्त्य इत्यादि नलोपः प्रातिपदिकेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन वि-
पाद्यां न तक्रकौण्डिन्यन्यायः स्क्रोः संयोगाद्योरित्यादि तु निरवकाशत्वेन संयोगा-
न्तलोपादिवाचकम् । अत एव रथोतरसिद्धिः । अन्यथा नलोपं वाधित्वा नत्येत्वे
तस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घानापत्तिः । अत एव धुक् सुवृडित्यादौ भूपभाववत्त्वादिषु
छतेषु जश्वादिसिद्धिः । अन्यथा ऽपवादत्वात्तैजश्वापवादत्वापत्तिः । रहाभ्यामिति
निमित्तत्वेन कार्यित्ववाचस्तु ह्यदरदिति सूत्रस्थभाष्यवलादेव । अन्तु वा त्रिपाद्या-
मितरविधिषु यथा तथा । नलोपविषये तु इत् रथीनः रथोतरः । भूरिदानस्तुद्धम्-
रिदावतर इति भाष्यप्रयोगवलेन नोत्सर्गापवादभावः । अत एव नलोपःप्रातिपदि-
कसूत्रे भाष्ये ऽप्यनवकाशो र्नलोपं वाधियत इत्युक्तं न त्वपवादा ररित्याहुः ।
इदमेव न्याय्यमिति । अन्ये तु किन्प्रत्ययस्य कुरिति सूत्रे इदं तर्हि प्रयोजनं येभ्यः
किन् विधीयते तेषानन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथास्यान्मानोअच्छाक्, मानोअ-
द्रामिति भाष्यात्कुत्वस्यासिद्धत्वात्पत्वे किन्प्रत्ययस्येति कुत्वं भवत्येव । पत्वस्य कु-
त्वाववादत्वं तु न विपाद्यां तक्रकौण्डिन्यन्यायाप्रवृत्तेः । पदान्ते विशिष्य पत्वविधि-
कल्पकाभावाच्च । विश्वसृडादौ तु न कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येतत्तद्गुणसंविज्ञानव-
धोहेविज्ञानेपि स्पृशानुदके इति सूत्रे ऽनुदकग्रहणेन किन्प्रत्ययविधायकशास्त्रानुपा-
त्तोपपदके क्षिप्रयान्ते किन्प्रत्ययस्येतत्स्याप्रवृत्तेः । अनुदकग्रहणं तूदके उपपदे
क्षिपः प्रवृत्तये तत्रापि कुत्वप्रवृत्तो तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेनोदकशब्दे उपपदे
उदकस्प्रडित्येव । अनुदकशब्दस्त्वस्यतेरांगादिके ऋन्प्रत्यये बोध्यं इत्याहुः । ननु
गवाक्शब्दस्य रूपाणीति मूलग्रन्थो ऽसङ्गतः । ऋविच्चागतिभेदत इत्युत्तरग्रन्थानु-
रोधेन पूनार्थस्याप्यनुकरणावश्यकत्वेन तत्र गवानिति रूपाभावादित्याशङ्क्यर्थाह-
शब्दपरत्वेनेति । तथा च गवाक्शब्दस्यानुकरणं प्रवृत्तिवदनुकरणमिति नलोपे इति
ऋविच्चागतिभेदत इति वाक्यशेषो नासङ्गत इति भावः । सार्द्धकालुप्तत्वादिति ।
सर्वनामस्थानत्वाभावाच्चेत्यापि बोध्यम् । स्वाधीत्येधेति । अत एव सुस्वापि तटानी-
ति प्रयोगः सङ्गच्छते । इति ह्यन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । सर्वपाभिति । तनच्छकिप्रयानानां सर्वपामित्वर्थः ।
भाष्यप्रामाण्यादिति । एवं हि तत्र भाष्यम् । अथ सायकिरयोः किं निपात्यते प्र-
त्ययसंश्रियागेन मान्तवं निपात्यते । नैतदस्ति मकारान्तः सायंशब्द इति वै-

यदश्रानेन सायशब्दः प्रत्याख्यायते । अव्ययादेर्व्यञ्जुञ्जुलो- सिद्धत्वात् चिरमित्यस्य-तु मान्तत्वं निपात्यत इति चिरमित्यव्ययसत्त्वे तु सायशब्दवाचिरशब्दस्यापि प्रत्याख्यान भाष्यकृतकैयटौ वदेतामिति भावः । ननु वल्यन्तस्याव्ययसञ्ज्ञाया यदु-
द्वनो निवत इत्यादां, विभक्तिश्रवणानापत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ ' उपसर्गाच्छन्दसीति ।
भाष्यस्वरसोप्येवमेवेति । एव हि नत्र भाष्यम् । अथ वा पुनरस्तु वृद्धन्तमकारान्त-
मिति कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन मञ्जा भव-
तीति । यदयं प्रशाम्शब्द-स्वरादिषु पठतीति । यदि च स्वरादिषु प्रशाम्शब्दपाठ-
स्तदा गानतेजन इत्यस्मात्किमपि तत्राव्ययसञ्ज्ञार्थं पाठस्य चारंताद्येन ज्ञापकत्वा-
सद्गतिः । तस्मात्किमपानभिधानकरूपेण तु छिद्यमिति भावः । नत्र स्वरादिष्विति ।
निपातत्वादेव सिद्धेरिति भावः । अव्ययेति । इदं तत्पुरुषे तुल्यायें इति सूत्रस्य
वचनम् । अव्ययग्रहणे एतेषां ग्रहणमिति तदर्थः । अकार्णरिति । आकोशे नञ्य-
निरिति कृत्रोऽनिरिति भावः । माहोपेति । निपातत्वादेव सिद्धेरिति भावः ॥
नन्वर्थतः सारूप्यग्रहणे गेये केन विनीतौ वामित्यत्राव्ययसञ्ज्ञा न स्यात् । वामि-
त्यस्य कर्मत्वावोधकत्वादित्याशङ्क्याह । गेयेकेनेति । विभक्त्यन्तसमानार्थत्वस्ये-
वेति । युष्मच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थत्व युवामिति प्रथमाद्विवचनमादाय
शब्दतः सारूप्यं वामिति द्वितीयाद्विचनान्तत्वमादाय । नन्वेव सति युगपदित्या-
दीनामपि एककाले इति विभक्त्यन्तमादापार्थतः सारूप्यम् । युगं पततीत्यर्थक-
युगपच्छब्दमादाय शब्दतः सारूप्यं तथा विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव युगपदित्यादीना-
मव्ययत्वे सिद्धे युगपदित्यस्य पाठो व्यर्थ इति चेन्न । यच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्त-
मादापार्थतः सारूप्यं तच्छब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तमादापार्थं शब्दतः सारू-
प्यविवक्षितत्वेनादोषात् । नन्वेव स्वरप्रतिरूपकत्वमपि शब्दतो ऽर्थतश्च विवक्ष-
णीय स्यादित्याशङ्क्याह । स्वराशेतुनेति । अन्ये तु स्वगर्ग्यैकरूप्याय शब्दत एव
सारूप्यं नार्थतस्तेन तस्मादित्यर्थकतदित्यस्य प्रथमान्तार्थकत्वामित्यस्य-
चाव्ययत्व-
सिद्धिः । अथ एव धनवाचिनोस्तशब्दस्य, विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनाव्ययत्वमिति द्विरि-
ति मनुष्यं भाष्यकैयटोक्तं सद्गच्छते । विभक्त्यन्त-
पदद्वयाद्यद्यत्मेवेति न
युगपदित्यादीनां पाठवैयर्थ्यमित्याहुः । लुप्तपद्योक्तमिति । इदमयुक्तम् । प्रथमान्ता-
नामेव द्वन्द्वविधानेन तच्चित्तरिति द्वन्द्वे पञ्चमन्तस्य प्रवेशानर्हत्वात् । तत्तदर्थविभा-

गइति । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तदर्थश्चेति वाक्यस्थतच्छब्दयोः प्रकृतिप्रत्ययपरयो-
 द्वन्द्व इति भावः । शब्दरत्ने तु वीप्सायां कृतद्विवचनस्य तच्छब्दस्यार्थशब्देन तत्पुरुष
 इत्युचितम् । चादिस्वरादिपठितानामिति । इदं विशेषणं व्यर्थम् । गौरित्यादाव-
 व्ययत्वापादकं इण असिरिति निष्पन्ने । ऽणइत्यादावव्ययत्वानापत्तिस्तु नास्माकं
 स्वरादिपाठसामर्थ्येन तत्सिद्धेः । विहितानानियमपक्षइति । इदमुपलक्षणम् । प्राप्य-
 माणानां नियमश्लेषीत्यस्यार्थस्य । अस्योपपत्तिरिति । असर्वविक्रित्वस्योपपत्तिः ।
 अत्र पक्षे इत्यस्य जातस्य निवृत्तिरित्यनेनान्वयः । सर्वेष्वर्थेष्वित्यस्य सर्वविभ-
 क्त्युत्पावित्यनेनान्वयः । सर्वेषु कर्मादिष्वर्थेषु द्वितीयाद्यैकैकविभक्त्युत्पत्तौ जा-
 तायामित्यर्थः । कर्माद्यर्थयोग्यात्प्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिरिति प्रातिपदिका-
 च्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैवेत्येव सिद्धौ कर्माद्यर्थेत्यादिविशेषणं व्यर्थम् ।
 तद्योग्यप्रातिपदिकात्प्रथमैवेति । इदं विशेषणं अव्ययभ्योपि द्वितीयाद्यर्थम् । अर्थ-
 नियमइति । यत एव कारस्ततोऽन्यत्र नियम इति सिद्धान्तात् । अत्र पक्षइति ।
 अर्थनियमपक्षे इत्यर्थः । प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह । कर्माद्यर्थेति । सामान्या-
 पेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह । अर्थनियमपक्षे इत्यर्थः । प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमपक्षमाह ।
 अथेति । ननु सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु अव्ययानां प्रातिपदिकार्थसूत्रोदाहरणत्वमनुपपन्न-
 म् । तथा च प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थं उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यादिति प्राति-
 पदिकार्थसूत्रस्थं भाष्यं विरुध्यते । प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य पर्युदासन्यायेन कर्मादि-
 योग्यप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमावोधकत्वादिति चेत्प्रातिपदिकार्थसूत्रस्योक्तनिष्कृष्टा-
 र्थमनाश्रित्याव्ययानां तद्गुदाहरणत्वेनोपन्यास इत्याशयात् । वस्तुतस्तु प्रातिपदिका-
 र्थसूत्रे कर्मादियोग्यप्रातिपदिकादित्यर्थे मानाभावादव्ययानां तद्गुदाहरणत्वमुपप-
 न्नम् । तत्रार्थनियमे कर्मादिराहितप्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति नियमेन प्रथमैवाव्ययैभ्यः
 प्राप्नोति न द्वितीयादिः । अर्थनियमसिद्धमिति । बहुष्विति मूत्रस्थभाष्यस्य प्रथ-
 माया वचनत्रयं सिद्धमित्येवार्थः । प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमं कर्माद्यर्थप्रातिपादनयो-
 ग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मणि सत्येव न तु तदसत्वे इत्यादिरेव सूत्रार्थः ।
 तेन गां दोग्धीत्यादावपादानत्वादावपि द्वितीयादिः । बहुष्विति सूत्रस्थस्यैकस्मिन्ने-
 वैकवचनं न द्वयोर्न बहुष्विति भाष्यस्यापि संख्यावत्वयोग्येषु चेदेकवचनं तर्हि
 एकत्वे सत्येव न तु तदसत्त्वं इत्यर्थः । न द्वयोर्न बहुष्विति तु फलितार्थकथन-

मिति दिक् । नन्वेकवचनमिति सूत्रं व्यर्थम् । द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्ता-
वर्थादेकवचनस्य तद्विषये प्रवृत्तिमिद्वेरेत्यत आह । द्वित्वबहुत्वयोरिति । अप्रा-
प्तप्रापणार्थमिति । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्ष एव सिद्धान्त्यभिप्रेत इति भावः ।
अन्ये तु सामान्यापेक्ष प्रत्ययनियम तत्र दृक्कादिभ्यो निरर्थक्येभ्यो विभक्तेरप्राप्तौ
एकवचनमित्यौत्सर्गिकमेकवचनम् । सार्थकाव्ययेभ्यस्तु प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमै-
कवचन-दोषामन्यमह, अत्युच्चैरित्यादिप्रवृत्तिप्रिये कर्मत्वान्वयाद् द्वितीयैकव-
चनम् । तेनात्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति सामान्यः एव स्व शब्दात् द्वितीयापक्ष-
मासत्तमेकवचनानि स्व पश्य, स्व आगत, स्व स्थित इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
एवमपदिशेत्याश्रयणीभावात्तदर्थकर्मत्वादिमत्वे न द्वितीया तृतीयासत्तमेकवचना-
नीत्यादि यथायथ बोध्यमित्याहुः । नानेन सर्वैकवचनमिति । किं तु प्रथमाद्वि-
तीयातृतीयैकवचनान्येवेत्यर्थः । ज्ञापनाच्चेति । इदमुपलक्षणमव्ययादापसुप इति
प्रत्याहारप्रहणाच्चेत्यापि चोच्यम् । नन्वेकत्वे एकवचनस्याविधानेन घट इत्युक्ते
एकत्वनिश्चयो न स्यादित्याशङ्क्याह । घटइत्युक्तइति । ननु बहुष्वित्यादिसू-
ष्वेकवचनमिति योगाविभागमनाश्रित्योक्तनियमपक्षानाश्रित्याव्ययेभ्यः सर्वविभक्ती-
ना सर्वाणि वचनानीत्युक्तं तत्कृतो नोक्तमित्यत आह । बहुष्वित्यादिमूत्राप्यिति ।
भाष्ये ननु विभिष्यासन्निधानात्तद्विद्वान्त इति तदन्तविधि कथमत आह । बहु-
ष्वीहिलभ्यविशेष्यइत्यारहेति । इत्यभिप्रेत्याहेत्यर्थः । सञ्ज्ञाकार्यस्येति । लुक् इत्य-
र्थः । तत्त्वेन । वहिरङ्गत्वेन । अव्ययीभावादाविति । वस्तुतस्त्वव्ययीभावस्य शक्ति-
लिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वम् । आधये इत्यादेरन्वयसञ्ज्ञावलेनाव्ययत्ववार-
णमभवेपि सन्निपानपरिभाषाप्रयोजनकथनार्थं भाष्यकृतैतदुपेक्षितम् । उपादास्ते-
ति । समूर्जन्यपाठः । सन्निपातपरिभाषया क्वदिति निषेधस्य निवृत्तिरित्याशयेन
सगुणपाठः । वस्तुतस्त्वत्वप्रवृत्तिपूर्वकालिकमेत्वमात्वस्योपनीव्य तच्च न क्वदिति-
चेति निषेधविनाशयम् । यच्च निषेधेन विनाशयमित्योत्तरकालिकं न तदात्वम्योप-
जीव्यः तस्मादेज्ज्विषये स्वात्वविधानादकित्वसन्निपातनिमित्तमात्व स्याज्योरिति कि-
त्वस्यानिमित्तं किं त्वसन्नियुक्तं चेत्स्वमिति कित्वाभावे न भवतीति कैयटोक्तरी-
त्यैव सन्निपातपरिभाषाविरोध उपपादनीयः । तत्र चात्वोपजीव्यकित्वस्य साक्षादेव
कित्वेन विनाशः । भावाभावयोर्विरोधादिति । नैषा प्रतिबन्दी युक्ता । तस्माद्

व्याख्यानाद्वाप्यप्रामाण्याच्च सन्निपातविधातकत्वं परम्परयाप्याश्रीयत इत्येवेत्युक्तम् । तादृशमहाप्रज्ञाकरणात्समुदायस्य नाव्ययत्वमित्येव वक्तुं युक्तम् । तादृशार्थानामित्वारम्भ मानाभावेनेत्यन्तो ग्रन्थः प्रकृतानुपयुक्तः । न ह्यनन्तर्गणकार्यं किञ्चित्प्राप्नोति यो नोपयुज्येत । साहचर्येणेत्युत्तरमर्थस्येति शेषः । प्रसिद्धश्चासावन्तरङ्गश्चासौ पदान्तरानपेक्षश्चासावन्तुपसर्जनीभूतश्चेति विग्रहः । अत्र प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तरानपेक्षेति विशेषणं व्यर्थम् । अन्तुपसर्जनीभूतलिङ्गाद्यनन्वयिन इत्येतावता पूर्तः । अनरेवेति । अत्युच्चैसावित्यत्राप्यव्ययसञ्ज्ञाभावादवेत्यर्थः । व्यर्थ एवेति । अव्ययसञ्ज्ञायां कार्यकालप्रक्षेत्र्यणात् । अत्युच्चैरित्यादावकजर्थं प्रवृत्ताव्ययसञ्ज्ञामादाय न लुक् । उच्चैराविति । उच्चैः शब्दात्परो द्विवचनान्तो ऽशब्दो बोध्यः । तस्य च मरादिवत्त्वेन विभक्तित्वाद्बिहितविशेषणाभावे लुगापत्तिरित्याशब्काचारणायेदम् । उच्चैराभ्यामिति । विहितविशेषणाभावे ऽत्र टापो लुगापत्तिरिति भावः । णिञ्जसमाधौ भ्वादिः । यन्नव्येति तदव्ययमिति वाक्यशेषं व्याचष्टे । तदिति । तदिति प्रदं तस्मादित्यर्थकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अभावादिसादृश्यादेवेति । मैद्वेतीति व्याचष्टे । यद्विविधं रूपमिति । नैतीति व्याचष्टे । न प्राप्नोतीति ॥ इत्यव्ययानि समाप्तानि ॥ इति सुबिभक्तिकार्याणि ॥

श्रीः । स्त्रियाम् । सत्त्वादीनां गुणानामिति । ननु ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वमात्मशब्दस्य पुंस्त्वं चितिशब्दस्य स्त्रीत्वं कथम् । सत्त्वादीनां गुणानां तत्राभावादिति चेन्न । परास्य ज्ञातिर्विविधैव । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति श्रुतिपूत्राभ्यामात्मनि पुंशक्त्यादिसत्त्वेन सर्वलिङ्गोपपत्तेः सतामपि सर्वलिङ्गानां तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यत्वावच्छेदं नैत्राभिव्यक्तिरिति नातिप्रसङ्गः । शशविषाणादौ त्वसदेव लिङ्गं विषाणत्वादिवद्वयं नासते । यद्वा ऽन्यथास्यातिस्वीकारादन्यत्र सच्छशीत्यस्य सति विषण्ण ऽवभासते इति लिङ्गव्यवस्थ्यासिद्धिः । कोचतु ज्ञाशविषाणादावन्तःपदार्थसद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इत्याहुः । अत्रशब्दस्य स्त्रियामजा शब्दस्य पुंसि कदाप्यप्रयोगाच्छास्त्रीयमेव टावाद्यभिधेयमिति वक्तुमशक्यमित्यभिप्रेत्याह । तत्रेति । तत्संभवेत्विति । अन्ये तु लौकिकलिङ्गस्य प्रतिपाद्यत्वसंभवे तदेव नोभयं शौरवादित्याहुः । उपचयाऽपचययोः सनोरिति शेषः । तन्मात्रविवक्षायामिति । विवक्षा च लोकव्यवहारानुवादिनी ब्राह्मिणी न तु प्रायास्ती । तदुक्तं हरिणा । म-

सिद्धान्ते निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् । यथा तद्भादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमन्त-
था । भावतत्त्वविदं शिष्टा शब्दार्थेषु व्यवस्थिना, इति । लिङ्ग चार्थगतमेव न
शब्दगणमिति प्रकृतमूत्रस्यभाष्यात्स्वमोर्नपुमकादिति सूत्रस्यभाष्याच्च स्पष्टमेव ग-
म्यते । स्त्रीपुत्रपुंसकादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमेव लिङ्गं न ततो ऽन्वत् । तदपि
प्रायेण शास्त्रीयमेव सति मन्वे लौकिकमापि । तद्भाष्याभिमतमिति । इदं विशेषणं
व्यर्थम् । व्यावर्त्याभावान् । एवंव्याख्यानेति । षष्ठ्यन्तत्वभाषित्याजादीनां
वाच्य यत् स्त्रीत्वमिति व्याख्याने इत्यर्थः । अत्रएव । स्त्रीत्वस्य शोत्यत्वादेव ।
समुच्चयस्य । शोतकममुच्चयस्य । वाचकसमुच्चयस्य, प्रायेण न दृश्यते इति भावः ।
अजातिरूपमेवेति । नन्वेव चटाकिका ऽजिकेत्वाद्गो जानिलक्षणो ह्येष दुर्वारः ।
आज्ञानार्थयोगेपि जातिलक्षणानपायात् । कान्तम्यातजादित्वेन टापो ऽप्रवृत्तेरिति
चेन्न । अज्ञानत्वाद्बधिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वे जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावान्दीपो
ऽप्रवृत्तेरिति विद् । तदन्तम्यापीति । तदन्तस्यैवेत्युच्यते । व्याख्यानादवेति ।
अनुपसर्जनाधिहारमूलात् । सामध्येनेति । अजायते इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाश्रयणसा-
मर्थ्येनेत्यर्थः । जातिश्रेयाचेति । भाष्यकैयटयोस्तु जानिरित्यस्य न शूद्रत्वज्ञे स-
बन्व किं तु अमहत्पूर्वेत्यज्ञे शूद्रस्य स्त्री शूद्रत्वञ्च गौणमुख्यन्यायेन टाप् नैत्युक्तम् ।
प्रातिपदिककार्येषु स्त्रीप्रत्यये गौणमुख्यन्याय प्रवर्तते इति तद्भावः । एव त्वजस्य
अजायेत गौणमुख्यन्यायेन टापो ऽप्रवृत्ते । यद्वा मुस्त्यार्थकेष्वनादिषु जातिलक्ष-
णहीन वापित्वा चरितार्थस्य टाप् पुरोधे परत्वान्दीपा वाच । ध्यजे इन्द्रामित्वाद्दौ
सर्वगदीर्यस्य गुणेनेव । जातिवाचकत्वाभावादिति । प्रागन्तेन जातिविशिष्टवा-
चकत्वादित्यर्थः । नचात्रगौणत्वमिति । ननु शूद्रस्य स्त्री शूद्रेन तथा च कथं
शूद्रशब्दस्त्वञ्च गौण न च शूद्रशब्दः शूद्रमेवन्वित्वेन स्त्रीचोपक इति तत्र गौण ।
शक्यतावच्छेदकारोप एव गौणी वृत्तिरिति न्यासिद्वान्तात् । अत एवाग्रायो
देवता ऽस्यामेव इत्यत्र भस्याठ इति पुत्रज्ञावः । अन्यथा तुर्ये प्रवृत्तिनिमित्ते
भाषितं स्कात्वाभावात्स दुर्लभ इति चेन्न । अशूद्रा यदा शूद्रस्य स्त्री विवक्षिता
तदा गौणत्वमिष्याशयात् । जातिमानविषयेति । कैयटे त्वसति जातिग्रहणे ऽमह-
त्पूर्वेति प्रतिषेधमात्म्यं दन्तरङ्गाभि टाप् ध्यानैत्युक्तम् । न चाभीर्या प्रतिषेधवा-
रितात्म्यं तत्रापि समासन्वीकारेण सुद्धत्यन्ते पूर्व टापो दुर्वारत्वात् । ननु महाशूद्र-

शब्दस्य महत्त्वविशिष्टशूद्रत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन जातिमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभा-
वेन कथं हीपित्यत आह । प्रधानेनेति । उग्राम्यामिति । उग्रामित्युचितम् ।
अजादित्वं वा कल्प्यम् । कचिद्दुग्रकन्यायामिति पाठः । अनुलोमसंकराणामिति ।
उत्तमवर्णाधिभमवर्णाध्यामुत्पन्नानामित्यर्थः । मातृजातिवृत्तित्वादिति । मातृजातिम-
न्वेन स्मृतिवैकल्यादित्यर्थः । अतएव । महाशूद्रीत्वत्र शूद्रशब्दस्याऽर्धवत्त्वादेव ।
ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिभिः क्रमेणान्वयः । अत्र क्षत्रियाद्या अनुदा एव ब्राह्मः ।
ननु ब्राह्मणादुग्रानामुत्पन्नस्य शंखस्मृतिवलेन शूद्रत्वावगमात्तत्र तां जातिमारोप्ये-
ति पूर्वग्रन्थासङ्गतिः । अत एव श्रीमत्कृष्णाद्वैपायनादिभिः क्षत्रियासूत्पादितानां
पाण्डवादीनां क्षत्रियत्वमिति चेन्न । औशनसस्मृतावनुलोमसङ्कराणां केषां चिज्जा-
त्यन्तरकथनेन तदादीनीति सूत्रे भाष्ये आभीरत्वस्य शूद्रत्वव्याप्यत्वाभावोक्त्या च
तेत्र संशुशूद्रत्वानङ्गीकारात् । अत एव तत्र महाशूद्रशब्दस्य प्रयोगो न केवल-
शूद्रशब्दत्याशूद्रादुत्तमत्वात्तस्य । शूद्रवर्माश्च सर्वे न तत्र प्रवर्तन्ते । शूद्रस्मृत्या
शूद्रत्वरोपाच्च केचिच्छूद्रवर्मास्तत्र प्रवर्तन्ते । अयमारोपो न गौणमुख्यन्यायप्रवर्त-
कः शास्त्रबोधितत्वात्कतिपयधर्मप्रापकत्वाच्च । इषां कुशष्टिमनादित्य तु कैयटेनां-
क्तम् । अमहत्पूर्वेति निषेधो न वक्तव्यः । न हि महाशूद्रीत्वत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्व-
मिति दापः प्रसङ्गाभाव इति । एतेन पुंयोगे दाश्वारणाय जातिश्रेद्धाच्येत्वस्य मुख्य-
जातिमती चेद्धाच्येत्वर्थस्यावश्यकतया ऽऽभीर्यां शूद्रत्वरोपेण दापो ऽप्रवृत्तेरमहत्पूर्वेति
निषेधो व्यर्थ इत्यपास्तम् । अत्यारोपस्य शास्त्रबोधितत्वेन तद्धर्मप्रापकत्वेन च
मुख्यसमशीलत्वात् । ननु महाशूद्रीत्वत्र योगार्थस्यापि सत्त्वेन जातिमात्रप्रवृत्तिनि-
मित्तकत्वाभावेन हीप् न स्यादिति चेन्न । अवयवार्थस्य संभवमात्रेणाश्रयणेपि
रुद्धव्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्यभिचारदारणायानाश्रयणेन जातिमात्रेति मात्रपदेन
तादृशस्यैव व्यावर्त्यत्वेनादोषात् । अत एव योगेन मन्वपत्यवाधकत्वेपि अगोश्र-
प्रत्ययान्तमानुषीत्वत्र जातिलक्षणङाप्सिद्धिः । केचिदिति । छागीति भूयः प्रयो-
गदर्शनमत्रारुचिः । इत्युक्तेरिति । वस्तुतस्तुगिहणग्रहणवर्ज्यमिति व्यर्थम् ।
उगितश्रेत्वत्र वनो रत्नेत्यादाविवामहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे तदन्तविधिज्ञा-
पनेनादोषात् । उगित्वाऽस्त्वयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारण्येनोक्तनिषेधस्यां-
गितश्रान इत्थिनयोरप्रवृत्तेश्च । स्पष्टं चेदमुगितश्रेति सूत्रे भाष्ये । अतएवेति ।

टापोऽनपवादत्वेन, आचि दीप प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । एतत्प्रत्याख्यातमिति । प्रत्या-
 ख्यानमित्युचिन पाठ । एतस्य सगच्छत इत्येनानान्य । सूत्ररीत्येष्टस्येति । इदं
 चिन्त्यम् । हीचन्तेप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टत्वे मानाभावादिति तर्कचन्द्रिकाकारा ।
 केचित्तु पञ्चेत्यादौ टाम्हीपोरुभयोरनिपेधाय न पठिति सूत्रे हीपोनुवृत्तेरावश्यकतया
 मण्डकृच्छ्रतौ मानाभावेन टानुर्चीत्यनेन हीपो विधानं सूत्रकृतसमतमित्याहुः । अस-
 मनेनेति । अमहत्पूर्वग्रहणाच्च । कार्यकालपक्ष इति । यथोद्देशपक्षे तु नान्तत्वसमा-
 नाधिकरणपदत्वस्यानलुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वेनापि सौलभ्यमिति भावः । तदन्ते-
 पोति । अमहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रियामित्याधिकारस्थविधिनिषेधसाधारण्येन तदन्तावि-
 पिज्ञापनादिति भावः । स्त्रियायत्प्राप्नोतीति । नन्वेव सति प्रियपञ्चेन्यादौ हाड-
 भाष्यामित्यापि न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः । केचित्तु टाम्हीपोरुभयोरनुवृत्त्या तयो-
 रनिपेधेपि हाप्प्रनिर्गमे मानाभावः । हीचशे बाध्यसामान्यचिन्त्याऽन उपप्रेति हीवापि
 नेत्याहुः । आश्रयणबलादिति । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणस्यान उपप्रेति हीचै-
 भावस्य फलत्वेनानुपदमेव कीर्तनाच्चिन्त्यमेतत् । बहुयजन्यामिति । इदमपि
 चिन्त्यम् । अन्नन्तत्वाभावेनानो बहुव्रीहेरित्यस्याप्राप्तेः । यथाचान्नन्तत्वाभावस्त-
 योपपादित श्वयुवेति सूत्रे शेषरे स्त्रिया यत्प्राप्नोति तन्नैत्यर्थाश्रयणबलाद् भूतपूर्व-
 गतिरित्याशयो वा कल्प्यः । वस्तुतस्त्वन्नन्तत्वमपि स्थानिवद्भावेनानेतुं शक्यम् ।
 श्वयुवेति सूत्रस्थ शेषरस्तु चिन्त्य एव । ननु श्वयुवेति सूत्रस्थ भाष्य कथं संग-
 च्छतामिति चेन्न । अनोऽवयवस्याकारस्यैवाद्योपो न इति लोपविधानादन्त्यस्य श्व-
 युवेतिसूत्रस्थशेषररीत्याऽऽनेतुमशक्यत्वान् । एतेन धीनरीत्यादावद्योपाप्रादन-
 मपास्तम् । अनउपभालोपेन । गृह्यमाणस्यचान्नन्तस्येति । धीनन्तित्यादादित्यर्थः ।
 धनितवेदमिति । अनुपसर्जनादित्येतन्न संबध्यत इत्येनदित्यर्थः । इत्यनन्तरमिति ।
 अनुपसर्जनाधिकारात्प्राग्भर्तिनि अनो बहुव्रीहेरिति सूत्रे उपधालोपिनो वेति न्यास-
 करणेन तत्रानुपसर्जनाधिकारासंबन्धो धनित इति भावः । अन्यतरस्याग्रहण-
 न्त्विति । उपधालोपिनो वेति बाग्रहणन्त्वित्यर्थः । अन्यथेति । सुपूर्वेत्यादौ हाप्प्र-
 तिपेययो सात्रकाशत्वाप्रतिमाने इत्यर्थः । अन्ये तु गृह्यमाणस्यान्नन्तबहुव्रीहेर्बहु-
 र्धवेत्यादौ अनुपसर्जनस्य सम्भवेन बहुदामानि पुराण्य, तिक्राना नगर्य, तिवहुदामेत्यादाव-
 न्नन्तबहुव्रीहेरुपसर्जनस्य च सत्त्वेनानुपसर्जनादित्यन उपधेनि सूत्रे संबध्यत एव ।

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे उपबालोपिनो वेति वक्तव्यमिति वनो रचेति सूत्रस्य भाष्यन्तु
 हाद्युभाभ्यामनुपसर्जनादित्युत्तरं तद्वक्तव्यमित्येवं परमित्याहुः । अनेनेति । वर्णा-
 र्त्कार इतिविहितकारप्रत्ययान्तनिर्देशेनेत्यर्थः । मन्प्राप्नोतीति । सामर्थ्यान्निर्दि-
 ष्टपरिभाषावाधे तु रथकस्यादावतिप्रसङ्ग इति भावः । उच्चारणार्थतयेति । धक्ति
 हिरुगित्प्राद्यन्तरोधेनेत्यर्थः । प्रत्ययस्थत्वांशिति । निर्मुक्तानुबन्ध एव प्रत्ययसञ्ज्ञाप्र-
 वृत्त्याकचिके इति समुदायस्य प्रत्ययत्वाभावादिति भावः । केवलेति । न च ज्ञा-
 न्तात्प्रत्ययादित्यर्थवारणाच्च स्थग्रहणमिति वाच्यम् । क्षिपकादीनां घेति निषेधेन
 ककारस्य प्रत्ययविशेषणत्वज्ञापनेनादोषात् । अणीति । टिहृदेति ङीप् तु न । केव-
 मामकेति नियमात् । वार्तिकमतेपीति । भाष्यकारमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य निय-
 मार्थत्वेन न छमतेत्यनेन स्थानिवत्वस्य निषेधे प्रत्ययलक्षणमप्यर्थान्निषिद्धम् । प्रत्य-
 यलक्षणसूत्रस्य स्थानिवत्वानुवादकत्वात् । कन्यकेत्युत्तरं ध्रुवकेत्यपेपाठः । गणे ऽप-
 ठितत्वात् । निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तारिति । उत्तरांशविकलतस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्ते-
 रित्यर्थः । अनपूर्वाणामपीतिस्पष्टार्थमिति । सूत्रंऽपिशब्दो नपूर्वकभिन्नार्थकः-
 सोपि स्पष्टार्थ इत्यर्थः । अकचिवापुर्नविशिष्टात्सुपीति । ननु नव्यान्वितैतदर्थेऽज्ञा-
 तावर्थविवक्षायां समुदायात्सुदुत्तरमेवाकज्युक्त इति चेत्सत्यम् । पाठक्रमवैपरीत्येन
 योजनेनादोषात् । एवमत्यन्तस्वाधिककान्तेपीति । एतेन हंसं तनोः सन्निहितं
 धरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव चिन्ताया,मिति प्रयोगो व्याख्यातः । अकचि स्यादापत्तेः ।
 स्वात्यानिष्क्रान्तेति । स्वस्मान्निष्क्रान्तेति विग्रहे तु नेत्वधिकल्पः । ज्ञास्तेति निर्देशेन
 स्त्रीत्वबोधकस्वशब्द एवेत्वप्रवृत्तोरिति भावः । अनुपसर्जनात् । अनभिधानमवेति ।
 ननु टिहृहाणवित्यादावत इत्यधिकारेणादन्तात् क्रिपि तुको लोपस्य वा प्रसङ्गेन शेषो-
 प्रसङ्गादनभिधानं निर्मूलं व्यर्थं चेति चेन्न । दीर्घादप्युद्धे विधानेनानभिधानस्य तद-
 भिप्रायकत्वोपपत्तेः । अत्रोपसर्जनत्वं न ज्ञास्त्रीयं किन्तु लौकिकं पूर्वसूत्रे ऽप्रधानस्यो-
 पसर्जनसञ्ज्ञा क्रियते यावद्द्व्यूयात्प्रधानाद्दुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदित्यनुपसर्जनादि-
 ति प्रकृतमूलत्वभाष्यात् । ननु पक्षगवधन इत्यत्र द्विगोरिति टिहृदेति वा ङीप् स्यात् ।
 वक्ष्यमाणदिशा टिहृदस्याप्रत्ययवृत्तित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तावपि अवयवे
 टित्वस्याचारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वावश्यभावात् । स्पष्टा चैवं रीतिरनुपसर्जनादि-
 त्यत्र कैयटे इत्यत आह । पक्षेति । आपिश्लिनेति । इवश्रेत्यण्त्तोध्येत्र्यां तदधीत

इत्यण्'तस्य प्रोक्तञ्छ्रुतिरिति लुक् । अध्येषणत्तुल्यमिति । अतस्तादृशमित्येको न
 हीनिति वाक्यशेष । ननु तस्य लुप्तत्वे प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य हीन् दुर्वार- इ-
 त्याशङ्क्याह । अप्योऽकार इति । तदण्निमित्तकस्येति । प्रोक्तान्निमित्तकस्येत्य-
 र्थः । तदण । प्रोक्ताण । एतच्छ्रोत्रे । अध्येतृस्त्रीस्वे । अतएवेति । वर्णाश्रये
 प्रत्ययलक्षणाभावादेवेत्यर्थः । नहीनिति । अध्येषणमाश्रित्येति शेषः । तदन्तविधि
 विनेति । ननु ग्रहणत्रयेति निषेध स्वल्पेणोच्चारिते प्रातिपदिक एव नान्यत्र टित-
 स्त्वतथात्वादुक्तनिषेवाप्रवृत्तौ तदन्तविधि सुलभ एवेति चेन्न । ग्रहणमुपादानमात्र
 न तु स्वरूपेणेत्युगितश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तेः । अत एव ऋष्यन्यकटुष्णिगुरुभ्य-
 श्च वृद्धाच्छ इत्यादौ न तदन्तविधिः । सद्गुलमिति । अणन्तस्य गृह्यमाणत्वन्तु
 क्तिदिशा बोध्यम् । अनन्वयापत्तरिति । ननु एरपत्य स्त्री ई इत्यत्राणुरूप प्रातिपदिक
 संभवत्येवेति चेत्साम्यम् । द्वयसजायशे तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वासम्भवेन तदन्तवि-
 धौ तत्साहचर्येण तदशेषे स इत्याशयात् । निष्कृत्यैकार्याभाव इति । ययोरुत्ति-
 स्तन्मात्रवृत्त्येकार्याभाव इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चेति । नन्वेव कदाचित्ततोपि
 हंकीनि पूर्वग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न । कर्मण्यणित्यस्य टिट्ढाणित्यत्रोपस्थितिसाम-
 र्थ्येनाप्रातिपदिकत्वेपि ततो हीनिति पूर्वग्रन्थाशयात् । तदन्तविधौ नु सप्रति
 कृम्भकारेणिसमुदाय प्रातिपदिकमादाय तदुपस्थापितेचारितात्पर्ये सामर्थ्यविरहः ।
 कर्मण्यणित्येव सिद्धे शीलिकामोति णविमानेनाप्रातिपदिकत्वेपि हीण प्रवृत्तिरि-
 त्याशयः । उद्योतेविस्तरइति । अन्ये नु अतिधीवरो प्रियपञ्चेत्यादाहुगितश्च
 धेनोरच न पठित्यत्यादिविधिप्रतिषेधप्रवृत्तये ऽमहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे
 तदन्तविधिर्ज्ञापितत्वात् तदर्थमनुसर्जनाधिकारः । किञ्चानुसर्जनाधिकारेण तदन्त-
 विधिज्ञापनात्प्रागप्यणन्तरप्रातिपदिकादित्यर्थस्त्वयाङ्गीकृतस्तथाचापिशला ब्रह्मणीत्य-
 ध प्रोक्ताणमादाय हीनवारणानुसर्जनाधिकार आवश्यक इति न तस्य तदन्त-
 विधिज्ञापकता । अतिमहतीत्याद्यर्थं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणनिर्णयेन प्रोक्ताण
 स्त्रियामवृत्तावपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्ते । ननु स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वप-
 प्यनुसर्जनाधिकार ज्ञाप्यमेवेति चेन्न । तदन्तविधिज्ञापकत्वमिच्छतोप्येतत्ज्ञापनं
 विना वैयर्थ्यानुद्धारणावश्यकत्वात्स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वे ज्ञापिते उक्तस्थले
 हीनवारणाय चारितार्थ्येन तदन्तविधिज्ञापकत्वासम्भवः । अनुसर्जनाधिकारस्थेषु

तदन्तविधेरुपयोगाभावश्च । ननु तत्प्रयोजनं कुम्भकारेय इत्यस्य पाक्षिकस्य वारणमिति चेन्न । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय इत्यनेन तदादिविधिप्रतिषेधेन तत्रापि पाक्षिकानिष्टप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनेति दूषणं तत्रापि समम् । कर्मण्यणित्वस्यात्रोपस्थितौ मानाभावः । तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यम्बोध्यते न न्यूनस्येत्यापि निर्मूलं किञ्च शीलिकामीति ज्ञापकाश्रयणेन क्यच्चिदुक्तप्रतिबन्दीवारणसंभवेपि काष्ठश्रिताया अपत्यं काष्ठश्रैतेय इति प्रयोगवारणाय निष्कृष्यैकार्योभाव एव प्रायेण वृत्तानिर्मितम् । भाष्यादिप्रामाण्यात्तु क्वचित्तदभावोपि तद्धिनादिः । किञ्च स्त्रीभ्यो द्वागित्यत्र स्त्रीवाचकानां ग्रहणमिति त्वदुक्तदिशा सर्वमिदं गजज्ञानसमम् । तस्मादापिश्लेत्यादौ ङीञ् वारणमेवानुपसर्जनाधिकारप्रयोजनम् । तदुक्तमत्र सूत्रे भाष्ये आपिश्लमधीते आपिश्लो ब्राह्मणीन्यत्र ङीञ् माभूदित्ययमधिकार इति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् कुम्भकारी अत्र हि प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषया ऽवयवाद्दुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्येतत्सूत्रस्यं भाष्यमनुपसर्जनादित्येपयोगः प्रत्याख्यायत इति सर्वादिसूत्रस्य भाष्यैकदेश्युक्तिरुक्तवाचकवलादिति सुधियो विभाषयन्त्वित्याहुः । प्रयोजनाभावादित्यादिनेति । ननु भविषीष्टेत्यत्र भाष्यमते गुणापत्तिरिति चेदत्र कोचित् । भूभुवोरिति सूत्रे तिङ्ः सार्वधात्विति विशेषणादार्धधातुके लिङि गुणानुपेधो नेत्याहुः । अन्ये तु गाडो ङित्वेन न ङिद्देशानां ङित्त्वमिति ज्ञाप्यते तेन भविषीष्टेत्यत्र न दोषः । उक्तज्ञापकैर्नैवाचिनवमित्यादि सिद्धौ पिच्च ङित्त्वेति तु भवन्तीत्यादौ शपः सार्वधातुकमिति प्राप्तधित्वनिषेधार्थमित्याहुस्तन्न । गाडो ङित्वस्य गाङ्कुटेति सूत्रे विशेषणार्थत्वान् । तत्फलमिगो गादेशे कर्मणि लुङि अगासातां आमा देवदत्तेनेत्यत्राङित्त्वान्नेत्त्वम् । न त्यजानि धर्मिग्राहकमानाल्लदेशभिन्नमेवानुबन्धकार्यं स्थानिवद्भावेन । तेन भविषीष्ट वक्ष्यमाणेत्यादौ न दोष इत्यन्ये । ननु निरनुबन्धकपरिभाषया द्वाग्रहणे ङीञोग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्याह । निरनुबन्धकस्येति । शिळाया दृक्छन्दःश्रित्यादेः । स्पष्टं चेदं भाष्ये इति । निरनुबन्धकस्येत्याद्युक्तमित्यर्थः । ननु स्वरे विशेषः ङीपोप्युदात्तानि वृत्तिस्वरेणोदात्तत्वादित्याशङ्क्याह । एनौहीति । उपरज्जकंतेयेति । इष्टानि इत्सञ्ज्ञावारणायत्राप्त्वादिरित्यावश्यकमित्यन्ये । द्वेषर्षभूतेति । तेनेति शेषः । अपरिमाणेत्यत्र परिच्छेदकमात्रस्याग्रहणेन परिभाषिकपरिमाणस्यैव अग्रहणेन चेति तस्यार्थः । वर्ष-

शब्द सत्संवाच्यदन्तो नपुमक तस्मात्तत्रो षर्षाच्छु च चित्तवनि नित्य
 मिति विहितम्य लुक् । ननु विन्तशब्दस्येयत्ताविशिष्टसुवर्णपरत्वात्तस्य च विकल्-
 प्यमभवात्पचनीत्यनुपपन्नमि याशङ्क्याह । पचेरिति । अत्रोन्मानत्वादिति । न-
 र्वाहादगोपुच्छेति सूत्रे परिमाणशब्देन पारिभाषिकपरिमाणग्रहणेऽपि उन्मानस्यापि
 ग्रहणमिति स्वेन वक्ष्यमाणत्वादसंगतमेतदिति चेन्न । नव्यविवरणेः आर्हादिति
 सूत्रे परिमाणशब्देनोन्मानस्य न ग्रहणमिति पशान्तरस्याप्युक्तत्वेन तद्रीत्येतद्ग्रन्थ-
 संसरात् । पुरुषस्येति । प्रक्षरतिः पुरुष इति यचनादिति भावः । उन्मानशब्देन
 तुलायामारोप्य यन्मायेन तद्धर्षाधरादिगणस्थितवस्तु परिच्छेदक चेत्युभयमपि गृह्यत
 इति भावः । लोकव्यवहारादिति । द्विपुरुषो पारिखेति लोकव्यवहारादित्यर्थः ।
 उत्तरमूत्रानुगोत्रादिति । सख्यायाः सन्नेत्युत्तरसूत्रानुगोत्रादित्यर्थः । सख्या हि न
 पारिभाषिकपरिमाणम् । बहुव्रीहेः सः । तन्वनद्वीपो, समानविषयकत्वेन पर्या-
 येण तयोः प्रवृत्त्या ङाप् पक्षे नानादिति कथं ङाम् ङीम् निषेधेषु प्राप्तेष्विति । अन्य
 सगच्छनामित्यत आह । समामान्तानामिति । तथा च पूर्वमनङ् पश्चाच्छोऽपि नानयो
 पर्याय इति ङाम् ङीविति मूल युक्तमिति भावः । बहुव्रीहे किमिति । ऊधश्शब्दस्य
 नपुमकत्वात्केवञ्चतदन्तादुत्तरपदार्थप्रदानात्तत्पुष्पाच्च न ङीप् । अत्युच्च शब्दस्य
 स्त्रिया वृत्तावपि तत्र सख्याव्ययादेरिति ङीपा भवितव्य तथा च बहुव्रीहेरित्यनु-
 क्तावपि त एत एत पर्यवस्यन्तीति भावः । प्राप्तेषा इति । अत्युच्च इतीति
 तूत्तरस्य बहुव्रीहेः अहगप्रत्युदाहरणमित्युक्तम् । यद्यपि भ्रोडोपिति सुवच तथा-
 प्यन्तरा न बहुव्रीहेः ग्रहणम् । लक्षणान्तरसिद्धमिति । दापहायनान्ताच्चेति सूत्रसिद्ध-
 मित्यर्थः । वृत्तादेत्कादिति । अयं विचारः प्रासङ्गिकः । ननु सुप्रङ्गल्योरित्यत्र
 ह्रस्वगामिसत्रेण लोपेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह । ईप्रत्ययइति । छन्दसीवनि-
 पावित्यनेन । विभाषाम् । यद्यप्यमहर्षवृत्तग्रहणेन स्त्रियामित्यधिकारे तदन्तविशेषज्ञाप-
 नेन सूर्यस्येत्यनुक्तावपि तस्य नत्वं सिद्धत्वात् तथापि असति तस्मिन्ननुपमर्तना-
 दिति पत्युर्विशेषण स्यात् तस्य गृह्यमाणविशेषणन्वनियमा तथाच ह्रस्वपतीति बहु-
 व्रीहौ न स्यादतः सपूर्वग्रहणम् । सपूर्वस्येयुक्तौ तु तस्यैव विशेषणं गृह्यमाण-
 त्वान् । फटान्तरमपि मूले स्पष्टमविव्यति । किं पूर्वविक्रयोऽर्थानेव उतानर्थ
 कोऽपि नाथ इत्याह । वियमानपूर्वावयवत्वेति । नान्त्यइत्याह । अव्याभिनाराच्चेति ।
 अमहर्षवृत्तग्रहणेन ग्रहणत्वेति निषेधस्यात्र प्रकरणे प्रवृत्त्यभावज्ञापनात्प्रत्ययविधाना-

भावाच्चेत्यापि बोध्यम् । इत्यन्येइति । वस्तुतस्तु षट्पदलपतिरिति षट्पदीहेरापि
 मत्यन्तत्वात्तस्य चानुपसर्जनत्वाद्वापि नकारो भवत्येव । ननु मूले व्यस्ते कथं-
 मित्युक्त्या समस्ते वृषलपत्तीत्यादौ नत्वानुपपत्तिशङ्कानेति लभ्यते तच्चासंगतम् ।
 विभाषेति सूत्रे यज्ञसंयोग इत्यनुवृत्त्या वृषलस्य यज्ञानाधिकारेण तत्राप्यनुपपत्ति-
 शङ्कानादवस्थ्यादित्याशङ्क्याह । नसंबन्धतइति । अत्र प्रमाणत्राह । भाष्ये-
 इति । वृषलस्य पतिरिति । वृषलकर्तृकमुलूखामिनीत्यर्थः । ननु सपूर्वस्य किं
 गवां पतिरिति मूलमसंगतम् । सपूर्वस्येत्युक्त्वावप्येतद्वापतादवस्थ्यात् । गवामित्यस्य
 पूर्वोच्चारितस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । अवयववाचीति । तेन । निपातेन । तत्रेत्यर्थे
 इति । तत्र सूत्रे इत्यर्थः । तेनेति । तत्र सर्वत्रेत्यङ्गीकारेणेत्यर्थः । आद्ये नक्षत्रेण
 युक्त इत्यर्थः । द्वितीये संबन्धेलेत्यण् । तस्य विकार इत्यणि तु नेदम् । प्रतिपदो-
 क्तवारिभाषया नञ्त्रयद्वयव्यति शस्त्रेण विहिताण एव ग्रहणात् । इत्यपरइति । इद-
 मेव युक्तम् । विधित्वानुरोधादिति । मुख्यार्थकेतत्प्रवृत्तौ तत्र जातेरस्त्रीत्यनेन
 सिद्धौ नाग्रहणस्य नियमार्थत्वं वाच्यं स्यादिति भावः । गौरित्यर्थे इति । वृत्ति-
 मते त्वत्र नीलीत्येव । प्रतिपदोक्तवारिभाषयास्तेन प्रवृत्त्यनङ्गीकारादिति बोध्यम् ।
 नरूपादीनामिति । उवर्णाभन्तत्वाभावेन ङीपोऽप्रवृत्तावपि गुणवचनेति प्यङ्वार-
 णाथैषां गुणवचनत्वं नेप्पत इति बोध्यम् । ऐक्यमित्यत्र ब्राह्मणादित्वात्पञ्च ।
 श्लोकेतिविति । इदमप्ययुक्तम् । खरुसंयोगोपेति निषेधात् । पीतेत्युचितम् । पुंयो-
 गादा । पुंस्येवयःप्रसिद्धइति । ननु शूद्रादिशब्देभ्यो वस्तुतः शूद्रत्वविशिष्टायां
 शूद्रस्य स्त्रीत्येवं रूपेण विवक्षितायां ङीप् न प्राप्नोतीति चेन्नप्यत एवात्र ङीप् ।
 चतुर्भिः प्रकारैस्तास्मिन्तस इत्येतद्भवति । तास्स्थ्यात् साद्वर्ग्यात्तस्मात्प्यात्तसाहर्च-
 र्यादिति प्रकृतमूत्रस्यभाष्यादिति केचित् । अन्ये त्वयवा पुनरस्तु तस्यामेव
 प्रष्टशब्दइति तद्वृत्तरभाष्यादुक्तविषयोपि ङीपिन्यते । वस्तुतस्तु जातिमत्त्वेपि शूद्र-
 स्य स्त्रीत्येवं रूपेण विवक्षिता न तु शूद्रत्वजातिमत्त्वेनेति न ततष्ठाप् । सर्वत्र शक्य-
 तावच्छेदकारोप एव लक्षणंति न नियमः । सतिसंभवे शक्यतावच्छेदकारोपो लक्ष-
 णेति नाश्रयः स्थालीपाक इत्यत्र पुंवद्भावानापत्तिरित्याहुः । गौरादिषु बोध्यमिति ।
 देवकद्रुहेनेत्यर्थे तेन ङीपोऽविधानादसंगतमेतत् । तन्निषेधस्य । तुजकाम्यां
 कर्तरोति निषेधस्य । नियमार्थमिति । पदस्यादिरिति विग्रहे सुवृत्पतेः
 प्राक् समासात्स्थशब्दस्यापदत्वात्त्वत्त्वनिषेधस्य सात्पदाशोरित्यनेन सिद्धत्वात् ।

इति श्रीमद्राघवेन्द्राचार्यार्यकृते- विषय्याख्ये, - लघुशब्देन्द्रशेखरव्याख्याने
 स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥ ।
 क्रियायोगएवेति ॥ प्रयेणेति शेषः । तेन पचतिरूपादिभ्योऽग्नेनणादिभ्यश्च
 प्रथमा सिद्धिः । नन्वेव 'त्रयः कालः' इत्यादौ प्रथमान् स्यात् सन्तीत्यध्याहा-
 रस्यासंभवादिति चेन्न । ज्ञायन्ते इत्यध्याहारसंभवात् । ननु मन्त्राः क्रोशन्ती-
 स्यादौ प्रथमा न स्यात्लक्ष्यार्थस्यानियतोपस्थितिकृत्वादित्याशङ्क्याह । पदएवेति ॥
 अत्र समाधानान्तरमाह । 'शक्यतावच्छेदकेति ॥ तथा च प्रातिपदिकस्य लक्षणा-
 यामपि लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकृत्व मुलभमिति भावः । अत एवाग्न्यायी दे-
 वतास्य स्थालीपाकस्यानेय इत्यत्र मस्यादे इति पुंवत्वसिद्धिः । लक्ष्या समग्रहः ॥
 लक्षणास्यलासंग्रहः । ननु 'वीर पुरुष' इत्यत्र प्रथमान् स्याद्विशेषणविशेष्यभा-
 वस्याधिकस्य सत्त्वेन लिङ्गस्यैवाधिक्याभावादेत्याशङ्क्याहः । यद्यपीति ॥
 प्रथमाप्रवृत्तिरिति ॥ इदं पदसंस्कारपक्षे । 'इतरसन्ध्येति ॥ न विद्यते भेदो भे-
 दसंसर्गाऽवच्छेदकनया यत्र विशेषणविशेष्यभावे इति अयेदेनेत्यत्र बहुव्रीहिरि-
 ति भावः । नसंसर्गइति ॥ संसर्गत्वे नीले घट इत्यादौ पठ्यापात्तिः । विशेषणवि-
 शेष्यभावे तु न पठ्यी, तस्य बोधसामान्यसामग्रीलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वात् । वचनग्र-
 हणाभावे प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्याबोधकवचनस्याप्राप्तिमाह । उक्तार्थानामि-
 ति ॥ प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्यान्यसंख्याप्रतिपादकवचनस्याप्यप्राप्तिरित्याह ।
 प्रातिपदिकेति ॥ तदप्राप्तिः ॥ प्रथमाया अप्राप्तिः । न च "न केवला" इति
 न्यायविरोध इति वाच्यम् । इदानीं तदननुसंधानात् । ननु वचनग्रहणे
 कृतेपि ह्य्यादिभ्य एकवचनाद्यापत्तिर्वचनशब्दस्य संख्यामात्रबोधकत्वादित्या-
 शङ्क्याह । अनन्वितार्थकेति ॥ ह्य्यादिभ्यइति ॥ एकशब्दस्तु नो-
 पात्तः । औत्सर्गिकैकवचनेनैव सिद्धेरिति भावः । सर्वविभक्त्यति ॥
 वचनत्रयात्मकविभक्त्यर्थः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति वत् । अतएवलिङ्गइति ॥
 प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः । नमानामिति ॥ प्र-
 त्युत ह्यर्थादिशब्देभ्यो नानार्थेभ्यः प्रथमान् स्यादिति बोध्यम् । तस्य ॥ परि-
 च्छेद्यस्य ॥ अनेकत्वेन ॥ अनेकविधत्वेन ॥ तद्वदिनि ॥ शक्यार्थमादाय प्रथमा
 कृत्वा पश्चाल्लक्षणेत्युक्तदिशेत्यर्थः । संख्यावाक्येति ॥ ह्येकयोर्द्विवचनेकवचन

इति वाक्येऽर्थः । एतेन “एको द्वावित्यादौ वचनग्रहणाभावेऽप्युक्तार्थानामिति न्या-
येन प्रथमा न स्यादिति न युक्तमेकमित्यादौ तन्न्यायेन द्वितीयाद्यनापत्तेः । सं-
ख्या विभक्त्यर्थे इति पक्षे ऽनभिहित इत्यस्यारम्भ इत्याकरे उक्तत्वेन तत्पक्षे सू-
त्रजबोधे संख्यायाः प्राधान्येनोक्तार्थानामिति न्यायस्य निर्वाचत्वात् । न च सं-
ख्यामात्रस्य प्रातिपदिकेनोक्तत्वेपि कर्मत्वादिवोधनाय द्वितीयेति वाच्यम् । एको
द्वावित्यादावपि आश्रयपुंस्त्वादिवोधनाय प्रथमेति सूत्रचत्वात् । तस्य प्रातिपदि-
केनोक्तत्वं तु न प्रथमाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्” इति हरिदोशितोक्तमपास्तम् । अत्र
केचित्— प्रातिपदिकेत्यादि सूत्राणि अर्थविधायकानि स्वादिमूत्रेणैकवाक्यतया प्रा-
तिपदिकार्थादिषु प्रथमाविधायकानीत्येकः पक्षः, स्वादिमूत्रेण विहितानां निया-
मकानीत्यपरः पक्षः । तत्रापि द्वौ पन्थानौ । अर्थनियमः प्रत्ययनियमश्चेति । तत्र
प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा, कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमः । अन्यत्र प्रथमा न
इति प्रत्ययस्यैवार्थान्तरे व्यावृत्तिपर्यवसानात् । तदाहुः— यत एवकारस्ततोऽन्य-
त्र नियम—इत्याभियुक्ताः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेवेत्यादिरर्थनियमः । उक्तयुक्तेः ।
तत्र प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति प्रत्ययनियमपक्षे मात्रग्रहणं व्यर्थं नियमशरि-
णैव मात्रशब्दार्थलाभात् । अर्थनियमपक्षेपि मात्रग्रहणं व्यर्थं कर्मणि द्वितीयेवेत्या-
दिनियमेन कर्मत्वाद्याधिक्येन प्रथमाया व्यावृत्तिसिद्धिरित्याहुः । तत्र पक्षान्तरे
मात्रग्रहणस्यानावश्यकत्वेपि प्रत्ययनियमपक्षे तस्यावश्यकत्वमाह । मात्रग्रहणाभा-
वइति ॥ अपादानत्वादिवोधेपीति ॥ दुहेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेऽपादानत्व-कर्मत्वोप-
यप्रप्तौ परत्वात्कर्मत्वम् । तदुक्तं भाष्ये “अपादानमुत्तराणि कारकाणि वाचन्ते”
इति । नियमाकार इति ॥ यथेति शेषः । ननु मात्रग्रहणे कृतेपि प्रातिपदिकार्थमा-
त्रे सत्येव प्रथमेति नियमाकारपर्यवसानेनोक्तदोषतादवस्थ्यामित्याशङ्क्याह । त-
त्सत्त्वेत्वानि ॥ मात्रग्रहणसत्त्वे त्वित्यर्थः । कर्मादियोग्येति ॥ यथा अव-
त्सैवेत्यत्र व्यवच्छेद्यसंबन्धयोग्यस्यैव व्यावृत्तिस्तथा मात्रग्रहणव्यवच्छे-
द्यकर्मादियोग्यार्थकस्यैव व्यावृत्तिर्मात्रग्रहणसत्त्वे इति भावः । संबोधने
च ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तीति ॥ निवृत्तेरुदाहरणं— हे चैत्र अग्रे व्याघ्रोऽस्ती-
ति निवर्तन्वेत्यश्याहारः । तत्त्वामेवमादिति ॥ तेन रूपेण संबोधनासंभवादित्यर्थः ।
उद्देश्यतयेति ॥ स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयतयेत्यर्थः । व्यवस्थयेति ॥ राजत्वस्या-

सिद्धावाद्यः, सिद्धौ च द्वितीयः प्रयोग इत्यर्थः । अभिमुखीभवदिति ॥ अयं भावः । अभिमुखीकरणमभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारस्तत्र विशेष्यभूतव्यापारस्या-
 विवक्षयाभिमुखीभवनमेव, विभक्त्येत्य, विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनाभिमुखी-
 करणप्रयोज्यमभिमुखीभवनं विभक्त्येत्य वा, तच्च प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रकृत्यर्थश्च
 स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसंबन्धेन, रक्षणे विशेषणमिति । ननु ब्रजानि देवदत्तेत्य,
 च ब्रजने देवदत्तस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावात्तत्फलं प्रवृत्ति-निवृत्ति इत्यसङ्गतमन
 आह । जानीहीत्यादि ॥ शेषइति ॥, शेषशब्दार्थो नाध्याहार किं तु वाक्यै-
 कदेशन्यायेन श्रूयमाणस्य तदर्थान्तर्भावणं वृत्तिः । तेन 'श्रूयमाणैकतिष्ठित्यर्थः', इ-
 ति वक्ष्यमाणग्रन्थेन न विरोधः । उद्देश्यविधेयभावइति ॥ स्वोद्देश्यकप्रवर्तना (प्रे-
 रणा) विषयत्वमित्यर्थः । प्राचीनमते तु देवदत्तनिष्ठ यदभिमुखीभवनं तदनुकू-
 लव्यापारविषयीभूतं, ब्रजनमिति बोधः । ;सबोधनं च विभक्तिवाच्यम् । ;जानी-
 हीत्यस्य न शेषः । तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ति इत्यपि तन्मते नास्ति । न चैव सति
 देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रास्त्वं पत्नेति प्रयोगापत्तिः, ;सबोधैकदेशस्य घृष्मच्छ-
 व्देन परामर्शनिर्दोकारात्तथैव व्युत्पत्तेरिति बोध्यम् । ;ब्रजानीत्यत्र विध्यादेरस-
 भवात्कथं, लोटियाश्च हङ्ग्याह, । 'प्राप्तिकाल इति ॥ अतएवेति ॥ विधेयभूतक्रिया-
 यामेवान्वयादेवेत्यर्थः ॥ इति प्रथमा ॥

क्रियायाइति ॥ साध्यत्वेन भानात्साधनाकाङ्क्षेति भावः । ननु - क्रियाश-
 ब्दस्य प्रधानक्रियाया - मुख्यत्वेन, कर्मादिकारकाणा - तदनिवर्तकत्वेन - कथं कारक-
 त्वमित्यतः, आह । सर्वेषां चेति । ननु अनिष्यमाणपुत्राय मा दाम्यामीत्यादौ क-
 थं ;संप्रदानत्वं, तस्येदानीमसन्निहितत्वेन ; कारकत्वासम्पत्तादिसन्न, आह । अम-
 निहितेति ॥ स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति । स्वज्ञानस्य पूर्वकालवृत्तित्वेनेत्यर्थः । ननु
 पुत्रेणैव स्वज्ञानेन, तस्यान्यथासिद्धत्वामिति चेन्न । ज्ञानस्य संप्रदानत्वामभवेन ततो-
 ऽस्य विशेषात् । फलत्यापीति - ॥ अन्तुतप्तोकेन पचति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ
 भावनाभाष्यवृत्तिस्वर्गादिनिवर्तकत्वेन करणत्वम्येव स्तोत्रं, पचतीत्यादौ ; फलम्यभा-
 वनाजनकत्वमुपपादनीयम् । इयास्तु, विशेषः । ; करणत्वेन, विवक्षाया वृत्तौया,
 उत्पाद्यत्वेन, विवक्षाया द्वितीयेति । अत एव पचतीत्यस्य पाकेन, करोति, पाकं
 करोतीति द्वेषा विवरणं दृश्यते । बौद्धयटोटेमिति ॥ तदस्याम्यस्मिन्निति । सूत्रे भा-

व्यकैयटयोर्वौद्धपदार्थानङ्गोक्तस्य तत्र शब्दानां शक्तिमभ्युपेयं तत्सादृश्याद्वाह्यप-
 दार्थेषु घटादिशब्दप्रयोग इति सविस्तरं निरूपितम् । औद्धइति ॥ स्मृतिं प्रति
 ज्ञानद्वारा जनकत्वायोगादेवमुक्तम् । पूर्वकालत्वेन ॥ अव्यवहितपूर्वकालस्थत्वेन ।
 सत्कार्यवादे तु न कश्चिदोप इति बोध्यम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ नाभिप्रेतपरइ-
 ति ॥ कोशे अभीष्टेऽभीप्सितमिति अभिपूर्वस्यैव तत्र रूढत्वात् । कर्तारिपठोति ॥
 ननु प्रकृत्यर्थकर्तुः प्रत्ययार्थकर्तारि कथमभेदान्वयो घटो घट इतिवदिति चेन्न ।
 हरिं भजतीत्यादिप्रयोगे समवायिधात्वर्थकर्तुः प्रकृत्यर्थत्वेनाप्नोतिकर्तुः पृथगर्थत्वे-
 न तयोर्भेदात् । सन्नन्तादिति ॥ ग्राममाप्नोतीत्यादावाप्नोतेः संबन्धानुकूलव्यापारे
 शक्तत्वेन तमादायेच्छायाः समानकर्तृत्वं बोध्यम् । ईप्सितमित्यत्र तु पिपासित-
 त्तण्डुलं इत्यादाविव व्यापारजन्यफलसंबन्ध आप्नोत्यर्थः । अत्रसंबन्धइति ॥ फ-
 लसंबन्ध इत्यर्थः । योग्यत्वाद्वाख्यानाच्च । व्यपदेशिवद्भावेनेति ॥ वस्तुत उत्प-
 त्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वं पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् । कर्मत्वसिद्धिरिति ॥
 ननु प्रथमयापि रूपसिद्धिरिति चेन्न । तथा सति 'सपूर्वायाः प्रथमाया' इति वि-
 कल्पापत्तेः । सकृत्त्वाविस्यत्र यणनापत्तेश्च । ग्रामेवासइति ॥ संज्ञाद्वयसमावेश-
 फलमिदम् । व्यापारलभइति ॥ इदं निष्प्रयोजनम् । अन्यत्रवद्भातीति । न चान्य-
 त्र बन्धनस्य मापनिष्ठाश्वगलविलायःसंयोगो न फलमिति वाच्यम् । अरण्यस्थद-
 ण्डस्यैवान्यत्र बन्धनस्यापि स्वरूपयोग्यतारूपफलजनकत्वमित्याशयात् । कर्तृपदा-
 भावे प्रकृतधात्वर्थव्यापारजन्यत्वर्थालाभेनाश्वनिष्ठमक्षणजन्यो गलविलायःसंयो-
 ग इत्यर्थप्रतीतिर्वा । फलाश्रयत्वेनाविवक्षणादिति ॥ तथा च फलाश्रयत्वेन विवक्षा-
 यां पयो भुङ्क्ते इति, करणत्वेन विवक्षायां पयसा भुङ्क्ते इति व्यवस्थया प्रयो-
 गद्वयसिद्धेः । अवयवद्वारेति ॥ 'तमन्ग्रहणांकिमिति' यथाश्रुतमूलमसंगतमिति ध्व-
 नितम् । चारयतीति ॥ इदं स्वार्थणिजन्तम् । फलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवेति ॥ तथा
 च कर्तुरिति न कर्मणि पठो किं तु संबन्धे । संबन्धश्च स्वनिष्ठव्यापारवाचकधातू-
 पात्तत्वं तच्च फलान्वायि । 'कर्तारि पठो' इति पूर्वोक्तं तु प्राचामनुरोवेनेति भा-
 वः । वस्तुतः 'कर्तारि पठो' इति प्राचीनोक्तपरित्यागे न किं चित्कलमग्नेर्माणव-
 कमित्यत्र दोषदानातिरिक्तमिति तमन्ग्रहणं व्यर्थमेवेति केचिन् । ईप्सिततमत्वं
 चेति ॥ अयं भावः । तमप्प्रत्ययः कश्चिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतोतिशयबोधको यथा

विद्वत्तमं इत्यादौ, प्रकृते तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतफलसंबन्धनिष्ठप्रकृत्यात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपातिशयबोधकमिति प्रत्यासत्तिलङ्गमिति । तथा च कर्तुरिति, च कर्तव्यम् । प्रयोज्यत्वनिवेशादिति ॥, जन्यत्वनिवेशे, तु पयोनिष्ठविभागस्य प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वेऽपि तदजन्यत्वात्कर्मत्वम् न स्यात् । प्रयोज्यत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणमिति न काप्यनुपत्तिरिति भावः । इदं विचार्यते । 'कर्तुराप्यतमं कर्म' इत्येव कुतो न सूत्रिन तथा सति कर्तुरीप्सिततमं, तथायुक्तमिति च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति । कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलसंबन्धाश्रयत्वसूत्रार्थः । अग्नेर्माणवकः वारयतीत्यत्र त्वमेनः कर्मत्वं, तस्मिन्निष्ठफलसंबन्धस्य कर्तृव्यापाराप्रयोज्यत्वात् । अत्र वदन्ति । कार्शी गच्छन्-पथि मृत इत्यत्र काश्याः कर्मत्वार्थमीप्सिततममिति । तथा चानीप्सितसग्रहार्थः तथायुक्तमिति । नहि काश्याः सयोगरूपफलाश्रयत्वमस्ति । एवं तण्डुल-विपक्षन्मृत, इत्यादौ, तण्डुलस्य फलसंबन्धानाश्रयत्वेन कर्मत्वानापात्तिः । ईप्सिततममित्युक्तौ तु फलसंबन्धप्रकारेच्छाविषयत्वात्कर्मत्वसिद्धिः । नन्वेव कार्शी न गच्छतीत्यत्र काश्या कथं कर्मत्वं सयोगप्रकारेच्छाविषयत्वाभावादिति चेन्न । नन्वसमभिव्याहारे, सयोगाभावानुकूलव्यापारस्यैव गम्यर्थत्वेन सयोगाभावरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वसिद्धेः । न चैवमग्नेर्माणवक न वारयतीत्यत्रोक्तदिशा उत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य नन्वसमभिव्याहारे वारयत्यर्थतयाग्रे कर्मत्वापात्तिः । इहियोगे, पयस इवाग्नेरापि प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यसयोगरूपफलाश्रयत्वादिति वाच्यम् । कर्मत्वलक्षणे प्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वस्यैव निवेशेनोद्घोषात् । पयोनिष्ठविभागस्य गोनिष्ठव्यापारजन्यत्वेऽपि गोपनिष्ठव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वेन पयस कर्मत्वसिद्धेः । न चैव सति घटं जानाति इच्छतीत्यादौ कर्मत्व न स्यात् ; स्वविषयीभवनानुकूलव्यापारस्य ज्ञानादिरूपस्य धात्वर्थतया स्वविषयीभवनस्य ज्ञानादिसमकालोत्पत्तिकस्य ज्ञानाद्यजन्यत्वात् । एवमग्नेर्माणवक वारयतीत्यत्र माणवकस्य कर्मत्वानापात्तिः । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावस्य माणवकनिष्ठस्य प्रागभावरूपस्यानादित्वेन प्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वादिति वाच्यम् । अस्तुतर्हि प्रयोज्यत्वनिवेशः । स्वविषयीभवनादेरापि स्वप्रयोज्यत्वस्यानुभवबलेनाङ्गीकारेणाद्ये दोषाभावात् । द्वितीये, च कण्टकापसरणाद् दुःखाभाव इत्याद्यनुरोधेन प्रागभावंस्यापि प्रयोज्यत्वस्वीकारेणा-

दोषात् । अग्नेर्माणवकं न वारयतीत्यत्र तु नन्वसमभिव्याहारे उत्तरदेशसंयोगानु-
 कूलव्यापारानुकूलव्यापारः (गच्छन्तं माणवकं दृष्ट्वा तूर्णो स्थितिरूपः) स च
 नाग्निसंयोगप्रयोजको माणवकव्यापारेणान्यथासिद्धेः । कारणत्वस्यैव प्रयोजकत्व-
 स्याप्यन्वयासिद्धेरङ्गीकारात् । पयोनिष्ठविभागं प्रति तु गोपनिष्ठव्यापारमद्वारीक-
 त्वैव प्रयोजकं इति पयसः कर्मत्वासिद्धिः । कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे कर्तृग्रहणं तन्मे-
 र्माणवकं वारयतीत्यत्रामेः कर्मत्वाभावाय । अग्निर्माणवकस्येप्सितो न चैत्रस्य ।
 ननु कर्तृग्रहणं व्यापाराश्रयमात्रपरमन्यथा सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्मणिलकारस्य,
 शत्रून्गमयत्वर्गमित्यत्र च स्वर्गे कर्मत्वस्यानापत्तेः । आद्ये सार्थस्यापादानत्वात् ।
 द्वितीये प्रधानानुरोधिकार्यस्य बलवत्त्वेन कर्तृणां शत्रूणां कर्मत्वात् । तथा च
 माणवकनिष्ठव्यापारस्य प्रयोज्यसंयोगाश्रयस्याग्नेः कर्मत्वं दृष्टारम् । अथ तद्वातुज-
 न्यत्रोद्ये मुख्यविशेष्यव्यापाराश्रयपरं कर्तृपदं तथा सति प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्य-
 त्वार्थकतमवग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । प्रत्याहभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता इत्यादौ अप्रधानीभूत-
 व्यापाराश्रयेऽपि कर्तृपदप्रयोगदर्शनेन कारकप्रकरणे कर्तृशब्दस्य व्यापाराश्रयमा-
 त्रपरस्यौचित्याच्चेति चेत्सत्यम् । व्ययमेव कर्तुरिति, प्रत्याहभ्यामित्यादौ कर्तृप-
 दस्य पूर्वस्येतत्सन्निधानेन व्यापाराश्रयमात्रवाचित्वेऽपि कर्तुरित्यत्र कर्तृपदं मुख्य-
 व्यापाराश्रयमात्रपरं वेति । तमवग्रहणं तु इच्छामतोत्कटत्वबोधकं, तेन पुण्यां
 स्पृहयतीत्यत्र संप्रदानत्वं बाधित्वा परत्वात्कर्मत्वासिद्धिः । उत्कटे च शेषन्तिव
 पुष्पे ममेच्छा, मल्लिकापुष्पे च उत्कटेच्छा इति अनुभवद्वयासिद्धेः पुष्पेभ्यः क्त-
 यतीत्यत्र स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची, पुण्याणि स्पृहयतीत्यत्र फलावच्छिन्नेच्छावा-
 ची । स्पृहेरीप्सित इत्यत्र धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वमात्रं विवक्षितं, न तु फलस्य
 धात्वर्थत्वमाग्रहः । कर्मसंज्ञायां तु यथा लाभस्तथोक्तं शेखरे । वक्ष्यमाणं यन्निर्वा-
 जम् । फलसंबन्धानुकूलव्यापारार्थकस्याप्नोतेः कर्मप्रत्ययसमबन्धाने व्यापारप्रयोज्य-
 फलसंबन्धार्थकत्वेन कर्मलक्षण इवात्रापि प्रत्यासत्त्यां फले प्रकृतधात्वर्थत्वस्य दुर्वा-
 रत्वात् । तमवग्रहणं किमग्नेर्माणवकं वारयतीत्याद्याकरग्रन्थन्तु प्रौढिवादेन प्रवृ-
 त्तः । ननु तण्डुलं पत्रतीत्यत्र घटस्यापि कर्मत्वापत्तिः । तण्डुलो विद्धिन्नो भूयाद्
 घटश्च भूयादिति समूहालम्बनेच्छामादाय घटस्यापि फलसंबन्धप्रकारेच्छाविषयत्वा-
 दिति चेन्मैवम् । फलसंबन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यताश्रयत्वस्य विव-

क्षणेनादोषात् । परे तु सूत्रग्रहणे फलाश्रयत्वयोग्यत्वस्य निवेशः सात्पर्यग्राहकमन्य-
 था भूमिपतत्पर्ण मध्ये चैत्रेण धृतमित्यत्रेभूमे 'कर्मत्वानापत्तेः । न' हि तत्र भूमि-
 र्मत्स्युक्ता भूयोदिति पर्णस्येच्छा तस्याचेतनत्वात् । योग्यतानिवेशोः तुःपतनस्य भू-
 मिसयोग प्रति स्वरूपयोग्यतारूपजननकत्वाद् भूमेः प्रतनजन्मसयोग्यत्वत्कर्मत्व-
 सिद्धिः । तथायुक्तमिति न्तु-अस्यैव प्रपञ्चः । पुष्पाणि स्पृहयतीत्यत्र नन्व्योक्तरीति-
 रेवानुसरणीयेत्यल पञ्चवितेनेत्याहुः ॥ शक्तिमानर्थइति ॥ शोखोऽर्थ इत्यर्थः ॥ तद्-
 र्थइति ॥ वाच्योऽर्थ इत्यर्थः । हारिकर्मकमिति ॥ क्रियाकारकभावसंबन्धेन कर्मत्व-
 शाक्तिमद्धारिविशिष्ट भजनमिति बोधः ॥ नियमत्वमिति ॥ ननु कथं नियमत्वं क्रि-
 याकारकभावसंबन्धस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्रः सार्दीतामसिद्धेः । न च सोऽपि प्रकृ-
 त्यर्थः, विभक्तिस्तु शोक्तिरेति वाच्यम् । तथा सति तस्य विशेषणतापत्तेः । किं
 च क्रियाकारकभावसंबन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वं न तु सूत्रक्षरलभ्यमिति चेन्न ।
 संबन्धस्य सूत्राक्षरालभ्यत्वेपि भाष्यप्रामाण्येन द्वितीयावाच्यत्वाद्दीकारात् । कर्मत्वशं-
 क्तेस्तु प्रकृत्यर्थत्वात्तदशो नियामकत्वमुपपद्यत एव ॥ द्योतेकयोरिति ॥ उपसर्गात्म-
 नेपदयो । तत्र हि हरिः सेव्यत इत्यत्र द्योतेकयोस्तिष्ठसुपोः समुच्चये द्वोपः, एक-
 स्तण्डुल इत्यादौ द्योतेकवाचकयोः सुपोः समुच्चयेः सः । तस्वम् ॥ सूत्रमबोधे प्रा-
 धान्यम् । दधिअजर्थाइति ॥ ननु व्यति से इत्यत्र प्रत्ययादेव सर्वबोधः । एवमस्य स्त्री
 ई इत्यादौ प्रत्ययादेव सर्वबोधः । यदिः शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभिधायीति न्या-
 येन तत्र निर्वाह इत्युच्यते तदा प्रकृतेरपि सः किं न विदाः गर्गा इत्यादौ प्रकृ-
 तेरेवापत्यार्थवाचित्वदर्शनेन प्रत्ययस्य । यिन्नादेः प्रत्यवाचित्वानापत्तिरिति । चत्स-
 त्यम् । बाहुल्येन धातुप्रातिपदिकाभ्यामेव सुप्तिवर्धबोधेन तयोरेव वाचकत्व-
 म् । व्यति से इत्यादौ तु क्वचिदेव शिष्यमाणद्योतेकप्रत्ययात्प्रकृत्यर्थबोध इति वि-
 शेष इत्याशयात् । व्यतिसे इत्यस्य नभ्यमते ऽसाधुत्वाच्च । प्रातिपदिकार्थस्येति ॥
 प्रातिपदिकार्थनिष्ठकर्मत्वादेरित्यर्थः । तेन ॥ रुदादिना ॥ एव च प्रातिपदिकार्थ-
 मात्र इति मात्रग्रहणेन अन्यानभिहितकर्मत्वाद्याधिक्यस्यैव व्यवच्छेदः । न त्वन्या-
 भिहितकर्मत्वाद्याधिक्यस्य । अत्र तात्किंका- । धनभिहित इति सूत्र कर्मादेर्विशे-
 प्यत्वं द्वितीयादिरित्यर्थात्पर्यग्राहकम् । हरिं भजतीत्यत्र कर्मत्वादेर्विशेष्यत्वाद् द्वि-
 तीयादि । कृत् कृत् इत्यादौ न तथेति न द्वितीयादिरिति- वदन्ति । तत्र हरि

सेव्यते इत्यादौ वैयाकरणमते तिष्ठर्थे कर्मादौ प्रथमान्तार्थान्वयेन तस्य विशेष्य-
त्वाद् द्वितीयाद्यापत्तेः । बोधस्त्विति ॥ परिनिष्ठिते प्रयोगे इति शेषः । स्वाश्रयद्वारेति ॥
स्वविशेष्यद्वारेत्यर्थः । वाच्यतावच्छेदकैवेति ॥ तच्च रूपं नियमेन क्रियाकाङ्क्षो-
त्पापकतावच्छेदकवैजात्यम् । तद्विन्नस्यैवेति ॥ अत्र मूलं मृग्यम् । एतदेवाभिप्रेत्याह ।
वस्तुतास्त्विति ॥ समयः ॥ समाधानम् । नचान्येति ॥ अनन्वितायैकविभक्त्यपेक्षया-
दृवाद्कविभक्तेरेव न्याय्यत्वमिति भावः । पठोवारितैवेति ॥ संबन्धस्य प्रातिपदि-
कार्थत्वेनादोषत्वादिति भावः । अनेनेति ॥ प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यनेन । संब-
न्धस्यैवेति ॥ कृत्तद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्यनुशासनादिति भा-
वः । 'इतिबोध्यमि'त्युत्तरमितीति शेषेण वदन्तीति पूर्वेणान्वयः । इतरकारकाणा-
मिति ॥ देवदत्तेन शतम् इत्यप्रयोगादिति भावः । वृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रेति ॥
प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहवाक्ये यच्छब्दार्थो विशेष्यो द्वितीयाथो वि-
शेषणं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । द्वितीयार्थे च कर्मत्वे आनन्दपदार्थस्य निरूपितत्व-
संबन्धेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । शब्दादिति ॥ प्रातिक्रियायाः शब्दतः साक्षात्
कर्मण्यनन्वयादानन्दस्यैव तत्रान्वयादिति भावः । अधिकरणसप्तमीस्थले तु सा-
क्षात् क्रियान्वयाभावोपि कारकत्वं भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् । परे तु शतम्
इत्यत्र साध्यत्वेन क्रियादर्शनाभावेपि कर्मत्वस्य तन्निरूपितत्वे बाधकाभावः । न
च कर्तुरीप्सितेसत्र कारकाधिकारात् क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणं कर्मत्वं साध्य-
त्वेन क्रियामानमन्तरा न संपन्नतीति वाच्यम् । विशेषणतया भासमानस्य कर्म-
त्वादेः साध्यत्वेन भासमानक्रियापेक्षत्वेपि विशेष्यतयाभासमानस्य तस्य तेन रूपेण
क्रियामानमन्तरेणाप्युपपत्तेः । 'समानार्थभङ्ग'इत्यप्ययुक्तम् । तावतामर्थानां संभवेन
तत्रोपपत्तेः । अत एव वैयाकरणनये पाचक इत्यस्य पचतीति विवरणं सङ्गच्छते ।
'सामानाधिकरण्यस्य हानि'रित्यप्ययुक्तम् । एकार्थोभावकल्पनातः पूर्वं स्थितस्य त-
स्योपजीव्यत्वात् । एतेन 'किं चे'त्याद्यपास्तम् । 'शब्दात् कर्मादेरि'त्यप्ययुक्तम् ।
शब्दतः क्रियान्वयित्वस्य कारकत्वप्रयोजकत्वे मानाभावाद् इत्याहुः ॥ 'उद्भूत-
शक्तित्वेन चे'ति पाठः । अतएवगतीति ॥ विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्म-
त्वादिशक्तेः सर्वत्र भानाभावादेव । तस्यकर्मत्वस्येति ॥ प्राप्तानन्द इत्यादौ भासमा-
नकर्मत्वस्य, विभक्त्यवाच्यकर्मत्वस्येति वार्थः । नक्रियान्वयानियमः ॥ क्रियायां

विशेषणतयान्वयनियमो नैव्यर्थ । क्रियाविशेषणत्वनियमेनेति । प्रातिपदिकार्थद्वारेति शेष । विमर्त्तयोजकरूपेण । विमर्त्तप्रवृत्तिप्रयोजकरूपेण । तत्तच्छ्लोक्तत्वेन । तत्तच्छ्लोक्तयाविष्टत्वेन । भानमिति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव । अत्र प्रमाणोपाह । अनितचेदमिति । 'इष्टशब्दसामानाधिकरण्यादिति । 'यद्यपीदं विग्रहे एव न दृत्तौ, तथापि विग्रहे कर्मत्वविशिष्टवाचिसुबन्तादित्यर्थोऽत्र विवक्षित इति भाव । तद्वाचकशब्देनेति । विग्रहस्पष्टशब्देन 'इष्यते' इति शब्देन चेत्यर्थ । कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादिति । प्रथमान्त च न तादृश सुबन्तमिति भाव । वस्तुत कर्मत्वविशिष्टइति । वास्तवकर्मत्वविशिष्ट इत्यर्थ । धान्येफलविशेष्यमिति । सति संभवे वृत्तिविग्रहयोरर्थसाम्यं विशेषणविशेष्यभावसाम्यं चापेक्षितमिति भाव । ताद्विषयस्य । छेदनस्य । अवोधीति । युधे कर्तारि दीपमनेति चिन् । ज्ञानाकारानुकरणमिति । ज्ञानविषयबोधकः शब्द इत्यर्थ । शब्दाभिधेयमानाकारइति । शब्दजन्यबोधविषयक इत्यर्थ । प्रथमान्तस्येति । प्रथमान्तवदितस्य नारद इतीति शब्दस्येत्यर्थः तथा नारद इतीत्यस्य नारद इत्येतच्छब्दन्यबोधविषयार्थः । एव च विशिष्टार्थस्य कर्मत्वेपि तद्वोधस्याप्रातिपदिकत्वात् द्वितीयेत्यर्थः । तद्वचनसामर्थ्येनेति । यादृशविमर्त्तयन्तेनाव्ययीभाव प्रत्यासत्त्या तद्विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययमित्यर्थ इति भावः । अत्रांअपइति । छान्दसत्वांन्नात्राव्ययीभावो निपातप्राप्तिरिति न प्रगृह्यत्व किं स्वनुनासिकविधानसामर्थ्यात्सहिताया अविचक्षणाच्छान्दसत्वाद्वा नसन्धिः । इच्छुत्तद्विभक्तिसौमैरिति । परिगणनाभावपक्षे आह । किंचेति । अस्यैवार्थस्येति । अधिकरणत्वशक्तित्यर्थः । तथायुक्तं चानीप्सितम् । प्रकर्षहीनस्यापीति । प्रधानधात्वर्थाप्रयोज्यस्यापीत्यर्थः । अनिर्वकाशम्स्यादिति । तथा च अनेर्माणक वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपदान्नात्रापात्तिरिति भाव । इदं चिन्त्यम् । तथायुक्तमित्यस्य प्रारणार्थानामित्यनेन अपवादस्त्रोद्धाधेपि कर्तुरित्यनेन परत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः । न हि तस्याप्यपवादः । प्रकर्षहीने तदप्राप्ते । तस्वाभावादिति । तथायुक्तत्वाभावादित्यर्थः । ननु विभागस्य धात्वर्थत्वामोने प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वनिबन्धनमप्रादानत्वमपि प्रयोगस्य कथमिति चेन्न । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्व हि कर्मत्वोपयोगे । प्रयोगादित्यत्र देवदत्तनिष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन प्रयोगे तेन सम्बन्धेन फलाभावात् । अकथित चेत् । तदपवादत्वेनेति । एतदु-

चरं कर्तुरित्येतदेकवाक्यतापन्न 'कर्मणि द्वितीये' त्यादेरपि तथापत्येति पूरणी-
 यम् । वैयर्थ्यमिति । दुह्याजिति परिगणनमनाश्रित्येदम् । त्वद्रीत्या तु कर्मत्वेन
 बोधार्थं सूत्रद्वयस्यावश्यकतया तद्वैयर्थ्यशंकाया असंगतिः । माणवकादपीति ।
 अपि शब्दादग्रेरपादानत्वाविवक्षायामुभयत्र द्वितीया स्यात् ॥ तद्विवक्षयां तूभ-
 यत्र पञ्चमी स्यादिति भावः । परास्तमिति । कर्मत्वेत्यंशस्तत्वेनेत्यंशश्चेत्येतद्द्वय-
 गपास्तमित्यर्थः । अतएव । प्रथमांशस्य अपास्तत्वादेव । तदपास्तत्वं त्वत्रे स्फु-
 टीभाविष्यति । केचि नु अत एव सम्बन्धार्थकत्वाभावादेव नाशङ्ककितमित्यु-
 चरं सम्बन्धार्थकत्वं वक्तुमिति शेष इत्याहुः । कर्मयुक्तत्वाभावइति । कर्मणो ऽनु-
 पादानात् । तदुपादाने तु तत्रैव नटस्यान्वयेन कारकत्वाभावः । सतिसम्भवइति ।
 अविनीतं विनयमित्यत्र तु असम्भवादनन्तरमिति बोध्यम् । नानेनकर्मत्वमिति ।
 ननु शास्त्रेण माणवकं धर्मं ब्रूते इत्यत्र शास्त्रस्य अक्रथितं चेत्यनेन कर्मत्वं
 दुर्धरं शास्त्रस्य धर्मेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धसत्त्वादिति चेन्न । तत्तद्-
 धातुयोगे तत्सम्बन्धविशेषस्यैव कर्मयुक्ताशब्देन विवक्षितत्वात् । ज्ञानि योगे
 माणवकस्य धर्मेण स्वविषयकज्ञानेन आश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध एव तेन विव-
 क्षितः । एतेन क्षेत्रे धान्यं याचते इत्यत्र क्षेत्रस्य धान्यसंयोगेपि न कर्मत्वम् ।
 स्वस्वामिभावसम्बन्धस्यैव तत्र ग्रहणात् । एतत्सर्वं व्याख्यानतो निर्णयम् । स-
 म्प्रदानेति । माणवकं धर्मं ब्रूते इति संप्रदानोदाहरणम् । ब्रजमवरूणदूषीनि
 अधिकरणोदाहरणम् । प्रधानकर्मत्वं च गवादीनामिति । इदमकथिदसूत्राप्रत्वे
 बोध्यम् । तत्सत्त्वे तु अक्रथितमूत्राविहितकर्मत्ववत्त्वमेवाप्रधानकर्मत्वं तत्रैवं ला-
 दयः । गोनिष्ठेति । स तु व्यापारो लोकप्रसिद्धः । वृद्धिमूत्रारूढपाप्यविराध-
 माशङ्क्य परिहरति । गर्गाइति । एवमेवेति । व्यापारद्वयार्थकत्वेनैवेत्यर्थः ।
 अतएवेति ॥ परिगणितान्तिरिक्तानामपि व्यापारद्वयार्थकानां धातूनां सत्त्वादेवे-
 त्यर्थः । कर्तृश्रुक्कर्मणइति । तद्बोधकान् लादीनाहु रित्यन्वयः । द्विकर्मणामित्यत्र
 गणनिर्दिष्टानां ग्रहणात् पुनरुक्तिः । उक्तप्रधानेति । कर्तृप्रत्ययसमाभिव्याहा-
 रेत्तुक्तेत्यर्थः । अत्रप्रधाने नानिमाह । अतएवेति । कर्मसंज्ञैवेत्यनेन अपादानत्र
 व्यवच्छेदः । विनयेनचेति । अविनीतस्येति शेषः । यद्याचष्टेत्तापायनेनेति ।
 स्वगतं ज्ञानं स्वस्मात्तत्र गच्छतीति कल्पनया । प्रकृतं । कर्तुरित्यनेन विहितं ।

एकार्षेः क्वेत्तवेति । व्याप्नोतीत्यर्थकत्वे प्राप्नोतीति । 'द्रव्यद्वारेवेति । इदं चिन्त्यम् । कालिकसम्बन्धस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदेकभावस्य वा साक्षात्सम्बन्धस्य सम्भवात् । पर्यालोच्येति । इदमपि प्रायिकम् । तण्डुलादितास्येणापि मास तण्डुल पचतीति प्रयोगात् । तण्डुलादेरचिरेणैव पाकात् । सचहिरङ्गइति । तेन मासमोदन पच्यते इत्यत्र मासरूपे कर्मणि न लकार इति भावः । तै । कालादिभिः । कर्मणिभावेवेति । यथा कर्मणि तथा भावेचेत्यर्थः । परे तु कालभावाध्वेति भाष्योक्तवचनस्य युक्तिसिद्धार्थकत्वेपि भाष्योक्तेष्वेव तथा कल्पना नान्येत्र । तथा च सकर्मकविषयेपीत्ययुक्तम् । अकर्मकाणामित्यन्य-पूर्वेणाभिसम्बन्धात् । त्वन्मते कालभावाध्वगन्तव्यादेश्च कर्मसंज्ञा इति वक्तव्ये अकर्मकाणामित्यस्य वैयर्थ्यम् । मासमोदन पचतीत्यत्र तु कालाध्वनोरिति द्वितीया । अस्मन्तस्योगाविषयायां मासस्य द्विरोदन पचतीत्येव । कालभावाध्वेत्यत्र । कालग्रहणं तु मासं द्विरोतेत्यादौ कर्मत्वार्थम् । आस्यते मास इत्यादौ कर्मणि लकारार्थं च । कालाध्वनोरित्यत्र कालग्रहणं तु सकर्मकधातुयोगे द्वितीयार्थम् । प्राकृतमेवैतत्कमेति भाष्ये तु एकदेश्युक्तिः । किं च सकर्मकधातुस्वलेपि मासादेः कर्मत्वे व्याप्नोतीत्यर्थकत्वेण लोदयस्सु । तस्य प्राधान्यात् । प्रधानकर्मण्याख्येमे लोदीनाहृदिकर्मणामिति वचनात् । ननु सम्बन्धप्रयोजकमासाद्येव मासमास्त इत्यादौ धात्वर्थः । आसनेन व्याप्नोतीति तु फलितार्थकथनमिति चेन्न । एवमपि कुरुत्तु तण्डुलं पचतीति प्रयोगापत्तिः । इष्यते तु कुरुपु तण्डुल पचतीति । कुरुत्तुर्वस्तुतण्डुलं पच्यन्तेति प्रयोगापत्तिश्च । कठिनपाक्यस्येति त्रदुक्तयुक्तेरनवतारान् । न चाधाररूपं कर्म बहिरङ्ग रूपे, वजनरूपे कर्मणि लकारश्च न भवत्येष ध्रुवप्राने दुहादीनामित्युक्तेरिति याच्यम् । व्यापारद्वयार्थकत्वेन वजनस्य कर्तुरिति कर्मत्वे पक्षे तत्र लकारानापत्ते आधारत्वमात्रेण बहिरङ्गत्वस्य निर्बीजत्वाच्चेत्याहुः । गतिशुद्धिः । प्रधानुरोधिकार्यस्य सर्वतोवलनत्वादिति । तत्फलं तु मूलकेनोपदेशं भुङ्क्तेत्यत्र मूलकस्य उपदेशक्रियानिरूपितकत्वेपि प्रधानभूजाक्रियानिरूपितकरणत्वानिवन्धनतृतीयासिद्धिः । परत्वात्तत्र तृतीयाया उपपादने तु अस्य फलं मृग्यमिति के चिन् । परे तु उपदेशक्रियायां कर्मत्वेन अन्वितस्यैव भोजनं करणत्वादनरङ्गत्वाद् द्वितीया प्राप्तानेन वार्यते । उभयत्र मूलकस्य शाब्द

एवान्वयः अन्यथा समाप्तानापत्तेः । अत एव कर्तुं शक्यते घट इत्यत्र प्रधाना-
 चुरोधिनी प्रथमा । हरिरपि 'शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते' इतीत्याहुः ।
 ननु सुप्तं प्राप्त इत्यत्र आक्षिप्तगत्यापि गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थेति कर्तरिक्तो न स्या-
 दित्याशङ्क्याह । कर्तरिक्तइति । अतएव । आक्षिप्तगत्या गत्यर्थकत्वमित्यस्याभि-
 मानिकत्वादेव । तस्यगत्यर्थत्वमेवेति । परे तु नवेति सूत्रे भाष्ये अप्राप्त हारपति
 भारं देवदेत्त इत्युक्ते नगतीति सूत्रे न वहिर्गत्यर्थ इति भाष्याच्च गत्युपसर्जनप्राप-
 णार्थकस्य आक्षिप्तगत्या गत्यर्थकस्य च न गत्यर्थपदेन ग्रहणं प्रापणं इत्यत्र तु
 प्रापणं गतिश्चे गतिश्चद्वीति सूत्रे अणाधित्वस्य प्रयोजनं निवृत्तपेपणादूमेः प्यन्ता-
 ण्नौ बोध्यमित्याहुः । सामर्थ्यादिति । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति भावः ।
 सामान्यापेक्षामिति । अयमनृक्तोपालंभः । लः कर्मणीति सूत्रे एतद्विरुद्धमनोरपात्र-
 न्भदर्शनात् । तत्त्वप्रत्यभिज्ञोति । विशेष्यांशव्यागेपि विशेषणांशे स एवात्रार्थ
 इति प्रत्याभिज्ञयेत्यर्थः । अर्थमेदेनचेति । वहधातोः स्यंदेनप्रापणरुपार्थमेदेन
 शब्दभेद इत्यर्थः । कर्मत्वेनेति । इदं मातुः स्मर्यत इत्याद्यर्थम् । तत्सामर्थ्या-
 दिति । नियमेन सिद्धे ऽकर्मकग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा कालादेः क-
 र्मसंज्ञाप्रायोजकव्याप्तादिरहितेभ्य एव अकर्मकत्वं स्यात् न तु मासमास्यते देव-
 दर्शनेत्यादौ इति वदन्ति । परे तु इच्छाक्रियतेत्यत्र भावे लः पीता गात्रो
 भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तान्तादर्श आद्यजिति हरदत्तादिग्रन्थात् गतं तिर-
 श्रीनमित्यादिप्रयोगाच्च लः कर्मणीति सूत्रे तयोरेवेति सूत्रे ऽविवक्षितकर्मणामपि
 अकर्मकपदेन ग्रहणम् । गतं तीरश्रीनमित्यत्र गत्यर्थ इति भावेक्त इत्यन्ये । इह
 सूत्रे तु अकर्मकपदेन अविवक्षितकर्मकाणां ग्रहणे न मानम् । लावयति केदारं
 देवदेत्त इत्यत्र तु अर्थान्तेर वृत्त्या ऽकर्मकत्वम् नाविवक्षया प्रेषणांशत्वागात् ।
 विशेषणांशे तत्त्वप्रत्यभिज्ञायामपि विशेष्यांशव्यागेनार्थन्तरत्वसम्भवात् । प्रत्युत
 न च केचित्कालभावाध्वपरिकर्मकाः तत्रैवं विज्ञास्यामो यत्कर्म भवति न च भवति
 तेनाकर्मणां न चैत्कर्म क्वचिदपि न भवतीति भाष्याभ्यां अन्यन्तविद्यमानकर्मकाणा-
 भेव गतिश्चद्वीति सूत्रे ग्रहणमिति लभ्यते । अन्यथा कालादिकर्मणो ऽविवक्षया
 कालादिकर्मराहित्यसम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवं गत्यर्थकर्मकेति सूत्रेपि अ-
 विवक्षितकर्मणो न गृह्यन्ते । दत्तवान्पक्वानित्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्यापत्तेः ।

नचैव उक्तभाष्याभ्यां सकर्मकधानुयोगेपि कालाद्गीतामकर्मकमिति-गत इति वाच्य-
 म् ॥ न च केचिदप्यकर्मका कालभावाच्चामिरकर्मका भवन्तीति पूर्वभाष्यस्य न-
 चैतत्कर्मकालादिरूप क्वचिदप्यकर्मकेन भवति, किं-तु ; सर्वत्राकर्मके भवतीत्यु-
 क्तभाष्यस्य च अर्थाङ्गीकारात् यत्कर्म भवति न, त्व-भवतीति भाष्यस्य-तु स-
 ण्डुलादिरूपं कर्म क्वचित्सकर्मके भवति क्वचित्सकर्मके न भवतीति तेनैव कर्मणा
 ऽकर्मकत्वं प्राप्तम् । न तु कालादिकर्मणा तस्याकर्मकमात्रे-सत्त्वादित्यर्थः । न च
 कालादिकर्मणा सकर्मकेष्वभावेन तैरेवाकर्मकाः पञ्चादयो ऽकर्मकपदेन गृह्यता-
 मिति वाच्यम् । तथा सति गतिबुद्धीति सूत्रे गत्यादिग्रहणवैपर्य्यायस्ये-अत
 एव भौदनादेः सम्बन्धित्वेन विवक्षया साधयस्योदनस्य देवदत्तेनेत्यादयः एव
 प्रयोगा न तु देवदत्त इति षदन्ति । पूर्वकर्मणो ऽविवक्षया भावे क्तः पश्चात्क-
 र्मणो विवक्षया इति तु क्तपूर्वा-कटं-अधीती, व्याकरणे-इत्यादिप्रमितिप्रयोग
 एव न तु सर्वत्र । तेन, तथा विवक्षया तण्डुलान्पच्यतेति तण्डुलान्पक-इति च
 भावे लक्तादयो ऽसाधव । इन्विपयेत्तु, तण्डुलेषु पकी-पकपूर्वातण्डुलमित्यादयः
 साधव एव । क्तस्येन्विपयस्येति कृतिपूर्वीकटमिति-धार्तिकमाप्यप्रयोगाभ्यां तथा-
 षगमात् । भ्रान्त देशमित्यत्र तु गत्यर्थक्येसाधुत्वं । भौदनस्य-पच्यते देवदत्ते-
 नेत्यादौ भावे लकारस्तु साधुरेव । मातुः-स्पर्धतेति भाष्यात् । सर्वथा भौदनदेः
 कर्मणो ऽविवक्षया पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ-भावे-लो भवत्येव । इच्छता
 कियतेत्यत्र, भावे छ इति हरदत्तेनोक्तत्वात् । एव च-कर्मणो ऽविवक्षा तेषा ।
 सर्वथा तदप्रयोग-सम्बन्धित्वेनाविवक्षया तत्प्रयोगः पूर्वमप्रयोगः-पश्चात् प्रयोगश्चे-
 त्याहुः । द्वेति । वस्तुतः प्रयोगश्चाभिनीति-समुदायस्यानुकरण-न-तु, द्वद-
 नेः पूर्वनिपातापत्तेः । न्यभिविशते-सन्मार्गमित्यत्र कर्मत्वापत्तेश्च । अविच्छेद्या-
 इति । अभिनिविशित्यानुपूर्व्या-प्रयोगे तदर्थाधारः कर्मेति सूत्रार्थः । आरौप्येति ।
 अयचोन्तरङ्गत्वेन तत्-पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः, अत्रेद-श्लोष्यम्, अने द्विती-
 येति चान्द्रसूत्रात् पुरुषाराधनमृतेति प्रयोगाच्च-कृते-योगे द्वितीयापि साधनी ।
 एकचौश्रमे-आत्मोदरकुक्षिष्विति चान्द्रसूत्रात् कृति न सन्ति कुक्षमरा विश्रामहेतु-
 रित्यादिप्रयोगाच्च विश्रामकुक्षिमरादयः साधवः, एव गीप्यतिधिपणो गुरु-
 आप्यमग्मयं इसादिप्रयोगाद् गीप्यत्वादयो-व्याकरणान्तरे साधवो ज्ञेयाः । ये तु

एतद्व्याकरणविरुद्धाः व्याकरणान्तरे साधुत्वेन अनुक्तास्तदपि सुख्यां कुम्भ-
योनिश्चकारेत्यादयः प्रयोगाः ते त्वसाधव एवेति । अत्रावन्तमिति । अतरायां
पुरीति भाष्यप्रयोगात् स्त्रियामप्यन्तरं शब्द इति भावः । तस्यैवेति । अथधि-
त्वस्यैवेत्यर्थः । तेन ह्येकोऽनन्तरा इति सूत्रे द्वयोश्चवान्तरेति भाष्यप्रयोगः सङ्ग-
च्छते । उभयमस्तीति । यत्र द्रोणो ब्रीहिरस्तीत्युच्यते तत्र खारीब्रीहिरप्य-
स्येव । खार्याः द्रोणव्याप्यत्वादिति भावः । निरूपकमिति । एवं च मक्तो
विष्णुं प्रतीत्यत्र निरूपकत्वं द्वितीयार्थः । स्वामीति । तथा च लक्ष्मीर्हारिं प्रती-
त्यत्र स्वामित्वं द्वितीयार्थ इति भावः । भागेशब्देन च स्वत्वविषिष्टमुच्यते ।
यद्यपि स्वत्वं द्वितीयार्थ इत्युक्तावपि न किञ्चिद्वाधिकं तथापि लक्षणत्वस्य द्विती-
याप्रकृत्यर्थनिष्ठत्वेन तदनुरोधादेवमुक्तम् । भागवाचकाद् द्वितीयापत्तिभ्रमवारणार्थं
च । अन्वयइति । कर्मत्वेति शेषः । परिच्छेदकत्वम् । निर्णायकत्वम् । तथा च
विषयभूतेष्वित्यस्य प्रत्यादिद्योत्येषु तन्निर्णयेषु शैत्यर्थ इति भावः । सामर्थ्याभावा-
दिति । वृक्षस्य संचने एवान्वयादिति भावः । ननु प्रतिपरिच्छेद्यसम्बन्धस्य
वृक्षान्वयात्सामर्थ्यं सूपपादामित्यरुचेराह । किं च प्रत्यादेरिति । क्रियाविशेषक-
त्वइति । इदं चिन्त्यम् । क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य प्राचीनैरप्यनङ्गीकारात् ।
व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धस्यैव तन्निर्णयत्वोक्तः । वस्तुतस्तु प्रत्यर्थमित्यत्र प्रति-
शब्दार्थः सम्बन्धो वीप्सा च । अर्थमर्थं प्रतीतिः विग्रहवाक्ये तु प्रतिशब्दः
सम्बन्धमात्रं वर्तते न तु वीप्सायाम् । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या इति नाव्ययी-
भावः । तद्वक्तं हरदत्तेन । अर्थमर्थं प्रतीत्यत्र प्रतिशब्दो न वीप्सायां वर्तते ।
किं तर्हि कर्मवचनीयत्वात् सम्बन्धमवाच्छिनत्ति । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या ।
अतोर्थमर्थप्रतीत्यत्र नाव्ययीभावः । प्रत्यर्थमिति वृत्तौ तु वीप्सायां प्रतिरस्तीति
समासो भवति प्रतिनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनाभावः । तथा च लक्षणेत्थंभू-
तेति सूत्रे वीप्सापदे तद्विषयसम्बन्धपरम् । तेनार्थमर्थं प्रतीति वाक्ये प्रत्यर्थमिति
वृत्तौ च प्रतेः कर्मवचनीयत्वाद्द्वयत्र द्वितीयासिद्धिरिति । तदेतत्सर्वम-
भिप्रत्याह । वृत्तिविषयेइति । ननु क्रियायोगाभावादिति कथमुक्तं प्रतिद्योत्य-
सम्बन्धं क्रियागतत्वादिति चेन्न । उपसर्गाः क्रियायोगेत्यत्र क्रियायोगस्त्वेषा ।
स्वार्थात् प्रच्याव्य धातोरर्थात्तरे स्थापनं यथा 'अनुभवतीति' । काचित्क्रियागत-

विशेषोक्तिः यथाः 'प्रपन्नतीति' । श्रीकृष्णप्रकर्षो हि प्रपन्नशब्दार्थः ॥ कश्चित्दात्व-
 र्थानुवादकत्वम् । यथा, कृतोऽध्यागच्छतीति । कर्मवचनीययोस्सम्बन्धस्तु
 उभयगत्वात् न, क्रियाप्राप्तगता इति भाष्याशयात् । कर्मप्रवचनीयसज्ञायाः उप-
 सर्गसज्ञापनादव्यवहारस्तु तद्वभाषितमात्रेण । एतेन तद्वचोऽसम्बन्धस्य क्रियत्व-
 यात् तयोः प्राप्तिरिति शेषरोक्तमपास्तम् । युक्तस्तस्माभावादिति । कर्मप्रव-
 चनीययुक्ते द्वितीयेत्यत्र युक्तशब्दः । सम्बन्धप्रतियोगिपद इति भावः । भात्वर्थ-
 मात्र इति । उपसर्गः क्रियायोगेत्यत्र भात्वर्थानुवादकत्वमपि योगशब्दार्थ इति
 भावः । अतएवेति । उपरस्थुल त्वपाः सुपिकं, किं तवात्र फल भवति इत्यत्र
 सेकस्य पूजात्वेपि तत्कर्तुर्भूत्वेन निन्दा प्रतीयते, तु नूनेनि भावः । प्रथमेवेति ।
 विन्दुपदादिति शेषः । इति द्वितीया । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेति । कर्मप्रत्यया-
 समभिव्याहारेत्यर्थः । भावप्रत्ययसमभिव्याहारेति, वा । तेन नान्योन्याश्रयः ।
 असाधुत्वेति । क्रियायाः परिनिव्यक्तियद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते इत्या-
 तत्र, करणं, तत्तदा स्मृतमिति । अनविवक्ष्यतेत्युक्त्या । अतथाप्येपि वि-
 वक्षया करणत्वसूचनात् । अद्योगलक्षापदीति । इदमयुक्तम् । कर्तृसहचर्येण-
 साक्षाद्भात्वर्थश्रये कर्मण्येव, प्रपन्निप्रवृत्ते । अतः एव, स्तोत्रपाक इत्यादौ न
 यद्यी । करणं तु न भात्वर्थश्रयः । वात्वर्थे भेदेनान्वयि, कर्म, पृथक्ते, इति तु न
 युक्तम् ॥ मास शयिता, कुरुनाशयिता, इत्यादौ, प्रपद्यते । मास शयिते-
 त्यत्र आम्नोत्यर्थस्य कल्पप्रमानत्वेन शेते इति, स्वाभाविकार्थस्य मासो नाश्रयः ।
 तेन मनसा देवीत्यादौ करणे, तृतीया साध्येव । साहित्यमिति । विद्यमानत्व-
 मपि सहशब्दार्थः । तेन सहैव, दत्ताभिः, पुत्रैर्दत्ताभिः, मार, पृहति, गर्दमीत्यत्र
 तृतीया-सिद्धा । पुत्राणां विद्यमानत्वेपीति, तदर्थः । समानकालिकेति । ता-
 त्कालिकेतिवत्सामानकालिकेति, युक्तम् । क्रियादिमत्वमिति । पुत्रेण सहागत इत्यादौ
 पुत्रकर्तृक आगमनक्रियासामानकालिकः आगमनकर्ता पिता आगत इति बोधः ।
 केचित्तु, समभिव्याहृतक्रियासामानकालिकत्वमेव सहाप्यं । तच्च आगमनक्रिया-
 न्वयि । अत एव सह कृत्वा, सहयुध्वेति, सिद्धमित्याहुस्तत्र । सपुत्र, पितर
 हन्तीति प्रयोगानापत्तेस्तस्मात्, सहाप्यस्य पिनयेदान्वयः । अप्रधाने इति तु पुत्रेण-
 सह पितुस्सौख्यमित्यत्र पितृपदात्तृतीयात्प्राणाय, । पुत्रनिवृत्तौत्यसामानकालि-

कस्थौल्यवत् पितुः स्थौल्यमिति बोधः । कर्तृत्वादेवेति । सहायवटकमप्यांग-
मनं धात्वर्थवत्साध्यरथेन मासत इति भावः । मुख्यमुदाहरणमिति । ननु तिलैः
सह मायान् वपति पुत्रेण सह प्रितरं हन्तीत्यत्र कर्मत्वेन द्वितीया प्राप्नोतीति त-
दपि मुख्यमुदाहरणमिति चेत् । अस्तु । ननुतीयेति । कमण्डलुपाणिपदार्पस्य
लक्ष्यलक्षणमावेन छात्रेन्वयविवक्षायामिदम् । सविशेषणे विधिनिषेधाविति न्या-
येन विशेषणे कमण्डलौ लक्षणत्वपर्यवसानसम्भवात् । लुकोद्भवारत्वमिति ।
उरणसूत्रस्येवमक्तत्वे वस्तुतस्त्यत्र हलादिः शेषो न सिध्यतीति भाष्यं तत्रत्याविवरणग्र-
न्थश्च प्रौढ्येति नतद्विरोधः । लक्षण इत्येव सिद्धे इत्थंभूतेति व्यर्थमिति केचित् ।
देवादिकस्येति ॥ तस्यापि अछोपे संज्ञेति रूपसम्भवात् । व्यापारवदेवेति । त-
ज्जन्यत्वेसति तज्जन्यननको व्यापारोत्र विवक्षितः न धात्वर्थमात्रम् । निर्व्यापार-
त्वादिति । पुण्यनन्यस्य दर्शने हेतोरन्यस्याभावात् । स्वज्ञानद्वारेति । ज्ञान-
निष्ठं हेतुत्वं विषये आरोप्यते इति भावः । इति तृतीया । क्रियामात्रस्येति ।
तेन दाशगोत्री संप्रदाने प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने इत्युपपन्नं भवति । तत्र क-
र्मसंप्रदानयोर्भक्ष्यमक्षयितृभावः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि यथा प्रयोगं सम्बन्ध-
ऊहनीयः । संप्रदानमिति महासंज्ञाकरणं सर्वनामस्थानमिति वत् । स एवाद्देश्य-
इति । अत एव उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थ इत्यभियुक्ताः । अन्तरङ्गत्वादिति । वि-
प्रापेक्षेयेति शेषः । कर्म । फलेनाभिसम्बन्धुमिष्टम् । विप्रस्तु फलाश्रयेणाभिसम्ब-
न्धुमिष्ट इति स वहीरङ्गः । सावकाशेति । न च क्रियया यमभिप्रेति
तत्रापि यस्यग्रहणाभावेन अकर्मकाविषयेपि वार्तिकेन संप्रदानसंज्ञा द्ध्वारति
वाच्यम् । वटो भवतीत्यत्र कर्तृसंज्ञायाश्चारितार्थ्यात् । न हि तत्र वार्तिकं
प्रयतते अचेतनत्वेन इच्छाया असम्भवात् । एवं रथो गच्छतीत्यादिसकर्मकाविष-
येपि कर्मसंज्ञा चरितार्थेति बोध्यम् । बाधेकति । क्रिययेति सहयोगे तृतीया ।
पत्ये शत इत्यत्र च पतिशयनयोरुद्देश्योद्देश्यभावः सम्बन्ध इति भावः । केचित्तु
करणे तृतीया । शयनादिक्रियया सुप्तादिनायं सम्बन्धुमिष्टमिति संप्रदानमिति
वार्तिकार्थ इत्याहुः । किमनयेति । कर्मणेति सूत्रं क्रिययेति वार्तिकं च व्यर्थ-
मिति भावः । दाशगोत्री तादर्थ्ये इत्येव सिद्धमत आह । तत्संप्रदानकमिति ।
अतएव ॥ संप्रदानान्वितदानबोधार्थत्वादेव ॥ तदर्थत्वाभावेनेति ॥ मुक्तये हरि

भ्रमतीत्यत्र ज्ञानद्वारा हरिद्वारा भजनस्यैव गवादिद्वारा दानस्य तादर्थ्यसमवात् ।
 प्रौढयेदम् । पतिमदुकूलयितु शेत इति सप्रत्ययात् । क्रियार्थोपपेदस्येति सिद्धम् ।
 द्वेषदत्तमिति ॥ आधिकरणसज्ञावत् कर्मसज्ञाप्यस्याः बाधिका स्यादिति भावः ॥
 ज्ञाप्यमानपदेनेति । सन्नन्तस्यापि बुद्धिपक्षार्थयोरित्यनेन ग्रहणमिति भावः । ज्ञा-
 प्यमाम इत्येव सुवचम् । एष स्पृहेराप्यमिति सुवचम् । क्रुधदृह । क्रोधादयो
 ज्ञनादिवत्सविषया । य प्रतिकोप इत्यस्य यद्विषयकः कोप इत्यर्थः । दानरू-
 पमिति । स्वस्वोत्पत्तिरित्यर्थः । नतद्बोधावृत्तिरिति । प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थशेष-
 रेणास्य विरोधपरिहारश्चिन्ध । साक्षात्प्रभृतोनि चेत्यत्र व्यर्थ इत्युक्तेराह ।
 ऊर्थादिष्विति । एकस्या एवेति । एकनातीयाया- इत्यर्थः । यथा इको यणचो-
 न्यादौ । अधिकरणसप्तम्या सतिसप्तम्याश्च प्राप्तौ आद्या बलवतीति । नित्य-
 मिति । अत्र पठेद्यत् । नम स्वस्तीत्यत्र साहचर्येणाव्ययस्यैव ग्रहणात् । अव्य-
 यत्वन्तु नात्र । लिङ्गसख्यायोगात् । इत्यादौनेति । चतुर्थीनेत्यर्थः । स्त्रिया
 अपि गन्तृर्प्राप्यत्वेनाश्वत्वादिति भावः । तेन गन्तृप्राप्ते ग्रामे ग्राम गच्छतीत्येव ।
 गत्रनधिष्ठिते ग्रामे तु ग्राम ग्राभायेत्युभयं साधु । नीवहोर्गत्वार्थत्वाभावात्तद्योगे
 न चतुर्थी । चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहण परामपि कृद्योगलक्षणां वृष्टीं
 बाधितुमिति घृति । इति चतुर्थी । इत्याद्वरिति । परे तु सतो प्रौढ्यस्यावि-
 वक्षितत्वमिति भाष्यस्यायमर्थः । अप्रौढ्यस्य सतोपि अविवक्षितत्वं ध्रुवपदव्या-
 वर्त्यत्वेनाविवक्षितत्वम् । प्रकृतधात्वर्थव्यापाराश्रयस्वरूपाप्रौढ्यस्यैव ध्रुवपदव्या-
 वर्त्यत्वात् । यद्यपि ध्रुवपदस्य सामान्यतो व्यापारानाश्रये शक्तिः । तथापि
 अपायपदसन्निधानेन प्रकृतधात्वर्थव्यापारानाश्रयपरं ध्रुवपदम् । तदावेशादिव-
 क्षणादित्यप्ययुक्तम् । तथा सति त्रस्तादिपदप्रयोगानापत्तेः । अर्थविवक्षया हि श-
 ब्दप्रयोगः । विभागोपयोगित्वेन अविवक्षणादित्यर्थे तु लोकसिद्धातिरिक्तार्थे
 इत्युत्तरग्रन्थासंगतिः । पर्णद्वारेत्यप्ययुक्तम् । एवमेव ब्राह्मणस्य पितर पन्थानं
 घृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्यापि कारकत्वापत्तेस्तासर्थग्राहकं विनापि सर्वत्र कारकमि-
 त्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षितमित्यर्थकत्वात् । तात्पर्यग्राहकमित्यप्ययुक्तम् ।
 अपायेत्यस्याभावे नटस्य शृणोति फलाना तृप्तं मापाणामश्रीपादित्यादौ अपा-
 दानत्ववारणाय अपायेत्यस्यानश्यकत्वात् । अपायेत्युक्तौ अपाये धात्वर्थं

सत्येव अपादानसंज्ञेति न कश्चिदोपः । किं च स्पन्दियोगे अपादानत्वाभावात् ।
 तत् । तत्र हि विभागो न धात्वर्थ इति वक्ष्यते । व्यापाराभावबोधनायेत्य-
 प्ययुक्तम् । धावतोश्वात् पतित इत्यादौ व्यापारे सत्यपि भ्रुवत्वस्य भवताङ्गीकारेण
 तदभावबोधनासंभव इत्याहुः । क्रियाश्रयत्वादिति । तत्त्वेन विवक्षणादित्यर्थः ।
 शब्दरूपेति । परस्परमेतदशब्दरूपवाचकशब्दोपाधिकृतो वाच्यमेवभेदः । अपा-
 यस्य । अपरस्तरणस्य । उपादानात् । बोधनात् । एतदुत्तरं परस्परशब्दार्थस्या-
 यायाश्रयत्वादपादानत्वं दुर्लभमिति शेषः । उमग्रोरित्यतः पूर्वं क्रियाभेदेपिति
 शेषः । क्रियायाएकत्वादिति । भेदेनाप्रतिभासमानत्वादित्यर्थः । एकत्वारोपा-
 दिति वा । परे तु पक्षकत्वः पचति पुनः पुनः पचति इत्याद्यनुरोधेन धातूपात्त-
 क्रियायां एकत्वारोपाङ्गीकारेपि परस्परस्मान्मेवावपसरत इत्याद्यनुरोधेनारोपितै-
 कत्वप्रविरुद्धोपि वास्तवभेदो भ्रुवत्वसम्पादक इत्यङ्गीक्रियते । अन्यथा भ्रुवत्वो-
 पपादनासम्भवात् । तद्वक्तं हरिणा । मेपान्तरक्रियापेक्षं अवाधित्वं एककूपथक् ।
 मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एयकूपधगिति । भाष्यानुसारिमतं तु न क्षोद्रसह-
 मित्युक्तम् । प्रधानक्रियान्वायित्वेन विवक्षितं कर्तृसंज्ञमिति न परस्परशब्दार्थस्य
 कर्तृत्वम् अधिकमग्रे स्पष्टीभविष्यतीत्याहुः । ग्रामादायातीत्यत्र विभागस्य द्विष्ट-
 त्वेपि देवदत्तनिष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन । विक्षणात्तेन सम्बन्धे-
 न ग्रामस्य विभागानाश्रयत्वाच्च कर्मत्वम् । देवदत्तनिष्ठविभागं प्रति प्रतियोगित्व-
 रूपमवाधित्वमस्त्येवेति पक्षमी भवति । संयोगानुकूलइति । तेन ग्रामादायाति
 नगरमित्यत्र नगरस्य कर्मत्वम् । व्यधिकरणेति । वृक्षनिष्ठसमवायस्यैवात्र फलता-
 वच्छेदकसम्बन्धत्वात्तेन सम्बन्धेन विभागव्यधिकरणो व्यापार इति भावः । बाधइति ।
 एवमेव ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यत्र संयोगस्य द्विष्टत्वेन चैत्रे प्राप्तस्य कर्तृत्वेन बाधः ।
 चैत्रनिष्ठसमवायो न फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन विवक्षितः किं तु ग्रामनिष्ठः स
 तथेत्यपि केचित् । एतेन चैत्रस्य कर्मत्ववारणाय कर्मलक्षणे परसमवेतत्वं विशे-
 पणं देयमिति तार्किकोक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या निर्वाहे तस्य व्यर्थत्वात् । एतेन
 ग्रामादायातीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्ववारणाय व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्वं
 आयातेस्तु व्यापारसमानाधिकरणाविभागरथं न तु ग्रामनिष्ठो विभाग इति ग्रामस्य
 न कर्मत्वमिति प्रयासोप्यपास्तः । विभागद्वयानङ्गीकारेपि उपपत्तेरुक्तत्वात् ।

अपादानत्वस्यचाधइति । अपादानत्वलक्षणे फलतावच्छेदकसम्बन्धेन विभागा-
 श्रयत्वं न निविष्टम् । किं तु विभागप्रतिपोगित्वरूपमवाधित्वमेवेत्यपादानस्य-
 प्राप्ति देवदत्तपुत्रदत्तौ परस्पर त्यजत इत्यादौ देवदत्तनिष्ठव्यापारमादाय ।
 यज्ञदत्तस्य कर्मत्वं यज्ञदत्तनिष्ठव्यापारमादाय च देवदत्तस्य कर्मत्वम् । व्या-
 पारव्यविकरणकलाश्रयत्वस्य कर्मलक्षणे निवेशे ऽय प्रयास समाश्रयणीयो भवति ।
 फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्व कर्मत्वमित्याश्रयणे तु उक्तल्लेशो नादर-
 णीयः । परे तु इमौ अन्योन्यं स्पृशतः अन्योन्यं त्यजत । सुजस्यात्मानमा-
 त्मना इत्यादौ कर्मणः परत्वात् कर्तृसज्ञा प्राप्नोति । न च शब्दोपाधिकृतमर्थ-
 भेदमादायात्र व्यवस्था । तथा च देवदत्तादिशब्दार्थादन्योन्यादिशब्दार्थो-
 भिन्न एव । तथा च-तत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्व व्यापारव्याधि-
 करणफलाश्रयत्व वास्तीति कर्मत्वम् । कर्तृत्वञ्च न तदर्थं विवक्षितं किं तु देव-
 दत्तादिशब्दार्थे इति वाच्यम् । तथापि मेपान्तरक्रियापेक्षमिति हर्युक्तपक्षे कर्तृ-
 त्वस्य द्वावर्तित्वात् । न हि हरिणा शब्दोपाधिकृतार्थभेदः समाश्रित । तथा सति
 क्रियाभेदकल्पनवैयर्थ्यापत्तेः । किं च सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः अन्योन्यं
 स्पृशत इति भाष्यविरोधः शब्दोपाधिकृतभेदाश्रयणे कर्तृकर्मणोर्भेदेन कर्मस्थाक्रि-
 यया तुल्यक्रियकर्तुरभावात् । कल्पितभेदेन निर्वाहे वास्तवभेदमादाय दोषापा-
 दनायोगात् । तस्मात् प्रधानव्यापारप्रयोज्यफलान्वयि कर्म । प्रयोज्याते अग्नेर्मा-
 ण्डक वारयतीत्यत्राग्नेः कर्मत्ववारणाय । कर्तुरिति तथायुक्तमिति च अत्रैव
 तात्पर्यग्राहकम् । एव च आम गच्छति देवदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य न कर्मत्व-
 फलानन्वयात् । प्रधानव्यापारान्वयी कर्ता । तेन परस्परस्मान्मेपावपसरत अ-
 न्योन्यं स्पृशत त्यजत इत्यादौ परस्परादिशब्दार्थस्य न कर्तृत्वम् । प्रधानाक्रि-
 यानन्वयात् । ध्रुवमपाय इत्यस्यायमर्थः । अपायो विभागानुकूलो व्यापारः तस्मि-
 न् मध्ये ध्रुव विभागानुकूलव्यापारानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयः । इदमव-
 शितम् । तत्र प्रत्यासत्त्या यद्विभागा श्रयत्वेनापादानत्व तद्विभागानुकूलव्यापाराना-
 श्रयत्वम् । तेन पर्वतात्पततोश्चात्पततीत्यादौ पुरुषानिष्ठविभागमादायापादानत्वः
 तदेनुकूलव्यापारानाश्रयत्वमश्वस्यास्त्वैवत्यपादानत्वम् । एव व्रन्तादश्वादिष्यादौ
 बोध्यम् । यद्यपि पतनत्रासादेरापि पुरुषाश्रयविभागानुकूलत्व वास्तवमस्ति । त-

चापि यद्धात्वर्थप्रत्यपादानत्वं विभागानुकूलतद्धात्वर्थानाश्रयत्वं तस्य सुस्थमेव ।
 ननु परस्परस्मान् मेपावित्वादौ धात्वर्थैकवाङ्मोपो दुर्वार इति चेत्सत्यम् । यत्क-
 र्तृनिष्ठव्यापारजन्यविभागमादायापादानत्वं तत्कर्तृव्यापारानाश्रयत्वं ध्रुवत्वम् ।
 तच्च मेपान्तरक्रियापेक्षं गुलभम् । धातुना निवृत्तमेदक्रियाप्रतिपादनेपि वस्तुत-
 स्तच्चत्कर्तृनिष्ठक्रियाभेदास्त्वेवेति तमादाय व्यवस्थासंभवत्येष । तथा च यत्कर्तृ-
 निष्ठविभागानुकूलव्यापारमादायापादानत्वं तद्द्वयापारानाश्रयत्वं तद्द्वयापारे
 ध्रुवत्वं फलितम् । सतो ऽध्रुवत्वस्येति भाष्यस्योक्त एवार्थः । ध्रु-
 वमिति तु एकपर्णतात्पर्येण पर्णात्पर्णं पततीति प्रयोगवारणाय । पर्णनिष्ठविभाग-
 नुकूलव्यापारस्य पर्णे सत्त्वात् । एवं चैत्रश्रैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय कर्मल-
 क्षणे प्रधानव्यापारानाश्रयत्वं विशेषणं देयम् । आमादायातीत्यत्रोक्त एवार्थः ।
 आमं त्यजतीत्यत्र संयोगनाशानुकूलो व्यापारस्त्यजेरर्थः । न तु विभागानुकूलः
 सः । विभागस्तु संयोगनाशाङ्गिन्न एव । तेनापाय इत्युक्तेर्नात्रापादानत्वम् । अ-
 पाय इत्युक्तौ आमं त्यजति आमादायातीत्यनयोरविशेषप्रसङ्गः । ननु वृक्षात्पर्णं
 पतति आमादायातीत्यादौ विभागरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वे प्राप्ते अपादानत्वार-
 म्भादपादानत्वं तदपवादः स्यात् । तथा च अपादानमुत्तराणि कारकाणि वा-
 धन्त इति भाष्यासंगतिः । किं च गोः पयो दोग्धीत्यत्र गोपयसोर्विभागाश्रयत्वा-
 विशेषात्कर्मत्वं अपादानत्वं वा स्यादिति चेन्न । पतरयायात्योर्व्यापारसमानाधिक-
 रणो विभागोर्थः । सामानाधिकरण्यविशिष्टविभागत्वं फलतावच्छेदकम् । विभागस्यै-
 कत्वेपि तदवच्छिन्नाधिकरणत्वं न वृक्षआमयोरिति न कर्मत्वप्राप्तिः । वृक्षआमं-
 निष्ठविभागीयसमवायस्य फलतावच्छेदकसंबन्धत्वानङ्गीकाराद्वा । तथा च आमं
 त्यजतीत्यत्र विभागस्य फलत्वाङ्गीकारेपि न दोषः । आमनिष्ठविभागीयसमवाय-
 स्यैव फलतावच्छेदकसंबन्धत्वेन तेन संबन्धेन फलाश्रयत्वाद् आमस्य कर्मत्वम् ।
 व्यापारसमानाधिकरणविभागानुकूलव्यापार एवापायशब्दार्थ इति त्यजति योगे
 नापादानत्वम् ॥ अपादानत्वस्य कर्मत्वेन बाधो वा । त्यजत्वर्थशरीरे व्यापारव्य-
 धिकरणत्वनिवेशो व्यर्थ एव । आमनिष्ठसमवायस्यैव फलतावच्छेदकसंबन्धत्वे
 वास्य तात्पर्यम् । एकव्यापारार्थकत्वे पयोनिष्ठसमवायस्य फलतावच्छेदकत्वेन
 तस्य कर्मत्वम् । गोस्तेन संबन्धेन विभागानाश्रयत्वान्न कर्मत्वम् । व्यापारद्वयाः

र्थकारत्वे तु प्रधानव्यापारानाश्रयत्वाद् धूर्तवत्त्वं गोरित्यभादानत्वं प्राप्तं कर्मत्वेन वा-
 ष्यत इत्याशयेनापदानमुत्तराणीत्युक्तं भाष्ये. । विभागानुकूलव्यापारस्यापाय श-
 ष्ट्यार्थत्वे तु व्यापारद्वयार्थकदुहेरतथात्वात् गोरपादानत्वं प्रसक्तिः । तथापि नपतेरिव
 विशेषणतया ऽपायार्थत्वमाश्रित्य वास्ययाधकभाषः उक्तो भाष्ये । अपायमित्यस्य
 प्रयोजनमुक्तमेवेत्याहुः । अविवक्षणादिति । स्वरूपत एवेत्यर्थः । अवधित्वोपयो-
 गित्वेनेत्यन्ये । भयभीरिति । किञ्चन्तर्विधादिति भावः । धातुनिर्देशे तु व्यभि-
 करणमनुव्रीहिराश्रयणीयः स्यादिति भावः । सर्वसज्ञापवादइति । इवमयुक्तम् ।
 सज्ञान्तराप्तासिधियये चौरादिभेतीत्यादौ चारिताध्यात् । तस्मात् कस्य विम्यति
 देवाश्वेत्यादौ हेतुत्वस्याविवक्षायां संबन्धित्वेन विवक्षायामपादानत्वाभावात् । हेतु-
 ग्रहणे तु हेतुत्वेन विवक्षायामेव तत् । भयग्रहणं किम् । दुर्भिक्षेण प्रायतस्यत्र
 मा भूत् । हेतौ तृतीयैव यथा स्यात् । भयहेतुरित्युक्तौ तु भयप्राणार्थकत्राधातु-
 योग एवैषा । तेनाहस्य हेतोस्त्रायत इत्यपि सिद्धम् । अन्यथा कारकविभक्तेर्बल-
 वत्त्वात् पञ्चम्येव स्यात् । तिरस्कारेति । मन्वत्र कर्मसंज्ञा बाधिकेति चेत् । अ-
 ध्ययनात्पराजयतेत्यत्रापि अध्ययनविषयकगलानिबोधेन तत्रापि घटं जानाति चा-
 र्वामीप्येतीति वत् कर्मत्वप्राप्तेः । सयोगादीति । कृपादन्ध वारयतीत्यत्र सयोगः ।
 पापान्माणवक वारयतीत्यादिसंज्ञायाविषयम् । अत्र कृपो मत्संयुक्तो भूपादिति
 नान्भक्ष्येच्छा तथापि उत्तरवेशो मासयुक्तो भूपादिति छामादाय कृपस्य अन्धेभिसत्-
 त्वम् । व्यापारमात्रस्याक्षेप इति पाठः । प्रयोजककाङ्क्षायामिति शेषः दर्शना-
 माषाणुकूलइति । दर्शनाभावेच्छयेति वस्तुमुचितम् । प्रत्यासाक्षिष्ठव्यमिति । तथा
 च तस्या अप्रयोगान् नोभयमातावित्यस्यायं विषय इति भावः । विशिष्टस्याक्षेप-
 छम्पत्वेपीति । वस्तुतस्तु कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । तस्मान् मात्रा स्वस्याद-
 र्शनमित्तीत्यत्र मातुर्मा भूत् । न च कर्तृसंज्ञा बाधिका । अन्तर्भावित्यस्याभावे ध-
 पादानत्वस्य कर्तृत्वापवादस्यापत्तेः । अन्तर्भावित्यस्युक्तौ तु दर्शनाभावेच्छापूर्वकव्य-
 बहितदेशस्थितिपर्यन्तार्थकधातुयोग एव अपादानत्वमिति न कश्चिदोपः । माया
 शनलम् । मायाषष्ठिम् । जगदुपादानेति । विष्टोपादानमिति शङ्करमतम् ।
 वारिणान्युपादानमिति मद्भस्करमतम् । ययोर्णनाभिः घृजेत गृद्धने चेति दृष्टा-
 न्तानुरोधात् । ब्रह्मशरीर मायोपादानं न तु ब्रह्म न ह्यूर्णनाभिश्चेतन तन्तुपा-

दानं किं तु तच्छरीरं तथात्रापि औपचारिकमिति परे, । तत्रप्रकाशतइति । प्रथ-
ममित्यस्याभ्याहारोपि धातोर्न, प्राथम्यमर्थ इति । बोध्यम् । शेषत्वविवक्षया । तेन
आजन्ने इति आत्मनेपदसिद्धिः । तत्राकर्मकाधिकाराद्विवक्षितकर्मणोप्यकर्म-
कत्वात् । इतिशेषइति । तेन न स्यञ्चलोप इति भावः । न पञ्चमीति । ननु नि-
पातानां द्योतकत्वेन नात्र दोषः । अन्यथा पठणदोत्तरं षष्ठी स्यात् । एवं घटा-
द्देद इत्यत्रापि न दोषः । अन्यपदेन विशेषणतया वा अन्यत्वार्थकग्रहणात् ।
इत्यरुचेराह । घटादेकइति । अर्थग्रहणे ऽत्र पञ्चमी स्यादिति भावः । एवं त्वश-
ब्दयोगेपि । असाधुत्वे गमकमाह । इतरग्रहणमिति । वचनावश्यकत्वेनेति । य-
तश्चाध्वकालनिर्माणमिति वचनावश्यकत्वेनेत्यर्थः । पञ्चम्यन्तार्थस्येति । स्वार्थं पञ्च-
मीति भावः । अतएवेति । विभक्त्यध्याहारादेवेत्यर्थः । विभागद्वारकं च कार्ति-
क्यवाधिकत्वं आम्रहायण्या इति भावः । कार्तिकीमादाय गते । इदं
प्रभृतित्यस्य विवरणम् । तथा च कार्तिक्या इत्यस्य विभक्ते इत्यनेन शाब्दो ऽन्य-
यः प्रभृतित्यनेनार्थोन्वयः । भवकालमादायेति । अत्र गते इति न शेषः । तथा
अवीचीमारभ्येत्यत्र विभक्त इत्यस्य न शेषः । अवीचीर्भूभागविशेषः । एवमन्य-
ञ्चापीति । पाठलिपुत्रात्मभृति मथुरापर्यन्तं वृष्टो देव इत्यत्र । पञ्चम्याअपीति ।
पञ्चम्या एव ज्ञापने पुनः पञ्चम्येति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति भावः । अस्मादेवनिपा-
तनादिति । अनेन सूत्रेणात्र पञ्चमीत्यन्ये । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति विहितकर्तृसं-
ज्ञासंज्ञितमित्यर्थः । तेन शतेन देवदत्तेन यज्ञदत्तो बन्धित इत्यत्र न । अत्र शतं
तत्प्रयोजक इति हेतुसंज्ञं कर्तृसंज्ञं च । अर्थासंगतेरिति । अत्र भावाभावान्यतर-
स्याङ्गीकार इत्यर्थ इति केचित् । अन्याम्यविपरीतेति । अन्याम्यविपरीतपूर्वनिपा-
तस्य हन्द्दे । एतेन प्रत्युदाहरणस्य दक्षिणेन आममित्यस्य पूर्वं निर्देशो निर्वाजः स्या-
दिति भावः । सूत्रद्वये पञ्चमीपदाननुवृत्तये वार्तिकम् । द्रव्यभिन्नति । स्तोत्रशब्दे
द्रव्यवाचित्वस्यापि सत्त्वेन द्रव्यवचनभिन्नेत्यर्थो न संभवतीति भावः । अर्थभेदाच्छब्दभे-
दे तु तथोक्तावापि न दोषः । द्रव्यभिन्नवचनत्वं विशेष्यतया विवक्षितम् । ननु धर्मवचना
अपीति वक्ष्यमाणत्वात्सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वं स्तोत्रत्वस्यास्तीत्यरुचेराह । लिङ्ग-
ति । नपुंसकभिन्नलिङ्गैत्यर्थः । परंपरयेति । द्रव्यद्वारेत्यर्थः । स्तोत्रं पचती-
ति । ज्योतिष्टोमेन यजेतेतिवत् करणतया फलस्यान्वये तु तृतीयापञ्चम्यौ

भवन एवेति बोध्यम् । द्रव्यविशेषणभिन्नवचनस्य अद्रव्यवचनत्वमित्यग्ये । इति
 प्रथमी । तत्तद्रूपेणेति । चैत्रसयुक्ते धने देवदत्तस्येदं च । चैत्रस्येत्वादौ । सवन्ध-
 त्वेनेति । देवदत्तस्य पुत्रपाणिऋम्बलनीत्यादौ । तन्मूलकेसंपन्नाइति । यथा छाप्रस्य
 हसित अहे सुत इत्यादौ कर्तृक्रियामावमूलकज्ञेन्यजनकभावसमन्धविदक्षा । स-
 मूहइति । निरूप्यनिरूपकभावापन्न इति 'द्योप' । प्रत्येक तु न संबन्धत्वम् । अ-
 द्विष्ठत्वात् । ससर्गविधयेति । लाघवात् प्रकारतयाभाने तत्प्रतियोगिकसमन्धा-
 न्तरस्य भानमङ्गीकर्तव्यमिति गौरवम् । प्रत्यर्थं प्रधान इति व्युत्पत्तिशरीरे प्रधा-
 नपद प्रकारतान्याविषयतावत्परम् । सवन्धस्यैवेति । तथा च सता गतमित्यादौ
 सर्वत्र जन्यजनकभावसवन्धस्यैव विवक्षेयर्थः । सयोगसमन्धावाच्छिन्नेति । सयोग-
 सवन्धेपि न पृथी । चैत्रसयुक्ते अन्यस्त्रान्तिके धने चैत्रस्येदं धनमिति प्रयोगापत्तेः ।
 अन एव मतुप्सूत्रे भाष्ये पर्वते वृक्षाः सन्ति न तु ते तस्य किं चित् इति ।
 तस्याएवेति । अन्यतरस्यां ग्रहण समुच्चयार्थमिति भावः । मातुर्गुणस्मरणमिति ।
 गुणैर्मातु स्मरणमित्यर्थः । गुणानां करणानां शेषत्वविवक्षया पृथी । भवत्येवेति ।
 अनेन पठ्यार्था तु समाप्तोक्तस्यादिति शेषः । तत्र हेतुः समाप्तनिषेधादिति
 वक्ष्यमाणः । अतएवेति । शेष इत्यस्यानुवृत्तेरेवेत्यर्थः । आविवाक्षितइति । अन्ये
 तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वाचिः करोत्यर्थे । स्युट् च कर्तरि । तथा च वचनशब्द-
 कर्तृशब्दसमशील इत्याहुः । कर्मत्वेनविवक्षायामिति । इदमुपलक्षणम् । हिंसायां
 चोरस्य क्रायनमित्यभ्यानार्थात् । हेतुमणिवाचि प्रेरणाबोधापत्तेः । क्रयक्रयमि-
 त्यादेरिति । ननु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुळोरिति दीर्घविकल्पे क्रय क्रयमित्यस्य
 सिद्धिः । क्रययतीत्यादि तु नेप्यत एवेति चेन्न । निपातस्य शेषपृथीसंनियो-
 गाशिष्टत्वाभावे णिच्सन्निभयोगविशिष्टत्वे चान्तरङ्गत्वाद्दोषे पश्चात्प्रवर्तमानदो-
 र्घविकल्पेन जातस्यानिवृत्ते । एव सति मित्रवैम्यर्थ्यमापततीति चेन्न । तद्व-
 लेन चौरादिकत्वमपीति कृतो न कल्प्यते । घटादिस्वत्वचौरादिकत्वयोः कल्पने
 सूत्रे क्राथेति निर्देशोऽप्युपपन्नः । क्रययतीत्यपि सिध्यति त्वन्मते निपा-
 तनाद्दृष्टिः कल्प्या । मित्वसामर्थ्येन क्रयं क्रयमित्यादौ जातनिवृत्तिश्च क-
 ल्प्या । मन्मते तु चुरादित्वमेक कल्प्यम् । तदप्याकृतिगणत्वात्सिद्धामिति कल्प-
 नालाघवम् । एव सति घटादेः क्रय क्रय क्रययति अक्रथि इति च सिध्यति ।

तव तु तत्र सिध्येदित्यभिप्रायेण क्रथयतीत्यदेशानापत्तिरित्युक्तम् । अक्रथीत्या-
 देशोति पाठस्तु सुगमः । द्वयारम्भाश्चेति । ग्रामस्येति कर्मणि द्वितीयया सिद्धम् ।
 न च शेषत्वविवक्षायां द्वितीयार्थम् । वैदिकोदाहरणे शेषत्वविवक्षयैव प्रयोग इ-
 त्यत्र मानाभावात् । विभाषोपसर्ग इति च व्यर्थमेव । समासाविकल्पस्य शेषप-
 ष्ठयैव सिद्धौ दिवस्तदर्धस्य नोपसर्गमिति न्यासेनैव सिद्धेः । द्वितीयार्थमिति ।
 शेष इत्यस्य संबन्धे कर्मत्वाविवक्षायां कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव द्वितीयासिद्धौ एत-
 ज्ञाप्यासंगतिरिति भावः । वेदे शेषत्वविवक्षयैव द्वितीयान्तप्रयुक्तमित्यत्र उपक्रमो-
 पसंहारादिकं सात्पर्यलिङ्गं न किञ्चिदस्ति । भावेऽपठस्येति । इदं चिन्त्यम् । शेष-
 पठ्या उक्तप्रयोगासिद्धेः । एतत्सूत्रद्वयेति । विभाषोपसर्गे द्वितीयाव्यस्येति
 सूत्रद्वयेत्यर्थः । भाष्यन्त्विति । नित्यपठोप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति भाष्यमित्यर्थः ।
 सुधियोविभावयन्त्विति । केचित्तु दृश्यादिप्रामाण्यात् कर्मादीनामविवक्षा शेष इति
 भाष्ये बहुवचननिर्देशाच्च कृत्वोर्धेत्यत्र शेष इति संबध्यते । न च पठिशेषेति
 सूत्रोक्तं भाष्यकृतास्पृष्टमिति वाच्यम् । अत्र मानाभावात् । दिवस्तदर्धरयेति
 सूत्रे शेषपदं न संबध्यते । उत्तरसूत्रद्वयारम्भात् । शतस्य दीव्यतेति भावे लका-
 रस्तु शतस्येत्यत्र शेषे पठिमाश्रित्यं सुलभः । न चैवं सूत्रोपात्तसकर्मकाणा-
 मकर्मकवचनमिति वार्तिकवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । कर्मणि पठ्यामेव मातुः स्म-
 र्यतेत्यादौ भावे लकार इत्यभिसंधाय वार्तिकप्रवृत्तेः । शेष इति वर्तते इति प्रत्या-
 ख्यानभाष्यं तु स्मराम्पहं मातरमिति प्रयोगसिद्ध्वर्थं मुख्यतः प्रवृत्तम् ॥ आनुप-
 ङ्गिकं तु मातुः स्मर्यतेत्यत्र भावे लकारसाधनम् । अधीगर्भादयः प्रेष्यन्नुपपर्यता
 इति कैथ्यग्रन्थे तु दिवस्तदर्धस्येत्येतदामिशा इति पूरणीयम् ५-नपदान्तसूत्रे यरेग-
 लोपस्वरवर्ज्यद्विर्वचनानादीनाति भाष्यग्रन्थे पर्युदासकोटौ दीर्घपदस्य भवता पूरणात्
 एवं च सति द्वितीया ब्राह्मणेति सूत्रस्य भाष्यमप्युपपन्नम् । ज्ञो विदर्थस्येत्यत्रापि
 शेष इति संबध्यते अन्यथा मण्डूकानुवृत्तिस्वीकारापत्तेः । शतं दीव्यतीत्यादितु-
 अर्थान्तरे साधु ॥ एवं च भक्षेर्दीव्यतीत्यत्रापि दिवस्तदर्धस्येति पठिभवत्येव ।
 क्रीडाव्यवहाराम्यामन्यत्राक्षेर्दीव्यतीति प्रयोगः । अनयोर्र्थयोस्तुवृत्तियां ना-
 धित्वा परत्वात्पठ्येव ॥ मनसा देवी इति तु गुत्याद्यर्थान्तरे साधु । एतेन प्रति-
 पदविधानापठौ न समस्यत इति वचनं पठ्यविधानसामर्थ्यलभ्यमिति केन चिद्दु-

क्तमगास्तिभित्याहु ॥ कर्तृकर्मणो कृति ॥ भेदेनान्वयेति । वस्तुन साक्षाद्वा-
 त्वर्थाश्रय इत्युचिनम् । तेन वैकण्ठमधिशयितेत्यादौ न षष्ठी। प्रसङ्गादाह । किंचे-
 ति । परे तु मन्त्रीन्यावेति विशेष्य एव द्वितीयान्तस्यान्वय ॥ विशेष्ये चाधात्तु
 विशेषणे सपर्यवस्यतीति रीत्येत्यर्थः । इदं चिन्त्यम् । द्वितीयाया कारकविभक्तिन्वेन
 शब्दतः क्रियान्वय एव प्रवृत्ते । मलोपवचनव्यर्थमेवस्यादिति । इदमुपलक्षण म-
 लोपवचनमसगतमेव स्याद् मकारस्यैवाभावाद् इत्यर्थस्य । न च षष्ठीबहुवचने आ-
 मि तत्संगति । क्रियाविशेषणे बहुत्वाभावेन बहुवचनाप्रवृत्ते । धान्येमलोपश्चेति ।
 इदमयुक्तं गौरवेण तथा नोक्तमिति समाधानसभवात् । वैयधिकरण्यादिति । वि-
 शेष्येण सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थ ॥ समासाभावात् । विशेषण विशेष्येणेति
 समामाभावात् । नमार्वात्रिकइति । परे तु मूनपूर्वं इति निर्देशेन विस्पष्टादीनीति ष-
 चनेन च सुपमपेति समासोऽवयवद्वारकमामर्थ्येपि प्रवर्ततेऽत एव नात्यायनकृष्टचा-
 प इति रयुक्ताव्यप्रयोग सगच्छते । तत्र हि नात्यायतेति क्रियाविशेषणम् । ए-
 व पुरुष सप्ततोल्यित नित्यप्रवासी शीघ्रमोजी मृशगामीत्यादयः प्रयोगा सगच्छ-
 न्ते । मलोपवचनं तु व्यम्नप्रयोगेनयामाश्रुत्वात् । वाक्ये मलोप इति गौरवान्नोक्तमि-
 त्याहु । कर्तृत्वामावे इत्येव पाठ । कर्तुं कर्तृत्वाभावे इति पाठे तु कर्तृपदमाविश-
 व्दार्थोऽध्यारोहणाश्रयपरमान् लोकेत्युत्तरार्थं कृद्ग्रहणमित्याशङ्क्याह । नलोके-
 निमूनेइति । ननु पुत्रेण महेत्यन्न कर्तृत्वादेव तृतीया सिद्धेति माप्यात्कचिदव्यया-
 र्थस्यापि साध्यत्वेन मानमिति सहयोगे षष्ठीवारणाय कृद्ग्रहणफलं सभवतीति चेन्नान
 लोकेनि निषेधादापान्कृदव्ययस्यैव ग्रहणमिति शेषमन्तु प्रायोभिप्रायः । भेदिका-
 देनदनस्येति । स्त्रीत्वययोरिति नियमस्य प्रतिषेधः । कर्तारिकर्मणिचेति । अत्र-
 कर्तरीन्यस्योदाहरणं चिन्त्यम् । तादृशक्रियाकर्तुरनाभिहितस्य कुत्राप्यदर्शनादिति
 केचित् । परे त पापिनपूर्वानण्डुल देवदेत्तनयज्ञदत्त इत्युदाहरणं कर्तुं सम्भवत्येन ।
 अत्र षष्ठ्येकर्तरीनि । न प्रकृत्यथेकर्तारि । प्रधानाप्रदानयोरिति न्यायान् । प्रकृत्यर्थ-
 स्य णिचर्थाविशेषणत्वेन ट्निात्ययार्थविशेषणत्वाममवाचेत्याहु । षष्ठ्यप्रयोगेणे-
 नि । तेन दवदत्तेन पञ्चमिभित्यादौ षष्ठी नेति सूचिनम् । एवमनाणुण णच-
 स्त्रियामनु इत्येवद्विषयेपि कर्तृकर्मणोरिति न तत्र तद्विना कृदन्तस्याप्रयोगेण
 कृदन्तशक्तिप्रपणेऽयक्रियाकर्तृकर्मणाम्भावात् । केचित्तु तद्विनाऽप्ये मः-

भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणं तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु अन्तरङ्गः कारकयोगः पश्चादतिशययोग इति न दोष इत्याहुः ॥ वृत्तिर्नस्यादिति । वृत्तस्य विशेषण-
योगो नेति तु न शङ्क्यम् । शरैः शातितपत्र इत्यादाविव-वृत्तक्रियायामपि कार-
कान्द्रयस्वीकारात् । एवं तण्डुलानां पाचकपुत्र इति समासः । तण्डुलानां पाचाक्कि-
रिति इत् प्रत्ययश्च भवत्येव । ननुकृतपू ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राघवेन्द्राचार्यविरचितायां लघुशब्देन्द्रशेखरव्याख्यायां विषयपदवाक्य-
विवृतौ कारकप्रकरणम् ॥ ॥ अविन्नमस्तु ॥

१ एतावान्कारकस्य भाग उपलब्धः । तद्धितपर्यन्तं प्रति प्रकरणं किं चित्
वृत्तमेव वर्त्तते इति नास्यामावृत्तौ मुद्गतोऽग्निर्भा भागः ।